

**ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ
МУХТОР ШОХОНОВ**

ЧЎҚҚИДА ҚОЛГАН ОВЧИННИНГ ОҲИ-ЗОРИ

(Аср адоғида айтилган истиғфор)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1998 ЙИЛ

Таржимонлар: Набижон БОҚИЙ, Ёқубжон ХЎЖАМБЕРДИ
Таржима муҳаррири: Турсунбой АДАШБОЕВ

XX асрнинг буюк ёзувчиси Чингиз Айтматов билан таниқли қозоқ шоири, йирик жамоат арбоби Мухтор Шохоновнинг самимий суҳбатлари натижаси ўлароқ дунёга келган ушбу китоб инсониятга чексиз ишонч ва меҳр-муҳаббат маҳсулидир. Инсон умрининг моҳияти — маънавий жасорат, инсон эса ҳайтнинг гултожи. Фоний дунёда инсонга бориб тақаладиган чигал муаммолар беҳисоб. Бундай муаммоларга ҳар бир киши дуч келади ва ҳар ким ўзича жавоб излайди, ўзича жавоб топади. Абадият фақат келажакми ёки ўтмиш ҳам, ушбу дамлар ҳам абадиятми?.. Хуллас, муаллифлар нозик масалалар тўғрисида нозик фикр юритадилар ва китобхонни ҳам фикрлашга ундайдилар: ўқувчи Чингиз оға билан Мухтор оғага ҳамсуҳбат бўлиб қолади, сирдош бўлиб қолади.

Дўстона учрашув муборак бўлсин, азиз китобхон!

СУҲБАТДОШГА ТАШНАЛИК (Муқаддима)

Сўзни авайлаб-асраш керак. Менга қолса, Сўз қурумсоқликни ёқтиради, дердим. Агар Сўз худди кечасию кундузи оқиб ётган сув мисоли исроф қилинса, Сўзнинг ҳар бир мисқоли қадрланмаса, Сўз тежаб-тергаб ишлатилмаса, ўз кучини йўқотади — жонсиз бўлиб қолади. Ибтидоий жамоа тузумидан бери яшаб келаётган қонуниятга биноан, ўз сўзининг устидан чиқмайдиган инсон бебурд ҳисобланади ва унга ҳеч ким ишонмайди.

Очилиб-ёзилиб чин кўнгулдан суҳбатлашайлик дегани, математика ибораси билан айтганда, «квадрат»да яшамоқ маъносини англатади. Эсимда бор, болалик давримда овулимизда истиқомат қиладиган битта ҳурматли оқсоқол: «Мана, энди гаплашадиган одам ҳам қолмади», деб тез-тез нолиб қўярди. Ўша найтлари ростокамига ёқамни ушлардим: «Оқсоқол жуда инжиқ-да! Атрофида одамлар тиқилиб ётибди-ку, лекин унинг ёлғиз ўзи зерикиб ўтиради-я!» Кейинчалик англаб етдим-ки, оқсоқол чин кўнгулдан очилиб-ёзилиб

гаплашадиган, фақат Сўзнинг қадрини биладиган ёки маъносини тушунадиган суҳбатдошга эмас, балки айни чоғда тинглашни ҳам биладиган ҳамсуҳбатга ташна экан.

Сиз ҳозир қўлингизда ушлаб турган китобнинг яратилиши қизиқ бўлди. У Мухтор икковимизнинг суҳбатларимиздан, ўзаро кашфиётимиздан бино бўлди. Биримиз қозоқча, бошқамиз қирғизча (шукрим, азалий қардош тилларда) сўйлардик. Биз ўзаро мулоқот қувончини ич-ичимиздан ҳис этиб турардик; олис болалик йилларимда овулимиз оқсоқоли ҳам худди шундай суҳбатларга ташна эди. Эҳтимол, бу бадиҳаларни «магнитофон қаршисидаги сирлашув» ёки «оҳанрабо тасмасидан чиққан тасодифий китоб» деб номлаш мумкин. Суҳбатлар мобайнида ҳис-ҳаяжонга берилиб кетган пайтларимиз ҳам бор. Шундоқ бўлсада, бемалол суҳбат қуриб ўтирган пайтимиз ногоҳон туғилиб қолган фикр-мулоҳазалар ва сўзларни асил ҳолида ўқувчига тақдим этишга қарор қилдик. Ҳаётимиз сўқмоқларида дуч келганимиз қувонч ва мусибатларни яшириб ўтирмадик. Булар тўғрисида фақатгина энг яқин кишиларимиз биларди, холос. Мана шу жиҳати билан эркин суҳбат ёзма ижодий турлардан фарқ қилади.

Мавриди келиб қолган пайтда менинг суҳбатдошим кимлигини ўқувчига таништириб ўтсам зарар қилмайди.

Ҳаётимда иккита Мухторга дуч келганман. Биринчиси — менга оталарча ғамхўрлик ҳилган устозим, буюк ёзувчи Мухтор Авезов бўлса, иккинчиси — шоир, эски дўстим ва сирдошим Мухтор Шохонов. Менимча, Мухтор Шохонов Осиёдаги улуғ шоирлардан бири ҳисобланади. Мени мафтун этган нарса шуки, у қизиқувчан мутафаккир, изланувчан инсон, Шарқ донишмандлиги билан Ғарб дунёқарашини ўзида мужассамлаштирган нозик қалб соҳибидир. Агар ўз ватанидан ташқарида шоирни кимдир яхши билмаса, бу унинг айби эмас. Ушбу китоб-суҳбат ёрдамида ўхувчилар оммаси унинг серқирра шеърини билан яқинроқ танишиш имкониятига эга бўлади. Кези келганда яна бир нарса тўтрисида алоҳида тўхталиб ўтишни лозим топдим.

Мухтор Шохонов Қозоғистонда миллий қаҳрамон даражасида машҳур. Шоир халқ хоҳиш-иродасини ифода этадиган нотик сифатида минбарга чиққач шон-шўҳратга бурканди. 1986 йилнинг декабр ойида қозоқ ёшлари мустабид тузум салтанатига қарши оммавий равишда бош кўтардилар. Худди ўша пайтлари рўй берган ҳодиса тўғрисидаги ҳар қандай ҳаққоний ахборот пинҳоний тақибга учради. Шахсий ҳаёти хавф остида қолишини билиб турган Шохонов эса шоир ва миллий озодлик ҳаракатининг жангчиси сифатида бор овоз билан ноҳақ қувғинга учраган ёшларни ҳимоя ҳилиб чиқди, уларга озодлик берилишини талаб этди.

Бизнинг суҳбатларимизга қулай имконият туғдирган сабаблардан яна бири шулким, мана, бир неча йилдан буён Мухтор Шохонов Қозоғистоннинг биздаги, Қирғизистондаги элчиси. Бу соҳада ҳам у ўзига хос, ёрқин шахс эканини намоён қилди. Биз тез-тез учрашиб тураемиз; ҳар сафар ўзимизни ва замонимизни теранроқ тушунишга уриниб кўраемиз. Ҳамкорликдаги китобимиз шу тарзда дунёга келди. Бу китобимиз ўқувчига маъқул келса ажаб эмас...

Чингиз АЙТМАТОВ

“ТЎРТ ОНА” ЁКИ ВАТАННИ ТУШУНИШ

Менинг ватаним — Шакар овули... Манас тоғлари чўққисидан томчи-томчи бўлиб тушаётган шиддатли оқим овулимизга оппоқ кўпикли, кўм-кўк дарё қиёфасида кириб келади. Унинг номи Қурқуров. Дарёнинг номи феъл-атвориға мос тушган: гулдўраб, гўмбурлаб оқади. Бу дарё атрофидаги табиатни озиклантиради...

Олислардан Шакарнинг қораси кўзимга чалиниши биланоқ юрагим типирчилай бошлайди, нафасим бўғилади. Манас отанинг муз қоплаган чўққилари қуёш нурида йилт-йилт товланиб, қаршимда улуғвор қомати пайдо бўлиши биланоқ ич-ичимдан тўлқинланиб кетаман...

Чингиз Айтматов

*Унутмоқ дардидан сақла, худойим,
Болани тўққандан ташқари яна,
Умрини тузатиб боргувчи доим,
Ҳар сийратда бўлар тўрт она.
Ота юрт — киндик қон тўкилган замин,
Она тил — яратгандан мерос бир ёрлик,
Ҳатто бир туп ёвшанда тўясан таъмин
Миллий одатинг, бунча чиройлик.
Ҳасратли замонлар тилса-да бағринг,
Ўзгармасдир сенинг асил тарихинг.
Қуёшга етса-да учқур хаёлинг,
Гар унутсанг, тўрт она кечирмас.
Асрамасанг, шулдир сенинг заволинг,
Тўрт онасин асрамаган тўда, халқ эмас.
Тўрт она деб яшаш бўлса қарз,
Тўрт она деб ўлмоқ ўзи фарз.*

Мухтор Шохонов

Шохонов. Биз хом сут эмган бандаларни алдоқчи тақдир дунёнинг қайси бир бурчагига улоқтириб ташламасин, битта жой инсонни доимо ўз бағрига чорлайверади. Бу жойнинг номи отаюрт деб аталади. Қаерда бўлмайллик, ҳеч бўлмаса, хаёлан, ер сайёраси миқёсида унча катта бўлмаган заминга, қозоқлар ва қирғизлар, умуман, барча туркий халқлар ўртасида машҳур бўлган ибора билан айтганда, киндик қонимиз тўкилган тупроққа қайтаверамиз. Ҳар бир одам учун дунё остонадан бошланади, туғилган тупроққа муҳаббатдан ҳаётга қадам қўямиз. Тўғри, яқин-яқинларда ҳам, Шўро ҳукм сурган даврларда биз ўзимизни шiorга айланиб кетган қўшиқ руҳида тарбиялашга ва шунга ишонтиришга ҳаракат қилардик. Гўё:

*Менинг маконим — уй ҳам, кўча ҳам эмас
Менинг маконим — Шўролар Иттифоқи»,*

эди.

Ер юзида хаёлининг бир четида отаюрт тимсоли яшамайдиган бирорта инсон бормикан? У болалик пайтингда сарпойчан соҳилларини беармон кезиб чиққан ўжар дарё бўлиши мумкин... Кўпинча дарё ёқасидаги кўлмақда вақ-вақ қиладиган бақаларнинг товушини соғинасан, баъзан осойишта овул тинчлигини бузиб вовуллайдиган ит товушини қўмсаб қоласан...

Чике («Чингиз оға»нинг қисқартма кўриниши. — *Тарж.*), мен Сиз билан ватанингизга — Шакар овулига бирга бордим. Талас водийсидаги бу жой ҳозир мухлисларингизнинг зиёратгоҳига айланиб қолган. Ҳақиқатан ҳам, ҳайратланарли даражада гўзал тоғли гўша экан.

Биз Шакар овулига яқинлашиб борардик. Бирдан Сизни ҳаяжон чулғаб олганини сезиб қолдим; юз-кўзингиздан бағоят тўлқинланиб кетганингиз яққол кўриниб турарди. Машинада Сиз билан ёнма-ён ўтирар эканман, хаёлингиздан нималар кечаётганини ўзимча тусмол қилдим: эҳтимол, болаликнинг, ёшликнинг гоҳ ғамгин, гоҳ шодон манзаралари кўз ўнгингиздан бир-бир ўтгандир... Назаримда, йўлимизда учраётган ҳар бир тепалик, ҳар бир нишаблик гўё: «Сен мени унутмадингми?» деб сўраётгандай эди. Янглишмасам, туғилиб ўсган овулингизнинг табиати, шу ерлик одамлар кўп жиҳатдан Сизни ёзувчи сифатида шаклланишингизни таъминлаган бўлса керак. Тўрт тарафингизни қуршаб олган борлиқни теран англаганингиз ва меҳр қўйганингиз туфайли ижодингиз ана шу дашту далаларда камол топди. Агар қандайдир ёвуз куч Шакар овулини қалбингиздан юлиб олганда борми, Сиз ҳам одатдаги ўртамиёна ёзувчилардан бирига айланиб қолардингиз.

Дафъатан, Шакар кишини лол қолдиради: овулга ўхшамайди, нимаси биландир шаҳарни эслатади. Олислардан мухташам уйлар, мактаб, клуб, дўкон кўзга ташланади. Аҳолининг кўпчилиги истиқболимизга пешвоз чиқдилар: ҳар бир киши Сиз билан кўришишга, салом-алик қилишга уринарди.

Айтматов. Дарҳақиқат, инсон туғилиб ўсган отаюртда тақдирга дастлаб пойдевор қўйилади. Мухими— отаюртдан олган ва юқтирган нарсаларни қалб кўри билан илтиб, худди бол тўплаётган асалари мисоли юракка жойлаб олишинг керак.

Эсимда, болалик пайтларим каттароқ йиғилиш бўлиб қолса, оқсоқоллар ўйинқароқ болаларнинг ғурурини кўзғатиш учун:

— Ҳой шумтакалар, қани, ким тўхтамасдан етти ота-бобосининг номини айтиб беради? — дердилар.

Болалар бирпасда жиддий тортиб қолишар ва навбати билан ҳар бири ота-бобосининг номларини санай бошлар эдилар. Худо кўрсатмасин, агар бирорта бобонинг номи эсингдан чиқиб қолса борми... Кейинчалик тушундимки, чолларнинг илмоқли саволларида теран маъно бор экан. Шу йўсинда мурғак қалбимизга авлод-аждод ва қон-қардошлик тушунчалари сингдириб бориларди, бизни узоқ-яқин қариндошларимизни фарқлашга ўргатишарди. Болалик пайтимдаёқ ёддан билардимки, мен Шакар уруғиданман, менинг отам Тўрақул, Тўрақулнинг отаси Айтмат, Айтматнинг отаси Кимбилди, Кимбилдининг отаси Қончужоқ... Айтмат бобом қўли гул уста эди: ҳам дурадгор, ҳам темирчи, устига-устак, чевар эди. Қолаверса, дурустгина бахши ҳам эди. Унинг бешта фарзанди бўлган: Ойимқул, Қорақиз, Гулойим исмли қизлари ва Тўрақул, Рискўлбек исмли ўғиллари бор эди.

Овул тирик мавжудот каби ўзининг абадий қонунлари билан яшайди. Ўшалардан энг муҳимлари — кексаларга ҳурмат ва етти ота-бобони билишдир. Лекин, яна бир нарсани эсдан чиқармаслик лозим: келажакда ўзинг ҳам етти ота-бобо қаторидан жой оласан. Хўш, аждодлар сени яхши сўзлар билан эслайдиларми ёки аксинчами? Айтайлик, кимдир от ўғрисининг невараси бўлсин. Унга ҳеч ким ҳавас қилмаса керак...

Биз ана шундай халқ фалсафаси руҳида тарбияландик. Мен ҳозир ҳам «етти отани билиш керак» деган удумни эъозлайман. Айтмоқчи, еттинчи авлодгача бўлган қариндош-уруғларнинг қони бир хил таркибда эканини табобат илми исботлаб берган. Агар ўз авлодини яхши билмайдиган йигит қондоши бўлмиш қизга уйланиб қўйса, аждоди бузилиб кетиши мумкин. Шундай қилиб, мол боқиб, матал тўқиб юрган донишманд чолларимиз моҳиятга етиб борганлар...

Масалан, айтайлик, нима учун бақувват, ғайратли кишилар Америкага кўчиб борадилар? Жамоатчилик тан олган ҳақиқатга кўра, янги кашф этилган қуруқликка ҳар хил элат вакиллари кўчиб борганлар. Улар ўзаро ва маҳаллий халқ билан қардош бўлиб кетадилар, қонлари аралашади. Натижада қони янгиланган элат пайдо бўлади. Шу боис кўчманчилар ўзлари яшаган аввалги жойларини «Кўҳна дунё» деб атайдилар.

Шохонов. Бир куни Жамбул вилоятдан келган йигит каминани излаб топди. Маълум

бўлишича, Олмаотадаги институтларнинг бирида укаси таҳсил кўрар экан.

— Қариндошимизнинг битта қизи бор. Укам иккови бир-бирини севиб қолишибди. «Шу қизга уйланаман, вассалом! Агар тўсқинлик қилсаларинг борми, ўзимни ўзим ўлдираман!» деяпти укам. Ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмаяпти. Биз яхшиликча уни бу йўлдан қайтармоқчи бўлдик. Ялиниб-ёлвордик, дўқ-пўписа қилдик. Лекин, фойдаси бўлмади. Ниҳоят, маслаҳатни бир жойга қўйиб, Сизга мурожаат қилишга келишдик. Агар укам энди бировнинг гапига юрадиган бўлса, фақат Сизнинг сазангизни ўлдирмайди. Чунки, шеърларингизни, дostonларингизни ёддан билади, чин мухлисингиз. Ўтиниб сўраймиз, укамни бу йўлдан қайтариб беринг ёки унга икки қатор хат ёзиб беринг. Бошқа иложимиз қолмади, — деди йигит хўрсиниб.

Бу воқеани эшитиб бошим қотиб қолди. Ундай қилсам арава синади, бундай қилсам — ҳўкиз ўлади. Бир томондан қаралса, шубҳасиз, ёшлар бир-бирига чинакам меҳр қўйганлар. Бошқа тарафдан қаралса, эскилардан қолган гап бор: етти авлодгача қариндош бўлган биродарлар бир-бири билан қуда-анда бўлмаслиги керак. Уларни ажратиб, муҳаббат деб аталмиш буюк туйғудан бенасиб этиш мумкин. Кейин, ким билади дейсиз, умрбод пушмон қилиб ўтсалар-чи? Сир эмас, асил муҳаббатга киши умрида бир бора дуч келади. Хуллас, тасодифий меҳмонимга қандай жавоб қайтаришни ҳам билмай қолдим.

Уйлаб-ўйлаб, ахийри бундай дедим:

— Ҳозир укангиз биринчи курсда ўқир экан. Уқишини тугатгунча уйланмай турсин. Ўтган йиллар мобайнида шаштидан қайтмаса, бунга ҳеч ажабланмаслик керак. Лекин, кўпинча йигитлар ўткинчи ҳавасни муҳаббат деб биладилар. Агар орадан тўрт-беш йил ўтгандан кейин ҳам улар шаштидан тушмаса, демак, бу чин муҳаббат бўлади. Начора, сўнг улар бир умр бирга бўлишлари керак.

Тўғри, менинг маслаҳатим Сулаймон пайғамбарнинг насиҳатларига ўхшамасди. Бироқ, ўша пайтда бошқа йўл тополмадим.

Чике, 1969 йили Москвада бўлиб ўтган ёш ёзувчиларнинг учинчи Бутуниттифоқ кенгаши эсингиздами? Биз ёшлар учун у пайтлар Сиздек машҳур устоз билан ҳамсуҳбат бўлиш жуда катта гап эди. Мен Сиз билан шахсан таниш эмасдим. Лекин, Сиз қирғиз бўлганингиз учун худди оғам каби ўзимга яқин олиб, ёнингизга бориб гаплашмоқчи бўлдим. Ёш юкагир ёзувчиси Семён Куриловни Сизга таништирдим. СССР Ёзувчилари уюшмасининг раиси Константин Федин ўз нутқида С. Куриловнинг «Ханидо ва Халерха» романини ҳам тилга олиб ўтган эди. Кенгашнинг бошқа қатнашчилари ҳам Курилов ижодини юксак баҳолайдилар. Кейинчалик, «Жалин» нашриётининг директори Калдарбек Найманбоевнинг кўмагида ўша роман қозоқ тилида нашр этилди. Уни таниқли журналист Минбой Илёсов таржима қилган. Афсуски, очик кўнгил, иқтидорли Семён жуда эрта вафот этиб кетди...

Куриловнинг романи юкагир элатининг ўзига хос солномаси эди. Ўша йиллари юкагирлар, янглишмасам, бор-йўғи 608 нафар эди, холос. Нафсиламбирини айтганда, юкагирлар ҳам ва бошқа кам сонли Шимол халқлари ҳам ўз хотинларини меҳмонга қўшиб қўйишар экан. Урф-одат шунақа экан...

Айтматов. Шунақа гапни эшитганман. Албатта, бундай гаплар кишини довдиратиб қўяди. Ёввойиликка ўхшайди.

Шохонов. Бизга ёввойилиқдай кўринади. Лекин, тундра ва тайга учун бу кўнгилочар эрмак эмас, бузуқчилик ҳам эмас. Бармоқ билан санарли миқдорда вакили қолган кичик элат, эҳтимол, худди шу йўсинда қонини янгиламоқчи бўлади, яшамоқчи бўлади. Сир эмас, яқин қариндошлар ўртасидаги никоҳ натижасида майиб-мажруҳ фарзандлар бино бўлади ва охи-оқибатда халқ қирилиб битади. Ота-боболаримизнинг тажрибалари натижасида қарор топган «етти ота» удуми бизнинг онгимизга бузиб бўлмайдиган одоб-ахлоқ сифатида сингиб кетган.

Яна бир мисолни кўрайлик: агар келинчак рўпарасидан келаётган қарияни кўриб қолса, асло йўлни кесиб ўтмайди, балки то қария ўтиб кетгунча эгилиб таъзим қилиб туради. Қолаверса, келинчак куёвининг қариндош-уруғларини исмини айтиб чақирмайди. Ички

маданият, назокат шундай бўлмайди?!

Айтматов. Айни пайтда ҳазил-мутойиба ҳам четлаб ўтилмайди. Бизнинг овулимизда куёвнинг оға-инилари учун ҳеч қутилмаган номларни ўйлаб топардилар. Баъзан машғулотиға қараб ном қўярдилар. Масалан, тегирмончини «Тегирмонтош оға» дейишарди; найнов йигитни эса «Тундук бош» — «боши минораға етадиган йигит» дейишарди. Бизнинг Шакарда нимжонгина, пахмоқ соч киши бўларди. Келинчаклар уни кўриб қолсалар: «Қарға келяпти», дейишарди пичирлашиб. Овулда ҳар ким ўз мақомига яраша ном қозонган эди.

Шохонов. Шу муносабат билан халқ орасида битта ривоят юради. Дарёнинг нариги қирғоғида, қамишзорда битта бўри қўзичоққа ташланиб қолади. Шу пайт келинчак кўза кўтариб сув олгани келиб, бўрини ҳуркитиб юборади. Чалажон ҳолатда типирчилаб ётган қўзичоққа кўзи тушган келинчак ёнидан пичоқ чиқариб, уни қайроқтошда қайраб қўзичоқнинг кекирдагини узиб ташлайди ва жон талвасасидан қутқаради. Уйга қайтган келинчак дарё ёқасида рўй берган воқеани гапириб бермоқчи бўлади-ю, бирдан қайноғаларининг номлари эсига тушиб қолади: Ўзанбой, Қамишбой, Қўйчибой, Қашқирбой, Кездикбой (кездик — пичоқ), Қайроқбой. Уларнинг номини тилга олса, одобсизлик қилган бўлади. Нима қилмоқ керак? Келинчак ўйлаб-ўйлаб шундай дейди: «Жилдироқнинг ёқасида, шовуллоқнинг орасида увловуқ баъровуққа ташланиб қолди. Мен ёнимдан кесадиганимни чиқариб, уни ўткирлагичга ишқалаб, сўнг кекирдагини узиб ташладим».

Ҳаммаси «саҳро академияси»дан бошланган. Қадимий кўчманчилар маданияти унда мужассамлашган эди. Мисол учун, кимдир уй қурмоқчи бўлса, атрофда яшайдиган кишилар одат бўйича «хашар»га келардилар. Зиёфат ҳам, маърака ҳам овул аҳолиси учун кўпга келган тўй ҳисобланади. Бундай пайтда киши ўзини четга тортса, уят бўлади.

Исҳоқ исмли тоғам бўларди. Беозор киши эди, ҳеч кимга зиёни тегмасди. Агар у от миниб кетаётган бўлса-ю, йўлда тош ётганини кўриб қолса, дарҳол отдан тушиб тошни бир чеккага улоқтириб юборарди.

Унинг хатти-ҳаракатини кузатиб турган бекорчихўжаларга: «Биров тошга қоқиниб кетмасин», деб изоҳ берарди. Баҳор чоғлари Бодом дарёси тошиб, овул ўртасидаги ягона кўприкни сув ювиб кетарди. Овул иккига бўлиниб, икки қирғоқда яшайдиган аҳоли ўртасида алоқа узилиб қоларди. Тоғам отиға миниб, бемалол дарёнинг нариги соҳилиға сузиб ўтарди. Гап бунда эмасди. Исҳоқ тоғам ҳеч қандай гап-сўзсиз ўз боғиға боради ва теракларини кесади, сўнг бировдан кўмак сўрамасдан, ёлғиз ўзи кўприк қуришға киришади. Унинг куйиб-пишиб ишлаётганини кўрган овулдошлари ўзларидан уялиб, дарҳол тоғамға ёрдам бера бошлайдилар.

Халқ анъаналарини кўз қорачиғидай асрайдиган тоғам кузга бориб оғир хасталиқдан сўнг вафот этди. Ўлими яқин қолганини билиб, мени ҳузурига чорлади.

— Чироғим, гап бундай, — деди хаста товушда, — ота-боболаримиз ёниға бутунлай кетяпман. Бир нарса тўғрисида сен билан гаплашиб олмоқчиман. Чироғим, биламан, шоир бўлмоқчисан. Бундай шарафли касб ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Лекин, ўз номиға доғ туширмаган инсонгина бахтли бўлади. Яхши гапға ҳам, ёмон гапға ҳам фаришталар «Омин!» дейдилар... Агар йўлдан озиб кетсанг, ялтироқ ёлғонларға маҳлиё бўлсанг, албатта, лаънатға йўлиқасан: сўзларингға биров ишонмай қўяди. — Шифтға термилиб ётган кўйи бирпас сукут сақлади. — Сендан энг охирги илтимосим шуки, билмадим, уни адо этасанми-йўқми, лекин ароқхўрлардан сал узоқроқ юргин. Мажбур қилмайман. Илтимосимни ерда қолдиришинг мумкин. Яхшилиб ўйлаб кўргин. Кейин жавобингни айтасан. Худо хоҳласа, яна икки кунлик умрим бор. Шу муддат ичида бир тўхтама келгин. Агар, ҳозир замон шунақа, бошқалардан ажралиб юриш хунук бўлади, деб ўйласанг, майли, ёлғон ваъда бермай қўя қол. Мен хафа бўлмайман.

— Ота, бу борада нимани ҳам ўйлаш мумкин, — деб эътироз билдирдим. — Агар сиз шуни истасангиз, бўпти, бундан кейин ароқ ичмайман.

— Ана энди яхши бўлди, айланайин! Илойим, бахтли бўлгин! — Тоғамнинг кўзларидан ёш

оқиб кетди. Чўпдай бўлиб қолган бармоқлари билан қўлларимни силаб-сийпалади. — Энди бемалол Эгамга омонатини топшираман.

Тоғам гўё ўлимини олдиндан сезгандай, роппа-роса икки кундан сўнг бу фоний дунёни тарк этди.

Онам Умсин Айтбой қизи 85 ёшида, дипломатия хизмати билан Қирғизистонга келган. 1994 йилда қайтиш қилди. Сиз онамни яхши танийсиз. У киши Сизни уйимизда кўп марта кутган. Онам ўн учта фарзанд кўрган. Лекин, фақат битта ўзим тирик қолганман. Онам билан сафарга отланадиган бўлсак, доим қатлама, қази, қурутни йўлга ҳозирлаб қўярди.

Илгари ҳар хил сабаблар билан Москвага тез-тез бориб турардик. Шундай пайтларда онам ўзи танийдиган кишиларга аталган бояги таомларни жомадонимга жойлаб берарди. Онам ўқишни ҳам, ёзишни ҳам билмасди. Шунга қарамасдан, Евгений Евтушенкони қизғин яхши кўрарди. Эҳтимол, ўғлининг шеърларини таржима қилгани учун яхши кўрарди. Балки, бошимга мушкул иш тушган пайтлари ёрдам қўлини чўзгани боис меҳр қўйгандир? Ёки бўлмасам, оиламиз атрофидаги кишилар ҳурмат қилгани сабабли яхши кўриб қолгандир?

— Марҳамат, овулдан келтирилган тансиқ таомлардан татиб кўринглар! Буларни онам бериб юборди! — дердим жомадонимни бўшатаётиб.

— Сенинг онанг мен учун жамики қозоқ овулларининг тимсолига ўхшайди, — деган эди бир гал Евгений Александрович ҳазил аралаш.

Москвага бориб юрган кезларим Сизнинг эски қадрдонларингиз бўлмиш Расул Ҳамзатов ва Довуд Қуғултиновлар билан яқиндан танишдим. У пайтлари Олий Совет депутатлари «Москва» меҳмонхонасида махсус ажратилган хоналарда яшардилар.

Бир куни ўз хонамга кириб, шундоқ холодильникни очсам, ҳеч вақо қолмабди. Ким ўз ҳунарини кўрсатиб кетганини ўйлай бошлаган эдимки, бирдан телефон жиринглаб қолди. Трубкани кўтаришим биланоқ Довуд Никитичнинг таниш гулдуреган товуши қулоғимга чалинди. «Дастхатимизни танидингми? Йўқ пайтингда Расул икковимиз хонангга кирдик. Менга қара, сен бизни неча марта овулингга меҳмонга чақиргансан? Мана, энди онанг бериб юборган таомларни еб кўрганимиздан сўнг ҳеч ким бизни овулингга меҳмон бўлмаган деб айблаётган олмайдими».

Икковимиз ҳам хаҳолаб юбордик. Қаламқаш оғаларим мана шундай беғараз ҳазил-мутойибага уста эдилар.

Онам пенсия пулига қоғозли қандлар, печенье харид қиларди. Чўнтақларида ҳар доим ширинликлар бўларди. Онам остона ҳатлаб кўчага чиқиши биланоқ қўшнилариимизнинг болалари атрофини қуршаб олишарди, қувониб кетишарди. Онам навбати билан ҳаммага ширинлик улашиб чиқар эди. Бу ишидан бағоят мамнун бўларди.

...Кунларнинг бирида Гурьев (ҳозирги Атиров) вилоятига сафар қилдим. У ерда Равил Чердабоев билан танишдим. Кейинчалик биз қалин дўст бўлиб кетдик. Биринчи марта ўшанда Махамбет Ўтемисовнинг фожиали тақдири тўғрисидаги ҳикояни эшитдим. Сўнг эшитганларим асосида кичикроқ дoston ёздим. Сафарим охирлаётган кунлари Балиқчи туманида менга «Фаҳрий балиқчи» деган унвон беришди. Бу ерда таомилга айланган одат бўйича каминага 60-70 килограмм келадиган балиқ совға қилдилар. Балиқнинг ўзига хос хусусияти шунда эдики, оғирлигининг тўртдан бир қисмини қора увилдириқ (икра) ташкил этарди.

Меҳмондўст овул аҳли мени то тайёрагоҳгача кузатиб бордилар.

Самолётга ўтирдим. Балиқчи тумани партия қўмитасининг биринчи котиби Ўринбосар Еркинов ҳам самолётга чиқиб борди ва семиз жомадонни ёнимга қўйдида:

— Тушаётганингизда эсингиздан чиқмасин, — деди.

— Бу нима? — деб сўрадим ҳайрон бўлиб.

— Боя сизга совға қилинган балиқнинг увилдириғи.

У пайтлари ўн беш-йигирма килограмм увилдириқ расмана бойлик ҳисобланарди.

Ун кунлардан сўнг онам Чимкентга йўл олди. Орадан бироз фурсат ўтиб, хотиним

холодильникни очиб қолди: қора увилдириқ катта косанинг остидагина қолган эди, холос.

— Яна хотамтойлигинг тутиб, бировга бериб юборгансан! — деб дашном берди хотиним.

— Қўйсангчи, мен холодильникка яқин йўлаганим йўқ-ку!

Уйдагилар хийла бесарамжон бўлиб қолдилар.

Орадан анча-мунча вақт ўтгач, қора увилдириқнинг йўқолиш сири фош бўлди. Бир куни оқшом чоғи ишдан қайтиб келаётсам, уйимизнинг олдида қўшнимиз — рус кампир кутиб турган экан.

— Мухтор, сенга катта раҳмат! Вой, совғангни олиб шунақаям суюндик, асти қўяверасан! Ахир, жуда қиммат туради. Биз нафақахўрлар унақа нарсаларни харид қилолмаймиз. Агар тежаб-тергаб ишлатсак, ярим йилга бемалол етади.

Кампир яна ҳамд-сано ўқий бошлади.

Дастлаб, гап нима ҳақда эканини сира тушунмадим. Охири:

— Нималар деяпсиз? — деб сўрадим.

— Э-э, онангиздан бериб юборганингиз бир товоқ қора увилдириқ тўғрисида гапиряпман-да!

Кейин бир ҳафта мобайнида бошқа қўшнилариимиздан ҳам миннатдорлик сўзларини эшитдим.

Маълум бўлишича, онам увилдириқни қўшнилариимизга товоқлаб улашиб чиққан экан. Албатта, жон қўшниларга кўпроқ берибди.

Онам сафардан қайтиб келгач, энди ўпкалай бошлаган эдик, у киши кулумсираб:

— Ахир, қўшнинг тинч — сен тинч, деб бекорга айтмайдилар. Агар ўз вақтида улашиб бермаганимда борми, барибир айниб қоларди, — деди.

Онам шаҳарда биз билан кўп йиллар яшаган бўлса-да, лекин асло ўз билганидан қолмади. Бу ерда бегона одамга салом бермайдилар, ҳатто девордармиён қўшнинг бўлса ҳам, чақирилмаган жойга меҳмонга бормайдилар. Онам эса буларнинг ҳаммасига зид ўлароқ, овул урф-одатларига амал қиларди: қўли очик эди, меҳрибон эди...

Чике, келинг, энди илгари бошлаб қўйганимиз мавзута қайтамиз. Шакар овулида отангиз Тўрақул Айтматов номида ўрта мактаб бор. Мактабга кираверишда ажойиб ёдгорлик турибди. Унинг муаллифи — мамлакатингизда машҳур бўлган ҳайкалтарош Турғунбой Содиков. 30-йиллардаги зиёлиларнинг фожиали тақдири шу жойда ҳам мужассам. Отангиз Қирғизистонда атоқли давлат арбоби эди. У ноҳақ репрессияга учраган, қатл этилган.

Айтматов. Ҳа, мудҳиш давр эди. Отам Могквадаги Қизил Профессорлар институтида ўқиган. Оиламиз онам Нагима Хамзаевна билан ётоқхонада яшардик. Мен тўрт фарзанд ичида энг каттаси — тўққиз яшар эдим, кенжа синглим Роза энди олти ойлик бўлган эди.

1937 йилнинг август-сентябрь ойларида «Правда» газетасида иккита мақола эълон қилинди: «Буржуй миллатчилари» ва «Қирғизистон ВКП(б) Марказий Қўмитасининг сиёсий хатолари». Мана шу мақолаларнинг касофати туфайли республикаимиз раҳбарлари бирин-кетин қора рўйхатга туша бошладилар. Кўпчилик қатори отамнинг номи ҳам тилга олинган эди. Бошида қора булут қуюқлашаётганини билгач, у онамга: «Болалар билан уйга қайтгин. Агар мени ҳибсга олишса, «халқ душмани»нинг хотини сифатида сенга ҳам тинчлик беришмайди. Етим бўлиб қолган болаларимизни болалар уйига жўнатишади. Устига устақ, фамилиясини ҳам ўзгартириб қўйишади. Мени миллатчиликда айблашяпти. Бу қип-қизил бўҳтон. Омон бўлсам, ўзим хат ёзаман». Отам бизни Қозон вокзалига кузатиб қўйди. Сўнг поездимизга эргашиб, мадори қуриб қолгунча югуриб борди ва қўлларини силкитиб хайрлашди. Эҳтимол, бизни охириги марта кўраётганини кўнглидан ўтказгандир, азиз кишиларидан — болаларидан, хотинидан бир умрга ажрашаётганини ич-ичидан сезгандир?!

Поездда етти кечаю етти кундуз йўл юрдик. Оренбург, Саратов, Қозоғистоннинг бепоён саҳролари ортимизда қолди. Ниҳоят, ярим кечаси Маймоқ станциясида поезддан тушдик. Атрофни зулмат қоплаган ўша тун, ўша қўрқув хотирамга бир умр муҳрланиб қолди. Эртаси

куни тоғам Сувонбекнинг аравасига кўч-кўронимизни ортиб, Шакардаги Алимқулнинг ҳовлисига ўлар ҳолатда етиб олдик.

Москва почтасининг бланкасига қистаниб ёзилган отамнинг энг охирги мактуби ҳозиргача сақланиб қолган. Унинг ҳар бир жумласидан ҳадик-хавотир сезилиб туради: «бугун бўлмаса, эртага ҳибсга оладилар». У онамга болаларни кўз қорачигидай авайлаб-асрагин деб, қайта-қайта тайинлаган, боз устига, менинг виждоним тоза, ҳеч қандай айбим йўқ деб қасам ичган эди. Афсуски, у пайтлари бунақа қасамларнинг сариқ чақачалик қиммати йўқ эди.

Отамни 1 декабрь куни Москвада ҳибсга оладилар ва тез кунларда Фрунзегга келтиришиб, қамоқхонага тикадилар.

«Халқ душмани»нинг оиласи тамғаси билан овулимизга қайтиб борганимиздан сўнг кўпчилик биздан ўзини четга тортди. Ўша замонларда биз одамлардан хафа бўлмасдик. Боз устига, бизга бошпана берган қариндошларимиздан бағоят миннатдор эдик.

Репрессия қариндошларимизни ҳам четлаб ўтмади.

Бобомиз Айтмат билан Биримқул туғишган оға-ини эдилар. Биримқулнинг учта ўғли бор эди: Алимқул, Ўзбек, Керимбек. Алимқул менинг отамдан бир неча ёш катта эди. У Шакар қишлоқ советининг раиси лавозимида ишларди. Хуллас, Шакарга келганимизга бир ой бўлгач, Алимқулни ҳам «халқ душмани»нинг оғаси сифатида ҳибсга олдилар. Тақдир тақозоси билан кўпинча бир мусибат иккинчи мусибатни эргаштириб келади: Алимқулдан сўнг унинг милиционер бўлиб ишлайдиган укаси Ўзбек ҳам «халқ душмани»нинг қариндоши сифатида қамоқхонага равона бўлди.

Биз Москвадан қайтиб келишимиз биланоқ отамнинг укаси Рисқулбекни педагогика билим юртидан ҳайдаб юбордилар. У холамиз Қорақиз эжанинг уйида яшай бошлади.

Кунларнинг бирида мен бомдод маҳали уйғониб кетдим. Қарасам, Қорақиз эжам билан онам юм-юм йиғлаб ўтиришибди. Йиғлайвериш кўзлари шишиб кетганди. Маълум бўлишича, ярим кечаси Рисқулбекни ҳам қамоққа олиб кетишган экан. Шундай қилиб, қисқа фурсат ичида бизнинг уруғ-аймоғимиз тўрт эркақдан маҳрум бўлди. Фақат хотинлару болалар қолишди, холос.

Шохонов. Ҳа-а, у замонлар тўғрисидаги ҳикояларни эшитиб ўтириб, беихтиёр «халқ душмани» фош этилмаган бирорта ҳам овул қолмаган бўлса керак, деб ўйлайсан. Баъзи кишиларни мутлақо куракда турмайдиган бўхтон билан ҳибсга олишиб, шу бўхтон туфайли айбдор деб топишиб, отиб ўлдирганлар, қамоқхонага тикиб қўйганлар ёки узоқ муддатга сургун қилганлар. Таниш адабиётшунос, ижодингизни пухта тадқиқ этган машҳур академик Рустан Раҳмоналиевнинг отасини қандай қилиб ҳибсга олишганини биласизми?

Айтматов. Йўқ, билмайман.

Шохонов. Кимдир Рустаннинг отасига чекишни таклиф қилади. У қўлига тутқазилган газета парчасига тамакини ўрайди-да, ҳузур қилиб тутун симиради. Шу пайт худди осмондан тушгандай битта нотаниш кимса пайдо бўладию Рустаннинг отасидан чекаётган тамакини тўкиб, ўрам қоғоз парчасини кўрсатишни талаб этади. Қоғозни очиб қарашса, ярим куйиб кетган газета парчасида Сталин портрети бўлади. Кўряпсизми, қандай қилиб тузоқ қўйиларди?

Кечирасиз, бояги ҳикояни давом эттираверинг.

Айтматов. Шундай қилиб, Алимқул қамоқда вафот этади. Ўзбек, дастлаб, Оқтуздаги қўрғошин конида ишляпман, деб хат ёзиб юборади. Уруш йилларида ундан хат-хабар келмай қўйди. Бутун бошли инсон йўқ бўлиб кетаверди...

Овул чегарасида от минган почтальон кўриниши биланоқ биз кўзимиз қинидан чиққудай бир алфозда унга термилардик: балки, отамиздан ёки унинг оға-иниларидан хат келтиргандир? Почтальон ўзини қўярга жой тополмай қоларди. У шошиб-пишиб, тезроқ ёнимиздан ўтиб кетишга ҳаракат қиларди.

Бир гал Рисқулбекдан хат келди. Хат қирғиз тилида ёзилган эди. Шу сабабдан цензура

қилинмаган бўлса керак.

Онам товушини чиқариб хатни ўқиб берди. Хатида у ҳар биримизни сўраб-суриштирган, соғлигимиздан хавотирланган, айниқса, оғаси Тўрақулнинг тақдиридан кўп қайғурган эди. Ўзи тўғрисида: «Бизни Манчжурия чегарасига яқин жойларга темир йўл қурилишига жўнатдилар. Жуда совуқ. Менинг икки бўйрагим ҳам шамоллаб қолди. Бу ерда ҳар бир кишига норма беришади. Агар нормани бажармасанг, овқатдан маҳрум қиладилар. Оғир юк кўтаришим билан бўйраklarим сирқираб оғрий бошлайди. Касалдан ва қорним тўйиб овқат емаётганимдан яримжон бўлиб қолдим. Ўзларинг ҳам билиб турибсизлар. Норасида болалар камайиб боряпти... Агар қурбингиз етса, менга ярим пуд талқон жўнатишлар. Шунда яна беш-олти ой яшашим мумкин...», деб ёзган эди.

Рисқулбекнинг оғир аҳволи юрак-бағримизни қон қилиб юборди. Онам билан Қорақиз аммам тўхтовсиз буғдой қовуриб, талқон ҳозирлашга киришдилар. Тонг отар-отмас онам талқон солинган қопни елкасига ортиб, район марказидаги почтахонага йўл олди...

Рисқулбек қариндошлари жўнатган ўша талқонни олган-олмагани номаълум. Бизга ҳеч қандай жавоб келмади. Шу тариқа, мусофир юртларда йўқ бўлиб кетди.

Биз Шакарда отамнинг синглиси Қорақиз эжам билан унинг эри — Дўстали жездеамизнинг уйида яшайвердик. Уларнинг икки хонадан иборат уйлари катта ариқ ёқасида жойлашган эди. Бир хонада улар яшарди, иккинчи хонада биз яшардик. Дўстали жездеам меҳрибон, қўли очик инсон эди. Боз устига, у туғма овчи эди. Отни эгарлаб, елкасига милтиғини ташлаб, иккита този итини эргаштириб тоққа овга кетарди. Уйига айик, бўри, силовсин терилари осиб қўйилган эди. Агар ов бароридан келган бўлса, Қорақиз аммамдан бошлаб ҳаммамизни номманом чақариб келаверарди.

У ҳам болалигимдан қолган ёрқин хотираларимдан биридир.

Шохонов. Хемингвей: «Буюк ёзувчи бўлиш учун истеъдод, билим керак ва бахтсиз болаликни бошдан кечириш лозим», деган эди. Ажабки, болалик пайтингизда Сиз ёзувчи бўлишни орзу қилмагансиз. Сиз машина ҳайдашни орзу қилардингиз. Янглишмасам, бу ҳақда «Ленинчил жаш» газетасининг муҳбири Райқон Шукурбековга (у кейинчалик таниқли ёзувчи, драматург бўлиб кетди) гапириб берган экансиз. Ўша суҳбат 1935 йилнинг 5 июнь куни газетада эълон қилинади. Эски газетани Шаршен Усубалиев Тошкентдаги архивидан топиб беради. Абдуллажон Акматалиев эса уни ўз китобида эълон қилади.

Ўша суҳбатнинг бир парчаси қуйидагича экан:

«Чингиз бу йил етти ёшга тўлди.

У ўзининг ёш дўстлари орасида доим озодалиги ва тиришқоқлиги билан ажралиб туради. Уйда мустақил мутолаа қилади, ёлғиз ўзи ўйнаб юради. Ўзини ўзи эплайди. Биз Чингиз билан бир соатдан мўлроқ суҳбатлашдик. У эмин-эркин гаплашади, тутилмасдан жавоб қайтаради.

— Ким бўлмоқчисан?

— Шофёр бўлмоқчиман.

— Отанг қаерда?

— Москвада.

— У ерда нима қияпти?

— Ўқияпти. Хонамдаги болалар бурчагини отам тузиб берган. Отам билан онам менга доим таълим-тарбия беришади. Мен уларнинг гапларидан чиқмайман.

Катта бўлсам, шофёр бўлишга ўзим қарор қилдим.

— Қанақа ўйинчоқларинг бор?

— Ҳамма ўйинчоғим бор. Фақат битта машина етмай турибди. Отам олиб бераман деб, ваъда берган. Тез кунларда олиб беради».

Бу суҳбат «Чингиз шофёр бўлмоқчи» деган сарлавҳа остида эълон қилинади. Муаллиф ўз номидан: «Шак-шубҳа йўқки, Чингизнинг шофёр бўлиш борасидаги орзуси албатта рўёбга чиқади», деб илова қилган экан. У пайтлари автомобил чамбарагини ушлашни орзу қилган

болакай дунёга машҳур ёзувчи бўлиб кетишини мухбир билмасди.

Айтматов. У замонларда машина жуда кам эди. Биз ширин хаёлимизда машина ҳайдаб юрардик. Фақат ўзим эмас, барча тенгқурларим шофёр бўлишни орзу қилардилар.

Отам қамоққа олингач, овулимизда унинг номини айтишдан кўрқишарди. Фақат онам билан Қорақиз эжамгина отам тўғрисидаги ёрқин хотираларни болалар қалбига муҳрлашдан асло чўчимадилар. Ёлғиз қолган пайтларимизда онам яширинча отамнинг суратларини, ҳужжатларини, нишонларини кўрсатарди. Ҳаммасидан ҳам отамнинг фамилияси ёзилган штамп бизни кўпроқ ҳайратга соларди. Штампга сиёҳ суртиб, уни қоғозга босиб кўрсак лотин имлосида ёзилган «Айтматов Т.» пайдо бўларди.

Қорақиз эжам саводсиз бўлса-да, лекин донишманд аёл эди. У бир умр отам хотирасини муқаддас сақлади. 1964 йили оғир касалликдан сўнг вафот этди. Ўлими арафасида бизни ҳузурига чорлаб:

— Мен тўртовингдан ҳам розиман. Эҳ, оталаринг ёшлик пайтида қурбон бўлиб кетди! Агар у юксак мартаба эгаси бўлмаганда, кўп қатори овулда яшаб юрганда борми, тирик қоларди, — дедию йиғлаб юборди.

Дастлаб, расмий идорадан бизга ёлғон маълумотнома жўнатишди: «10 йил муддат билан қамалди, хат ёзиш ҳуқуқидан маҳрум этилди». Бизни интизор этиб қўйган сўнгсиз йиллар бошланди. Ҳар бир кунни санаб юрардик, йўллардан кўзимизни узмасдик, умид билан яшардик.

Бир марта отам тўғрисида бўлаётган ошкора суҳбатнинг гувоҳи бўлганман. Уйимизга ўғлининг қўлидан ушлаб юрадиган битта кўр одам ташриф буюрди. Эсимда, онамга шундай деган эди:

— Мени ҳам Тўрақул билан бирга қамоққа олишди. Биз битта камерада ўтирдик. Дунёда бор азоб-уқубатларни бошимиздан кечирдик. Кўр бўлиб қолганимдан сўнг мени озод қилиб юборишди. Тўрақул тирик. Барибир адолат тантана қилади, умидингни узмагин, Нагима.

Онам НКВД идорасига хат кетидан хат жўнатаверди, лекин бирор тайинли жавоб ололмади. Умид билан ун йил ҳам ўтди.

Шохонов. Яқинда биз синглингиз Роза хоним билан жуда узоқ чин дилдан суҳбатлашдик. У киши қуйидагиларни гапириб берди:

«Чингиз институтда «аъло»га ўқирди. Уни аспирантурага қолдиришмоқчи эди. Лекин, бирдан устидан хат тушади: «халқ душмани»нинг ўғли нима учун Сталин стипендияси оляпти?» Шундай қилиб, у стипендиядан ҳам, аспирантурадан ҳам маҳрум бўлди. Бироқ, асло таслим бўлмади: дам олиш кунлари темир йўлга бориб, ҳаммоллик қилди — вагонлардан кўмир, ўтин туширади. Чойчақа ишлаб келарди. Ҳалол пешона тери билан ишлаб топган пулларини сарфламасдан йиғиб қўярди; ёзда овулга таътилга келгач, ҳаммамизга уст-бош харид қилиб берарди. Эсимда, менга ёқаси узун, иссиқ пальто олиб берган эди. Қанчалар қувонганимни сўз билан ифодалаб бўлмайди. Умримда биринчи марта бунақа қиммат кийим кийган эдим-да! Москвада ўқийдиган Илгизга эса ўзининг қайта бичилиб, қайта тикилган пальтосини посилкада юборади. Ўша пальтонинг ён томонларида, кўкракларида чўнтаклари кўп эди. Чингиз пальтонинг ҳар бир чўнтагига беш сўмдан пул солиб қўяди. Назаримда, камбағал талаба ҳар бир чўнтакка қўлини тиқиши билан пулга дуч келиб, жуда суюниб кетади, деб ўйлаган бўлса керак...

1957 йилда НКВД идорасидан бизга чақириқ қоғози келди: «Т. Айтматов тўғрисидаги сўровномангизга жавоб олиш учун НКВДга келишингиз лозим».

Онамнинг нечоғлик ҳаяжонланганини бир кўрсангиз эди! Бояқиш ўзини кўярга жой тополмай қолди, юраги ҳаприқиб кетди. Аксига олгандек, Чингиз ўша кунлари иситмаси кўтарилиб, кўрпа-тўшак қилиб ётганди. Онам бечора унинг теварагида гиргиттон бўларди. У онам билан бирга бормоқчи бўлиб ўрнидан турдию оёқлари чалишиб, йиқилди. Қисқаси, биз онам икковимиз чақирилган жойга жўнадик.

— Отанг Сибирда бўлса керак, — деди онам. — Ҳозир кўпчилик ўша томонлардан қайтиб

келишяпти. Агар Тўрақул катта бўлиб қолганларингни кўрса, бечора ниҳоятда суюниб кетади. Чингиз билан Илгиз оёққа туриб олишди, оила қуришди. Люция икковингиз кўркамгина қиз бўлиб қолдиларинг, Отанг қанақа бўлиб қолди экан? Қамоққа олинган пайт 34 яшар эди. Бу йил роппа-роса эллик бешга тўлди. Биз йигирма бир йил дийдорлашмадик. Йигирма бир йил-а! Айтишга осон. Ҳаммасига чидадик. Майли, ишқилиб, отанг соғ-саломат бўлса бас. Эшитишимча, Сибирга сургун қилинган кишиларнинг кўпчилиги ўша ерда уйланиб олишган эмиш... Эҳтимол, у ҳам шундай қилгандир. Ахир, бир илож қилиб яшаш ҳам керак-да! Фақат саломат бўлса бас. Худойим-эй, аъзойи баданим қалтираб кетяпти. Ишқилиб, учрашув пайти юрагим қувончдан ёрилиб кетмаса кошкийди...

Онамнинг сўзларини эшитяпману кўзларимдан ёшлар қуйиляпти. Худойим, онагинам нақадар бағри кенг аёл эди! Майли, уйланган бўлса ҳам соғ-саломат юрган бўлса бас, дейди. Ҳақиқий муҳаббат шундай бўлса керак: ўзига ҳеч нарсани тиламайди, ҳаммаси жуфти ҳалолимга бўлсин, дейди.

Тўғрисини айтганда, онам кўзга яқин, кўхликкина аёл эди. Дунёқараши, ақл-идроки билан овулдошларидан бир бош баланд эди. Яшириб нима қилдим, кўпгина эркаклардан унга совчилар келди. Лекин, у Тўрақулдан гўзалроқ, Тўрақулдан бойроқ, Тўрақулдан ақллироқ эркак борлигини ҳатто тасаввурига сиғдира олмасди. Онам бир умр ўзи кўнгил берган эркакни кутиб яшади, унга сажда қилиб яшади, унинг ҳар бир савобли ишини эслаб яшади. Устига устак, ана шу олижаноб туйғуларни бизнинг юрагимизга ҳам қуйиб қўйди. Шу йўсин онам ўзини ниҳоятда бахтиёр инсон деб биларди...

Ниҳоят, биз НКВД идорасига етиб бордик. Кираверишда автомат ушлаган аскар турган экан. Онам унга чақириқ қоғозини узатди.

— Сиз кираверинг, — деб аскар онамга йўл бўшатди.

Мени ичкарига киритмади.

Онам ичкаридан оёқларини аранг судраб чиқиб келгунча орадан анча фурсат ўтди. Онамга кўзим тушдию юрагимда қаттиқ оғриқ турди. Унинг кўзларидан дув-дув ёшлар оқарди. Лаблари титрарди. Дарҳол онамнинг қўлтиғидан олдим. Бир оғиз сўз айтишга ҳам мадори етмасдан, бир варақ қоғозни менга узатди. Қоғозда қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

СПРАВКА

1937 йил 1 декабрь куни қамоққа олинганга қадар Қизил Профессорлар институтининг тингловчиси бўлган Тўрақул Айтматовнинг айбномаси СССР Олий судининг Ҳарбий Ҳайъати томонидан 1957 йилнинг 15 июнь куни қайта қуриб чиқилди.

Т. Айтматовга нисбатан 1938 йилнинг 5 ноябрь куни Ҳарбий Ҳайъат томонидан чиқарилган ҳукм янги очилган шарт-шароит туфайли бекор қилинади ва бу иш жинойат таркиби бўлмагани учун тўхтатилади.

Т. Айтматов ўлиmidан кейин оқланди.

*СССР Олий суди Ҳарбий Ҳайъат раисининг ёрдамчиси,
адлия полковниги М. Русаков.*

Шумхабар келтирган мана шу лаънати қоғоз бизнинг йигирма бир йиллик умидимизни чилпарчин қилган эди. Бир пасда ҳаммаси абас бўлди. Онам икковимиз худди қирғоққа итқитиб ташланган балиқ каби ҳансираб-ҳансираб зўрға нафас олардик; бир-биримизга суюнганимизча кўча бўйлаб кетиб борардик. Дунё ҳувиллаб қолди, барча орзу-умидларимиз ҳавога учиб кетди. Онам бечора бирдан ўзгарди; ўзини олдириб, рангпар бўлиб қолди, елкалари букчайди. Вой худойим-эй! Узоқ йиллар мобайнида у битта илинж билан яшади: бугун бўлмаса, эртага Тўрақул албатта қайтиб келади. Бу илинж унга куч-қувват бағишларди, ҳар қандай қийинчиликларни енгиб ўтишига ёрдам берарди. Бечора онагинам не-не мушкулотни бошидан

кечирди!..

Кўчада кетаётиб, дунёни бошимга кўтариб хўнг-хўнг йиғлагим келарди. «Адолат борми?!» деб қичқиргим келарди. Оиламиз шаънига ёпиштирилган лаънат тамғасини юлиб отишни истардим, бундай тақдирга лаънатлар ўқимоқчи бўлардим. Бироқ, бундай қилсам онамнинг ярасига туз сепардим, холос. Оёқларини зўрға судраб келаётган онам ҳурмати дардимни ичимга ютдим. Бир-биримизга суюнишиб, уйга яқинлашиб бордик-да, кўзёшларимизни тия олмасдан остонада серрайиб туравердик.

— Қизим, энди бўлар иш бўлди, — деди онам бироз ўзига келгач. — Отангни ўлими тўғрисида ҳозир Чингизга индамай қўя қолайлик. Мавриди эмас, бутунлай ётиб қолади, кейин тузалиб кетиши қийин бўлади...

Орадан бир неча кун ўтгач, овулдан бўхчасию жомадонини орқалаб Қорақиз аммам етиб келди. Чингиз оёққа турган, онам у кишини чақиртирган эди.

Онам ётиғи билан аммамга оғасининг вафот этганини айтди. Бу хабарни эшитиб бечоранинг юраги ёрилиб кетишига бир баҳя қолди. Суюкли оғасининг ўлими аммамни ўртаб юборди: узоқ йиллик дард-ситам бўғзидан вулқондай отилиб етди. У ҳар биримизни бағрига босиб, саннаб-саннаб роса йиғлади. Қанийди, ҳамманинг шунақа аммаси бўлса!

Кейин Айтматовлар уруғи жам бўлиб, ноҳақ қурбон бўлган марҳумлар руҳига дуои фотиҳа қилиш ниятида Шакарга йўл олдик. Керимбекнинг уйига овулдошларимизни тўплаб, адолатсизлик туфайли нобуд бўлган Тўрақул, Алимқул, Ўзбек, Рисқулбеклар хотирасига бағишлаб маърака қилдик.

Лекин, онам бечора отамнинг ўлганига асло ишонмасди. Бу ҳақда рўй-рост гапирмаса-да, сўнги дамларигача битта илинж билан яшади: балки, у тириқдир? Бундай илинжнинг сабаби бор эди. Улуғ Ватан уруши йилларида Кавказдан Шакарга кўчиб келтирилган одамлар орасида Айвазиди исмли грек фолбин аёл бўларди. У қаҳва қуйқумига қараб фол очарди. Овулимизда Айвазидининг ҳамма гаплари тўғри чиқяпти деган миш-миш тарқалдию онам ҳам фолбин ҳузурига отланди.

— Эринг қамоқда. Тўртта фарзандинг бор. Жуда оғир ҳаёт кечиряпсан. Бор кучингни сарфляяпсан. Сизлар бу ерда яна ўн йил яшайсизлар. Тўнғич ўғлинг сени шаҳарга олиб кетади. Ўғлингнинг шўхрати бутун дунёга таралади, — деб гапини тугатади фолбин.

— Эрим-чи? Тирикми, қачон қайтиб келади? — деб сўрайди онам.

— Эринг жуда олисларда юрибди. Сен у билан кўп йиллардан сўнг учрашасан, — деб жавоб беради фолбин.

Равшанки, фолбин аёл отамнинг ўлганини билса-да, аммо онамни ноумид қилмаслик учун тўғри гапни айтмаган. «Сен у билан кўп йиллардан сўнг учрашасан» деган сўзлари эса, сир эмаски, нариги дунёдаги учрашувга ишора эди».

Айтматов. Нима бўлганда ҳам фолбин одамгарчилик юзасидан тўғри қилган.

Шохонов. Қозоқларнинг Оқмула шаҳри яқинида «Алжир» (Акмолинский лагерь жен изменников родинм) деб номланган махсус қамоқхона бўларди. Бу қамоқхонада қозоқ халқининг Турор Рисқулов, Сакен Сайфулин, Беймбет Майлин, Темирбек Жургунов, Узоқбой Қулимбетов, Султонбек Қожонов, Жанайдар Садибақосов каби йирик давлат ва партия раҳбарларининг, адабиёт ва санъат арбобларининг хотинлари тутқунликда сақланарди. Бу жаҳаннам Оқмуладан 40-45 километр нарида бўлиб, 26 та махсус бўлмалардан иборат эди. Совет Иттифоқининг турли бурчакларидан тўплаб келтирилган «ватан хоинлари»нинг хотинларидан талаб қилинадиган бирламчи нарса шу эдики, улар эрларининг хоинлигига иқроор бўлишлари ва эрларидан воз кечиш тўғрисидаги ҳужжатга имзо чекишлари керак эди. Шундан кейин аёллар гуноҳи енгиллаштирилди. У пайтларда НКВД идорасидаги қотилларнинг қилмиши асло назорат қилинмасди, ота-оналари бағридан юлиб олинган фарзандлар бепоён мамлакатнинг болалар уйларига тарқатиб юбориларди, бутун бошли уруғ-аймоқлар қириб ташланарди. Лекин, ана шундай мудҳиш замонда ҳам Сакен Сайфулин, Илёс

Жонсуғуровларнинг умр йўлдошлари улуғ устозларимизнинг қўлёмаларини ерларга кўмиб, ястиқ жилдлари орасига яшириб, кўз қорачиғидай асраб келажак авлодга етказганлар. Бу ҳақиқий жасорат эди.

Ғабит Мусрепов бир гал «Алжир»га борганини ва у ерда Беймбет Майлиннинг хотини билан учрашганини гапириб берган эди.

Ўша аёл Ғабит Мусреповга бундай деган экан:

—Қамоқхонага қарашли қўй подани ўз ихтиёрим билан боқишга рози бўлдим. Тонгдан шомгача тўрт девор орасида хун бўлиб ўтиргандан кўра, очиқ ҳавода ўкраб-ўкраб йиғлаб олганинг афзал. Хийла енгил тортасан.

У пайтлари «Алжир»да «ватан хоинлари»нинг йигирма икки мингга яқин хотинлари қон ютиб яшардилар. Агар онангиз овулдан бошпана топмаганда борми, у ҳам ўша жаҳаннамга улоқтириб юборилиши ҳеч гап эмасди.

Айтматов. Ҳа, шунақа бўлиши ҳам мумкин эди.

Мактабда ўқиб юрган кезларим битта меҳрибон муаллим бундай деган эди: «Отаннинг номи тилга олинган пайтда ҳеч қачон кўзларингни яширмагин». Бу оқилона насиҳат оғир дамларда менга мададкор бўлди, хотирамга бир умр муҳрланиб қолди. Ўша сўзлардан: «Отанг халқ душмани эмас» деган маънони англаш мумкин эди. Болалик қалбимни ана шу сўзлар илтиб турарди.

Шохонов. Келинг, синглингиз Роза хонимнинг ҳикояларини яна бир бор эслайлик:

«1975 йил. Мен иш юзасидан Таласга бордим. Битта нотаниш аёл мен билан илиққина кўришди-да:

—Сиз Чингиз Айтматовнинг синглиси бўласизми? — деб сўради

—Ҳа.

— Сизнинг келаётганингизни танишларимдан тасодифан эшитиб қолдим. Жуда яхши бўлди. Йўқса, Сизни излаб ўзим Фрунзегга бормоқчи бўлиб турган эдим.

Совет Иттифоқининг ҳамма бурчакларидан, бутун дунёдан Чингизга сон-саноксиз хатлар ёғилиб келарди. Хатларнинг аксарияти уй-жой ололмаётган одамларнинг шикоятлари, маҳаллий ҳокимиятнинг ўзбошимчалигидан ҳимоя қилиш ва қимматбаҳо хорижий дори-дармон харид этишга кўмак бериш сўралар эди. Чингиз болалигидан эътиборан жуда кўп адолатсизликларга дуч келгани учунми, хатларни синчиклаб ўқиб чиқар, сира вақтини аямас, агар иложи бўлса, хат муаллифларига ёрдам берар эди. Узоқ-яқиндан келадиган бундай одамлар қулай фурсат топиб, менга ҳам тез-тез мурожаат этиб туришарди: «Илтимос, мана шу хатни оғангизга бериб қўйинг! Совет Иттифоқида унинг гапини икки қиладиган ҳеч ким йўқ». Оғамнинг бошқа ташвишлари ҳам бошидан ошиб-тошиб ётганини яхши билганим учун кўпинча атайлаб илтимосчилардан ўзимни олиб қочиб юрардим. Ўша нотаниш аёлни учратган пайтимда, дастлаб, уни ҳам илтимосчилардан бири бўлса керак деб ўйладим.

— Йўқ-йўқ, — деб мени хотиржам қилишга уринди у. — Сизни излаб юрганга сабаб шуки, отангиз Тўрақулга алоқадор гапим бор. Менинг оғам қамоқда отангиз билан битта камерада ўтирган.

У отамнинг номини тилга олган пайтда мен худди ток ургандай сесканиб кетдим,

— Оғангиз қаерда? Тирикми? — деб сўрадим шоша-пиша.

— Тирик. Лекин, ҳозир у оғир бетоб. Касалхонада ётибди. Дўхтирлар, оғангизнинг санокли кунлари қолган, дейишяпти. Агар иложи бўлса, у оғангиз Чингиз билан учрашмоқчи. Аммо, газетада ёзишларича, у ҳозир Америкада экан. Шу боис мен сизни излаб юрган эдим.

Мен ўша аёл билан касалхонага жўнадим. Айнан беморлар дам олаётган пайтларда борибмиз. Нотаниш аёл ҳамширадан рухсат сўраб, оғасининг қўлтиғидан суяб йўлакка олиб чиқди. Унинг исми Тангриберди Алапаев экан. Бу киши сабр-тоқатли, босиқ-вазмин экани афтидан шундоқ билиниб турарди. Лекин, оғир хасталиқдан сўнг чўпдай озиб-тўзиб кетганди, мадори қуриб қолганди, елкаси билан нафас оларди. Ҳол-аҳвол сўрашганимиздан кейин у

менга бошдан-оёқ синчиклаб разм солди ва бирдан товушини чиқармасдан йиғлаб юборди.

— Тўрақулга худди қуйиб қўйгандай ўхшар экансан. Энди ўлсам ҳам армоним қолмади. Менга худонинг раҳми келди, — деди ҳиқ-ҳиқ йиғлаб. Бирпас нафасини ростлаб олгач, ҳикоясини давом эттирди: — У пайтлари комсомол ташкилотида ишлардим. Оғам Узоқбой «Оқжар» колхози бошқарувининг раиси эди. Бошини кўтарган одам дарҳол «халқ душмани» деб эълон қилинарди. Дастлаб, оғамнинг навбати келди, орадан бирмунча вақт ўтгач, ўзимни ҳам қамоққа олишди. «Оғанг ватан хоини. У кимлар билан тил бириктирган эди? Қандай зараркунандалик ишлари билан машғул бўлган? Қай йўсинда ташвиқот юритган? Қани, гапир!» деб тергов қилишарди. Бундай ҳодиса етти ухлаб тушимга ҳам кирмаганди. Боз устига, тергов пайти шафқатсизлик билан калтаклашарди. Менинг ўжарлигим тутди, миқ этмадим. Бир куни тоқати тоқ бўлган терговчи милтиқ қўндоғи билан башарамга туширди. Ўшанда бир нечта тишим тўкилиб кетди. Ўзим беҳуш бўлиб йиқилдим... Камерада цемент полда ётган чоғим ҳушимга келдим. Кўзимни очсам, атрофимда очликдан силласи қуриган, соқол-мўйловлари ўсиб кетган, юз-кўзлари моматалоқ беш-олти киши бор экан. Бурчақда биттагина темир каравот турибди. Ёнимда чўнқайиб ўтирган истараси иссиқ бир йигит юзимдан оқаётган қонларни артарди. «Чироғим, тур ўрнингдан, менинг жойимга бориб ёт», деди у. Сўнг қўлтиғимдан олиб, ўз жойига элтиб ётқизди. Ўша ягона темир каравотда барча тутқинлар навбат бўйича дам олишарди. Мен борган кун унинг навбати келган экан. Суяқдан ўтиб кетадиган цемент совуғидан, ҳеч бўлмаса, бир кун сақланиш мумкин эди. Ҳеч ким эътироз билдирмади. Ҳамманинг руҳи тушиб кетган эди, гўё бир-бири билан гаплашишга ҳам қўрқишарди. Эртаси куни биз яқинроқ танишдик. Унинг исми Турақул Айтматов экан. Менинг Таласдан эканимни эшитиб, жуда суюнди. Орадан бир неча кун ўтгач, биз оға-инилардай қалин бўлиб қолдик. Нима учун бу жойга келиб қолганимни обдон сўраб-суриштиргач, бундай маслаҳат берди: «Ҳеч қандай жиноят қилмагансан. Ҳали ёшсан. Фақат оғаннинг иши учун сени тутиб туришибди. Ҳушёр бўлгин, терговчиларнинг тузоғига илиниб қолма. Ҳеч кимни сотмагин. Маҳкам бўл, сўзингдан қайтма. Охир оқибат сени озод этиб юборишади. Биз — бошқа масала. Бизни отиб ташлашлари мумкин», деди босиқ оҳангда. Қамоқдаги нам тортган ёстиқ жилдидан Тўрақул бежирим халта ясади. Халтанинг ичига қора ип билан ўфилларининг исмини тикиб-ёзди: «Чингиз, Илгиз». Ёнига эса мен туғилган юрт номини ёзди: «Талас». Бироқ, «с» ҳарфига қолганда ип тугаб, сўз кемтик ҳолида қолиб кетди. У таълим кўрган, маданиятли, ҳалол инсон эди. "Ҳар бир сўздан, майда-чуйда ҳаракатларидан ва сиртдан ҳам шу хислатлари кўзга ташланиб турарди. Совун, тароқ, тиш чўткаларини топ-тоза латтага ўраб, ўша кадрдон халтасида сақларди. Бир кеча бошқалар эшитмайдиган товушда қулоғимга аста шивирлади: «Менга 58-моддани ёпиштиришяпти. Халқ душмани сифатида хат ёзиш ҳуқуқидан маҳрум этишди. Сендан бир нарсани илтимос қилмоқчиман. Биринчи ва, эҳтимолки, охириги илтимосим ҳам шу бўлар. Агар бу ердан қутилиб чиқсанг, Шакарда оиламни қидириб топгин. Халқ душмани эмаслигимни улар билиб қўйишсин. Мен бўҳтонга қолдим. Тўнғич ўғлим Чингиз жуда кўнгилчан, куюнчак бола. Дунёда бундай адолатсизлик борлигини ҳали билмайди. Москвада яшаб турган пайтимиз бир куни кўчада муштумлари кувалдадек келадиган битта барзанги шарти кетиб, парти қолган чолни аёвсиз дўппослаётганини кўриб қолади. Чингиз ўқдай учиб уйга келдию ўкириб йиғлаганча: «Ахир, бу даҳшат-ку! Азоб-ку!» деди қайта-қайта. Қисқаси, у билан очиқчасига гаплашиб қўйгин. Илтимос, унинг кўзини очгин, ҳаётда учрайдиган мушкулотга тайёр бўлиб турсин. Бир дақиқа ҳам шубҳа қилмасин: мен халқ душмани эмасман. Шунга ишонтир уни. Чингизга тушунтиргинки, агар мен қайтиб бормасам, у оиламизнинг каттаси бўлиб қолади. Исmlар ёзилган халтачани эса уларга мендан эсдалик сифатида топширасан. Энди ҳозир айтадиган гапларимни қулоқларингга қуйиб ол: агар мени отувга ҳукм қилишмаса, Молдовановка қамоқхонасига ўтказиб юборишса, милиционер орқали халтачамда турган совунимни сўратаман; агар Сибирга сургун қилишса, тароғимни сўратаман; агар тиш ювадиган чўткамни сўратсам, билгинки, мени босқичма-босқич Уролга

жўнатишмоқчи. Начора, чироғим, алвидо! Бу дунёда қайта учрашмасак, нариги дунёда кўришамиз». Кўзларим ёшланиб, унинг барча илтимосларини адо этишга сўз бердим. Кейин Тўрақулни олиб кетишди. Икки кундан сўнг камерага соқчи кириб кедди-да: «Айтматовнинг буюмлари қолганми?» деб сўради. Юрагим ёмон бир нарса бўлганини сездю: «Тўрақулга нима бўлди?» деб сўрадим. У бармоғини шифтга ниқтаб: «Ҳозир унинг жони жаннатга томон учиб ке-таётган бўлса керак», деди мийиғида кулиб. Тиззаларим ўз-ўзидан букилиб кетди. Ҳушим бошимдан уч-дию бир илож қилиб, Тўрақулнинг фуфайкаси билан телпагини соқчига бериб юбордим. Исmlар ёзилган халтачани, тароқни яшириб қўйдим. Уларни фарзандларига эсдалик сифатида топширмоқчи эдим.

Бир неча кундан сўнг «Ватан хоини оиласининг аъзоси» сифатида мени ўн йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилдилар ва босқичма-босқич Свердловск қамоқхонасига жўнатдилар. Мана, тепамда худо шоҳид, аристон телогрейкасининг ички чўнтагида Тўрақул ўз қўли билан тикиб, ўғилларининг исмини ёзиб қўйган ўша азиз халтачани ўн йил мобайнида кўз қорачиғидай асрадим. Тароқни ҳам асраб юрдим. Уларни ўз қўлим билан тўнгич ўғлининг шахсан ўзига топширмоқчи эдим. Келишган йигирма яшар Чингизни кўз олдимга келтириб кўрардим: у ҳам Тўрақулнинг қуйиб қўйган нусхасига ўхшарди. Лекин, одамнинг боши — тегирмон тоши, деганлари рост экан. Пешонамга бошқа кўргуликлар ҳам ёзилган экан: ўн йилдан сўнг отаюртимга қайтиб кетишимга рухсат беришмади. Жазо муддатимни яна узайтириб қўйишди. Сибирнинг овлоқ жойларига сургун қилиб юборишди. Ҳартугул, у ер қамоқхонадан фарқ қиларди. Эрким чеклаб қўйилган ўлка ҳудудида бемалол юришим, ишлашим мумкин эди. Битта татар қизга уйландим, оила қурдим. Отаюртимга қайтиб боришдан умидимни узганим учунми, эҳтимол, алам устида қўлбола ароқ ичиб қўйганим учунми, ишқилиб шайтон йўлдан оздирибди шекилли, эгнимдаги эски пахталигимни дарёга улоқтириб юбордим. Унинг ички чўнтагида Тўрақулдан қолган буюмлар бор эди. Бу қилмишимни худо ҳам, отангнинг арвоҳи ҳам кечирмайди. Бу гапларни бекорга айтаётганим йўқ: айнан ўша куни отхонада битта отни тақалаётган эдим, у оч биқинимга шунақаям ўхшатиб тепдики, ўша жойнинг ўзида тил тортмай ўлишимга озгина қолди. Иккита қовурғам синди, ўпкамнинг ярми эзилди. Шундай қилиб, бир пасда яримжон бўлиб қолдим. Ўшандан буён ойлаб, йиллаб касалхонада ётаман, уйда ҳам тўшакдан турмайман. Энди бўлса, остонада ажалим кутиб турибди.

Ниҳоят, отаюртимга қайтишимга рухсат беришди. Бунинг учун Хрушчёвга мингминг раҳмат! Дарҳол иш жойим билан ҳисоб-китоб қилдим, хотинимни қаватимга олиб кадрдон Талас томон отландим. Қариндош уруғларим билан кўришдим, юрагимни уртаб юрган кўп йиллик соғинч андак тарқалгандай бўлди. Ҳамқишлоқларимдан Тўрақулнинг оиласини сўрадим. Улар Фрунзегга кўчиб кетишган, дедилар. Анави воқеа ич-этимни кемира бошлади. Боз устига, дардим баттар оғирлашди. Ҳатто нафас олиш ҳам азобга айланди. Узоқ вақт ўзим билан ўзим овора бўлиб қолдим. Ўшандан бери кўп сувлар оқиб кетди.

Қаттиқ ишонардимки, бир кун келиб хотирам чақмоқ мисоли ёришади. Ўша пайтлари яна эски касалим кўзғаб беморхонада ётган эдим. Ёнгинамдаги каравотда ётган йигитча кеча кундуз битта қалин китобни тинимсиз мутолаа қиларди. Бир куни у дори-дармон учун хонадан чиқиб кетди. Мен унинг китобини қўлимга олдим. Э воҳ, бу Чингиз Айтматовнинг «Материнское поле» номли тўплами экан. Китобнинг биринчи варағини очдим:

«Ота, мен сени қаерга дафн этилганингни билмайман. Бу китобимни сенга — Тўрақул Айтматовга бағишлайман. Она, сен бизни — тўрт фарзандингни вояга етказдинг. Бу китобимни сенга — Нағима Айтматовага бағишлайман».

Марварид маржони каби жумлалар терилиб турарди.

Муқовада Чингизнинг жиддий қиёфали суратига кўзим тушдию хаёлимда Тўрақулнинг сиймоси гавдаланди. Фрунзе қамоқхонасининг бетон зиндонидан тортган азоб-уқубатлар, меросхўрларнинг исmlари ёзилган халтача, гадой топмас Сибир тайгаси ва марҳумнинг сўнги

илтимослари ёдимга тушди.

— Ахир, бу Тўрақулнинг ўғлику! Вой жигарим-эй!— деб қичқириб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим.

Яшириб нима қиддим, ўша дамда виждоним қийналиб кетди. Худди совуқ баданимга чўғ бўлиб турган темирни босиб олгандай ҳис этдим. Ахир, мен битта инсоннинг сўнги васиятларини бажо келтирмаган эдим. У менга ишонганди, оғир пайтлари менга ёрдам қўлини чўзганди. Ўша заҳоти Чингизга хат ёзиб, ҳаммаси тўғрисида гапириб бермоқчи бўлдим; отасининг васиятларини асрай олмаганим учун, иродасизлик қилганим учун ундан кечирим сўрашни истардим. Бир неча марта шундай қилишга уриниб кўрдим, лекин ҳар гал қатъият етишмасди...

Яқинда дўхтир синглимга: «Узоғи билан яна бир ой яшаши мумкин», деганини тасодифан эшитиб қолдим. Ўшандан бери оромим йўқ. Тўрақул олдидаги қарзимни узмасдан нариги дунёга қандай кетаман? У дунёда Тўрақул билан учрашиб қолсаму мендан: «Тангриберди, сен нима учун сўзингнинг устидан чиқмадинг? Бор-йўғи арзимас буюмларни ўғилларимга топшириб қўйишни илтимос қилган эдим. Шу ишни бажариш ҳам қўлингдан келмадими?» деб сўраб қолса нетаман? Унинг кўзига қандай қарайман? Шу боис синглимдан, агар мени у дунёга армонсиз кетсин десанг, илтимос, Тўрақулнинг меросхўрларидан бирортасини ҳузуримга бошлаб келгин, деб сўрадим. Мен уларнинг пойига тиз чўкиб, тавба қилмоқчиман. Шукур, оҳ-воҳларим худога етибди. Қондошим, Тўрақулнинг уруғ-аймоқлари номидан менинг гуноҳимни кечиргин! Илойим, у дунёга оғир гуноҳим билан кетмайин! — деб чол ёш боладай хўнграб юборди.

— Хафа бўлманг! Ахир, ҳеч қандай гуноҳингиз йўқ-ку?! Агар бунда гуноҳ бўлса, ўша лаънати замон гуноҳкор! Адолатсизлик илдиз отган замон ҳаммасига гуноҳкор, — деб бечора чолга таскин беришга уриндим. Лекин, ўзим ҳам тасалли-таскинга зор бўлиб турардим. Тинкамадори қуриб, букчайиб қолган чолнинг аҳволини кўриб, юрак-бағрим эзилиб кетди. Отамнинг сўнги кунларида ҳамнафас бўлган касалманд чолни бағримга маҳкам босдим, ҳиқ-ҳиқ йиғлай бошладим...»

Айтматов. Тангриберди Алапаевдан 1938 йили отам айтиб юборган энг охири хабар бизга фақат 1975 йили етиб келди. Бу пайтда онам вафот этганига тўрт йил бўлган эди.

Шохонов. 1938 йил. Рутубатли куз кунлари. Бишкекдан унча олис бўлмаган тоғ этагида Пўнгош деган сўлим гўша. Худди шу жойда НКВДнинг оромгоҳи бор. Ўша кунлари бир нечта юк машиналарига қамалган маҳбусларни пинҳоний равишда шу ерга келтиришади-ю, ҳаммасини отиб ўлдирадилар ва қотилларга хос пухталиқ билан илгаритдан ҳозирлаб қўйилган хандақларга кўмиб кетадилар. Ўша оромгоҳда қоравул бўлиб ишлайдиган Абикан Қидиралиев пинҳоний қотилликни зимдан кузатиб ўтиради. Орадан кўп йиллар ўтгач, оқсоқол ўша мазористонга бориб, марҳумларнинг руҳига Қуръон тиловат этиб юради. Чолнинг 1928 йилда туғилган Бубуйра исмли сизга тенгдош қизи бор эди. Ота ўз қизига шундай васият қилади: «Қизим, ҳозир айтадиган гапларим ҳеч қачон эсингдан чиқмасин; мана шу жойга жуда кўп марҳумлар дафн этилган. Худо хоҳласа, яхши кунлар келади. Ўшанда бу сирни одамларга ошкор қиласан. Ҳозирча бу тўғрида бировга миқ этиб оғиз оча кўрма». Қирғизистон демократия йўлини танлаб, мустақилликни қўлга киритгач, Бубуйра хола отасидан эшитган гапларни қоғозга тушириб, Давлат хавфсизлиги қўмитасига мактуб йўллайди. Қўмитада бўлим мудир лавозимида хизмат қиладиган Бўлат Абдурахмонов (баъзи бир ҳамкасбларининг эътироз билдиришларига қарамасдан) номсиз мазорни очиб кўриш чора-тадбирига бош бўлади. Фожиа рўй берган жойдан 137 нафар кишининг бош чаноқлари, суяклари топилади. Суяклар орасидан ярми чириб кетган уч саҳифалиқ ҳукм матни ҳам чиқиб қолади. Сизнинг отангиз Тўрақул Айтматов ҳам айнан ўша ҳукмга асосан отиб ташланган экан. Қирғиз халқининг Жусуп Абдурахмонов, Қосим Тинистонов, Эркинбек Эсономонов, Имонали Айдарбеков, Бойали Исоқов, Асанбой Жамансариев, Усмонқул Алиев, Содик Чўнбошев каби машҳур ўғлонлари ҳам отангизга тақдирдош бўлгани архив ҳужжатлари асосида исботланди... Мусибатлар уяси

бўлмиш ўша жойга «Ота Бейит» номи берилди. Марҳумларни қайта кўмиш маросимида республика Президенти Асқар Ақаев иштирок этди. Люксембургдан ана шу маросимда қатнашиш учун сиз ҳам етиб келдингиз ва нутқ сўзладингиз. Гувоҳларнинг айтишича, маросимда кўзёш тўкмаган одам қолмабди. Президентнинг махсус фармонида мувофиқ 1995 йил 25 ноябрь «Репрессия қурбонларининг хотираси куни» деб эълон қилинди. Маросимда биргаликда қатнашдик. Гурас-гурас оломон оқимининг поёни кўринмасди.

Бир гуруҳ ёшлар, талабалар қоп-қора сочли, ўйчан боқиб турган навқирон йигитнинг портретини бошлари узра мағрур кўтариб юрардилар. Бу — Тўрақул Айтматов эди. У пайтлари отангиз Сизнинг ҳозирги ёшингиздан икки баробар кичик бўлган. Сиз жуда кўп нарсаларни бошингиздан кечирдингиз, шон-шуҳратга буркандингиз.

Айтматов. Ҳа, ўша топилма — отамнинг устидан чиқарилган ўлим ҳукми қалбимни остин-устин қилиб юборди. Ўша ҳукнома 137 марҳумнинг суяклари орасидан топилди. Мухторжон, орадан 53 йил ўтгач, ҳатто марҳумнинг суяклари ҳам тупроққа қўшилиб кетар экан. Лекин, қандай мўъжиза туфайли отамнинг кўкрак чўнтагидаги уч варақ ҳукнома бутунлай чириб кетмагани кишини ҳайрон қолдирмайдими? Оллоҳнинг барқарорлигига иймон келтирмоқ керак. Майли, кечикиб бўлса-да, адолат тантана қилди. Мудҳиш замонларда бизнинг оиламиз бошига тушган мусибат, илойим, ҳеч кимнинг бошига тушмасин!

Шохонов. Чике, агар Сиз қарши бўлмасангиз, синглингиз Роза хонимнинг хотирасига яна диққатингизни қаратмоқчиман:

«Онам умрининг охиригача Чингизнинг қарамоғида яшади. Назаримда, у фақат тўнғич фарзанд эмасди, айна пайтда улар ўртасида қандайдир руҳий яқинлик ҳам бор эди. Унинг ҳар бир асарини, ҳатто мақолаларию сўхбатларини ҳам онам берилиб, қизиқиб мутолаа қиларди. Онам ўша даврдаги совет ва дунё адабиётидан яхши хабардор эди.

Чингизга Ленин мукофотининг берилиши фақат қирғиз халқи, Совет Иттифоқининг барча миллий республикалари учун мисли кўрилмаган воқеа бўлиб қолмасдан, айна пайтда Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари учун ҳам жуда зўр воқеа бўлди. Чунки, у замонлари Совет Иттифоқида бундай мукофотни олган одам оммавий равишда тан олинган ҳисобланарди, тирик чоғидаёқ классиклар қаторидан жой эгалларди. Фавқулудда нуфузли бўлган ўша мукофот Ўрта Осиё ва Қозоғистон бўйича адабиёт соҳасида биргина Мухтор Авезовга берилган эди. Чингизга мукофот топширилган кун Айтматовлар оиласининг обрў-эътибори энг юқори нуқтага кўтарилган дамлар бўлди. Республика газеталари Чингизга бутун-бутун саҳифалар бағишладилар. Ҳар томондан табрик телеграммалари, мактублари ёғилиб кетди. Ўша пайтгача бизнинг бор-йўқлигимизни ҳам билмайдиган партия раҳбарлари, ҳукумат амалдорлари телефон орқали табрикладилар ёки уйимизга махсус ташриф буюрдилар. Кўчаларда, дўконларда, маданий муассасаларда фақат Чингиз тўғрисида гапиришарди. Аксига олгандек, шундай дамларда онамнинг тоби қочиб қолди, уни касалхонага ётқиздик. Онамга янги чиққан кўкат харид қилиш учун мен Ўш бозорига жўнадим. Автобусда кетаётсам, 50 ёшлар чамасидаги миқти, қалин мўйловли, катта тугун кўтариб олган қирғиз киши ёнидаги йигитга: «Қирғизлар Чингиз тимсолида ўзининг халқ эканини кўрсатди», деди мағрурланиб. Бу сўзлар мени бағоят тўлқинлантириб юборди. Ахир, биз кечагина «халқ душмани»нинг болалари эмасмидик? Бизни ҳар ким хўрламасмиди? Худойим, мана. бизнинг кўчада ҳам байрам бўлди-ку!

Онам доим сумкачасида отамнинг Чингиз ва Илгиз билан бирга тушган суратини олиб юрарди. Касалхонада ҳам ўша суратни ёнига қўйиб қўяди.

Москвадан қайтиб келаётган Чингизни кутиб олиш учун республика раҳбарлари, қариндошлари, яқинлари йўлга пешвоз чиқдилар. Мен эрим Эсонбекни жўнатиб, онам билан қолдим. Чингиз уйга ҳам кирмасдан тўғри касалхонага келди. Онам ёстикдан аранг ўмганини кўтариб (оёқлари шишиб кетган эди), Чингизнинг кўкрагига бошини қўйганча узоқ йиғлади. Унинг кўзларидан тоғ жилғаларида оқаётган зилол сув мисоли беғубор севинч ёшлари дув-дув тўкиларди. Неча-неча йиллардан сўнг илк бора кўксини тўлдириб нафас олди. Гўё уйқусиз

Ўтказилган ваҳшатли тунлардан ном-нишон қолмагандай эди. Бир сўз билан айтганда, Чингиз шон-шуҳратга бурканган тантанали кун онам учун Тўрақулнинг маънавий ғалабаси бўлди».

Айтматов. Ҳа, онам учун айнан шундай бўлган.

Шохонов. Кўриб турибман, Сиз тўлқинланиб кетдингиз. Бўпти, бошқа мавзуда гаплашамиз. Эсингиздами, Шакарга сафарингиз чоғи Сиз Россия телевидениесининг мухбири Владимир Фёдоров билан суҳбат бошладингиз. Биз Умарбой Норбеков, Давлатбек Шодибеков ва яна Сизнинг иккита синфдошингиз билан Қурқуров дарёсининг дарасига йўл олдик. Тогдан ҳайқириб тушаётган дарё соҳилидаги кўкламзор ҳавоси шифобахш эди. Ўша манзарани томоша қилиб турган пайтимиз Сиз менинг ёнимга келиб: «Кўряпсанми, ҳув, анави Манас чўққисида булут тўпланиб турибди? Энди кузатиб ўтирсанг, ўн-ўн беш дақиқадан сўнг бу ерда жала бошланади». Дастлаб, ҳазиллашяпсиз, деб ўйладим. Ахир, бир тутам булут жала бўлиб ёғилиши кимнинг хаёлига келарди. Ўша булутни шамол учириб кетиши мумкин-ку? Лекин, ҳали эс-хушимни йиғиб олишга ҳам улгурмаган эдимки, бирдан шамол турди, момогулдурак бошланди ва бирдан жала уриб берди-я! Шу тариқа отаюртингиз табиатини, ўзгарувчанлигини нечоғлик нозик ҳис этишингизни ўшанда билганман.

Чике, қизиқ воқеа эсимга тушиб қолди.

1995 йили Бишкекда уч қардош республикаларнинг бош вазирлари иштирок этган кенгаш бўлди. Унда Акежон Қўжегелдин (Қозоғистон), Абдуҳошим Муталов (Ўзбекистон), Апас Жумағулов (Қирғизистон) қатнашдилар. Ҳукумат раҳбарлари энергетика, газ саноати, соғлиқни сақлаш соҳаларига доир умумий муаммоларни муҳокама этдилар ва ўзаро ҳамкорлик тўғрисида шартнома туздилар.

Кенгаш поёнига етгач, меҳмонларни мен Қозоғистон элчихонасига таклиф этдим. Элчихонага кетаётиб, машинадан Сизга қўнғироқ қилдим.

— Учта қардош республиканинг ҳукумат бошлиқлари ҳар куни тўпланавермайдилар. Бу оқшом улар билан бирга овқатланишни истайсизми?

Дастурхон атрофида қизғин суҳбат бўлди. Ҳар хил мавзуларда фикр алмашдик. Лекин, Жамбулдаги зооветтехникумда ўқиб юрган пайтларингизда рўй берган «эшакчилик» тўғрисидаги ҳикоянгни эшитиб, ҳамма ичаги узилгунча кулди. Ҳикоянгни энг қизиқ нуқтага етган пайт мени телефонга чақириб қолишди: Олмаотадан республика Ташқи ишлар вазири Қосимжомарт Тўқаев қўнғироқ қилган экан. Хуллас, Сиз гапириб берган ҳикоянинг ечимини эшитмай қолдим. Телефонда гаплашиб қайтсам, дастурхон атрофида ўтирган одамлар мириқиб қаҳқаҳа отишяпти. Ҳозиргача ўша ҳикоянгни охирига эшитмай қолганимга афсусланаман.

Айтматов. Ўша кулгили фожианинг маъноси тушунарли бўлиши учун гапни узоқдан бошлашим лозим.

Гап шундаки, отам репрессияга учрагандан сўнг, уруш йиллари ҳам мен кўпинча Қорақиз аммамнинг қарамоғида яшардим. Аммамнинг мендан умиди катта эди: негадир у каминани партком, прокурор ёки шунга ўхшаш соҳанинг йирик амалдори бўлади деб ўйларди. Ўшандай шоҳсупага кўтарилишим учун аммам ўз тушунчаси бўйича қўлидан келган ҳамма ишни қиларди. Масалан, у менинг шаҳарда ўқишимни истарди. У менга охириги тийинларини ҳам берарди, талқон тайёрлаб қўярди. Ҳаётда одам ҳеч кутилмаган синовларга дуч келар экансан.

Биз ҳар куни сабоқ олишдан ташқари, айни пайтда амалий иш билан ҳам машғул бўлардик. «Йилқиччилик», «Кўйчилик» мавзуларида сабоқ олганимиздан сўнг, бирдан «Эшакчилик» мавзусига ўтиб кетдик. Дастлаб, ҳамма аския қилди: мавзуни қаранглар, эшак эмиш! Аслида, бошқача экан. Маълум бўлишича, узун қулоқ, ханграшни қотирадиган эшаквойнинг авлодлари қадим замонларга бориб тақалар, зоти, турлари, ранглари ҳар хил бўлар, қисқаси, эшакдан эшакнинг фарқи бор экан. Бизнинг ўқитувчимиз рус эди. Қаттиққўл мўйсафид эди. Ўз соҳаси бўлмиш йилқиччиликни жуда яхши биларди. У қамалдаги Ленинграддан Қозоғистонга кўчиб келган экан. Техникум талабалари тажриба ўтказиши учун ёрдамчи хўжалик йўқ эди. Одатда, тажрибавий машғулот пайтида профессор шогирдларини Жамбулдаги «Отчопар» номли мол

бозорига эргаштириб борарди. Ўша гал ҳам шундай қилди. Якшанба кунлари бу жой ажойибхонага айланиб кетарди: ён-атрофдаги овуллардан, қирғизларнинг Талас водийсидан мол оладиган, мол сотадиган одамлар ёғилиб келарди. Оломон орасида даллоллар бир дақиқа ҳам тиним билмасди. Биз ўзимизга маъқул бўлган битта «узун қулоқ экспонат»ни танладик.

— Студент Айтматов, мана шу олижаноб ҳайвон тўғрисида билганларингни бизга гапириб бер-чи? — деди кўзойнаги ялтираб турган профессор. У киши яқинда «Инсониятнинг маданий тараққиётида эшакнинг ўрни» мавзусида маъруза қилган эди.

— Бу ҳайвон дастлаб Африка ва Осиё қитъасида тарқалган эди, — деб илҳом билан гап бошладим. — Ҳозир уларни Сурияда, Кашмирда, Тибетда, Туркменистонда, Ўзбекистонда, Қозоғистонда, Қирғизистонда, шунингдек, Мўғилистонда учратиш мумкин. Асосан, эшаклардан оилада оғир юкларни ташиш воситаси сифатида фойдаланадилар. Ўзларинг кўриб турганларингдек, эшаклар бошқа ҳайвонлардан ўзларининг қулоқларининг узунлиги билан ажралиб турадилар. Айни пайтда думлари ҳам узун, лекин юпқа бўлади. Ўн икки ой мобайнида ҳомиладор бўлиб юрадилар... — Шундай дедиму бирдан эшакнинг эгасини таниб қолдим. Бу киши бизнинг овулимиздан бўлиб, Қорақиз аммам билан Дўстали амакимнинг қўшнисини эди. Сотувчи кўзларини ола-кула қилиб, эшак тўғрисида айтаётган гапларимни ташвишманд қиёфада тингларди. Қанийди, шу тобда ер ёрилсаю мен ер остига кириб кетсам! Товушим чиқмай қолди.

Лекин, менинг хаёлимдан нималар кечаётганини профессор тушунармиди?

— Студент Айтматов, нега индамай қолдингиз? Давом этинг! Кулранг эшак бошқа эшаклардан нимаси билан фарқ қилади? — деб қистарди у.

Уялганимдан терлаб кетдим.

Шундай қилиб, бояги оқсоқол овулга қайтиб борадию мени қандай ўқиб юрганимни ҳаммага айтиб чиқади.

Қирқинчи йилларнинг охирларида Шакарда судья, прокурор, милиционер касби ҳурматга сазовор эди. Бу ҳақда ҳатто лапар тўқилганди: «Эринг милиционер бўлса, доим ҳинд чойи ичасан...» Менинг қариндошларим, аммам ҳам, амаким ҳам шаҳарда ўқиётганим учун ўзларича кўрсайиб юришарди. Обрў-эътиборли ҳунар эгаси бўлиб қайтсам, худо хоҳласа, нуфузли одамлардан бирига айланиб қолишим тайин эди. Таътилга келган пайтларим улар мендан ҳеч нарсаларини аяшмасди: тўйгунимча овқатлантиришарди, тирноқлаб йиғиб қўйган пулларини чўнтагимга тикишарди. Қўшни чолнинг гап-сўзларини эшитишгандан кейин кулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмай қоладилар.

Таътилга борган пайтим Қорақиз эжам хафа бўлиб, юзимга тикилиб ўтирди-да, хўрсиниб:

— Одамлар орасида юрган миш-мишларга қараганда, шаҳарда юриб сен эшакчилик илмини ўрганаётган эмишсан, — деди. — Чироғим, бу нимаси бўлди? Ёки бошқа ўқийдиган илмгоҳ йўқмикан? Агар эшакчилик илмини ўрганишга жуда иштиёқманд бўлсанг, марҳамат, улар овулимизда ҳам етарли...

Уятдан қизариб-бўзариб кетганим, очиқ кўнгул қариндошларим қаршисида ўзимни оқлаш учун беҳуда уринганларим ҳали-ҳали ёдимдан чиқмайди. Ахир, улар менинг мўъжизавий келажак соҳиби бўлишимни орзу қилишарди.

Уларнинг соддадиллиги, болаларча гўллик халқимизга хос хусусиятлардан бўлиб, боя эслатиб ўтганимиз, «сахройи академия»нинг асосларидан бирини ташкил этади.

Шохонов. Бир гал дўстингиз Сейтали Бекмамбетовни бизникига бошлаб келган эдингиз. Оромижон ёз кунлари эди. Қимиз ичиб ўтириб, ўтган кунларни эслашдик, узоқ суҳбатлашдик.

Айтматов. Дарвоқе, уруш йиллари қўлига қурол ушлашга ярайдиган кишилар ёппасига фронтга сафарбар этилди. Овулимизда қари-қартанглар, хотин-халажлар ва ўн уч-ўн тўрт яшар болалар қолди, холос. Биз ўсмирлар асосий суянчиқ бўлдик. Ўзининг ишлари бошидан ошиб-тошиб ётган колхоз раиси бизга ўхшаган бола-бақраларни мактабдан ҳайдаб чиқиб, уларга вазифа берарди. Ўша пайтлари мен Шакар ва Арчагул қишлоқ советлари бўйича

почтальон этиб тайинландим. Сейтали бўлса, «кўтарилиб» кетди — уни мактаб директори вазифасига тайинлашди. Оз-моз саводи бор болалар муаллимлик қилишарди. Улар санашни билсалар кифоя эди.

Шохонов. Бир гал учрашиб қолган пайтимиз Сейтали Сиз ҳақда батафсил гапириб берганди.

«Чингиз икковимиз қандайдир аниқ бир вазифани бажараётган бўлсак-да, лекин кунлар исиб, баҳор келиши биланоқ бошқалар қатори қишлоқ хўжалик ишларида тенгма-тенг қатнашардик. Синфдошларимиз Тўхтасин, Бойизбек, Алимбек билан доим бирга юрардик. Ҳамма жойда бешаламизни учратиш мумкин эди. Тонг отар-отмас ўрнимиздан туриб, то қора хуфтонгача меҳнат қилардик.

Кунларнинг бирида колхоз раиси бешаламиздан фақат Чингиз икковимизни ажратди-да, Маймоқ станциясига жўнатди. Ҳўкиз қўшилган араваларни буғдой солинган йирик қоплар билан тўлдириб, ҳар куни станцияга қатнардик. Боқимбеғам хўкизларни фақат қамчи ёрдамида жойидан жилдириш мумкин эди. Буғдой қабул қиладиган пунктга жазирамада, тушдан кейин етиб борардик. Қабул пунктнинг мудирини Науменко узоқдан имиллаб келаётган аравамизга кўзи тушган заҳоти кулумсираб йўлимизга пешвоз чиқарди. Рус тилини яхши биладиган Чингиз у билан бемалол гаплашарди. Бу ҳол ишимизга фақат фойда келтирарди. Чингиз менга нисбатан хийла кучли, чаққон эди. У зил-замбил қопни елкасига ортиб пилапоядан юқорига кўтарилаётган пайтда мен ўзимча ғурурланиб қўярдим. Аксарият одамлар буғдой хирмони узра ётқизиб қўйилган ёғоч пилапоялардан қопларни юмалатиб чиқаришарди.

Ишимизни битказиб, овулга қайтардик. Қайтишда хўкизлар илдамроқ юришарди. Баъзан тош йўлда пойга ўйнардик. Аравалар бўм-бўш бўларди.

Олис йўл давомида тамадди қилиб олганимиздан сўнг кайфиятимиз кўтарилиб, ҳатто қўшиқ айта бошлардик. Чингиз рус классикларининг китобларини доим ўзи билан бирга олиб юрарди. Гоҳида ўқиган китобининг мазмунини менга жуда қизиқарли ҳикоя қилиб берарди. Янглишмасам, 1944 йил эди, шекилли, Чингизнинг хонасига кирсам ёлғиз ўзи ўтирган экан. Мени кўриб суюниб кетди,

—Сейтали, район марказига бориб келиш керак. Кировкага бориб, заём пулларини топшириш лозим. Йўл олис, пул билан юриш хавфли. Икковимиз борсак бўлмасмикан? Арава тайёр турибди.

Мактабда ишларим тиқилиб ётган бўлса-да, дўстимнинг илтимосини рад этолмадим. Эртаси куни туш пайти сўраб-суриштириб ўзимизга керак ташкилотни топиб бордик. Хўкизларни суғориб, зоғора нонимизни кавшай бошладик. Шу чоғ кенг елкали, қора мўйловли бир йигит ёнимизга яқинлашиб:

—Эй, болалар, нима иш билан келдиларинг? — деб сўради.

Биз нима учун келганимизни оқизмай-томизмай гапириб бердик.

—Сен кимнинг ўғлисан? — деб сўради у Чингиздан.

— Тўрақул Айтматовнинг ўғлиман, — деб жавоб берди Чингиз.

Бояги йигит бирдан қийқириб юборди:

— Ў-ў, чироғим, бормисан! — деб кўзлари ёшландию Чингизни бағрига босиб, юзларидан чўлп-чўлп ўпа кетди.

— Мен Қожомқул амакинг бўламан. Район жамғарма кассасининг мудириман. Тўрақул оғам мени оёққа турғизган. Унинг олдида умрбод қарздорман...

Маълум бўлишича, у оила аъзолари билан район жамғарма кассасидаги хоналардан бирида яшар экан. Аравада ўтирган биз болаларни у қўярда-қўймай уйига олиб кетди ва азиз меҳмонлардек тўрига ўтқазди. Ҳисоб бўйича заём пулларини қабул қилиб, қўлимизга қвитанция ёзиб берди. Эртаси куни овулга кузатаётиб:

— Ўзингга кийим-бош сотиб олгин. Чироғим, ҳозирча қўлимдан келадиган ёрдам шу, холос, — деб Чингизнинг чўнтагига бир даста пул солиб қўйди.

Ўша йилнинг куз фаслида биз Чингиз икковимиз Жамбулга жўнадик. Қожомқул амаки берган пул бизга сира тинчлик бермай қўйганди. «Отчопар» бозорини роса айландик; охири танлаб-танлаб иккита гимнастёрка, шимлар, юлдузи порлаб турган телпаклар, чарм тасмалар харид қилдик. Панароқ жойга ўтиб кийимларимизни янгисига алмаштирдик-да, бозордан тўппа-тўғри қизил аскарлар ҳузурига бордик...»

Сизнинг болалигингиз билан боғлиқ яна бир воқеа ёдимга тушди. Бир сафар мутлақо тасодифан Мусо Қосимов деган киши билан учрашиб қолдим. У қишлоқ хўжалиги институтида Сиздан икки босқич қуйида ўқиган экан. Жуда одамшаванда инсон. У баъзи бир қизиқ воқеаларни гапириб берди. Сиз у пайтлари Қирғизистондаги чорвачилик илмий-тадқиқот институтида ветеринар бўлиб ишлар экансиз. Ёш эдингиз.

Айтматов. Тўғри, 1956 йили Горький номидаги Адабиёт институтига кетаётиб, ўз ишимни ўша Мусога топширган эдим.

Шохонов. Қизиғи шундаки, Мусо Сизнинг ёзув стилингиз тортмасидан рус тилида битилган иккита илмий иш топиб олади. Улардан бири машинкада ёзилган, иккинчиси қўлёзма экан. Илмий мақолалардан бирининг номи «Сигирни уч марта соғиш етарлими?» бўлса, иккинчиси «Ҳайвонлар озукасида маккажўхорининг миқдори» деб номланган эди. Ўша мақолаларни Мусо қирқ йилдан бери ўз оиласида жуда ноёб осори атиқа сифатида асраб келаётир. «Эҳтимол, Чикега керак бўлиб қолар. Агар керак бўлмаса, шунчаки томоша қилиб кўради», деди у яқинда ва менга мақолалардан нусха кўчириб берди.

Мусо қуйидагиларни ҳикоя қилди:

«Чике, илмий тадқиқот институтининг фермасига зоотехник бўлиб ишга келиши билан бир нечта янгилик жорий этади. Бундай янгиликлар ўша пайтгача ҳеч кимнинг хаёлига келмаган эди. Ўзи ҳам бевосита шу билан шуғулланади. 1950 йилларнинг ўрталарида Қирғизистонда зотдор сигирлар йўқ ҳисоби эди. Кейинчалик Ленинград вилоятидан зотдор буқалар келтирилади. Натижада сигирларнинг зоти яхшиланади ва сут ёғлироқ бўлади. Отларнинг зотини яхшилаш учун ҳам Чингиз кўп ишлар қилади.

Ишончим комилки, агар Чингиз машҳур ёзувчи бўлмаган тақдирда, у албатта чорвачилик соҳасининг етук мутахассиси, академик бўларди».

Айтматов. Яқин кишиларинг доим сени сал кўпиртириб мақтайдилар. Бўлмасам, нима бўлишингни ким билади. Тақдир деганлари жуда қизиқ нарса... Бўтам, кел, энди ўзинг тўғрингда гаплашайлик.

Эсингдами, яқинда сен, мен ва драматург Қалтой Мухаммаджонов билан биргаликда Тошкентга борган эдик. Йўл-йўлакай отаюртинг бўлмиш Жанубий Қозоғистонга кириб ўтдик, Хожа Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат қилдик. Муслмон оламида «иккинчи Маккаи мукаррама» деб ном қозонган Туркистон хонақоҳининг тупроғини тавоф этдик. Сенинг навқирон қариндошларинг Серик Сейтжонов, Олимжон Қуртаев, Қувониш Айтахоновлар бизни меҳмон қилдилар. Ўтрор тўғрисидаги уларнинг қизғин ҳикояларини берилиб тингладик. Илгари ҳам сендан Ўтрор, Асрлонбобо, муқаддас Туркистон тўғрисида кўп ривоятлар эшитганман. Икки гапнинг бирида Ўтрор номини тилга оласан. Кейинчалик оқ шеър вазнида ботирлар жасоратини кўйлай бошладинг. Беихтиёр ўйлайман: сен отаюртинг билан жуда қаттиқ боғлангансан. Ўз вақтида Ўтрор тўғрисидаги достонинг ҳам менда кучли таассурот қолдирган эди.

Шохонов. Чике, ўша дoston отаюртим тарихида рўй берган фожиавий ҳодисалар тўғрисида эди. Отам эски ёзувни яхши биларди. Араб имлосида ёзилган қисса ва дostonларни бемалол ўқирди. Кўҳна ривоятларни яхши кўрарди. Маълум маънода, отам мулло эди.

«Батрақларга қўшилгин,

Бойлар билан муллоларни

Қамчилаб ҳайдагин», деб ёзган эди битта шоир.

Мана шундай сиёсат натижасида қувфинга учраган отам ўз ватанини тарк этиб, Толиби

туманидаги Қашқасув овулига келин бўлиб тушган қизи Иззатнинг уйига кўчиб кетади. Мен у пайтлари чилласи чиқмаган гўдак эдим.

Тўққиз ёшга тўлган пайтим отам вафот этади. Ҳали-ҳали ёдимда, отам мени тиззасига ўтқазиб, Ўтрорни душманлардан қаҳрамонларча ҳимоя қилган ёвқур боболаримиз тўғрисида ҳикоялар сўйларди.

У мени болалик чоғимдан киндик қоним томган юртга муҳаббат руҳида тарбияламоқчи бўларди. Онам баъзан: «Ҳали кичкина, тушунармикан?» деб шубҳа билдирарди. «Тушуниши керак. Агар тушунмаса, ўзига қийин бўлади. Чуқур илдиз отмаган дарахтнинг умри қисқа бўлади», деб жавоб қайтарарди отам.

Бутун дунёни забт этишга қарор қилган Чингизхоннинг сон-саноксиз қўшини яшин тезлигида ҳужум бошлайди. Осмонўпар минорлари бўлмаган Марказий Осиёдаги йирик шаҳарлар санокли кунлар ичида душманга таслим бўлади. Йўлида учраган тўсиқларни чангини чиқариб келаётган ёв қудратини кўриб талвасага тушиб қолган айрим ҳокимлар шаҳар дарвозаларини ўз қўллари билан очиб берганлар. Фақат Ўтроргина олти ойгача ёвга таслим бўлмайди. Фақат Ўтрор бош эгмайди, аҳолиси қирилиб кетгунча қаршилиқ кўрсатади...

Чингизхон: «Ўтрорда бирорта ҳам эркак зоти қолдирилмасин!» деб фармон беради. Ўтрордаги барча эркаклар қаҳрамонларча ҳалок бўладилар. Фақат битта сотқин тирик қолади, холос. Мана шу ривоятни қайта-қайта сўйлашдан отам сира чарчамасди. Букилмас Қайирхон ва сотқин йигит тўғрисидаги тарих мен учун жуда катта сабоқ бўлди. Биргина ана шу ривоят шарофати туфайли отам ҳам, Ўтрор ҳам менинг ғуруримга айландилар. Дарҳақиқат, тарбиянинг энг олий кўриниши — туйғулар тарбиясидир.

Эҳтимол, ёшлик пайтимдан отам донишмандларга хос сабр-тоқат билан мени бобомерос юртимизни севишга ўргатгани, шунингдек, унга муносабатимнинг шаклланиши ва чин дилдан самимий ҳурмат пайдо бўлиши ҳаёт йўлимни белгилаб берган бўлса-да ажаб эмас. Отам ўз умри мобайнида амал қилиб ўтган тутум мен учун ҳам ўзгармас қоида бўлиб қолди. Битта мисол келтираман. Нима учунлигини билмайман-у, аммо отам тушгача соч-соқолини қирмасди. Қизиқ, мен шу ёшга етгунимча ҳеч қачон тушгача соч-соқолимни қирмаганман. Бу ҳолатда ҳеч қандай фавқулудда маъно бўлмаса керак. Ахир, отам шундай яшаган. Шу ирим туфайли кўпинча ноқулай аҳволга тушиб қолардим. Бир куни Америкага учиб кетадиган бўлиб қолдим. Самолёт айнан туш пайти тайёрагоҳдан осмонга кўтарилар экан. Лекин, мен сочимни олдиришим керак эди. Эрталабдан то тушга қадар соч-соқолни бемалол қирдиришим мумкин. Бироқ, болалиқдан буён амал қилиб келаётганим таомилни бузишим керакми? Буни тасаввуримга сиғдиролмасдим. Хуллас, ўшанда бошқа бир қитъага соч-соқолимни олдирмасдан учиб кетган эдим.

1992 йили Ўтрорда юртдошларимнинг илтимосига кўра менинг ижодий кечам бўлиши керак эди. Жазирама ёз охирлаб қолганди. Қуёш аёвсиз куйдирарди, қилт этган шабада йўқ. Дим. Оз эмас, кўп эмас, уч минг нафар юртдошим мени туман чегарасида — марказдан ўттиз чақирим нарида кутиб олдилар. Отамни кўрган мўйсафидлар, оқ рўмолга бурканган онахонлар мени бағирларига узоқ босиб турардилар. Нафасим бўғилиб, ўлай дердим. Маҳаллий шоирлар бири қўйиб, бири ўз шеърларини ўқийдилар. Саҳро бўйлаб қўшиқ, ғайрат билан рақс тушаётган кишиларнинг қийқириқлари таралди. Учта кампир ичига Ўтрор тупроғи солинган зарҳал ҳошияли тумор тикиб, бўйнимга осиб қўйишди.

— Ўғлим, қаерда юрсанг ҳам мана шу муқаддас тупроқ сени ёмон кўзлардан асрасин! — дейишди.

Мен ўз халқимдан ҳурмат-эътибор топдим, кўп совға-саломлар олдим. Олис мамлакатларда ҳам менга мукофотлар беришган. Аммо, отаюрт тупроғи солинган тумордан қадрлироқ бирорта мукофот олмаганман. У мени ниҳоятда тўлқинлантириб юборган эди.

Айтматов. Гапларингни эшитиб ўтириб, бир нарсани эслаб қолдим: қадим замонларда ота-боболаримиз олис сафарга отлансалар, бир сиқим тупроқни белларига тугиб кетишар экан.

Аскар йигит жангга отланса, уйда қоладиган хотини ёки маҳбубаси унга бутун ноннинг бир четини тишлатиб олар экан. Кейин кемтик нонни асраб қўяркан. Халқ удумига кўра, кимнинг ризқ-насибаси уйда қолган бўлса, у албатта соф-саломат қайтиб келади.

Шохонов. Чике, энди мен Сизга тарихий хотира бобида қандай сабоқ олганим тўғрисида гапириб бераман.

Сергей Терешченко деган юртдошим бор. Мақол-маталлар билан безатилган унинг қозоқча нутқиға айрим қозоқлар ҳавас қиладилар. У бир неча йил давомида комсомол ташкилотларида ишлади, Чимкент вилояти партия қўмитасига етакчилик қилди. Кейинчалик республика Вазирлар Кенгашининг раиси бўлди. Сергейнинг отаси узоқ йиллар мобайнида Тулқубос туманидаги йирик хўжаликни бошқарди. У Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, халқ ҳурматини қозонган инсон. Бир сўз билан айтганда, иккови ҳам тугилган юртида чуқур иддиз отган зотлардан.

Менинг дўстим, Мўғилистоннинг биринчи космонавти Жугдемедийн Гуррагчани Сиз ҳам танисангиз керак. Айтмоқчи, у Сизнинг ҳар хил тилларда чоп этилган китобларингизни тўплаб юради. «Агар яна бир марта космосга парвоз қилсам, албатта Айтматовнинг асарларини ўзим билан бирга олиб кетаман», деб бир неча бор таъкидлаган. Ўша космонавтни ўз юртимга таклиф этдим-да, йўл-йўлакай Сергей Терешченко ҳузурига кирдим.

— Мўғил дўстингга Ўтрорни ва бошқа шаҳарларнинг харобаларини кўрсатгин. У ўзининг боболари ер юзидан супуриб ташлаган шаҳар қолдиқларини кўриб қўйсин. Балки, у ўйлаиб қолар, — деди Сергей мийғида кулиб.

Ўша пайт шошиб турганим учунми, Сергейнинг ҳазиломуз гапларига унчалик эътибор бермадим. Орадан анча-мунча фурсат утгач, бу ҳақда жиддий ўйлаб кўришга мажбур бўлдим.

Ниҳоят, биз Ўтрор тупроғига қадам қўйдик. Туман раҳбарлари бизни кучоқ очиб қарши олдилар. Яқинда барпо этилган Форобий номидаги Маданият саройида оқшом пайти биз билан учрашув режалаштирилди. Сафар арафасида Қонжигит Сиздиқов билан Абулқосим Қулумбетовдан менга «Ўтрорнинг фахрий фуқароси» унвони берилгани тўғрисидаги хушxabарни эшитган эдим. Сафардош дўстим ҳам эсимга тушди. Ўша пайтлари ер кўррасини айланиб чиқиб, қайтиб тушган космонавтга қўнган жойининг «фахрий фуқароси» унвони бериларди. Анъана шундай эди. Олмаотадаги Тўқимачилик фабрикаси Совет Иттифоқидаги биринчи космонавт-аёл Терешкова номида бўлса, Қозоғистондаги юзлаб мактаблар, кўчалар Гагарин, Титов, Николаев номларида эди. Шунинг учун ўйладимки, агар Гуррагчанинги Жанубий Қозоғистонга, боз устига, Ўтрорга илк бора келаётганини инобатга олиб, унга ҳам фахрий унвон инъом этилса, биров эътироз билдирмаса керак. Мафкура нуқтаи назаридан бундай ҳодиса халқлар дўстлигининг кўриниши сифатида баҳоланарди. Бироқ, ўша пайтлари туман раҳбари бўлиб турган Муҳаммадқосим Шакенов бир оз чайнаиб қолди.

— Мухтор, сизнинг фикр-мулоҳазаларингизга қўшиламан. Лекин, келинг, аввал бу масалани оқсоқоллар билан муҳокама этиб кўрайлик, — деди у.

Эрта баҳор эди. Кўм-кўк бўлиб қолган дашту далалар офтоб остида эркаланиб ётарди. Гуррагча икковимиз Ўтрор харобалари оралаб роса кездик. Бу харобалар ўрнида бир пайтлар гуллаб-яшнаган шаҳар бўлганига сира ақл бовар қилмасди. Ваҳоланки, Ўтрор Буюк Ипак йўли устида жойлашган, ўн олти минг нафар аҳоли истиқомат қиладиган маданият ва савдо-сотиқ маркази эди. Оми одам бўлса, ўша пайтлардаёқ бу шаҳарга сув қувурлари ётқизилганини афсона бўлса керак деб ўйлайди. Ўз пайтида айнан Ўтрор юксак маданият ўчоқларидан бири бўлган: Абу Носир Форобий каби тарих, фалсафа, табобат, илми нужум, риёзиёт фанларининг улкан намоёндалари етишиб чиққан эди. Чингизхон қўшини томонидан йўқ қилиб юборилган ўша маданият тарих сахнасидан тушиб кетади.

Халқ хотираси қадим замонларда руй берган ваҳшийликларни ҳамон унутган эмас. Бутун бошли уруғ-аймоқларни қириб юбориш ниятида ҳомиладор аёлларнинг қорни ёриб ташланади, гўдакларни эса осмонга ирғитишиб, найза тиғига санчиб оладилар. Мудҳиш воқеаларнинг

бирдан-бир гувоҳи бўлиб ана шу қуёш остида жизғанаги чиқиб ётган харобалару мозор сукунати қолган, холос.

Ўлик шаҳар билан хаёлан суҳбат қуриб, ниҳоят, пастликка эниб бордик. Кўм-кўк ўтлоққа гиламлар, тўшаклар ёзилган, дастурхон безатилган, мис самовар вақирлаб қайнаётган эди.

Чингизхон мисли кўрилмаган шафқатсизлик билан менинг отаюртимни тупроққа қориб, шу ерлик аҳолининг тухумини қурипти, инсоният тараққиётини юз йил орқага итқитиб юборгач, орадан етти ярим аср вақт ўтиб, биз ўтрорликлар авлоди бир дастурхон атрофида Чингизхоннинг авлоди билан дўстона суҳбатлашиб ўтиришимизни ким хаёлига келтирибди дейсиз! Ваҳоланки, биз айнан ўша ёвуз даҳо кулини кўкка совурган шаҳар харобалари пойида, бир-биримизга ҳеч қандай душманликни раво кўрмаган ҳолда бамайлихотир ўтирардик.

Кўп ўтмасдан бизнинг ҳузуримизга бир нечта отлиқ мўйсафид келиб, эгардан тушди. Улар орасида камина жуда ҳурмат қиладиган оқсоқоллар Мусобек Ажибеков, Қутум Ўрдабоевлар ҳам бор эди. Айниқса, Жанубий ўлканинг солномасини яратган донишманд оқсоқол Адҳам Шилтерхановни бошқача эъзозлардим. У киши энди тарихий мавзуларга ҳам қўл урганди.

Салом-алиқдан сўнг, улар мени бир четга бошлаб чиқдилар.

— Мухторжон, туман раҳбариятига сен бир илтимос билан мурожаат қилган экансан. Халқимиз одатига кўра, сенинг дўстинг, меҳмонинг бўлмиш Мўғилистоннинг биринчи космонавтига қўлимиздан келганча иззат-икром кўрсатамиз. Лекин, сен таклиф этгандай, унга Ўтрорнинг фахрий фуқароси унвонини бериш масаласига келсак... Агар унинг ота-боболари ваҳшийлик қилмаганда бизнинг Ўтрор шу кунларда ҳам кўр тўкиб турмасмиди? Зангор минораларини кўриб, кўзларимиз қувонмасмиди? Ўтрордан ташқари, Сирдарё ҳавзасидаги ер юзасидан супуриб ташланган қирқ икки шаҳар тўғрисида нима дейсан? Тўғри, бу ишларда Гуррагчанинг нима гуноҳи бор, деб сўрашинг мумкин. Ўзимиз ҳам жуда яхши биламиз, бу ишлар учун у гуноҳкор эмас. Лекин, барибир ота-боболарининг қилмиши учун Гуррагча ҳам жавобгар. Чунки, унинг томирида оз бўлса-да боболарининг қони оқяпти. Бизнинг гапларимизни тарих хотираси ҳаққи-ҳурмати айтилди деб қабул қилгин. Эски гина-кудуратларни дилга тугиб юриш бизнинг одатимиз эмас. Бироқ, тарихни бутунлай унутиб юбормаслигимиз керак. Шуларни ўйлаб кўр.

Уч мўйсафид отларига минишиб, келган томонларига қайтиб кетишди.

Ўша пайт кўзларим ярқ этиб очилиб кетгандай бўлди. Худойим-эй, шоир деган номим бўлишига қарамасдан, бу қариялар олдида нақадар ҳавойи эканман. Ахир, халқ хотирасини айнан шулар авайлаб-асраяптилар-ку! Отамни эсладим. Маълум бўлишича, Ўтрор тўғрисида отам сўйлаб берган ривоятларнинг маъносини тушунмаган эканман. Гап буёқда экан...

Кейинчалик, мўйсафидлар билан бўлган суҳбат мазмунини Гуррагчага сўзлаб бердим. Ў чин дилдан бундай деди:

— Қадрли шоир дўстим, сенинг бахтинг шундаки, овулда ана шунақа донишманд боболаринг бор. Улар сени хатоликлардан асрайдилар, миллий тарих хотирасини асло унутмайдилар.

АЙТМВТОВ. Ростдан ҳам, ғалати ҳодиса. Масъулиятли дамларда одам етти ўлчаб, бир кесиши керак. Токим, нотўғри хатти-ҳаракати билан авлодлар манфаатига зарар етказиб қўямасин. Бироқ, амалда доим шундай бўлавермайди. Дарё-дарё қон оқизиб, ярим дунёни забт этган Чингизхон ўша пайтлари шу ҳақда ўйлаганмикан? Аксинча, зобитнинг феъл-атвори ҳар қандай фикр-мулоҳазани бир четга улоқтириб юборади. Мана, асрлар ўтди. Албатта. бунда Гуррагчанинг зиғирча ҳам айби йўқ. Овул оқсоқоллари ҳам буни яхши тушунганлар. Аммо, тарих қонунияти доимий ҳаракатда бўлади. Тарих хотирасини назар-писанд қилмайдиган кимса охир оқибат манқуртга айланиб қолади.

Агар ўтган даврларнинг сарғарган саҳифалари варақлаб кўрилса, халқлар ўртасида кўплаб тўқнашувлар рўй берганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Хўш, тарих хотирасига содиқ қоламиз деб биз Чингизхон қилмишлари учун бутун мўғил халқини ёки Гитлер қилмишлари учун бутун

олмон халқини айбдор санашга ҳаққимиз борми? Мисол учун, бир замонлар Англия билан Франция ўртасида юз йиллик муҳораба бўлган эди. Лекин, инглизлар ҳам, французлар ҳам ҳозир бир-бирларини ўша урушлар учун айбдор деб билмайдилар, алоқаларини бузмайдилар.

Тарих хотирасининг тор қолиплари ичида ўралашиб юриш ҳам миллатни тўғри йўлга олиб чиқмайди. Айни пайтда, ўтмишнинг бутунлай унутилиши маънавий манқуртчиликка элтиб қўяди.

Оқилона йўл шундан иборатки, умуминсоний маданият таомилларига суянган ҳолда тарози паллалари мувозанатини баробар ушлаб туриш керак. Шунинг учун ҳам бу фалсафа «сахройи академия» дейилади. Ўтмиш тажрибаларидан унумли фойдаланилган ҳолда келажакни кўзлаб, инсоният жамиятининг қонун-қоидаларига риоя этиб онгли ҳаёт кечирришни ўрганиш лозим.

Шохонов. Болалик пайтларимдан эсимда қолган: кекса кишилар қуёш ботишини кузатиб ўтиришиб: «Умрнинг кўпи кетиб, ози қолди», дейишарди. Ўша чоғлари битта афсона эшитганман.

Қадим замонларда Сирдарё соҳилида битта бой яшаган экан. Бир куни сув тошқини рўй беради. Бойнинг тўплаб қўйган давлати ҳам, мол-қўйи ҳам оқиб кетади. Бой юзишни биларди. У бир илож қилиб омон қолади. Дир-дир титраб қирғоққа чиқар экан, тиззасига сува ботиб турган ҳолда: «Худойим, қолган умримни муносиб ўтказишим учун имкон бер», деб нола қилади. Уни кузатиб турган ҳавойи йигитча: «Оқсоқол, ёшингиз етмишдан ошиб кетди. Шу пайтгача йиққан-терганингиздан ажралдингиз. Яна қандай муносиб умр ҳақида гапиряпсиз?» дейди пичинг аралаш. У отига қамчи уриб, қаёққадир кетади.

Доимий ўзгаришда бўлган дунёда ўзгармас нарса борми?

Орадан анча йиллар ўтади. Бир йили қурғоқчилик бўлади. Пичинг қилган ўша навқирон янгибой битта бўхча билан қолади. Унинг мол-қўйлари қирилиб кетади, қариндошлари ҳам очликдан ўладилар. Ўзи эса қорнини тўйдириш учун дайдиб юради. Оч-яланғоч бечора Сирдарё ёқалаб дайдиб юрса, бир жойдан чиқаётган тутунга кўзи тушиб қолади. Ўша томон йўл олади ва битта ўтов қаршисидан чиқади. Товуш беради. Аёл эшикни очиб, уни тўрига ўтқзади. Меҳмоннинг очлигини кўриб, унга овқат беради. Ошиқ ўйнаб ўтирган болакайлар шўхлик қиладилар.

— Овқатланиб олинг, дам олинг. Ҳадемай хўжайин ҳам келиб қолади, — деб аёл уй юмушлари билан овора бўлади.

Бирмунча фурсатдан сўнг ўтовга соқоли кўксига тушадиган чол кириб келади. Улар бир-бирини дарҳол танийдилар. Овқатланиб бўлгач, чол меҳмонга юзланиб:

— Сен мени калака қилиб кетганингдан кейин мен соҳил бўйлаб йўлга чиқдим ва мана шу овулга етиб келдим. Бу ерда ҳамдардлик билан қабул қилишди, овқат беришди, иссиқ кийим беришди, ёрдамларини аяшмади. Ушбу ўтовнинг соҳибаси бева экан. Бир оз ўтгач, икки ёртидан бир бутун бино қилдик. Ҳозир менинг ҳамма бойлигим — анави шумтакалар. Мол боқяпмиз. Тирикчилик бир нави ўтиб турибди. Ўшанда мен худодан шу нарсаларни сўраган эдим. Ниятимга етдим. Оллоҳдан минг бир марта розиман. Мана, умримнинг қолганини муносиб ўтказяпман. Бойлик-қўлнинг кири, бугун бор бўлса, эртага йўқ бўлади. Чироғим, сен бир замонлар жуда қаттиқ адашдинг. Энди имон келтирдингми, одамнинг хатоси сопқондай қайтиб келиб бошига тушади.

Чике, бу афсонани тўла келтиришимга сабаб шуки, биз эрта-индин қолган умримизни ҳам муносиб яшаб ўтишимиз учун худодан имдод сўрайдиган ёшга етиб борамиз.

Айтматов. Бу гапларингда жон бор. Қуёш ботаётган маҳал: «Умримнинг кўпи кетиб, ози қолди», деб эслаб туриш керак.

Ёр юзасида юрган ҳар бир хом сут эмган банда, албатта, тақдири азалдан қолган умрини муносиб ўтишини тиламоғи даркор. Шундай пайт бир кун бўлмаса, бошқа куни келади. Шу муддатга очиқ юз билан, ҳаёт сўқмоқларида учраган мушкулотни мардонавор енгиб келишни худо бизга насиб этсин!

Шохонов. Инсон туғилган дамдан, то у ақлини таниб, шахс сифатида камол топгунча отаюрт унга қаттиққўл ва меҳрибон мураббий бўлади.

*Қуёшга интилиб тўзон бағрида
Мана шу кўримсиз янтоқ гуллайди.
Ким учун? Сўрама, бордир тақдирда,
Шу ёбонда унинг жони яйрайди,*

*Ўзга ўт бўлсайди унмасди тақир,
Чанқоқдан, иссиқдан жисми жизганак.
Саҳрода фақат у шаҳаншоҳ ахир,
Сувгача томирлаб отади палак.*

*Томирлар қум аро сувга урар лаб,
Саҳронинг асрори уларга аён.
Бўронлар қўпса-чи? Ёки шовуллаб
Қум кўчса, изидан келмасми қирон?*

*Қум-тўзон фалакни қопласа буткул
Зулматдўнади — қуёшсиз осмон.
Ушбу дам ҳувиллаб чўқади кўнгул,
Зир титраб кўрқади борки тирик жон.*

*Шундай пайт қарасак туяқоринга,
Коптоқдай юмалар шамол йўлида.
Ногаҳон сакрайди, беланиб чангга,
Ўйинчоқ эканми тақдир қўлида.*

*Саҳрода кун ўтар машаққат аро,
Энг мушкул синовлар бизга аталиб,
Гар туяқорин бўлсанг, бахтинг ҳам қаро —
Илдизсиз юмалаб, кетасан тўзиб.*

*Ва ёки бўроннинг басма-бастини
Қалқондай қайтаргин тик туриб мудом.
Зотан, билсанг, тирикликнинг аслини
Ғолиб яратади, барқарор — давом.*

Айтматов. Одамлар ҳам шунақа. Битта афсона бор. Нақл қилишларича, бир йигит ёв қўлига асир тушади. Уни ёт ўлкага қул қилиб сотиб юборадилар. Орадан йиллар утади. Йигит ўзи туғилиб ўсган юртини ҳам, ота-оналарини ҳам унута бошлайди. У ёт ўлкага кўникади. Охир оқибат сабр-тоқати, ақл-идроки, иродасининг мустаҳкамлиги туфайли ўша ўлканинг ҳукмдори бўлади. Йиллар учқур отдай учиб кетади. Ҳукмдор кексаяди. Кунлардан бир куни унинг отаюрти тарафлардан карвон келади. Карвонда бир боғлам ёвшан келтирилган эди. Аччиқ ёвшан ҳиди димоғига гуп этиб урилган ҳукмдор олис юртда қолиб кетган олис болалигини, шўх-шодон ўтган кунларини, қадрдон дашту далаларда териб олган лолаларни бир-бир эслайди. Беихтиёр кўзларида ёш милт-милт қилади, ватан соғинчидан юраги бир хил бўлиб кетади. Энди уни ёт ўлкада ҳеч нарса ушлаб қололмасди: кўпчилик орзу қиладиган тож-тахт ҳам, шон-шухрат ҳам, бойлик ҳам кўзига кўринмай қолади. Қудратли ҳукмдор зудлик билан

отини эгарлайдию отаюртига йўл олади...

Отаюртга чексиз муҳаббат дегани — атрофдаги бепоён дунёдан юз ўгириб, бир умр ўз юртингдан ташқари чиқмасдан яшаш керак деган маънони англатмайди. Агар биз қобиғимизга ўралашиб қолсак, ҳеч қачон ҳар тарафлама тараққиётга эриша олмаймиз.

Мисол учун, Ўтрор ёки Шакар ёшлари ҳозир дунёга сочилиб кетганлар. Бирлари таълим олгани ошиққан бўлса, бошқалари хориждан касб-ҳунар ўрганиб келиш учун кетганлар. Ахир, ота-боболаримиз: «Юрган — дарё, ўтирган — бўйра», деб бекорга айтишмаган. Аслида ҳам шунақа: куч-қувватинг бор пайтда дунё кезиб, илм олишинг, бошқа халқлар ва мамлакатлар ҳаётини ўрганишинг лозим. Бироқ, ер юзасининг қай бир бурчагида юрмагин, отаюрт сен учун ягона. У билан маънавий алоқани узиб юбормасанг, ҳаётда муносиб ўрнингни йўқотмайсан. Чунки, бегона юрт, бегона ҳаво, бегона сув ҳеч қачон Ватан ўрнини босолмайди.

Биз отаюртга сон-саноксиз кўзга кўринмас ришталар билан боғланганмиз. Мен сенинг, ҳар бир инсоннинг ўз онасидан ташқари, яна тўртта онаси — саждагоҳи бўлиши керак, деган гапларингга тўла қўшиламан. Ватан уларнинг энг улуғидир.

Баъзи бировлар мен ватансиз яшашим мумкин, аммо ватан менсиз яшай олмайди, дейишади. Калондимоқ кишиларнинг бундай гаплари бизга бегона. Аксинча, бобомерос юртимиз биз бўлмасак ҳам гуллаб-яшнайверади. Лекин ўзимиз юртдан узилиб қолсак асло юксақларга парвоз қилолмаймиз.

Нафсиламбирини айтганда, қачонки ватан омон экан, биз ҳам омон бўламиз!

ОЛИС ЮЛДУЗ ШУЪЛАСИ ЁКИ БИР СИҚИМ ТУПРОҚ

Ота-боболаримизни эсласак, бизни ажиб ҳис-туйғулар чулғаб олади. Улар узоққа кетмаганлар. Илло, ўзимиз ҳам уларнинг қаватига киражакмиз...

Мудом уларни ёдлаб туриш бизнинг бурчимиз, уларнинг хотираси ўзимиз учун зарур. Уларнинг мозорига ташлаганимиз бир сиқим тупроқ — бизни боғлаб турган ришта ҳисобланади.

Чингиз Айтматов

Қараб туриб танимаслик — сўқирмисан, айт! Англамаслик айб эмас деб, кимлар айтади? Тушунишни истамаслик — бу ҳам жиноят! Шундай бўлганми? Бўлган. Ҳисоб-китоб тугамас ҳали.

Мухтор Шохонов

Айтматов. Кўнгилсиз воқеа. Доим туш кўряпман. Узлуксиз. Кўзларимни юмган заҳотим туш кўраман. Тонг отар-отмас уйғониб кетаману нима гуноҳ қилдим экан, деб ўйлайман.

Кўпинча тушларимга буюк шахслар киради. Улар билан ҳеч қачон учрашмаган бўлсам-да, аммо улар ҳақда тасаввурга эгаман. Баъзан бирорта тирик жонга айтмай юрганым сирларимни уларга айтиб қўяман.

Ростини айтсам, мўъжизавий тушлар мени хавотирга солиб қўйди, ҳатто дўхтирга мурожаат этдим. Хавотирланишга ҳеч қандай хожат йўқ, ҳаммаси жойида, дедилар. Яна кўзим илинган заҳоти ғира-шира манзаралар, ҳодисалар уммонига шўнгиб кетавераман.

Шохонов. Менимча, у тушларнинг ўзига хос сабаблари бор. Сизни сал-пал қўрқитиб қўймоқчиман. Рожер Желязнинг айтишича, «тушлар бизни кундуздан ажратиб турадиган ҳарир пардалардир, ҳар бир туш — вақт қудуғи». Тушда руҳимиз ўзини ўзи поклайди. Туш кўрмайдиган одам ҳақиқий ҳаётни ҳам кўрмайди. Тушлар ижод аҳлига қилинган тортиқ, олам билан суҳбатдир... Эҳтимол, асарларингиздаги сир-саноат тушларингиз маҳсули бўлса не ажаб?! Балки, Сиз тушларингизни адабий тилга таржима қилаётгандирсиз?!

Туш кўрсангиз, хурсанд бўлинг.

Мана, биз сўниб кетган юлдузлар ҳақида гапирамиз. Сўнган юлдузларнинг энг охири шуъласи бизга миллион йиллардан кейин етиб келади.

Одамлар ҳам шунақа бўлади. Фоний дунё билан хайрлашиб, боқийликка юз тутган кўпчилик одамларнинг хотираси сўнмас юлдуз мисоли яшайверади. Нариги дунёга равона бўлган юлдузлар кўринмас шуъласи билан тушларингизни нурафшон этиб, абадиятдан дарак бериб турган бўлса не ажаб?! Кимнингдир ушалмай қолган буюк армонини, гўзал орзу-умидларини, фоний дунёнинг ўнқир-чўнқирларига урилиб чил-чил синган улуғ мақсадларни рўёбга чиқариш, балки, Сизнинг чекингизга тушгандир?! Олислардан келаётган кимнингдир товушини эшитиб, уни келажак авлодларга етказиш Сизнинг бурчингиз бўлса не ажаб?!

Айтматов. Гапларинг ҳазил аралаш бўлса-да, лекин жон бор. «Илиада», «Одиссия» дostonларининг муаллифи бўлмиш Гомер тўғрисида Афлотун: «Бу шоир бутун Юнонистоннинг куйчиси», деган эди. Буюк шоирлар халқнинг ўқитувчилари бўладилар. Ким билсин, агар уларнинг эзгу-ният йўлидаги жонбозликлари бизгача етиб келмаганда борми, тақдиримиз бутунлай бошқача бўлиб кетиши ҳам мумкин эди.

Агар ўз даврининг юлдузи бўлган шахслар тўғрисида гапирадиган бўлсак, менинг ҳаёт йўлимни ёритган биринчи ёрқин юлдуз — буюк ёзувчи Мухтор Аvezов эди. Бу воқеа шундай бўлган.

Мен у пайтлари Фрунзедаги Скрябин номли қишлоқ хўжалик институтининг талабаси эдим.

Ўша пайтларда «Манас» эпоси масаласида илмий баҳс-мунозаралар қизғин тус олади. Бизнинг халқимиз қаҳрамонлик эпосини қирғизларнинг улуғ тарихи сифатида қабул қилганди. Лекин, ўша замон талабларига кўра, эпос социалистик реализм методининг қонун-қоидаларига мос келадими, деган масала кун тартибига қалқиб чиққан заҳоти кўпчилик ўзини четга тортади. Начора, Сталин мафкураси ҳар қандай асардан бойларни фош этишни, камбағалларнинг юпун ҳаётини кўкларга кўтариб мадҳ этишни ва охир оқибат эзилган халқ ўз ҳукмдорларига қарши қўзғолон кўтаришини талаб қиларди.

Кўпчилик забардаст адабиётшунослар эътикрди туфайли, бошқалар эса ижтимоий тузумнинг бачкана қонуниятларига мослашиб, эпосни расмиятчилик нуқтаи назаридан талқин этишга киришадилар: Манас — эпоснинг бош қаҳрамони, унинг отаси Жақип — хон. Демак, Манас ҳам ўша дарахтнинг меваси. Маълум бўляптики, эпосда совет кишисига ёт бўлган мафкура тараннум этилади! Мана шундай ур-йиқит йилларда «Манас» бой-феодаллар даврининг достони деган тушунча пайдо бўлди. Аслини олганда, бу «Кремль хўжаси»нинг навбатдаги аҳмоқона топшириғига жавоб эди. Газета-журнал саҳифаларида эпосни фош этадиган мақолалар, мулоҳазалар пайдо бўла бошлади. Улуғвор «Манас»нинг бошида қора булутлар тўпланади. Энди охири ёмон бўлиши мумкин эди.

Айни ўша пайтларда эпосни ҳимоя қилиб чиққан ҳалол инсонлар ҳам бўлди. Бироқ, уларнинг овозини ҳеч ким эшитмасди ва эшитишни ҳам исташмасди.

Жамият бу борада ҳали аниқ бир тўхтамга келиб улгурмаган бир пайтда СССР Фанлар академиясининг Қирғизистон бўлимида «Манас»га бағишланган конференция бўлажаги тўғрисида хабар тарқалиб қолди. Эпоснинг тақдири шунда ҳал этилар экан. Ўқитувчимизнинг маърузасини охиригача эшитиб бўлишимиз биланоқ биз талаба ёшлар мажлис бўладиган жойга қараб югурдик. Янглишмасам, бу воқеа 1952 йилнинг кузида рўй берди. Академия биносига кириш жуда қийин эди. У ерда лим-лим тўла оломон, кўпчилик кўчада тўпланиб турарди. «Манас» тақдири одамларни нечоғлик ташвишга солиб қўйганини бир кўриш керак эди. Ҳамма нафасини ичига ютиб, «ҳукм» ўқилишини сабрсизлик билан кутмоқда. Мен бир иложини қилиб, туртиниб-суриниб залга кириладиган жойга етиб олдим. Эшик ёнида турганимча бўйнимни чўзиб, раёсатда ўтирган ўн-ўн беш кишини кўрдим. Раёсат ўртасида Қирғизистон Компартияси марказқўмининг биринчи котиби Исҳоқ Раззоқов ўтирарди. Унинг ўнг томонидан Мухтор Авезов жой олганди. Мен у билан юзма-юз учрашмаган бўлсам-да, лекин китобларида суратларини кўп марта кўргандим. Юзларидан нур ёғилиб турган бу инсондан кўзларимни ололмасдим. Бирин-кетин минбарга кўтарилган нотиқлар эпосни обдон топтадилар. Авезов қилт этмасдан ўтирарди. Ҳар бир нотиқнинг сўзларини синчиклаб тингларди. Вақти-вақти билан қўл остидаги вараққа бир нималарни қайд этиб қўярди.

— «Манас» — бу партиянинг ҳозирги сиёсатига ёт бўлган асар... У ўз моҳиятига кўра бизнинг жамиятимизда пантуркизм ғоясини тарғиб қилади, — деди партия адабиётчиси А. Боровков.

Бундай хуружни исботлайдиган бирорта далил-дастак тополмаган нотиқ бутун эпосга лой чаплашга киришиб кетди. Зал худди арининг уяси каби ғувиллаб қолди. Лекин, ошкора бўҳтонга қарши эътироз билдиришга ҳеч кимнинг ҳадди сиғмади. Эшиқдан ташқарида одамлар норозилик изҳор этдилар. Бизнинг назаримизда, халқимиз шу тобда «Манас»дан маҳрум бўлиб қоладигандай эди. Қалтис бир вазиятда Мухтор Авезов салмоқли одим ташлаб минбар томон йўл олди.

— Ростдан ҳам, «Манас»да бойлар ва бошқа аслзодалар тўғрисида яхши гаплар айтилган бўлиши мумкин, — деб ўз нутқини бошлади у. — Лекин, бу бутун бошли битта халқнинг бебаҳо тарихи, унинг қаҳрамонона ўтмиши, анъаналари, маънавий мероси, авлоддан авлодга ўтиб келган буюк маданияти, оғиздан оғизга ўтиб келган соф шеърини ҳисобланади. Вақт ўтган сари камол топган, бойитилган. Қирғиз халқининг ҳаётдан «Манас» юлиб олинса, бутун халқнинг тилини кесиб олган бўламиз. Бизнинг жамиятимиз шошқалоқликдан қачон қутилади?

Қачонгача салланинг ўрнига каллани оламиз? — деди Авезов нутқининг охирида ва бир оз сукут сақлагач, Боровковга назар ташлаб қўйди.

Боровков эса худди ўрдакка ўхшаб бошини елкалари орасига яшириб олди.

Қамровдор дунёқарашга эга бўлган Авезов жаҳон адабиёти тарихининг теран билимдони сифатида, фикр-мулоҳазаларини фалсафий нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда ифодалай олгани учун, қирғиз халқининг маънавий бойлигини бағоят эъзозлагани учун залда ажойиб кайфият ҳукм сура бошлади. У ниҳоятда уста нотик эди. Адолат юзасидан айтганда, Авезовнинг тарихий нутқидан кейин «Манас» эпоси аксилшўравий асарларнинг қора рўйхатига кирмай қолди. Ёзувчининг оқилона нутқини Исҳоқ Раззоқов ҳам зўр қониқиш билан тинглаб, боши билан тасдиқлаб ўтирди. Қирғиз эпосининг бебаҳо эканини тушуниб ўтирган бўлса-да, лекин сиёсат билан ҳисоблашишга мажбур эди. У ҳис-туйғуларини аранг жиловлаб турарди. Бу ҳол яққол кўзга ташланарди. «Манас»ни ҳимоя қилиб кўплаб мақолалар ёзган Тошим Бойжиев ўша пайтлари қамокда сақланаётган бўлиб, кўпчиликнинг юрагига ғулғула тушиб қолгани бежиз эмасди.

Ташқаридан одамларнинг: «Суюнчи беринг, суюнчи! «Манас» сақлаб қолинди! Мухтор қани?!» деган қичқириқлари эшитилган пайтда конференция ўз ишини тамомлаган эди. «Сени туққан онанга ҳам, бутун қозоқ халқига ҳам минг-минг раҳматлар бўлсин!» «Ақсарбас!» Кўзларида севинч ёшлари порлаб турган юзлаб одамлар бир-бирларини қучоқлашиб қутлашарди. Гўё жонли халқ денгизи Академия деворларига урилиб, кўпирмоқда эди.

Шохонов. Ўша пайтларда қозоқ халқининг энг яхши бадиий асарлари — эртаклари, дostonлари ҳам қора рўйхатга тушиб, гумдон қилинган эди. Авезовнинг ўзи у пайтлари икки йил тутқунликда ётиб чиқиб, қамок қанақа бўлишини кўриб келган эди. Озодликка чиққандан кейин ҳам доим таъқиб остида юрарди. Айтишларича, кунлардан бир кун республика Давлат Хавфсизлиги Қўмитасидан нотаниш аёл телефон қилади-да: «Бир иложини топиб, шу бугуноқ яшириниб олинг. Акс ҳолда, кеч бўлади. Сизни қамокқа олиш тўғрисида буйруқ тайёрланяпти», дейди. Ўша оқшом ёзувчи яширинча Москвага жўнаб кетади. Ишончли одамлар уни таъқибдан қутқариб қоладилар. Кейинчалик у Москва Давлат университетининг профессори бўлади.

Айнан Авезовнинг «Манас» ҳимоясига ташлангани, шубҳасиз, буюк фидоий эканидан дарак бериб турибди. Шундай эмасми?

Айтматов. Тўғри. Боя айтганимдек, конференция залининг остонасида туриб олиб, эпос учун ичим ачиган эди. Орадан ўттиз йил ўтгач, «Манас»нинг тўла нашрига бош муҳаррир бўламан, сўзбоши ёзаман ва халқаро анжуманларда у ҳақда нутқ сўзлайман деб асло ўйламаган эдим!

Мухтор Авезов билан учрашувим жуда қизиқ бўлган эди. Ўшандан сўнг уни устозим деб билдим, ўзимни унга шогирд ҳисоблардим. У пайтлари М. Горький номидаги Олий адабиёт билим юртида таҳсил кўрардим. Ўша кунлари Москва адабий доирасида Владимир Дудинцевнинг «Қорин дардида яшамайдилар» романи устида қизгин баҳс-мунозаралар авж олиб кетган эди. Баъзи бировлар романни кўкларга кўтариб мақтаса, бошқалар лойга қориб ташларди. Охир оқибат Адабиётчиларнинг марказий саройида умумий йиғилиш ўтказишга қарор қилинди. Одатдагидек, раёсатдан номдор адиблар ва мансабдор шахслар жой олдилар. Шу қадар кўп одам тўпландики, оёқ қўйгудек бўш ер топилмасди. Кишилар дераза рафларига ҳам, остиларига газета тўшаб полга ҳам ўтириб олишганди.

Музокаралар чўзилиб кетади. Орадан бирмунча вақт ўтгач, мен эшик тарафга қарадиму Авезовнинг таниш қиёфасини кўриб қолдим. Афтидан, у бир оз кечикиб келган, шекилли. Равшанки раёсатда ўтирган зотлар уни кўрмасдилар. Кўрган тақдирда ҳам Авезов барибир залга кира олмасди. Чунки, у оломон ўртасига тушиб қолган эди. Олдинга ҳам, орқага ҳам силжий олмасди.

Ниҳоят, танаффус эълон қилдилар. Терлаб-пишиб, бўғриқиб кетган одамлар димиққан зални тезроқ тарк этиш ниятида ёппасига ўзларини эшикка урадилар. Мен бир иложини топиб

Мухтор оға томон интилдим. Салом-алиқдан сўнг у кишига икки қўлимни чўздим.

— Мухтор оға, Сизга жой бор. Юринг, кўрсатиб қўяман, — дедим.

Уни қатордаги ўз жойимга ўтқазиб қўйдим.

— Ўзинг кимсан? Қаердан келдинг? — деб сўради у ажабланиб.

— Қирғизистондан келганман. Шу ерда Адабиёт институтида ўқийман, — деб жавоб қайтардим.

— Шунақами! — деди Аvezов хайрат аралаш — Энди ҳаммаси тушунарли. Раҳмат, айналайин! — Юзлари кулгудан яшнаб кетди. — Бахтли бўл!

Менга бундан ортиқ олқиш керак эмасди. Бизнинг биринчи учрашувимиз шу тарзда кечади. Ўша учра-шув умрбод хотирамда сақланиб қолди.

Сен ўзинг Аvezов билан учрашганмисан? Айтмоқ-чи, у вафот этган кезлари сен ҳали ёш эдинг.

Шохонов. Айтиш мумкинки, менинг омадим бор экан. Ёзувчининг ўлимидан сал олдин Чимкентдаги кўрғошин заводининг Маданият саройида «Абай йўли» эпопеясига бағишланган китобхонлар конференцияси бўлади. Анжуман икки кун давом этади. Олмаотадан етиб келган Мухтор оға анжуманда шахсан қатнашади. У пайтлари Маматбек Қолдибоев вилоятимизда хийла ном қозонган шоир эди. Ўша учрашувга таклифнома топиб беради. Биринчи марта донғи дунёга кетган ёзувчини ўшанда кўрганман. Биз ёшлар унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини зимдан кузатардик. Қандай гапиради, қандай юради — ҳаммаси диққатимизни тортарди. У хурсанд бўлиб кетган чоғларида бурнининг учини чимдиб-чимдиб кўярди. Эғнида кулранг костюм бор эди. Китобларидаги суратларига нисбатан хийла озғин кўринарди. Букчайиб қолганди. Эҳтимол, «Абай йўли»дан кейин ёза бошлагани «Навқирон қабила» номли янги асари уни чарчатиб қўйган бўлиши мумкин...

Конференция тамом бўлган заҳоти биз ёзувчидан дастхат олиш учун навбатга турдик. Жуда кўп шинавандалар тўпланди, ҳамманинг қўлида Аvezовнинг китоби бор эди. Аста сурилиб, ниҳоят, ёзувчининг рўпарасига етиб бордим. Ўша чоғлари «Абай йўли» ва «Ёнлик-Кебек» асарларидан бир неча парчани ёддан билардим. Ўзим севган парчаларни Аvezовга ўқиб беришни жуда истардим-у, аммо журъатсизлик қилдим. Уялдим. Боз устига, орқамдан навбатда турган китобхонлар қисталанг қилишарди.

— Ўғлим, исминг нима? — деб сўради Аvezов. У мен узатган китобнинг биринчи варағини очади.

— Мухтор.

«Китобингизни ўқигандан сўнг отам менга сизнинг исмингизни қўйган экан», демоқчи бўлдим-у, лекин уялганимдан тилим калимага келмасди.

Ёзувчи менга қандайдир эркалатувчан назар солиб, бошини қимирлатиб қўйди. Сунг китобнинг ички муқовасига: «Мухтор деган болага Мухтор деган бобойдан эзгу хотира бўлиб қолсин», деб ажи-бужи дастхат битиб берди.

Шу тарзда мен буюк сўз санъаткори билан биринчи ва охириги марта учрашганман.

Эсимда, Чимкент педагогика институтида сиртдан таҳсил олиб юрган вақтимда Одил Ермеков деган ўқитувчимиз бўларди. Ажабланадиган жойи шундаки, у Мухтор Аvezовнинг «Абай йўли» эпопеясини бошдан охиригача ёддан биларди. Хотирасининг зўрлиги жиҳатидан машҳур қирғиз манасчи-бахши Саёқбой Қоралаевга ўхшарди. Чике, у Сизнинг «Момо ер» асарингиздан ҳам кўпинча бутун бошли монологларни ёддан ўқирди. Менинг дастлабки шеърларимни ҳам ёддан биларди-ю, лекин ўзининг услубига мослаб ўқирди. Бир гал ўша ўқитувчим ўз ҳаётида рўй берган қизиқ воқеани сўйлаб берган эди.

Навбатдаги роман устида иш бошлаган Аvezов умрининг охирида Қозоғистоннинг жанубий вилоятларига тез-тез сафар қилади. Ўшандай сафарларнинг бирида Одил Ермеков ёзувчи билан битта гуруҳга тушиб қолади. Ҳар хил мавзуларда суҳбатлашадилар-да, бирдан Аvezов талабалик йилларида рўй берган бир воқеани эслайди. Бир вақтлар у Қониш Сатпаев

билан биргаликда Ленинградда ўқиган экан. Ажойиб кунларнинг бирида лўли аёл икковига фол очади. Сатпаевнинг кафтига қараб:

— Ҳаётингда жуда кўп қийинчиликларга дуч келасан. Аммо, барча мушкулотни енгиб ўтиб, донгдор олим бўласан, — дейди лўли аёл.

Кейин лўли аёл Авезовнинг қўлини ушлайди-да, кафтига тикилганча ўйланиб қолади.

— Сен ҳам катта одам бўласан, — дейди сукунатдан сўнг. — Шон-шухратинг дунёга ёйилади. Бироқ, ҳаёт йўлинг ниҳоятда оғир, ўнқир-чўнқир бўлади. Улуғ мартабага сазовор бўлгунингча бир неча марта ўлимга чап берасан, мислсиз азоб-уқубатларни бошингдан кечирасан. Уч марта уйланасан. Ажалинг пичоқ тимсолида келади.

— Ҳақиқатан ҳам, ҳаёт йўлим ўнқир-чўнқир бўлди, — дейди ўшанда Авезов атрофини қуршаб олган тингловчиларга. — Долғали йилларда «халқ душмани» сифатида отилиб кетишим ҳам мумкин эди. Тасодиф туфайли бир ўлимдан қолдим. Фолбин айтган шон-шухратга маълум маънода эришдим. Бундан ташқари, уч марта уйланишим борасидаги каромати ҳам тўғри чиқди. Кейинги йилларда пичоқ тимсолида ажалингни топасан деган гап каминага тинчлик бермай қўйди. Кечалари ёлғиз юрмасликка ҳаракат қиламан, уйга эртароқ қайтаман.

Чике, Авезов Кремль касалхонасида операция остида ётган пайтида вафот этади. Демак, фолбиннинг айтганлари тўғри чиқибди-да?

Айтматов. Мен охириги марта 1961 йили «Москва» меҳмонхонасида Авезов билан учрашганман. У касалхонага ётмоқчи бўлиб юрган экан. Жуда хушчақчақ эди. Уйдан келтирилган қазии-қарта дастурхонга қўйилди, биргалашиб чой дамладик. Кейин худли ота-боладек шошилмасдан чин юракдан суҳбат бошладик. Ярим кечагача ўтирибмиз.

— «Кунцевка» касалхонасида даволаниш учун келдим, — деди. — Дўхтирларнинг айтишича, ўсимта зарарли эмас экан. Лекин, кучим бор вақтимда ундан қутилиб олишим керак. Кексайганимдан сўнг қийин бўлади.

Агар мен ўшанда Авезов билан охириги марта бир дастурхон теваарагида ўтирганимни, у охириги марта менга эзгу тилакларини изҳор этганини билганимда борми!.. Эртаси куни ҳеч нарсани хаёлимга келтирмасдан Фрунзега учиб кетдим.

Шохонов. Биласизми, Москвага сафарга келган француз ёзувчиси Луи Арагонни Мухтор оға дастурхон ёзиб меҳмон қилган экан?

Айтматов. Қайдам. Лекин улар жуда яқин дўстона алоқада бўлганини яхши биламан.

Шохонов. Шундоқ. Маълумки, Авезов келишган, кенг яғринли, кўзга яқин эркак эди. Зиёфатга Динмуҳаммад Қунаев билан Қониш Сатпоевлар ҳам таклиф қилинади. Иккови ҳам келишган, барваста кишилар эди. Боз устига, уларнинг ёнида яна битта новча йигит бор экан. Луи Арагон шарқона қиёфали тўрт кишига тикилиб тўймайди. Уларнинг камтарона муносабатларидан тўлқинланиб:

— Айтинглари-чи, ҳамма қозоқлар сизларга ўхшаган новчами? — деб сўрайди.

— Бўлмасам-чи, ҳамма новча, мендан паканасини тополмайсиз, — деб жавоб беради Мухтор оға ҳазил аралаш.

Афтидан, Арагон ҳазилни чин ўрнида қабул қиладию ҳайрати баттар авж олади. Шу пайт эшик очилиб хонага пак-пакана одамча кириб келади. Бу кимса ўша пайтлари республика мафкурасини бошқарарди ва фойдасидан кўра, зарари кўпроқ эди.

— Буниси истисно, — деб изоҳ беради Авезов чақирилмаган меҳмонга ишора қилиб.

Чике, хаёлимга яна бир фикр келиб қолди. Авезовнинг машҳур «Абай йўли» китобини француз тилига таржима қилган Луи Арагон шу баҳонада Сизнинг асарларингиз билан қизиқиш қолган бўлиши мумкин. Дарвоқе, Қирғизистон халқ ёзувчиси Жўнай Мавлонов ҳам ўз хотираларида мана шундай фикрни тасдиқлайди: «Иссиқкўл соҳилидаги кенг-мўл чорбоғда ёзувчилар учрашуви бўлади. Бир оқшом адабиёт тўғрисида гап кетади. Бизнинг фахрий меҳмонимиз бўлган Мухтор Авезов гапини бирданига Айтматовдан бошлади:

«Ҳозир Ўрта Осиёда ҳам, Қозоғистонда ҳам, умуман, Совет Иттифоқида Чингизга тенг

келадиган ёзувчи йўқ. Биласиз, мен Ленин ва Давлат мукофотлари қўмитасининг аъзосиман. Камина кўкларга кўтарилиб мақталган кўплаб асарларни ўқиганман. Лекин, уларнинг бирортаси ҳам «Жамила» билан баҳслаша олмайди! Бу ҳақда бир неча марта гапирганман. Менинг француз дўстим Луи Арагон ҳам Чингизнинг асарларига жуда юксак баҳо берди. Қадим замонлардан буён қирғизлар Олатовдан то Иссиққўлгача бўлган бепоён сарҳадларда қозоқлар билан бақамти яшаганлар. Уларнинг яйловлари ҳам, тарихий тараққиёти ҳам, тиллари ҳам, дунёқараши ҳам бир. Ўйлайманки, энди Чингизни икки халқнинг фарзанди дейишимиз мумкин. У билан биргаликда фахрланамиз, истеъдодига ҳасад қилмаймиз. Туф-туф, ишқилиб, кўз тегмасин!» деб ҳазил аралаш сўзини якунлайди Аvezов».

Айтматов. «Жамила» босмадан чиқиши биланоқ «Литературная газета»да эълон қилинган мухтасар мақола ҳали-ҳали ёдимда турибди. Аvezов унда бағоят самимий мулоҳазаларини баён этганди. Бу улўф носирнинг оқ фотиҳаси эди. Ўша пайтлари устозим олдида қарздор эканимни теран ҳис қилдим. Ундан кейин марказий матбуотда «Туякўз» номли ҳикоям эълон қилинди. Дарҳол Аvezов менга Олмаотадан телеграмма жўнатди: «Чингиз, асарингни ўқидим. Жуда маъқул бўлди. Бағоят хурсандман. Мана шу руҳда давом этавер!» дейилганди. Ўша телеграммани ҳозиргача ўз архивимда кўз қорачиғидай асраб юраман.

Олтмишинчи йилларнинг бошларида Мухтор Аvezов Фрунзегга ташриф буюрди. Мен уни меҳмондорчиликка чақирдим. Уйимизга буюк ёзувчи меҳмонга келадиганини эшитиб, онам саросимага тушиб қолди. Уйни яхшилаб тартибга келтирдилар. Тўрига юмшоқ кўрпачаларни тўшаб қўйдилар. Дастурхон тузадилар, тансиқ таомлар, мева-чевалар тўкиб ташланди. Тўнгич ўғлим Санжар дастурхонда турган йирик олмаларни кўриши билан уларни яширинча битталаб кўчага таший бошлади. Ўзи тўйгунича еб, қолганларини кўшни болаларга удашади. Албатта, бувиси уни «жиноят устида» қўлга туширади.

— Ойбай! Ахир, у ҳамма олмани ташиб тугатибди-ку! Энди меҳмонларга нима дейман? — деб оҳ-воҳ қилганча шўх неварасининг қулоғидан чўзиб, эшик томон йўналади. Шу пайт эшик очиладию ичкарига Мухтор оға кириб қолади.

У чин кўнгулдан кула-кула:

— Парво қилманг, ахир бола шунақа бўлади-да! — дейди. Сўнг, онамнинг қўлидан ушлайдию шумтакани бувисининг жазосидан қутқаради.

Биз ўшанда манасчи Саёқбой Қоралаев билан девордармиён кўшни бўлиб яшардик. У Мухтор оғанинг эски қадрдонларидан бири эди. Икки сўз устасининг учрашуви узоқ давом этган оқилона суҳбатларга уланиб кетди. Оқшом давомида мен уларнинг гап-сўзларини жонқулоғим билан тинглаб ўтирдим.

Зиёфат ўрталарида меҳмонлар тоза ҳаводан нафас олиб қайтишга қарор қилдилар. Эшик томон кетаётган Мухтор оға бирдан ўзи ўтирган ўринга онам кенжа невараси Асқарни юмалатиб олаётганини кўриб қолди.

— Нима қилаяпсиз? — деб сўради ҳайрон бўлиб.

— Азизим, бу яхшилик аломатини билдирадиган ирим-сирим. Менинг пандавақи неварам ҳам худди Сиз каби ҳамма одамлар ҳурмат қиладиган инсон бўлиб етишсин, илойим!

Мухтор оға кулумсираб, бошини силкитиб қўйди.

Шохонов. Эшитишимча, Аvezов бир гал Саёқбой Қоралаевни ўз машинасига ўтказиб, Олмаотага — Қозоғистон Давлат университетининг талабалари билан учрашувга махсус олиб борган экан.

— Қирғизлар билан қозоқларнинг сўнги могокларидан бирини кўриб қўйинглар, эшитинглар! — деган экан Аvezов меҳмонни таништириб.

Ёзувчи умрининг сўнги йилларида Иссиққўлдаги чорбоғига тез-тез келиб, бўлажак йирик романига хом ашё тўплаганини кўпчилик билмайди. Ўша асарда Манас, Саёқбой, Бўлтирик полвон ўз аксини топиши керак эди. Бироқ, тақдир тақозоси билан ёзувчининг орзу-умидлари рўёбга чиқмай қолади. Роман ёзилмайди.

«Жалин» журналининг бош муҳаррири лавозимида ишлаб юрган кезларим Луи Арагоннинг ўғай ўғли Жан Рист меҳмон бўлиб келди. Биз Олмаота яқинидаги гўзал масканларда узоқ-узоқ сайр қилдик, суҳбатлашдик. Жан бир неча марта айтдики, Луи Арагон умрининг охиригача Сизни XX асрнинг ёрқин ҳодисаси деб билган экан, номингизни ҳурмат-эҳтиром билан тилга оларкан. Сиз ҳам устозингиз олдидаги бурчин-гизни адо этдингиз. Луи Арагон вафотидан сўнг у ҳақда ажойиб мақола ёздингиз, Парижга махсус сафар қилиб, унинг қабрини зиёрат қилдингиз. Бундан ташқари, Сизнинг беқиёс куч-ғайратингиз ва обрў-эътиборингиз туфайли мустабид тузум шароитида «Новый мир» журналида Аvezовнинг «Оғир йил» қиссаси чоп этилди. Ғоявий жиҳатдан яроқсиз ҳисобланган бу асар халққа қайтарилди. Ўша саъй-ҳаракатингиз қозоқ халқи ўртасидаги ҳурматингизни янада ошириб юборди.

Чике, шу кунларда катта муваффақиятларга эришган, лекин шу мартабага етиши учун ёрдам берган зотларни бутунлай унутиб юборган кимсалар ҳам орамизда йўқ эмас. Сизга бундай калондимоқлик мутлоқ ёт хусусиятдир.

Ҳозир ўзингиз айтган сўзларни эслатиб ўтмоқчиман: «Қачонки хорижий ўлкаларга сафарга отлансам, ўзим билан «Манас»ни ва Мухтор Аvezов китобларини бирга олиб кетаман. Агар мендан: «Қозоқмисиз ёки қирғизми?» деб сўраб қолсалар, аввало, бу қўшалок миллий бойлигимиз тўғрисида гапираман. Улар менинг халқимнинг тимсолларидир», деган эдингиз. Менимча, бу иқдорномангиз юқорида айтилган сўзларни исботлаб турибди.

Айтматов. Яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш керак деб ҳисоблайман. Бу табиий ҳол. Аслида, мен ҳалигача бўйнимдаги қарзимнинг юздан бир қисмини ҳам қайтарганим йўқ.

Шохонов. Қозоғистон Республикасининг элчиси сифатида Қирғизистоннинг азиз тупроғига қадам қўйган чоғимда баъзан афсусландим.

Айтматов. Нега афсусланасан?

Шохонов. Саёқбой Қоралаев билан учраша олмаганим учун афсусландим, Т. Ўқоев, Б. Шамшиев, М. Убукеевлар томонидан суратга олинган ҳужжатли фильмларда «Манас» ижрочисининг санъатидан кўп марта баҳраманд бўлганман. Достон воқеаларининг ўзгаришига монанд равишда бахшининг товуши, оҳанги, ифода йўсини ҳам, хатти-ҳаракатлари ҳам ўзгариб борарди. Гоҳида шу қадар тўлқинланиб кетардики, кўзларимдан ёшлар оқаётганини ўзим билмай қолардим. Юрагимни ҳовучлаб буюк манасчининг қабрини зиёрат қилдим. Биз эрта вафот этган шоир дўстим Жўлон Мамитовнинг умр йўлдоши Менди ва уларнинг фарзандлари Ойқўрим, Азамат ҳамда Қоншаимлар билан биргаликда мазорга борган эдик. Манасчининг руҳига атаб тиловат қилганимдан сўнг, ёдгорлик пойига гулчамбар қўйдим.

XX асрнинг ноёб ҳодисаси Сизнинг хотирангизда қандай из қолдирган?

Айтматов. Эсимда, тақдир тақозосига кўра, биз Қоралаев билан Чуй вилоятининг битта хўжалигига бирга борганмиз. Бу воқеага кўп бўлди. Қоралаев ташриф буюргани тўғрисидаги хабар яшин тезлигида атрофга тарқалади. Тоғ этакларида жойлашган яйловлардан, фермалардан оломон ёпирилиб келаверади. Ким машинада, ким тракторда, ким яёв келади. Манасчини эшитишни истаган шинавандалар шу қадар кўпайиб кетди-ки, уларнинг ярми ҳам клубга сиғмади. Қолганлар ташқарида тик турдилар. Бундай аҳволни кўрган Қоралаев «Манас»ни очиқ ҳавода, мухлислари даврасида ижро этишга қарор қилди.

Саёқбой бўсаға зинапоясига ўрнашиб ўтирди. Мухлисларнинг кўпчилиги эса ерга чордона қуриб ўтирдилар. Кимлардир машина устига чиқиб оддилар, бошқалар от эгаридан тушмадилар. Болалар дарахтларга чиқиб кетдилар. Халқ нафасини ичига ютиб, манасчини жон қулоғи билан тинглай бошлади.

Бу орада уфқда булут пайдо бўлдию биз томон шитоб яқинлашаварди. Ҳув наридаги чўққини қоп-қора булут қоплади. Бирдан устимизга жала қуйиб юборди. Лекин, худди жала билан мусобақа ўйнаётгандек манасчи ўз достонини авж пардаларда давом эттираверади. Албатта, бу учрашувга кийиб келган яп-янги костюмим жиққа ҳўл бўлиб қолишини зинҳор истамасдим. Мен ўрнимдан қўзғолиб, клуб айвони остида жала ўтиб кетишини пойлаб турдим.

Қарасам, мендан бошқа ҳеч ким жойидан қўзғолмаяпти. Жуда ноқулай аҳволга тушиб, эски жойимга қайтиб бордим. Жала тинмади. Лекин, манасчи куйлашдан тўхтамагунча биров жойидан жилмади.

Ўшандан илгари ҳам битта воқеа рўй берган эди.

Хотирамдан сира ўчмайди. 1959 йили Москвада ўқишимни тамомлаб, ўз юртимга қайтдим. Бир куни партия мактабининг тингловчилари кўзга кўринган қирғиз оқинларини, манасчиларини учрашувга таклиф этадилар. Таклиф этилган оқинлар орасида Саёқбой Қоралаев билан Ҳаромўлди Ўрозов ҳам бор эди. Тингловчилар фақат қирғизлар эмас, улар сафида руслар, немислар ва бошқа миллатларнинг вакиллари ҳам бор эди. Меҳмонлардан ҳеч бирови қирғизча гапиришни билмасди. Тақдир тақозоси билан камина таржимонлик қилдим. Навбат Саёқбойга етиб келди.

— Неча ёшингиздан «Манас»ни ижро эта бошлагансиз? Биринчи устозингиз ким бўлган? — деган саволлар ҳар томондан ёғилиб кетди.

— Кўп йиллар муқаддам, болалик пайтимда қўй боқиб юрсам шунақаям уйқум келдики, бир пас майса устида ёнбошладим. Кўзим илинди, — деб ҳикоя бошлаганди Саёқбой. — Тушдан кейинги соат бешлар чамаси от туёғи товушини эшитиб, уйғониб кетдим. Кўзларимни очиб мундоқ қарасам, қуёш нурида ялт-ялт этиб товланаётган найзасини боши узра азод кўтарган барваста чавандоз мен тарафга арғумоқни учуриб келаётир. Тулпорнинг кўзлари чақнарди, шишиб кетган бурун тешикларидан буғ чиқарди. Ёнимга етиб келгач, чавандоз шошмасдан эгардан тушди. «Ҳой бола, бу ерда нима қилипсан?» деб сўради. «Кўрмайсизми, ухлаб қолибман», дедим. «Сенга бахт кулиб боқади. Шу бугундан эътиборан доим «Манас»ни куйлаб юрасан. Шон-шуҳратга бурканасан. Қани, оғзингни очгин!» деди чавандоз. Оғзимни очишим биланоқ нотаниш кимса очик жойимга сийиб юборди. Оппоқ кўпик жавоҳир мисоли оғзимга тўлди, нафасим қайтди... Эс-ҳушимни йиғиб олгунимча чавандоз ғойиб бўлди. Гўё у умуман бўлмагандай эди. Назаримда, Хўжа Хизрни учратган эдим. Ўшандан буён «Манас»ни куйлайман...

Қоралаев ҳикоя қилаверди. Мен пешма-пеш унинг сўзларини таржима қилиб турдим. Бояги нозик жойга етганимда эсанкираб қолдим; нима қилишни билмасдим. Сўзма-сўз таржима қилай десам, ноқулай. Тингловчилар орасида аёллар ҳам бор эди. Устига устак, бошқа миллат вакиллари «арвоҳ», «Хизр» деган атамаларни тушунмаслиги мумкин эди.

Хуллас, эсим жойига келгач, бояги парчани: «Нотаниш кимса оғзимга тупуриб қўйди», деб таржима қилдим. Аммо, мана шундай беозор таржима ҳам залда ғала-ғовур кўтарилишига сабаб бўлди.

Ўшандан бери орадан кўп йиллар ўтди. Бироқ, ўша воқеа тўғрисида бировга миқ этиб оғиз очганим йўқ. Яқинда Бельгияда ўтган учрашувларимнинг бирида Қоралаев тўғрисида гап очилиб қолган эди, ўша воқеани сўйлаб бердим.

— Нега шу пайтгача бу ҳақда индамай келдингиз? Ахир, ҳикоянинг энг зўр жойи шу экан-ку! — дейишди тингловчилар.

Шохонов. Дунё халқларининг оғзаки ижодида жуда кўп ажойиб эпослар, лирик-насрий эртақлар, ҳикоялар бор. Лекин қамрови жиҳатидан «Манас»га тенг келадиган битта ҳам асар йўқ. Агар «Илиада» билан «Одиссия» қўшилса, икковининг ҳажми ҳам «Манас»дан йигирма баробар кичик бўлади. Ҳинд халқининг фахри бўлмиш «Моҳобҳорот» эса қирғизларнинг эпосидан икки ярим баробар ихчам.

Маълумки, ғирт саводсиз бўлган қирғизларнинг буюк оқинлари олти ой мобайнида эпосни тинимсиз куйлаган бўлсалар-да, лекин барибир охирига етказа олмаганлар. Бу мўъжиза. Инсон хотираси шунча нарсани ёдда сақлаб қолиши мумкинлигини тасаввурга ҳам сиғдириб бўлмайди.

Бахтга қарши, «Манас»ни куйлаб ўтган барча қадимий оқинларнинг номлари тарихда қолмаган. Эҳтимол, «Манас»ни куйлаб ўтиш миллий анъана бўлгани туфайли, эпосни ҳар бир

киши билиши ва авлоддан авлодга қолдириши ҳам қарз, ҳам фарз бўлгани учун оқинларнинг номлари тарихда қолмагандир?! Кейинги асрда қирқдан ортиқ ажойиб манасчи ўтди. Улар орасида энг улуғи ва бетимсоли Соғимбой Ўрозбоқов эди. У 1930 йилда олтмиш уч (пайғамбар ёшида) ёшида вафот этади. Халқ оғзаки ижодининг қадрини биладиган кишилар оқиннинг оғзидан бир юзу саксон минг мисра эпосни ёзиб олишга улгурганлар. Бу бир нечта Қалин жилдни ташкил этган. У замонлари магнитофон йўқ эди. Шу боис бутун борлиги билан эпос воқеаларига шўнғиб кетган оқинни тўхтатиб, айтганларини шундоқлигича қоғозга туширишга тўғри келарди.

Оқин учун бундан ортиқ жазо бўлмасди! Тасаввур этингки, саҳро бўйлаб ўқдай учиб бораётган йўрға бирдан тўхтатилади ва у парвознинг ҳаловатидан маҳрум этилади.

Айтишларича, Соғимбойнинг шунчалар жаҳли чиқиб кетарканки, алам қилганидан ёрилиб кетишига бир баҳя қоларкан.

Кези келганда биз Балиқ, Келдибек, Тўғалоқ Мулла, Муллабосан, Жусуп Мамай, Сейдана каби қирғиз халқининг ажойиб фарзандларига ва замонлар ўртасидаги ўша риштани сақлаб қолган барча инсонларга келажак авлод номидан чексиз миннатдорлик изҳор қилишимиз лозим. Масалан, Тўғалоқ Мулла (1860—1942) фақат «Манасни куйлабгина қолмасдан, балки уни қоғозга ёзиб ҳам қолдирган. Унинг асил исми шарифи Бойимбет бўлиб, ёшлик чоғидаёқ саводхон бўлгани учун овулдошлари уни «Мулла» деб улуғлайдилар. Бўйи паст, миқти бўлгани сабабли «Тўғалоқ» лақабини олган. Кейинчалик мана шу ном билан машҳур бўлиб кетади.

Бир куни ишхонамга ёшгина аёл излаб борди. Исми Бермет Жусупжонова экан. Қирғизистоннинг Норин вилоятидаги Оқтол туманига қарашли Қурут қишлоғидан ҳузуримга атайлаб Мулла Тўғалоқ қўлёзмасини каминага топшириш учун келибди. Оқин араб имлосида эпосни қоғозга туширган экан.

Юрагим ҳаприқиб, қирғиз адабиётининг оқсоқолидан қолган меросни қўлимга олиб, дарҳол кўз югуртириб кўрдим. Бу оқиннинг шахсан ўзи айтиб юрган «Манас»нинг қўлёзмаси эди.

— Қўлёзмани нима учун Миллий Фанлар академиясига топширмадингиз? — деб сўрадим аёлдан.

— Ўз вақтида Чўқон Валихонов билан Мухтор Авезовлар манасшунослик фани тараққиётига бекиёс ҳисса қўшганлар. Қозоқ халқининг бошқа фарзандлари ҳам бу жабҳага муносиб улуш қўшган. Бунини «Манас» ўз ҳаётининг бир қисмига айланиб қолган инсонларга, шахсан Сизга менинг ҳурматим сифатида қабул қилишингизни сўрайман. Қўлёзмани нима қилиш — шахсан ўзингизнинг ишингиз. Мен уни ишончли қўлларга топшириб, ўз бурчимни адо этдим, — деди аёл.

Мана, энди ўша қўлёзмани тантанали равишда Қирғизистон Миллий Фанлар академиясига топширмақчиман.

Айтматов. Ўйлайманки, бу қирғиз халқи номидан сенга билдирилган ишонч белгиси. Сенга ўз фарзандларидан ишонадилар. Афсуски, ҳозиргача халқ оғзаки ижодининг бебаҳо намуналари бир бутун ҳолида тўпланган эмас.

Шохонов. Боя айтиб ўтганимиздек, Саёқбой Қоралаев ўз даврининг буюк оқини эди. Яна бир ажойиб маданият намояндаси, Асқар Акаев ибораси билан айтганда, «қирғизларнинг Микеланжелоси» — Турғунбой Содиков ҳам халқнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлди. Яқинда мен унга Қозоғистон Республикасининг Президенти Нурсултон Назарбоев номидан фахрий мукофот — «Парасат» орденини топширдим. Айтмоқчи, Турғунбой оға қандай қилиб Саёқбойнинг ҳайкалинини яратганини менга ҳикоя қилиб берганди.

— Етмишинчи йилларда ҳайкаллар мажмуини яратишни ўз олдимга мақсад қилиб қўйдим. Ўртада Манаснинг улуғвор ҳайкали туриши керак эди. Унинг икки ёнидан буюк манасчиларнинг ҳайкаллари жой оларди. Ўша кунлари Саёқбой Қоралаев билан учрашиб қолдим. Унинг тимсолини мрамарга ҳаққоний кўчириш ниятида гоҳ уйда, гоҳ кўча-кўйда сайр этиб узоқ суҳбатлашдим. Вақт ўтиб борарди. Лекин, ижод қилишим учун зарур бўлган илҳом парисини

ҳеч ушлай олмасдим. Қўлимни ювиб, қўлтиғимга артиб қўймоқчи ҳам бўлдим. Ўрта бўйли, камтарин оқсоқолнинг нусхасини тошга кўчириб қўйган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмасди. «Саёқбой оға, илтимос, «Манас»ни айтиб беринг», деб сўрадим охири ҳаммаси жонимдан ўтиб кетгач. Ў-ў, мўъжиза! Достонни бошладию манасчи кўз ўнгимда ўзгарди-қолди. Камсуқум, камтарин чолдан ном-нишон қолмади. Достонга сингиб боргани сари кўзларидан олов порлайди, елкалари силкиниб турарди, қўллари қанот бўлиб ҳавода парвоз этарди. Манаснинг Қўнирбой билан жанг қилгани тўғрисидаги сахнани айтаётиб, Саёқбой шу даражада жазавага тушдики, жанг бўрони ҳозир мени ҳам ўз домига тортиб кетса керак деб ўйладим. Нафасимни ичимга ютганимча манасчига қараб бақрайиб қолдим: у кўзлари ёшланганча гоҳ кекса Бақай, гоҳ Сирчақа ва Олмаамбека, гоҳида Шуака ва Ерқўкча тимсолига кириб тўлқинланиб куйларди. Менга айнан шуниси керак эди. Фурсаддан фойдаланиб, дарҳол қоғозни қоралаб қўйдим».

«Манас»ни куйлаётган оқин ҳайкали ҳис-ҳаяжон туғён урган бир алфозда қуёшга юз тутиб, қирғиз кенгликларини кучмоқчидек қулочларини икки томон ёзиб турибди. Ҳайкал Бишкекдаги Тўхтағул номидаги Давлат филармонияси рўпарасига ўрнатилган.

Чике, қирғизларда ҳам, қозоқларда ҳам улуғ зотлар кўп ўтган. Оғзаки ижоднинг улкан намояналаридан бири Жамбул Жабаевдир. Қирғизлар ва қозоқлар ўртасида машҳур бўлган Жамбул умрининг охири тўққиз йили даврида шон-шухрат чўққисига кўтарилди. Уни «XX аср Гомери» деб атадилар.

Айтматов. Ҳа, оддий ҳаётда ҳам, маданият жабҳасида ҳам Жамбул ноёб ҳодиса эди.

Шохонов. Тўғри айтасиз. Ҳозир мен Сизга битта қизиқ воқеани сўйлаб бераман. 1938 йили гуржиларнинг улуғ шоири Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достонининг 750 йиллиги нишонланади. Тантанали маросимда Жамбул бошчилигидаги Қозоғистон адабиёти ва маданиятининг бир гуруҳ намояналари ҳам иштирок этадилар. Сафар чоғи тўқсон икки яшар Жамбулнинг ўткир кўзлари гўзал гуржи қизига тушиб қолади. Хушбичим, сарвқомат, қайрилма қош, жон олғувчи қиз бир қарашдаёқ оқсоқолнинг қалбини ром этади.

Айтматов. Оббо, азамат-эй!

Шохонов. Ўша воқеа муносабати билан битта шеър ёзганман.

*Ёшмиди, қарими — кўнгул-да, кўнгул,
Гўзаллик пойида юрар довдираб.
Гуржистон ерида юз ёшли Жамбул
Ёшгина қизчага турар жовдираб.*

*— Йилларнинг заҳмати чўқтирмабди тиз,
Шундай бўлар халқнинг асил ботири,
Гўзаллик даргоҳи, деди, ў чексиз, —
Ҳасад ё завк билан ўрис шоири...*

*Ёш нима? Гар кўнгул гулдай яшнаса
Йиллар не? Қалбингда тулпор кишнаса.
Гўзаллик урмаса жисмингда туғён,
Демак, сен қарибсан, хорибсан нодон.*

*Заминда турса-да, сомон йўлига
Из солмоқ кўйида юрганлар камми?
Ўттизда ўтинга айланган аёл,
Қирқида қирқимга кирганлар камми?*

*Шод ўлгин, гўзаллик истабди кўнгул,
Қанчалик кексасан, айтсин мамлакат:
Қарилик — ночорлик, лек кекса дил
Йигитлар келтирмас ҳеч бир баракат.*

*Тонг чоғи гўзаллик суйидан кўзи
Сув ичган манов чол — бахтиёр инсон!
Ҳийлалар ишлатма кекса деб ўзинг,
Йилларга тўнкама, йиллар бир имкон.*

*Ва йиллар, ҳув анов, мисли бир ғарам,
Кексалик мезони бўлолмас ҳеч дам.*

Айтматов. Шубҳасиз, Жамбул жуда яхши қариган камёб оқсоқоллар сирасига кирарди. У ноёб истеъдод соҳиби. Ёшлик руҳини сақлаб қолиш ҳам катта санъат ҳисобланади. Албатта, бояги романтик воқеани афсона шаклида талқин қилмоқ лозим — бунда хаёлий чанг-тўзон кўпроқ. Аслида, топқирлик худди шундай бўлиши керак.

Сир эмас, кечаги мустабид тузумнинг коммунистик тарғиботчилари халқ орасидан етишиб чиққан истеъдод соҳибларини жуда усталик билан ўз мақсадлари йўлида ишлатардилар. Жамбулни ҳам ўшалар сирасига киритиш мумкин. Унинг саводсизлигини билганлари учун атайлаб унга котибларни бириктириб қўйишарди. Кейин бўлажак дoston учун зарур бўлган мавзуларни одам кийимида юрадиган «санъатшунос»лар танлаб беришарди. Шундай эмасми?

Шохонов. Эҳтимол... Шу пайтгача Жамбул тўғрисида ҳар хил миш-мишлар юради. Баъзилар, унинг ижодида асил шеъриятга хос хусусиятлар йўқ, десалар; бошқалар, оқин ҳаддан зиёд кўкларга кўтариб юборилган, дейдилар. Нафсиламирни айтганда, ўша замондаги барча кўзга кўринган оқинлар (айрим истиснодан ташқари) Ленин билан Сталин шаънига ҳамд-сано ўқиш борасида ўзаро мусобақа ўйнаганлар. Замон шунақа эди. Қолаверса, одамларнинг ўзлари ҳам доҳийларни илоҳийлаштириб юборишганди. Агар биз бировни замондан ўзиб олган ҳолда тафтиш қиладиган бўлсак ёки кимгадир ҳозирги кун нуқтаи назаридан бир томонлама баҳо берсак, инсонга нисбатан адолатсизлик қилган бўламиз...

Айтматов. Гапларинг тўғри.

Шохонов. Жамбул кўп йиллар давомида қирғизларнинг истеъдодли, уста оқинлари, ҳофизлари, қизиқчилари билан яқин дўст бўлиб қолмасдан, балки уларнинг биродари бўлди. Икки қардош халқни ўз санъати билан хушнуд этди. Табиийки, кўпгина буюк истеъдод соҳиблари ўзларининг ўжарлиги билан бошқалардан ажралиб турадилар. Ўжарлиги учун ўзлари азоб тортишади. Бундай пайтларда дўстлар бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар.

Айтматов. Бунинг ёрқин мисоли — машҳур қирғиз оқини Тўқтағул Сибир сургунидан қочиб, ўзининг туғилиб ўсган овулига эмас, дўсти Жамбулнинг ҳузурига боради.

Шохонов. Шубҳасиз, бу бояги гапларга ёрқин мисол бўлади. Айтмоқчи, Жамбул ҳам бир неча кеча-кундуз мобайнида «Манас»ни куйлаган вақтлар кўп бўлган. Машҳур куйчи Муротали билан Жамбулнинг мусобақа ўйнаганини эшитганмисиз? Икки буюк истеъдод ўзаро мусобақа пайти Жамбул қирғизларнинг ўн учта куйини, Муротали эса қозоқларнинг ўн беш куйини ижро этганлар. Қариялар ҳозирга қадар ўша ҳодисани тўлқинланиб гапириб юрадилар.

Бир пайтлар Масимхон Бейсебоев Қозоғистон Вазирлар Маҳкамасининг раиси лавозимида ишлаган. Ўша одамнинг Жамбул тўғрисидаги бир ҳикояси ҳамон ёдимда турибди.

— У пайтлари мен Олмаота вилояти партия қўмитасининг биринчи котиби эдим. Жамбул ўшанда жуда машҳур бўлиб кетганди, шуҳрати оламни тутганди. Ҳазил гапми, Сталиннинг шахсан ўзи унга қойил қолганди, бутун Совет Иттифоқида уни ҳурмат қилишарди. Кунлардан бир кун Жамбул тўғрисида ажабтовур янгилик эшитиб қолдим: эмишки, юз ёшга яқинлашиб

қолган оқин яна уйланмоқчи бўлиб юрганмиш. Келин топиб қўйибди, розилигини сўрабди. Гўё келин рози бўлганмиш. Қозоғистон Компартия Марказқўмининг биринчи котиби Жумабой Шояхметов бу гапни эшитиб, шошиб қолади ва мени ўз ҳузурига чақиртиради. У қўлларини орқасига қилганча асабийлашган ҳолатда хонада у ёқдан-бу ёққа тинимсиз бориб-келарди. Ҳақиқатан ҳам, вазият чатоқ эди. Биринчидан, республикамиздаги ҳурматли оқсоқолнинг, халқимизнинг фаҳрига айланиб қолган оқиннинг кутилмаган тантиқлиги ниҳоятда кулгили туюлади. Иккинчидан, ўша чоғлари таомилга айланиб кетган коммунистик ахлоққа тўғри келмасди. «Бундай иснодни ҳеч ким билмаслиги керак, — деди Жумабой Шояхметов. — Дарҳол бундай бемаъниликка чек қўйиш лозим. Ўша келинчакнинг қариндош-уруғлари бормикан?» Айтишларича, колхозда ишлайдиган ўғли бор экан, дедим. «Туман партия қўмитасининг биринчи котиби ва колхоз раиси билан тўхтовсиз алоқа ўрнат! Улар дарҳол ўша аёлни бу ниятидан қайтаришсин! Лекин, эҳтиёт бўлинглар, Жамбулнинг ўзи бирор нарсадан шубҳаланиб қолмасин. Менимча, аёлнинг ўғли орқали ҳаракат қилсак яхши бўлади. Ҳайронман, у қанақа валакисаланг эканки, ўзининг битта онасига қараб юролмаса! Сенга олдиндан битта гапни айтиб қўяй: агар менинг топшириғим бажарилмаса, ишдан кетасан!» деб Шояхметов столни муштлади. Бу топшириқни ими-жимиди дарҳол адо этдим. Бир қатор салобатли ишловлардан сўнг ўша аёл Жамбулга эрга тегмайдиган бўлди. Кўнглимиз жойига тушиб, бу хушxabарни Шояхметовга етказишга ошиқдик. Кейин ҳаммамиз биргаликда Жамбулни йўқлаб бордик. «Ассалому алайкум, Жака!» деб жўр бўлиб такрорладик Шояхметовдан сўнг. Жамбул каравотда юзини деворга қаратиб ётарди. У қўлини бир силкитиб қўйди, холос. Орадан бирмунча фурсат ўтгач, Жамбул аста-секин биз томонга бурилди. «Эй, иштон кийиб юрган хотинлар! — деди у жаҳли чиқиб. — Ўйлайсизларки, мен шахвоний ҳирсимни қондиришим учун уйланмоқчиманми? Халқ орасида, отни ярим йўлда йўқотиб қўйсанг, ёмон бўлади, деган мақол бор. Кампирим ўлгандан буён келинларимнинг қўлига қараб қолдим.

Келиним остимдаги тўшакни янгилаб кетганини ўзларинг кўрдиларинг. Бу гуноҳи азим. Агар ўзимнинг хотиним бўлганда, келинга осон бўларди. Э-э, сизлар бунақа гапларни тушунмайсизлар! Неча йиллардан бери Қозоғистонга раҳбарлик қилаётган бўлсаларинг-да, аммо товуқнинг миясича мияларинг йўқ!» деб Жамбул яна деворга юзини буриб, ётиб олди.

Айтматов. «Ўсма кетар, қош қолар» деб, бежиз айтишмаган. Ажабки, Жамбул шўхлик билан донишмандликни ўзида мужассамлаштирган ғалати инсон эди. Умуман олганда, Суюнбой ва Қатағон, Жамбул ва Тўқтагул, Тўғалоқ Мўлда ва Умбетали, Кекен ва Алимқул каби қозоқ ва қирғиз оқинларининг чамбарчас дўстлиги ва доимий алоқалари икки халқ ўртасидаги бирликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Айниқса, Жамбул билан Шобдан умрларининг охиригача яқин дўст бўлиб қолдилар. Лекин, бу алоҳида мавзу.

Шохонов. Шобдан ботир рус армиясининг полковниги унвонига сазовар бўлади, дворянлик мартабасига эришади. Аммо, бу имтиёзлардан шахсий манфаати йўлида эмас, ўз халқининг манфаатлари йўлида фойдаланади. Ўзи аслзодалар авлодидан бўлса-да, жуда катта нуфузга эга эди. Очиқ кўнгул, зийрак, бағри кенг инсон эди. Шу тобда Асқар Ақаев билан шахсий суҳбатимиз чоғида эшитганим битта воқеа эсимга тушиб қолди.

Қайсарлиги билан ном чиқарган Жамбул гоҳида бирорта каллаварам овулдош бийдан кўнгли қолса, дарҳол отига миниб, Олатовнинг жанубий этақларига юзланганча: «Қирғиз биродарим Шобдан ҳузурига кетяпман», дер экан. Чўнг Кемин соҳилида ўтирган Шобдан кунлардан бирида генерал-губернатор Колпаковскийдан зудлик билан етиб келиш тўғрисида буйруқ олади. Шобдан тезда фойтонни қўшиш ҳақида амр қиладию бирдан отини эшиқдан кираверишга боғлаётган Жамбулга кўзи тушади.

— Шошманглар! Колпаковский ҳатто подшоҳ бўлганда ҳам, барибир Жамбулдан устун бўлмасди. Жамбулни кузатганимиздан сўнг йўлга отланамиз. Уни икки қун меҳмон қиламиз, — дейди Шобдан.

Кейин оқин дўсти учун олти қанотли оқ юрт тикишни ва барча уруф-аймоқларни чақириб

келишни мулозимларига топширади. Йиғилганларнинг таклифига кўра, Жамбул тонгга қадар «Манас», «Суранчи ботир» дostonларини ижро этади. Шобдан дostonларни роҳатланиб тинглайди.

«Менинг тойчоғим ёшлигидан сахий бўлган, — дерди Шобданнинг онаси Баали бойвучча. — Уни уч ёшигача эмизганман. Баъзан у қўшниларимизнинг ўзига тенгдош болаларини ҳам эргаштириб келардию уларни сутга тўйдириб қўйишимни илтимос қиларди».

Шобданнинг навқирон зобит кийимида тушган битта сурати бор. Кўксида иккита медал ярқираб турибди. Кексалик пайтида тушган бошқа бир суратида эса аввалги икки медалдан фақат биттаси қолган, холос. Ўзи ҳам хорғин қиёфада. Бунинг сабаби — муқаддам бўлиб ўтган бир воқеага боғлиқ.

Шобдан уйда ўтирган кунларнинг бирида кўчадан ўтиб кетаётган тиланчи эшиқдан мўралайди. Шобдан уни ичкарига таклиф этиб, хар хил мавзуларда суҳбат қуради. Маълум бўлишича, бу бечора болалик пайтида сағир бўлиб қолган, бирорта ҳам қариндоши йўқ, фақат тиланчилик билан кун кўрар экан. Шобдан тиланчига хайр-эхсон қилиш учун уйни бир қур кўздан кечиради. Унинг аввалги бойликлари аллақачон совурилиб кетган, биттаю битта кулранг новвоси қолганди, холос. Шунда у кўкрагини безаб турган, рус салтанатидан совға қилинган икки медалидан биттасини тиланчининг қўлига тутқазиб юборади.

— Пишпек бозорига боргин-да, бу медални сотиб, пулига ҳўкиз-пўкиз харид қилгин. Турмушингни яхшилаб олгин, — дейди Шобдан тиланчига.

Яна битта воқеа эсимга тушди. Бойака исми битта бойнинг Садаф деган батраги бўлади. Аёл шўрлик тонгдан то қора хуфтонгача хўжалик ишлари билан машғул бўлиб, на дам олишни, на ўйин-кулгини биларди. Боз устига, кўзлари ғилай, тили чучук эди. Бу ёруғ дунёда бирорта қариндош-уруғи йўқ, ўзи ҳатто кўтир ит ҳам орттирмаганди. Фақат пастқамгина кўримсиз икки тўсинли кулбада истиқомат қиларди.

— Нега мени ер ютмас экан! — деб баъзан тақдиридан нолиб кўярди.

Вақти келиб, Бойака кузги яйловдан қишлоққа кўчиб ўтади. Эски жойда Садафнинг ўзи ёлғиз қолади.

Тун бўйи кулбаси ёнида увлаб чиққан қашқир товушидан кўрқиб, кўз юммасдан тонг оттиради. Эртаси куни оқшомга яқин кулбасидан ташқарига чиққан аёл шу томон отда йўртиб келаётган Шобдан билан Бойакани кўриб қолади. Уларнинг ортидан бир гуруҳ чавандоз эргашиб келарди. Аёл шўрлик қувончини ичига сиғдира олмасдан қичқириб юборади:

— Шобдан ботир, мақсим¹ ичиб кетинг!

Атрофидаги бийлару волость амалдорларининг норози бўлиб ҳай-ҳайлашига қарамасдан, Шобдан от юганини кулба томон буради. Лаби учган косага ичимлик тўлдириб, аёл уни ботирга узатади. Бойака эса қўли билан косани нари суриб:

— Эй, бахти қаро, ёвфон шўрвангни йиғиштир! Ботир ичмайди! — дейди.

— Бизнинг одатимизга кўра, овқатдан улуғ нарса йўқ. Узатинг мақсимни! — дейди Шобдан. У отда ўтирган кўйи бир кўтаришда косани бўшатиб беради. — Оҳ-оҳ, жуда мазали экан! Мақсимингиз жуда зўр бўпти, дарров чанқоғимни босди! — деб Садафнинг кўнглини кўтаради. — Эртага йигитларни жўнатаман, улар сизни кўчириб кетишади. Яна бир кун сабр қилинг, — деб ваъда бериб кетади.

Чавандозлар йўлларида давом этадилар. Кулбадан хийла олислагач, Шобдан Бойакага қараб:

— Эй, Бойака, агар ўз овулингдаги битта шўрлик аёлга меҳринг етмаса, қандай қилиб бутун бошли аймаққа ҳукмрон бўлиб ўтирибсан?! — дейди ғазаб аралаш.

Тез орада аёлни овулга кўчириб, Шобдан унга тўрт қанотли юрт кўрдириб беради ва олтига қўй билан битта байтал совға қилади.

Эсимда қолган яна битта воқеа бор.

¹ Мақсим — қирғизларнинг тариқ ва буғдойдан тайёрланадиган миллий чанқов бости ичимлиги.

Оқ подшонинг босқинчилик сиёсатига қарши бош кўтарган ва «Олой маликаси» деб ном қозонган Қурмонжон додхоҳни рус армиясининг генерали Скобелев асир олади.

— Болаларинг қаерда? — деб сўрайди генерал.

— Дарахт қўлингизда турибди, унинг шох-шаббалари қаёққа ҳам кетарди? — деб жавоб қайтаради матонатли аёл.

Қурмонжон додхоҳнинг иродасини букиб, бўйсундиришга кўзи етмаган генерал асирани кўриқлаш учун ўттиз нафар соқчи тайинлайди.

Шунда Шобдан ботир аёлнинг ёнини олади.

— Агар Қурмонжон додхоҳ қочиб кетса, унинг ўрнига мени отиб ташлайсиз, — деди ва аёлни асирликдан қутқаради.

1909—1911 йилларда ўзи туғилиб ўсган Чўнг Кемин туманида Шобдан «Шодмония» номли мадраса очади. У ерда қирғиз, қозоқ, ўзбек, рус болалари савод чиқарадилар. Кейин уларни ботир Олмаотадаги, Пишпекдаги ўқув юртларига шахсан жойлаштириб қайтади.

Ёши бир жойга етиб, ҳаёт тажрибалари билан ақли тўлишган ботир ўз фарзандларига бундай деб васият қилади:

— Мен манапларнинг охиргисиман. Лекин, сизлар бу мартабага кўз тикманглар. Ўша мартаба орқасидан келадиган бойлик ҳам, шон-шуҳрат ҳам ўткинчидир. Ишонаверинглар, бу дунёда деҳқончилик қилиб, ҳалол меҳнат билан кун кўришдан яхшиси йўқ.

Айтматов. Қоида бўйича, тарих ҳужжат ёрдамида тасдиқланиши керак. Бизнинг халқларимизнинг ҳаёти кўпинча афсонавий тус олиб кетади. Ўша ҳодисаларга замондошлар билан авлодларнинг муносабати шунда билинади. Ҳодисаларнинг моҳияти ва уларга берилган халқнинг баҳоси бизга шу тарзда етиб келади. Мисол тариқасида яна Шобдан тўғрисидаги афсонага мурожаат этишимиз мумкин. Кексаларнинг эслашича, 1912 йили Шобданнинг юртида машҳур ботирнинг хотирасига бағишланиб элга ош тортилади. Олатовнинг жанубий ва шимолий этакларидан жуда кўп меҳмонлар таклиф этилади. Қозоқ ва қирғиз халқининг муносиб вакиллари ҳар томондан ёпирилиб келаверадилар; отларнинг туёғидан кўтарилган чанг-тўзон водий осмонини қоплайди. Шобданни тириклик пайтида самимий ҳурмат қиладиган Жамбул икки биродари — Кенен ва Умбатали билан биргаликда бир кун олдин етиб келади. Ғала-ғовур, бақир-чақир кўтарилган пойга ҳам ниҳоясига етиб, айтишувга навбат берилади. Оломон орасидан ҳар бир халқнинг биттадан оқини ўртага чиқиб, айтишув мусобақасида ўз маҳоратларини намоён қила-дилар. Чорпахил бийлар ва кеккайган манаплар ёғли қазикарталарни еб, хуштаъм қимизларни симириб ўтиришади. Қозоқ оқини Умбетали Қорибоев сайроқи кўҳна дўмбирасини қўлига оладию қирғизлар билан қозоқларнинг чамбарчас дўстлигини, Шобданнинг йиллар оша ўсиб бораётган шон-шуҳратини мадҳ этиб, куйлай бошлайди. У Тўқтағул шаънига ҳам офаринлар айтади. Тўқтағул номи қулоғига чалиниши биланоқ битта бекнинг афт-башараси тиришади.

— Овозингни ўчир! — деб ўшқиради у. Сўнг Жамбул билан тиззасини тиззасига текизиб ўтирган Тўқтағулга ўгирилиб: — Эй, қочоқ, юртдан йўқол! — деб қичқиради. Шу йўсин Сибир сурғунидан қочиб келган буюк оқинни шарманда қилмоқчи бўлади.

Айтишларича, шу пайт Жамбул бағоят газабланиб кетади.

— Эй, тақсир! — дейди у кеккайган маҳмадонага қараб. — Шобдан нафақат қирғизларнинг, балки қозоқларнинг ҳам чин фарзанди эди. У бизга жуда кўп яхшилик қилди. Менинг қаватимда ўтирган Тўқтағул ҳам икки халқнинг бойлиги ҳисобланади. Шундоқ бўлгач, улардан бирини кўкларга кўтариб, бошқасини тупроққа қориб ташлаш мумкинми? Ёки бизнинг орамизда улуғ фарзандлар тиқилиб ётибдими? Тўқтағулга ўхшаган оқинларни қозоқ ёки қирғиз аёллари юз йилда бир марта туғса туғади, бўлмаса туғмайди! Агар бундан кейин ҳам Тўқтағул тўғрисида ёмон гап айтилса, мен маърақани ташлаб чиқиб кетаман!

Оқиннинг адолатли сўзлари Шобдан авлодларини қойил қолдиради: улар Жамбулнинг елкасига зарбоф чопон ташлайдилар ва гижинглаб турган оқ арғумоқ совға қиладилар.

Шундан сўнг Жамбул бундай дейди:

— Менга кўрсатган иззат-ҳурматларинг учун катта раҳмат. Лекин, мен бу совға-саломларни Сибирдан қайтиб келган Тўқтағулга топшираман.

Шу сўзларни айтиб, қозоқ оқини совғаларни Тўқтағулга топширади. Жамбулнинг саъй-ҳаракатлари дўстининг обрў-эътиборини аймақлари ўртасида янада ошириб юборади.

Шохонов. Ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган Жамбул умрининг охирида овулдошларини, қариндош-уруғларини, неварачевараларини бошига тўплаб, уларга шундай васият қилибди:

— Мана, сизлардан рози-ризолик сўрайдиган пайтим ҳам етиб келди. Кўнглим сезиб турибди, тезда нариги дунёга жўнайман. Кечаси туш кўрдим: менга Сарибой сурнайчи қолдирган қизил арслон гўё остонамни тарк этиб, Олотовнинг жанубий тизмалари — қирғизлар томон йўл олди. Уни уч марта чақирдим, лекин қайрилиб қарамади... Ўлганимдан сўнг мени ўзим барпо этган боғ ичига дафн этинглар.

Нақл қилишларича, ҳар қандай машҳур ботир ёки оқин умрининг охирида шундай ғаройиб туш кўравермас экан. Фақат айрим зотларгина бундай шарафга муяссар бўларкан. Йиртқич ҳайвон ёки бошқа бир жонлиқ тимсолида инсонни балолардан асрайдиган фаришта келар экан. Бизни бирор нарсадан огоҳ этиш ёки кулфатдан сақлаб қолиш учун доим тушимизга фаришта кирар экан. Масалан, кўнғироқдай овози бўлган Қозибекнинг тушига фаришта бир жуфт бўри тимсолида, Кампирбой оқиннинг тушига чипор ўрдак тимсолида, Жамбулнинг тушига эса қизил арслон тимсолида киради.

Жамбулнинг невараси бўлмиш ёзувчи Нағашибек Қўполбековнинг ҳикоя қилишича, Сиз ўғлингиз Асқар билан бир марта оқиннинг овулига меҳмон бўлиб борганингизни кўрган экан. Сиз ўшанда, миллий анъанамиз бўйича, ўғлингизни Жамбулнинг боғидаги азиз жойга юмалатиб, мақбара билан ўраб қўйилган оқин мазорига сажда қилган экансиз.

Айтматов. Ёшлигимда битта оқсоқолдан эшитганим қизиқ воқеани гапириб бераман. Жамбул ўлган пайтда жаноза хабари Қирғизистонга етиб келмайди. Афтидан, ҳукумат тизимида ишлайдиган амалдорлардан бирови бу ҳақда хабар беришни унутиб қўяди, шекилли. Фақат марҳумнинг руҳига бағишлаб берилаётган худойи кун — «еттиси»га қора терга ботган учта отда Алимқул бошлиқ қирғизларнинг машҳур оқинлари кўзда ёш билан ўкириб кириб келишади.

— Оҳ, оғамизнинг туғишганлари! — деб йиғлаганларича тўпланган одамларга қўлларини чўзадилар. — Наҳот, Жамбул фақат қозоқларники бўлса? Наҳот, у фақат қозоқ халқининг фаҳри, миллий ғурури бўлса? Қандай қилиб уни қирғизларсиз ерга кўмдиларинг? Юрагимизда ўчмас доғ қолдирдиларинг-ку, биродарлар! Қани, бизга қабрини кўрсатинг: қирғиз халқи номидан мазорига бир сиқимдан тупроқ сепмоқчимиз! — Кейин оқинлар бирин-кетин дўмбираларини қўлларига оладилару ҳеч қандай тайёргарликсиз куйлай бошладилар.

Халқ уятдан ўз ёғига ўзи қовурилади. Гина-кудуратда жон борлигини ҳамма билади. Одамлар ер чизиб қоладилар. Шу пайт оломон орасидан дўмбирасини кўтарганча Умбетали Қорибоев чиқиб келадию йиғилганларга юзланиб, айтимини бошлайди. У қозоқлар билан қирғизларнинг қадимий дўстлиги тўғрисида куйлайди, Жамбулнинг сўзларини эслатади: «Суякларим қозоқларники, этим қирғизларники» Икки қардош халқ ўртасига ярамас амалдорларнинг калтафаҳмлиги туфайли нифоқ тушмаслиги керак, дейди у айтимда. Улар жаноза хабарини етказишлари лозим эди, лекин хабар бермадилар, дейди у айтимида. Айтимини тугатгач, оқин бутун қозоқ халқи номидан қирғиз қардошларидан узр-маъзур сўрайди. Сўнг, қирғиз оқинларининг пойига қалпоғини, чопонини, белбоғини ташлаб тиз чўқади, бошини эгади.

Ҳақиқий биродарлар қувончли кунларда ҳам, мусибат пайтида ҳам бир-бирига содиқ бўладилар. Юрагида оғир тош билан маъракага келган нуфузли уч қирғиз қозоқларнинг самимий афсус-надоматларини кўришгач, отдан тушадилар-да ўз айтимларида бошларига тенгсиз мусибат тушган биродарларига чин дилдан ҳамдардлик изҳор этадилар.

Биродарлик бундан ортиқ бўладими?

Миллий табиатимизда насрийликка, кўтаринки сурурга мойиллик бор. Бу ўз ҳолича гўзал. Афсоналар ширин бўлади, жозибатор бўлади. Лекин, кўтаринкилик қолипига сиғмайдиган қайсар, заҳархандали шахслар ҳам бўлади. Шундайлардан Райхон Шукурбеков билан Мўйдин Алибоевни кўриб қолганман. Улар ўзига хос сатирик йўналишдаги кишилар эди. Янглишмасам, сизларда Бовуржон Момишули шундай бўлса керак.

Шохонов. Бўлмасам-чи! У қозоқ халқидан чиққан ноёб истеъдод. Менимча, собиқ Совет Иттифоқида айнан унга ўхшаш фожиали ҳам бахтли тақдир эгасини камдан-кам учратиш мумкин. Момишули ўзи ҳақида: «Ҳарбий соҳада ҳам, ёзувчилик соҳасида ҳам мен полковник даражасида қолдим», деган эди.

Бовуржон тўғрисида Азилхон Нуршаихов «Ҳақиқат ва афсона» номли ажойиб китоб ёзган. Ўша китобда жуда кўп қизиқ маълумотлар бор. Жумладан, Момишули Улуғ Ватан урушида мисли кўрилмаган қаҳрамонлик, жонбозлик намуналарини кўрсатади ва ҳаёт пайтидаёқ афсонавий қаҳрамонга айланиб кетади. Уни уч марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига тавсия этадилар. Аммо, барибир унга юксак мукофот берилмайди. Кейинчалик у ҳарбий академияда генералларга дарс беради-ю, лекин ўзи полковник даражасидан юқори кўтарилмайди.

Сизнинг дўстларингиздан бири — ёзувчи Тоғай Ахтанов Бовуржонни сўнгги йўлга кузатаётган дамларда қабр устида нутқ сўзлаб, бундай деди: «У қолипланган замонда қолипларга сиғмасдан яшади!» Бу сўзлар оғиздан-оғизга ўтиб юрадиган иборага айланиб қолди.

Дарҳақиқат, Бовуржон Шўро тузумининг темир қолипларига сиғмади. У ўз табиатига монанд ҳаёт кечирди. Бовуржон қатъиятли, муросасиз шахс эди. Доим ҳақиқатни бетга айтарди. Натижада ҳалол унвонларидан, мартабасидан маҳрум бўлиб қоларди. Маълумки, фақат тинчлик замонида эмас, балки уруш йилларида ҳам кўплаб адолатсизлик рўй берарди. Момишули 272 бора ўз аскарларини жангга кўтаради ва ҳар гал ғалабага эришади. Унинг жасорати Улуғ Ватан уруши саҳифаларини безаб турибди. Ахир, бир қатор хорижий давлатларнинг ҳарбий билим юртларида Момишулининг тажрибалари махсус ўрганилаётгани бор гап-ку!

Айтматов. Жамбулдаги зооветеринария техникумида таҳсил кўриб юрган йилларим А. Бекнинг «Волоколамск йўли» китобини ўқиган эдим. Ўшандан сўнг Бовуржонни яхши кўриб қолганман. Ўзининг жасорати, букилмас иродаси, қайсарлиги туфайли, мана, бир неча авлод олдида обрў-эътибор қозониб келаётир. Доим ҳайрон бўлманки, мана шундай машҳур қаҳрамон бизнинг орамизда яшарди. Ишончим комилки, қадимда ўтган барча ботирлару паҳлавонлар ҳам халқ орасида оддийгина ҳаёт кечирганлар.

Албатта, у пайтлари Ленин мукофотиغا сазовор бўлган кунларим Бовуржондан самимий табрик телеграммаси оламан деб асло хаёлимга келтира олмасдим. Кейинчалик биз гоҳ Москвада, гоҳ Олмаотада бир неча марта чин кўнгулдан суҳбатлашдик. Эсимда, бир гал мен уни Арбат кўчасида учратиб қолдим.

— Менга қара, Чингиз, камина тўғрисида халқ орасида 120 вагон миш-миш юрибди. Ўшандан 1 вағони ҳақиқат, 119 вагон эса ғирт ёлғон. Сенга ҳақиқатдан ҳам бўлиб ўтган бир воқеани гапириб бераман. Фидель Кастронинг шахсий таклифига биноан бир марта Кубага бордим. Қорачадан келган битта гўзал қиз ҳузуримга югуриб келди-да: «Полковник, ёшлигимдан буён сиз тўғрингизда шунчалар кўп китоб ўқиганман-ки, аллақачон сизни севиб қолганман. Агар хоҳласангиз, сизга турмушга чиқаман, сиз билан юртингизга кетаман!» деди тортинмасдан. «Яхши қиз, қозоқларда бир мақол бор, қизларнинг хаммаси яхши бўлади-ю, ёмон хотинлар қаёқдан пайдо бўлар экан?» дейдилар.

Сен менинг феъл-атворимни умуман билмайсан. Агар билганингда борми, ҳеч қачон бундай гапларни менга айтмаган бўлардинг», деб жавоб қайтардим. Агар ташаббус ўзидан чиққан ўша

қизга уйланиб, уни юртимга олиб келсам, ўзим ҳақимдаги миш-мишлар 200 вагондан ҳам ортиб кетарди, — деди полковник.

Биз чин юракдан қахқаҳа отиб юбордик.

Шохонов. Бир марта Момишулининг Чимкентга келгани ҳали-ҳали эсимда. У пайтлари «Лениншил жас» республика газетасининг жанубий вилоятлар бўйича муҳбири бўлиб ишлардим. Эндигина 22-23 ёшга киргандим. Зиғирдек янгиликка ҳам маҳкам ёпишиб, ҳар куни газетани ўз мақолаларим билан бўмбардимон қилардим. Кунларнинг бирида газета муҳарририга Сиз яхши танийдиган ёзувчи Шерхон Муртазо қўнғироқ қилади. Дарвоқе, унинг ажойиб таржималари боис Сизнинг асарларингиз қозоқча сўйлаб юборганди.

— Бовуржон Сариеғоч курортига дам олгани кетяпти. Эртага эрталаб поездда у Чимкентга етиб боради. Вилоят раҳбарларини огоҳлантириб қўйгин; уни яхшилаб кутиб олишсин. Ўзинг ҳам улар билан бирга кутиб олгани чиққин, — деб топшириқ берди менга муҳаррир.

Зудлик билан телефонда вилоят партия қўмитасининг котиби Сулаймон Задинга боғландим ва Момишули ташриф буюраётганини хабар қилдим. Бирмунча фурсат ўтгунча трубканинг нариги тарафидан садо чиқмай қолди.

— Мухтор, — деб уфф тортиб юборди котиб. — Ўтган йили бизнинг ботиримиз одамлар олдида Мени шарманда қилган. Ундан кўнглим қолган. Унинг йўлига пешвоз чиқмаганим маъқул, шекилли. Мени зарур иш билан қўшни туманга жўнаб кетган, деб айтгин. Лекин, бу гап орамизда қолсин. Сенга вилоят партия қўмитасининг машинасини бераман. Менинг номимдан Сипатаев номидаги мактаб директорига қўнғироқ қилгин: Момишули ўша мактабда ўқиган. Пионерлар гул кўтаришиб, Бовуржонни кутиб олгани чиқсинлар.

Энди ўзимнинг юрагимга ғулғула тушиб қолди. Ботирнинг хурмача қилиқлари тўғрисида кўп эшитгандим. Агар бирор нарса ёқмаса, ундан шафқат кутмаслик керак. У ҳар қандай кишининг пўстагини қоқиб қўйиши мумкин: амалига, номига қараб ўтирмайди. Ахир, «Волоколамск йўли» асарини ёзган машҳур ёзувчи Александр Бекнинг ўзига: «Агар китобда заррача ёлгон бўлса, қўлингни синдираман!» деб дагдаға қилган одам ҳеч кимдан ҳайиқмасди-да!

Ғалаба кунига Бовуржондан интервью олиб келиш тўғрисида топшириқ берилган битта журналист: «Яхшиси, зоопаркка бориб, йўлбарснинг бошини силаб келишга жўната қолинг! Лекин, Момишули ҳузурига асло бормайман!» деганига шахсан гувоҳ бўлганман.

Халқ орасида оғиздан-оғизга ўтиб юрадиган бир воқеа бўлган экан. Маълумки, у пайтлари ёзувчилар бошқаларга нисбатан анча яхши яшардилар. Ҳатто ўртамиёна ёзувчи ҳам бир йилда китобини босмадан чиқариб олса, қалам ҳақиға бемалол машина харид қилиши мумкин эди. Одатда, ҳар йили қўшни республикалардан Ёзувчилар уюшмасига машина харидорлари ёпирилиб келишарди. Улар олди-сотдига уқуви йўқ ёзувчилардан арзонгаровга машина харид қилиб, кейин янги ранга бўяб сотишни ва мўмай фойда кўришни режалаштирардилар. Бир ёз фаслида ўшандай учарлар яна тагин бизнинг атрофимизда гирдикапалак бўлиб қолишди. Ишбилармонларни калака қилиш ниятида ёзувчилардан бири: «Эшитишимча, Бовуржон ўз аравасини сотмоқчи бўлиб юрибди», деб шипшитиб қўйди. «Ростданми?» деб сўради харидор ишонқирамай. «Боринг, у билан гаплашиб кўринг. Агар кўнглини топсангиз, машинасини текинга ҳадя этиб юбориши ҳам мумкин. Момишули ниҳоятда сахий инсон», деб харидорларни руҳлантирди бояги ҳазилкаш. Мазахўрак бўлиб қолган икки харидор омадлари чопганидан суюнишиб, ботирнинг уйига жўнаб кетдилар.

Харидорлар етиб борган пайт Бовуржон эндигина нонушта қилиб, елкасига чопонини ташлаганча бамайлихотир газеталарни ўқиб ўтирарди. Кутилмаганда эшик қўнғироғи жиринглаб қолади. У эшикни очиб, икки бегона кишини квартирага таклиф этади. Уларнинг афт-башарасини илк бор кўриб турган бўлса-да, миллий анъанага мувофиқ меҳмонларни уйга олиб киради.

— Эй хотин, қозонни осиб юбор! — деб қичқиради ботир ошхона томонга қараб.

Меҳмонлар ялтоқланадилар. Тик турганларича нима мақсадда келганларини тушунтира

бошлайдилар. Бовуржон шу заҳоти уларнинг гапини бўлиб:

— Шошманглар! — деб қўл силтайди. — Қозоқларнинг одатига кўра, аввало, меҳмон унга атаб пиширилган овқатни тановул қилиши керак. Иш тўғрисида кейин гап бўлади.

Ҳамма дастурхон теварагига ўтиради. Дўстона вазиятда чойхўрлик қиладилар. Чойдан сўнг дастурхонга бешбармоқ келтирилади. Тамадди қилишгач, ўрниларидан туришиб, қўлларини ювадилар. Кейин иш тўғрисида гап бошлайдилар.

— Мана, энди ишга ўтсак ҳам бўлади, — деб рухсат беради Бовуржон. У бемалол сигарет чекиб ўтирарди.

Шу пайт меҳмонлардан бирови тавозе билан ўрnidан туриб, минғирлайди:

— Эшитимизга қараганда, Сиз машинангизни сотмоқчи экансиз... Айтишларича, Сиз умуман машина минмас эмишсиз... Биз машинангизни сотиб олишимиз мумкин...

Ўз табиатига кўра ниҳоятда сахий бўлган Момишули олди-сотдига мутлақо уқувсиз эди. Умрида ҳеч қачон савдо билан шуғулланмаган, бундай ишни ўзи учун иснод деб биларди. Гап нимадалигини билгач, бирдан миясига қон тепади. Ўрnidан сапчиб туриб, стол ғаладонидан тўппончасини чиқаради.

— Туринглар! — деб қичқиради. Анали азаматлар сапчиб ўрниларидан туришадию дир-дир титрашганча миқ этиб оғиз очолмайдилар. — Ётинглар! — деб буюради ботир.

Тўппонча ўқталиб турган кишидан яхшилик кутиб бўлмасди: кўрқувдан эс-ҳушини йўқотаётган меҳмонлар ғазоби жўшиб кетган хўжайин буйруқларини сўзсиз бажарадилар. Қирқ марта ўтириб-турадилар. Сўнг яна полга ётадилар.

— Орқага бурил! — деб буйруқ беради хўжайин. — Марш! Сенларга сотганимдан кўра, ўша машинамни ёқиб юбораман!

Бовуржон тўғрисида шунга ўхшаш гапларни жуда кўп эшитгандим. Шу боис, табиийки, пионерлар билан уни вокзалда кутиб олишдан юрагим пўкилларди.

Ўша пайтлари жанубда Норбой исмли ниҳоятда ўжар, тили заҳар оқин яшар эди. У менга бир неча бор, Бовуржон яқин қариндошим, иним десам ҳам бўлаверади, шу кунгача ҳеч қачон гапимни ерда қолдирмаган, деб мақтанган эди. Бошқа иложим қолмагач, Норбойга сим қоқдим.

— Оға, Сиз Бовуржон Момишулини танийсизми? — деб сўрадим саломаликдан сўнг.

— Намунча авжинг суст? — деди у. — Мен қандай қилиб уни танимас эканман? Ахир, иним бўлади-ку!

— Жуда зўр! — дедим суюниб. — Эртага Момишули «Москва — Олмаота» тезюрар поездида Чимкентга келади. Уни биргалашиб кутиб оламиз. Сизни ўзим машинада олиб кетаман.

Трубкани жойига қўйиб, енгил тин олдим. Энди хавфсирамасам ҳам бўларди. Биринчидан, билардимки, Бовуржон оға кексаларни жуда ҳурмат қиларди. Иккинчидан, ростдан ҳам улар Норбой билан қариндош бўлишлари мумкин. Бироқ, Момишули ҳеч қачон гапимни қайтармаган деган сўзлар каминада Норбойга нисбатан андак шубҳа кўзғаганди. Чол мақтанган бўлса керак, деб ўйладим.

Эрталаб Норбойни машинага ўтқазиб, вокзалга йўл олдик. Вокзалда уч нафар пионер гул кўтариб туришган экан. Уларнинг ёнида мактаб завучи Жумагул Сарсенов бор эди. Тез орада жадвал бўйича перронга тезюрар поезд келиб тўхтади. Мана, Момишулининг ўзи ҳам зинапоядан тушди. Кўриниб турардики, у ростдан ҳам дам олмоқчига ўхшарди: гимнастёрка кийган икки аскар бир жуфт катта жомадонни ботирнинг ёнига келтириб қўйдилар.

Одат бўйича, меҳмон билан аввал орамиздаги энг кекса киши — Норбой сўрашди. Афтидан, улар яқин танишдек туюлди. Кейин Бовуржон билан Сарсенов кўришди ва ҳайрон бўлиб турган пионерларни туртиб, уларни ботир томон жўнатдилар. Мен ҳам Бовуржон билан ҳурматини жойига қўйиб салом-алик қилдим-да, жомадон томон кетдим. Бовуржон кулумсираб пионерларни ўпиб, гуллар учун миннатдорлик изҳор этди. Сўнг машина турган жойга қараб юрдик.

Шу чоғ Норбой:

— Бовуржон, келинимизни нега олиб келмадинг? — деб қўқис сўраб қолди.

Ботир ўзини эшитмаганга солди. Ортидан эргашиб бораётган Норбой саволини такрорлади.

— Бовуржон, келинимизни нега олиб келмадинг?

Бу сафар ҳам ботир ўзини эшитмаганга солиб, йўлида давом этди.

Машина ёнига яқинлашиб қолдик. Ҳамон Бовуржоннинг орқасидан ёпишқоқ елимдай эргашиб келаётган Норбой бояги саволини учинчи марта қайтарди. Шундан сўнг Момишули жойида таққа тўхтади. Қошларини уюб олди, мўйлови тарвақайлаб кетди.

— Қари чўққа, келинни нима қиласан?! — деди ботир тишларини ғичирлатиб.

Норбой титраб, ранги оқариб кетди.

— Йў-ўқ... шунчаки... қариндошларини кўриб кетарди-да, — деди кўзлари билан ер сузиб.

Кутилмаганда жанжал чиқиб кетишидан ростакамига саросимага тушиб қолдим. Хайрият, жанжал давом этмади. «Восход» меҳмонхонасига омон-эсон етиб бордик. Бовуржон менга паспортини берди. Олдиндан унга махсус хона ажратиб қўйилганди. Хонани расмийлаштириш учун навбатчига ҳужжатни узатдим.

Ростини айтсам, Момишулининг паспортини кўриб оғзим очилиб қолди: шу қадар титиги чиқиб кетганди-ки, қоқ ўртасидан икки ажралиб, сурат ўрни бўм-бўш эди.

Орадан бирмунча фурсат ўтказиб, хонага кириб бордим. Момишули билан Норбой бамайлихотир суҳбатлашиб ўтиришарди. Мен обрўйимнинг борида бу ердан яхшиликча жуфтани ростламоқчи бўлардим-у, лекин жўяли бир баҳона тополмасдим. Ниҳоят, энди оғиз очишимни биламан, бирдан ботирнинг гулдурак товуши эшитилди:

— Эй бола, пастда — биринчи қаватда ресторан бор. Тушундингми?

— Тушундим, — дедим.

— Тушунган бўлсанг, бориб бирор нарса буюриб қўйгин. Менинг ҳисобимдан. Биз манави чол икковимиз бирпас туриб борамиз.

Ресторанга кириб, марказий столлардан бирини эгалладим. Сўнг, официанткани чақириб, ҳозир бу ерга Бовуржон Момишули тушлик қилгани келади, деб тушунтирдим.

— Ҳа-а, анави инжиқ чолми? — деб бирдан официантка саросимага тушди ва шу заҳоти тайёргарликни бошлаб юборди.

Бир дақиқадан сўнг столга яп-янги оппоқ дастурхон ёзилди. Буюртмани ҳозирлаш учун официантка ошхонага равона бўлди.

Кўп ўтмасдан Бовуржон билан Норбой ресторанга кириб келдилар. Афтидан, иккови ҳам мамнун, қувноқ кўринарди. Орадан бир қанча вақт ўтгач, бизнинг қаватимизга Жумагул Сарсенов ҳам қўшилди. Ҳар хил таомлар уюб ташланган дастурхон теварагида Момишули бир оз ёзилиб, ўтган йили Иссиққўлда қандай хордиқ чиқарганини сўйлай бошлади. Лекин, шу пайт бизнинг столимизга чорпахил бир киши яқинлашиб келди. Билишимча, у Сузоқ туманидаги битта совхознинг директори бўлиб ишларди. Чорпахил қадамини секинлатмасдан келиб Норбойнинг қўлларини сиқди. Стол теварагида ўтирган одамлар жимиб қолишди.

— Ассалому алайкум, Норбой оға! Эшитишимча, яқин бизнинг совхозга борган экансиз. Кечирасиз, ўша пайтлари мен йўқ эдим. Яна биз томонларга боринг, кутамиз, — деб вайсарди у. Худди канадай ёпи-шиб олди. Бизга умуман эътибор бермасди.

Бўпти-бўпти, бораман, — деб бошини силкитиб розилик берди Норбой. Яна-тагин ботирнинг ғазабига дучор бўлмаслик учун ёпишқоқ мухлисидан тезроқ қутилишни истарди.

— Наке, илойим, соғ-саломат бўлинг! — деб ниҳоят Норбойнинг таниши орқасига бурилиб эшик томон йўналди.

— Эй, йигит! — деб баланд товушда уни Бовуржон чақириб қолди.

Директор столимиз ёнига қайтиб келди.

— Менинг исмим Бовуржон Момишули. Айтчи, бир дастурхон атрофида ўтирган одамлардан фақат биттаси билан салом-алик қилишни қайси ота-бобонгдан ўргандинг?

— Ў-ў, илтимос, кечиринг! — деб ўзини йўқотиб қўйди йигит. Ўзини қўярга жой тополмай

қолди. — Наҳотки, ўша киши сиз бўлсангиз?

— Бу киши совхозларимиздан бирининг директори бўлади, — деб вазиятни юмшатмоқчи бўлди Норбой.

Момишули унинг гапини шарт кесди-да:

— Дастлаб, ўзини тарбиялаб олсин, кейин бошқаларга раҳбарлик қилади. Марш! — деб буюрди директорга. Беихтиёр мўйловини қимирлатди.

Яна бирпас ўтириб, тушликни тугатдик. Ўзим ҳисоб-ҳитоб қилмоқчи бўлдим. Лекин пулим етмасди. Шунда ҳужжатларимни қолдириб, қарзимни тўлаганимдан сўнг қайтариб олишга қарор қилдим. Шу ниятда энди чўнтагимга қўл солган эдимки, Момишули дарҳол тўхтатди.

— Эй бола, чўнтагингни пайпасламасдан жимгина ўтир! Ҳеч қачон, ҳеч қаерда меҳмонларимга менинг ҳисобимдан ҳисоб-китоб қилишларига йўл қўймаганман, — деди ботир.

Официанткани чақириб, ҳисоб-китоб қилишни сўради. У негадир саросимага тушиб, ўзини тетик тутишга уриниб кўрди: кўзларини сузди, белидан пастроғини ўйнатди, сўнг қандайдир суммани айтди. Бовуржон пулни қўлига тутқазди-да:

— Мен сизнинг кўвингиз эмасман! — деди кескин оҳангда. — Рўпарамга келиб қилпиллашнинг асло хожати йўқ! Марш! — Юраги ёрилаётган шўрлик аёлнинг ортидан ўқрайиб қараб қолди.

Айтматов. Момишули ўз халқининг эркатой фарзанди эди. Табиатан мураккаб, нотекис бўлишига қарамасдан, кексаларни ҳурмат, ёшларни иззат қилишни ҳам биларди.

Шохонов. Эртами-кечми, адолат барибир тантана қилади. Улуғ Ватан уруши тугагандан сўнг, орадан деярли эллик йил ўтгач, Нурсултон Назарбоев Москвага бир неча марта мурожаат этгач, ниҳоят, Бовуржон Момишулига Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. Бу қувончли ҳодисани бутун Қозоғистон халқи шод-хуррамлик билан кутиб олди.

Илтимосимга биноан битта қозоғистонлик рассом оқ арғумоқ миниб, қўлига найза ушлаб турган Момишулининг расмини чизди. Расм остига мен мўъжазгина шеър ёзиб берганман. Ўзимнинг камтарин совғамни Ўролжон Масатбоев орқали Момишулининг чироғини ёқиб ўтиришган ўғли Баҳитжон билан ботирнинг келини Зайнабга тортиқ қилдим. Бу менинг ботирнинг ўлмас хотирасига ҳурматимнинг кичик бир белгиси, холос. У ғаройиб инсон эди, феъл-атвори ҳам бетакрор эди.

Айтматов. Эсингдами, Талас водийсида «Манас»нинг 1000 йиллигини нишонлаш учун кетаётган пайтимиз йўл-йўлакай Жамбулнинг устидан ўтган эдик? Ўшанда шаҳарнинг энг кўркам мавзесида нақд икки қаватли уй баробар баландликда Момишулининг оғиздан-оғизга кўчиб юрадиган иборалари ёзиб қўйилганини кўрган эдик. Бунинг ташаббускори — ўша пайтдаги вилоят ҳокими Ўмрбек Бойгелди эди. Билмадим, кўзимиз илгарги ўткинчи шиорларга ўрганиб қолгани учунми, ўша ёзув бизга бағоят ёқимли кўринганди.

Шохонов. Бир куни Қозоғистоннинг Бишкекдаги элчихонасига америкалик олим Ден Приор ташриф буюрди. Ўртамизда қизиқарли суҳбат бўлиб ўтди. У: «Чўқон Валихонов Қирғизистонга сафари чоғида ёзиб олган «Манас»нинг «Кўкатойхон жанозаси» бўлимига яқинда 140 йил тўлади. Шубҳасиз, бу воқеанинг жуда катта илмий аҳамияти бор. Шунга қандай тайёргарлик кўряпсизлар?» деб сўраб қолди.

Ростини айтсам, бу савол каминани уялтириб қўйди. Океан ортида яшайдиган америкалик йигит Чўқоннинг илмий меросига ниҳоятда қизиқиб, уни ҳурмат қилиб бу ерга келганди. Суюкли олимнинг йлмий ишларини, ўз қўли билан чизган расмларини яхшироқ идрок этиш мақсадида Иссиққўл соҳилларини яёв кезиб чиқибди, Чўқон юрган йўллардан Қизил Ўнгур бўйлаб ўтибди, Манас чўққисига чиқибди, Тўп дарасини суратга туширибди.

Айтматов. Чўқон ёшлик пайтидаёқ қаҳрамонлик қилган. Тўғри, «Манас» жамики туркий халқларнинг миллий ифтихори ҳисобланади. Лекин, унинг ҳақиқий ижодкорлари қирғизлардир. Чўқон биринчи бўлиб уни Европага таништиради. Ўша пайтлари бу ҳодиса «Миср эҳромлари»нинг кашф этилиши билан баробар бўлади. Шундай эмасми?

Шохонов. Тўғри. Чўқон Иссиққўлга сафари чоғида Тўп дараси этакларидаги яйловда бир қирғиз оқинининг меҳмони бўлганини кўпчилик билмайди. Ўз кундалигида кўйидаги сўзларни ёзиб қолдирган: «Бугун мен қирғиз оқини ҳузурида бўлдим. Унинг оғзидан «Манас»нинг бир парчасини ёзиб олдим. «Кўкатойхон жанозаси» деб аталади. Назаримда, бу қирғизларнинг қоғозга туширилган биринчи сўзлари бўлса керак. Ҳозир эпосни рус тилига таржима қиляпман. Шарқни ўрганаётган ва маҳаллий тилларни билмайдиган олимларга ёрдам бўлиши учун мухтасар луғат тайёрламоқчиман». Чўқон ёзиб олган «Кўкатойхон жанозаси» рус тилига таржима қилиниб, Россиянинг Жўғрофий Император жамияти илмий кенгашига 1861 йилда тақдим этилади. Бу иш академик П. П. Семёнов-Тяншанский раҳбарлик қиладиган рус олимлари томонидан муҳокама қилинади. Кейинчалик ўша илмий кенгаш тўғрисида Н. И. Веселовский деган олим тўлқинланиб бундай деган эди:

«Чўқон рус тилидан омилкорлик билан фойдаланади. Лўнда иборалар билан теран маъноларни ифодалай олган. У қирғиз эпосини бадиий жиҳатдан ёрқин таржима қилишга эришган!»

Орадан бирмунча вақт ўтгач, «Манас»нинг ўша парчаси, Чўқон Валихоновнинг қирғизлар тўғрисидаги «Жунғарияга чизгилар» номли илмий тадқиқотлари билан бйргалиқда немис, инглиз, француз тилларида чоп этилади. Шундай қилиб, буюк олим биринчи бўлиб жаҳон жамоатчилигини «Манас» эпоси билан таништиради.

Айтматов. Нима бўлганда ҳам Чўқоннинг қисқа ҳаёти сир-асрору жумбоқларга тўла. Достоевскийнинг рафиқаси бўлмиш Анна Григорьевна хотираларида мен ғалати далилга дуч келдим. Чўқон билан эскидан дўстлашиб юрган улуғ рус ёзувчиси Ф.М. Достоевский Валихонов ўлимидан кейин бир йил ўтгач, тонг саҳарда туш кўради. Гўё улар Чўқон иккови Иртиш дарёси соҳилида сайр этиб, оқимни томоша қилишиб, бир нималар тўғрисида суҳбатлашиб юришганмиш. У пайтлари Федор Михайлович бўйдоқ эди. Тақдир ундан бутунлай юз ўгиргандай туюларди. Жуда қийналади, азоб чекади. Сирдош дўсти тушига кирганини яхшилик аломати деб билган Достоевский ўша куниеқ Анна Григорьевна Сниткинадан розилик сўрайди. Бу қизга кўпдан бери кўнгул қўйиб юрганди.

Нақл қилишларича, Достоевский ўша ҳодисани бот-бот эслаб, ажойиб аёл билан умр йўлдоши бўлишида ёрдам берган дўсти Чўқон олдида қарздор эканини доим такрорлар экан.

Шохонов. Тадқиқотчиларнинг қайд этишича, Чўқон вафот этгач, болалиқдан бирга ўсган, бирга ўқиган дўсти Г.Н. Потанин атайлаб Қушмурунга — Чўқоннинг отаси Чингиз оға ҳузурига етиб боради. Ҳамдардлик изҳор қилади, яқин дўстидан ажралиб қолганидан афсусланади. Кейинчалик Потанин Омск ва Петербург омборларидан Чўқоннинг қўлёзмаларини излаб топади ва олимнинг илмий ишларини илк бора алоҳида тўплам шаклида нашр эттиради.

Мана, бошқа бир ҳодиса. Битта жоҳил одам мрамардан қўл тегирмони яшаш мақсадида Чўқон Валихоновнинг қабри устига ўрнатилган ёдгорликнинг ярмини кесиб олади. Бу воқеа 1917 йилда рўй беради... Шу муносабат билан Чўқон ва Достоевскийнинг дўстлигига бағишланган балладамни ўқиб бермоқчиман.

*Федя, дўстим, балки бу ёзмишим
сўнгги нафас, энг сўнгги нигоҳимдир,
бевафо дунёга сўнгги оҳимдир.
Оқ-қора аралаш тинар миш-мишлар,
ниҳоят, бир кун жафокаш шу эл
кузатиб қўяди энг сўнгги йўлга...*

*Қоронғи қабрга дадил кирганим —
умумнинг умиди менинг умидим
эканин кўришсин, тушсин даҳшатга*

ёлфонлар кемирган мана шу элим.
Топилар бизларни уйғотгувчи ҳам!
Ушбу номам сенга бориб етганда
чечаклар унади менинг танамда.

Сен, эй, тутуриқсиз, беюз, беқўним
муваққат қонунлар — ёқангда қўлим,
сен, Фёдор, таянчим, юрагим қўри,
ўзингга бахшида қалбимнинг тўри.
Юртлардан оралаб оққан дарёлар
хазина келтирар, битар яралар.
Уларнинг эркини бўғмоқ мушкулдир,
князлар ҳийласи, билсанг, бир пулдир.
Қўявер, шу ҳаёт бўйин товласин.
Бизлар-да ўхшаймиз улуғ дарёга,
улуғдан кулмакка бордир кимда ҳад ?
Улуғ дарё!

Сен билан тортишади ким?
Покиза хаёллар бахш этар мавжинг.
Айбдор ким? Зоҳиру на-да ботининг
билмаган банданинг берсин додини.
Жон дўстим! Жой олгансан мудом
бағримдан, ҳасадгўй ҳар ёнда тортар барингдан.
Уй-фикринг аллалар дунё бешигин,
сен менинг қалқоним, қалбим қўшиғи.
Орзуйим севсинлар қозоқ овули,
мен севгандай, Фёдор, дўстим, бовурим.

Уйфондим фараҳбахш нурни ҳовучлаб,
тушимда боряпсан мени опичлаб...
Ишонгим келмайди — умрим жуда оз,
ва лекин, хаёли учқур, сарафроз.
Матайнинг устида қизаради ой,
бир юлдуз титрайди, сўниб, ҳойнаҳой,
учмоқни истайди. Хаел тўзғиган...
Чўқон йўқ. Мактуб узилган.

Курашда ким ютди? Инсон ё аср?
Ғолиблик инсонга бўлди муяссар!
Кучга тўлиб, юртга қувват бахш этди,
йигирма тўққизда қайта ҳаёт бошлади...
«Олисда порлайди бир митти юлдуз».
Бостириб боради тобора кундуз...
Истеъдод бўйсунмас вақту муҳитга,
аксинча, қаритар неча асрни.
Сибирда сўрашса, албатта, эслар,
Федор Достоевский деган асирни.
Олтинамал — сор қўрфон!

*Ким дўсту ким душман — ўзинг гувоҳсан.
Бағрингда ухлайди барҳаёт Чўқон,
дард тўла юракдан кўчган бир оҳсан.
Бир воқеа бўлмасайди гар
нуқта қўймоқ пайти келганди.
Гоҳида пайқамай қолганинг забар
зарни ҳам йитади, этиб бесамар.
«Чўқонга ёдгорлик қўйса арзийди!»
Рус дўстлар келди шундай тўхтама.
Келтириб Тошкентдан тоши азимни
бир ҳайкал ўрнатди бунда Чўқонга.
Ростдан ҳам, одамнинг оласи ичда,
маразин яшириб ётади кутиб,
насабсиз бир муртад зимистон кечда
ҳайкалга чанг солди нафасин ютиб.
Синдирган тошидан ими-жимиди
ясамиш уйига жозиб ёрғучоқ,
ҳаммани сўқир деб ўйлар кўнглида
тарихин унутган хотини талоқ.*

*Қўлдаги тошболта бошлади йўниб,
ҳайкалмас, руҳоний кўнгиллар синди.
Мўъжиза! Болтани бир четга қўйиб,
туйқусдан ингради, обдон сўкинди.
Тошболта синдирган ўткир пайраҳа
муртаднинг кўзига санчилиб ботди.
Ўтмишни ким топтаб, урса қаҳқаҳа
тарих-чи, ундайга палахмон отди.*

*Арғамчи солиб учди, тўлдириб кўкни
шу баҳор Матайда қишлаган қушлар.
Дўстлар кўтаради дўстнинг юкини,
питерлик жон дўстга етди хушхабар.
Федор Достоевский кўзга олиб ёш
ўйлади: қилмишга яраша қазо.
Дўстлик — бир тун узра қуёш
ва бордир дунёда жиноят, жазо.*

Айтматов. Ҳар қандай эзгу ёки ёвуз ният ҳам, одамларнинг саъй-ҳаракати ҳам ҳеч қачон жавобсиз қолмайди. Жуда мағзи тўқ шеър ёзибсан. Турмушимизда учрайдиган сир-синоат биз ўйлагандан кўра теранроқ бўлади. Бу нарсани атрофлича тушунтириб бергансан.

Шохонов. Чике, эсимда бор, замонамизнинг буюк мусиқачиси Дмитрий Шостакович вафот этгач, «Музыкальная жизнь» журналида унга бағишланган хотираларингиз эълон қилинди.

Айтматов. Шостакович билан илк бор Москвада — Ленин ва Давлат мукофотлари қўмитасида учрашганман. Қўмитанинг кенг-мўл йўлаги бўйлаб ўзаро гаплашганча Шостакович билан Твардовский мен томонга аста-секин яқинлашавердилар. Александр Трифонович мени кўрган заҳоти Шостаковичга мурожаат этди:

— Дмитрий Дмитриевич, танишиб қўйинг, биз боя гаплашганимиз Айтматов шу киши бўлади, — деди.

Шостакович менга разм солди-да, беозоргина кулимсиради. Сўнг узатилган қўлимни аста сиқиб қўйди. Ўшандан кейин қўмитанинг мажлисларида биз доим бирга бўлдик. Шостакович қачон сўзлайдиган бўлса, сиёсий мафкура руҳи билан суғорилган асарларни орқага суриб, бадиий ижод намуналарини қўллаб-қувватларди. Бизнинг фикр-мулоҳазаларимиз ҳам, дунёқарашимиз ҳам доимо бир-бирига мос келарди.

Бир гал биз Шекспир тўғрисида гаплашиб қолдик.

— Шекспир абадиятга дахлдор. Чунки, Гамлетлар, қирол Лирлар доим бизнинг орамизда яшайдилар, — деди Шостакович. У гап ўзанини инсониятнинг шу бугунги муаммоларига қаратди.

— Сиз янги Шекспирнинг дунёга келишига ишонасизми?

— Янги Шекспир дунёга келмайди. Лекин, шубҳасиз, у билан бемалол бўйлаша оладиган даҳо туғилади.

— Мен бунга ишонмайман.

— Мен эсам ишонаман! — Шостакович шу заҳоти ўз ишончининг тўғрилигини исботлай бошлади. — Янги Шекспирнинг пайдо бўлиши учун ҳозир жуда кўп шарт-шароит мавжуд. Негаки, аввалги асрларда инсоният ҳеч қачон маънавий жиҳатдан бу қадар кучли, ҳар тарафлама ривожланмаган эди. Эртами-кечми яна битта буюк истеъдод пайдо бўладию дунёни қудратли санъат қаршида бош эгишга мажбур қилади.

Унинг фикр-мулоҳазаларини тинглаб беихтиёр айтган гапларини тасдиқладим.

— Чингиз, — деб мурожаат этди, — сендан иккита нарсани илтимос қиламан. Биринчиси — асарларингдаги қаҳрамонларни қуршаб олган оламни кучинг етганча фалсафий жиҳатдан идрок этиш йўлига ўтгин. Иккинчиси — бу дунёда кўз очиб-юмгунингча ўтиб кетадиган умрнинг ҳар бир дақиқасини ғанимат билгин. Сен жамоат ишларига ҳаддан ташқари кўп вақтингни сарфляпсан. Ўзинг биласан, худди шу маънода мен ҳам қийналаман.

Қарама-қаршиликлардан иборат бу ҳаётда мумтоз зотнинг дўстона маслаҳатларига амал қила оламанми-йўқми, ҳаётнинг ўзи кўрсатади...

Шохонов. Дмитрий Дмитриевич билан қай йўсинда илк бор учрашгани тўғрисида Евгений Евтушенко бундай ҳикоя қилади: «1963 йилнинг баҳор пайти мусиқачи уйимизга сим қоқди. Трубки хотиним кўтарди.

— Безовта қилганим учун узр, биз сиз билан таниш эмасмиз. Менинг фамилиям Шостакович... Евгений Александрович уйдами?

— Уйда. Ишляпти. Ҳозир мен уни чақираман.

— Йўғ-э, нима деяпсиз, керак эмас! Ижодий ишига ҳалақит бермайлик. Мен унга бошқа бир бўшроқ пайтида қўнгироқ қиламан, — деб Шостакович хайрлашаётган пайтда трубки қулоғимга тутиб турган эдим.

У менинг битта шеъримга мусиқа басталамоқчи бўлиб, шунга рухсат сўрамоқчи экан. Телефоннинг ўша қўнғироги умрбод ёдимда қолди. Мулойим, хаяжонли товуш ҳали-ҳали қулоқларим остида жаранглайди».

Мана шу мўъжаз воқеа ҳам буюк мусиқачи нақадар улў инсон ва бағоят камтарин бўлганини яққол кўрсатиб турибди.

Ҳозир икки-учта шеър ёзиб қўйган айрим ёшлар сурбетлик қилиб эшиқдан кириб келавердилар. Равшанки, ишлаётган ёки дам олаётган бўлсанг ҳам уларга барибир. Ҳар қандай қилиб бўлса-да машҳур шоирнинг ўз шеърлари тўғрисидаги фикрини ёки бўлажак китобга ёзиладиган «оқ йўл»ни олмоқчи бўладилар. Баъзан тантиқ ёшларни учратиб қолсам, доим Шостаковичнинг ёрқин сиймосини, хижолатомуз жилмайишларини эслайман.

Айтматов. Бир сафар Шостакович мени Горький кўчасидаги квартирасига меҳмонга таклиф этди. Борсам, таниқли бастакор Қора Қораев ҳам ўша ерда экан. Кенг залнинг уртасида тўртта мусиқачи Д. Шостаковичнинг «Ўн тўртинчи квартет» асарини ижро этиб ўтиришарди. Одатда, хотиржам, юзидан нур ёғилиб турадиган мулойим зот бу гал қатъиятли, диққатини бир жойга

жамлаган алфозда эди. У менинг ёнимга ўтирди. Миқ этмасди. Вақти-вақти билан бошини силкитиб қўярди.

Қораев эса, аксинча, тўлқинланиб кетганидан кўзлари чақнарди, мусиқа маромига мос равишда чайқалар, ҳузур қилар эди. «Бу мусиқа нима тўғрисида?» деб сўрадим. «Аниқ тушунтириб бўлмайди, уни ҳис этиш лозим», деб лўнда жавоб қайтарди Шостакович. Созандалар мусиқани тамомлашгач: «Бу ниҳоятда буюк асар! Фаройиб, битмас-туганмас туйғулар манбаи!» деб хитоб қилди Қораев. У чин юракдан Дмитрий Дмитриевични муваффақият билан қутлади. Ўзини қуршаб олган ҳис-ҳаяжондан лов этиб ёниб кетса керак деб ўйладим. Бастакор қутловларга жавобан тавозе билан бош эгиб қўйдию мусиқачилар ёнига бориб, қатъий оҳангда танбеҳ бера бошлади:

— Керакли даражада ижро этилмади, — деди у. — Кўп ўринларда юзаки ва унчалик ўйламасдан чалинди!

Ноқулай вазият рўй берганини сезган Қораев мусиқачиларга яқинлашиб, қаттиқ ботмайдиган иборалар билан уларнинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди.

Ниҳоят, биз яна ўз жойимизга ўтириб кuartетнинг давомини эшита бошладик. Шостаковични кузатиб ўтириб, кундалик ҳаётда хушмуомала, тортинчоқ бўлган инсон ижод дамларида нақадар талабчан, ҳатто шафқатсиз эканини кашф этдим.

Улуғ инсон ўз атрофидаги одамларда ҳам улуғвор хусусиятларни очиб юбормоқчи бўларди.

Ўша йилнинг баҳор фаслида бастакорнинг хотини Ирина Антоновна бизнинг уйимизга қўнғироқ қилиб қолди. У Дмитрий Дмитриевичнинг касали зўрайиб кетганини айтиб, беморга «Иссиққўл томири» деб номланадиган гиёҳ топиб беришимни илтимос қилди. Бу гиёҳ Қирғизистон тоғларида ўсарди. Мен дарҳол Талас водийсида яшайдиган дўстларимдан, қариндошларимдан тоққа чиқиб, шифобахш ўсимликни топиб беришларини сўрадим. Бир ҳафта ўтар-ўтмас гиёҳ томирини келтириб беришди. Шу кунгек томирни Москвага жўнатдим.

Орадан анча вақт ўтгач, биз Шостакович билан унинг чорбоғида учрашдик. Оқшом мароқли ўтди. Чорбоғда икки қаватли уй бўлиб, юқорига ғалати конструкция асосида қурилган лифтда чиқиларди. Меҳмондорчиликка кичик ўғлим Асқарни ҳам олиб боргандим. Шостакович ёш болани хурсанд қилиш учун уни лифт ичига олиб кирди ва қандай фойдаланиш лозимлигини кўрсатди; биргаликда бир неча марта юқорига кўтарилиб, пастга тушдилар. Ҳақиқатан ҳам, оқшом мароқли ўтди: гоҳ-гоҳ уйдан ёш боланинг қийқириб кулгани эшитилиб қолар, катталар эса ўзаро қизғин суҳбатлашар, ҳазил-мутоиба қилишар эди. Афсуски, ўша буюк бастакор билан энг охирги учрашувим экан. Аслини олганда, видолашув кечамиз ўшанда бўлган экан. Лекин, шундай бўлишини ким хаёлига келтирибди?!

Ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ажойиб уйғунликка эришган Дмитрий Шостакович турли даврларда менга иккита хат ёзган. Бу хатларни ноёб ёдгорлик сифатида архивимда сақлаяпман. Дастлабки мактубини бастакор «Алвидо, Гулсари» қиссамни ўқигандан сўнг ёзган. Иккинчи мактубини у Қўрғон вилоятидаги Илизаров касалхонасида даволанаётган пайтда йўллаган бўлиб, бошқа асарим — «Оқ кема» қиссам ҳақида завқланиб фикр билдирган. Бу унинг охирги хати эди.

Кўпинча ҳар хил хаёллар гирдобида ўзим билан ўзим ёлғиз қоламан. Ўшандай ғамгин дамлар қулоғимга Шостакович асарларидан бирининг товуши чалинса — бас, дарҳол юрагимдан илиқ тўлқин тарала бошлайди.

Шостакович оламининг асосий хусусиятлари шундан иборатки, у ҳаётга қизғин ташна эди, қалби ниҳоятда тоза эди. У рус халқининг энг муносиб фарзандларидан бири бўлиб, чексиз маънавий бойлик соҳиби, фавқулодда хайрихоҳ, бегона ва яқин кишиларга доим ёрдам қўлини узатадиган, назокатли, инсонпарвар, зилол сувдек покиза зот эди.

Бу одам шу қадар оддий эди!

Шохонов. Назаримда, ҳақиқий ижод маҳсули барча миллат вакилларига тушунарли бўлади.

Айтматов. Сен кўпинча айрим кишиларнинг дўстлигидан халқ бирлиги вужудга келади,

дейсан. Шу маънода яқин ўтмишдаги адабиётимиз намояндаларининг ажойиб муносабатларини эслаб ўтиш жоиз. Улар бир-бирларини дарров соғинардилар, учрашув учун имкон қидирардилар ва қувонишиб дийдор кўришарди. Беихтиёр уларнинг муносабатига ҳавас қиласан киши. Қотмадан келган, баланд бўйли, қорача Ғафур Ғулом; камгап, бошқа одамнинг руҳий ҳолатини сезгирлик бидан илғаб оладиган Ойбек; доим кулиб турадиган, қучоқларини кенг очиб кўришадиган Собит Муқонов...

Албатта, мураккаб, қарама-қаршиликларга тўла бир замонда яшаган бундай зотларнинг ҳар бири ўзига хос муваффақиятга эришган, камчиликлардан холи бўлмаган. Эҳтимол, муайян шарт-шароитларга, одамларга тобе бўлгандирлар... Бироқ, ўз миллатларининг маънавий оламини бойитишга муносиб улуш қўшган бу зотларнинг номлари унутилса ёки ўчириб ташланса, тарихимиз устидан зўрлик қилинган, кечирилмас зарар етказилган бўлади. Улар ўртасида қарор топган дўстлик авлодлари томонидан давом эттирилди.

Кўп йиллар муқаддам Москвада — Ёзувчилар уюшмасида Ғафур Ғуломни учратиб қолдим.

— Чингиз, иним, зилзила бизга қанчалик мусибат келтирганини билсанг эди! — деб уялмасдан йиғлаб юборди.

Ўша йили табиий офат туфайли кўпгина инсонларнинг ёстиғи қуриди, Тошкент вайрон бўлди, бутун халқ бошига катта мусибат тушди. Ҳар доим катта одамнинг бошига катта мусибат ёғилади.

Шохонов. Бундай зотларнинг ҳар бир учрашуви байрам бўлиб кетади, улар ўртасидаги дўстлик афсонага айланади. Таниқли ўзбек адиби Носир Фозилов қачонлардир Собит Муқонов тўғрисидаги хотираларини «Меҳрибонлик» номи билан атагани. Ўша хотираларда қизиқ бир воқеа эслатиб ўтилади.

Тошкентдан Собит Муқоновнинг уйига меҳмон бўлиб келган Ойбек дўстини машинага ўтказиб, кўм-кўк ўтлоқ, боғ-роғ қоплаган Олатов этақларига олиб кетади. Табиат гўзаллигидан баҳраманд бўладилар. Сип-силлиқ қизил қоялар ёнидан ўтаётиб, машинага тормоз беради. Харсанг тошлардан бирини айланиб томоша қилади. Табиатнинг ўзи оби-тобида сайқал берган тошдан кўзларини узолмасдан бош чайқади-да: «Гўзал! Мўъжиза!» дейди. Собит эса сир бой бермасдан Ойбекнинг ёнига яқинлашади унга синчиков разм солиб:

— Хўш, ёқиб қолдимми? — деб сўрайди.

— Бўлмасам-чи! — деб тўлқинланиб жавоб беради.

— Ундай бўлса, буни мен сенга совға қиламан. Фақат ўз номимдан эмас, бутун қозоқ халқи номидан совға қиламан. Анъанамиз бўйича арғумоққа эга бўлдим деявер.

Шундай қилиб, Медео чегарасида ётган харсанг тош меҳмонга ёқиб қолади: Собит уни совға қилади, Ойбек қабул қилиб олади. Тез орада Ойбек Тошкентга қайтиб кетади. Собит эса кейин ўша харсанг ёнига битта тоштарошни ёллаб боради. Харсанг тошга ҳеч учмайдиган сўзлар ўйиб ёзилади:

«Бу силлиқ тошни мен Мусо Ойбекка совға қилдим. Собит Муқонули. 1962 й. 3.VI».

Ўша куни Собит ўз ҳаётида бағоят масъулиятли вазифани адо этган кишидек кайфияти кўтаринки ҳолатда қувноқ қўшиқ айтиб уйига қайтади.

— Мен ўз ҳаётимда жуда кўп сахий одатларни кўрганман. Лекин, тоғда ётган чақиртошни совға қиладиган Собитга ўхшаш одамни асло учратмаганман, — деб тез-тез эслаб юради Ойбек.

Айтматов. Ҳазил-мутоиба билан бе-аразлик йўлдош бўлса, дунёда бундан яхшиси йўқ.

Шохонов. Чике, адабиёт ва санъат соҳасидаги машҳур, ажойиб одамлар тўғрисида кўп гапирдик. Келинг, энди паҳлавон сифатида ном чиқарган одамлар тў-рисида гаплашамиз.

Айтматов. Устига устак, қирғизлар билан қозоқлар орасидан елкаси ерга тегмаган полвонлар озмунча етишиб чиққанми!

Шохонов. Балки, халқаро майдонларда қирқ бора ғолиблик медалига сазовор бўлган Ҳожимўқон Мунайтпасов тўғрисида эшитгандирсиз?

Айтматов. Эшитмай бўладими... Ахир, у Иван Поддубнийнинг шогирди, дунёга донг таратган полвон-ку!

Шохонов. Қизиқ, бугунги кунларни ҳисобга олмаганда, кейинги бир ярим аср мобайнида қозоқлар оиласида неча миллион ўғлон дунёга келди экан? Гап шундаки, улар орасидан шу пайтгача жисмоний куч жиҳатидан Ҳожимуқондан ўтадигани чиқмади! Яширмайман, Ҳожимуқон туғилган саҳронинг фарзанди бўлганим учунми ёки болалигимдан бери у ҳақдаги эртақдек ҳикояларни кўп эшитганим учунми, ишқилиб, ҳозирги полвонларнинг кураши унчалик қизиқ туюлмади. Боз устига, енгил вазли, пакана полвонларнинг кураши менга ўзбек дўстларимиз тез-тез уюштириб туришни яхши кўрадиган бедана уриштиришни эслатади.

Унутилмас Ҳожимуқон — фавқулодда ҳодиса. Жанубий Қозоғистон вилоятидаги полвон туғилган Темуробод қишло-ида Ҳожимуқоннинг уй-музейи бор. Ўша ерда битта фотосурат турибди: йигирма киши ўтирган аравага арқон боғланган, Ҳожимуқон эса арқонни тишлаб, аравани тортиб бораётир. Арава нима бўпти! У юриб кетаётган тракторнинг орқасидан кўтариб, тўхтатиб қўйиши ёки чалқанча ётганча устидан машинани ўтказиб юбориши мумкин эди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бундай воқеалар полвон ҳаётида кўп бўлган.

Айтматов. Бир китобда ўқиганим бор: агар ўзаро кураш бўлганда, Ҳожимуқон ҳатто Поддубний устидан ҳам -алаба қозониши мумкин экан.

Шохонов. Ҳожимуқоннинг паспортида туғилган жойи деб Оқмула вилояти кўрсатилган бўлса-да, лекин унинг асл ватани Ўтрор туманидаги Оқтепа овули ҳисобланади. Бу тўғридаги маълумотларни маҳаллий оқсоқоллардан жанубдаги таниқли тарихчи ва бастакор Муҳаммаджон Рустамов ёзиб олган:

«Ҳожимуқон туғилиши билан унинг отаси қариндошлари билан жанжаллашиб қоладию кўч-кўронини кўтариб овулдан кўчиб кетади. Мунайтпаснинг ўжарлигини, мурасасизлигини билган қариялар отларга минишиб, унинг ортидан қувлаб етадилар. Сузоқда кўчманчиларга етиб оладилар. Қариялар Мунайтпасга қараб:

— Орқага қайт! Қариндошларингдан узилиб кетма! Ота-онангни ташлаб кетма! — деб кичқиришади.

— Хафагарчиликни эсингдан чиқар! Кек сақлама!

Шунда Мунайтпас таққа тўхтаб, қарияларга юзланди-да, оёқчаларидан ушланган кичкинтой Ҳожимуқонни боши узра азод кўтариб:

— Орқамиздан эргашманглар! Агар яқин келсаларинг, мана шу гўдақдан қамчи ўрнида фойдаланаман! — деб бақиради.

Мунайтпаснинг қарори қатъий экани кўриниб турарди. Оқсоқоллар афсусланиб бош чайқайдилар ва ўжар инсон билан:

— Начора, сенга оқ йўл тилаймиз... Қаерда бўлсанг ҳам Оллоҳ ўз паноҳида асрасин! — деб хайр-хўшлашадилар.

Мунайтпас олис йўлини танлайди. Оқмула тупроғига етиб боради ва охир оқибат ўша ерда ўрнашиб қолади. Ҳожимуқоннинг Оқмулада ту-илгани тўғрисидаги нотўғри ҳужжат худди шундай йўсинда пайдо бўлади».

Ҳожимуқон ажойиб тақдир соҳиби эди. Табиатан кўнгли очиқ, таъсирчан бўлган полвон адабиётни, санъатни севарди. Ўз даврида Мухтор Авезов, Собит Муқонов, Исо Бойзоқов каби машҳур ёзувчилар билан яқиндан алоқа боғлайди. Айтишларича, ўзи ҳам гапга чечан, уста ровий бўлган, шеърлар ёзган экан. Бу ғаройиб инсонга бағишлаб мен «Ҳожимуқон хотираси» номли шеър ёзганман. Ўша шеъримдан бир парчани ўқиб бермоқчиман.

*Ҳожимуқон,
юз олтмиш оғирликда,
бир ўтиришда битта қўйга тўймаган,
елкаси ер кўрмаган қозоқ полвони.*

Шу келбату жасади билан
кўнгли нозик эди Ҳожимуқоннинг.
Севар эди шеър у қўшиқни,
гоҳида ўзи ҳам ғазал тўқиб қўярди...
Ғолиблик сарупосин
кийиб қайтгач,
зиёфат беришди овулдошлари
унинг шараф-шонига.
Мақтовлар ҳаттоки,
тегди жонига.
— Сиз наинки қозоқда
энг катта полвон,
энди тан олади жумлаи жаҳон!
— Тўхтанг, — деди шунда Ҳожимуқон, —
Тўхтанг
Курашда ростдан ҳам илоҳийлик бор,
вужудни қамрайди телба бир қудрат.
Жисмоний куч қачон бўлар беғубор?
Қачонки тўқ бўлса магиз ва журъат.
Бизда бордир мендан-да кучли,
мендан-да қудратли зотлар!
Мана, қаранглар, —
дея муштдай болани
даврага олди.
Жимлик чўқди даврага узоқ...
Ўша бола эди, дўстлар,
Мухтор Авезов.
Ҳожимуқон башорати рост чиқди:
ўттиз олти куз-қиш ўтиб орадан
таниқли бир япон полвони
ўқиб чиқиб, ўша ўсмир китобин
кундалик дафтарига ёзди дафъатан —
«Қандай қудрат!
Ўқидиму сатрма-сатр
кучсизлигим сездим ўзимни!»

Айтматов. Ўзинг Ҳожимуқон билан учрашганмисан?

Шохонов. Ёши бир жойга бориб қолган бўлса-да, Улуғ Ватан уруши йилларида полвон кўплаб овуллар бўйлаб сафар қилади, жамоатчилик билан учрашади. Учрашувларда тўпланган пулларни заводга топширади. Ўзининг номида самолёт тайёрлатиб, фронтга жўнатади. Ўз вақтида Сталин унга махсус телеграмма йўллайди: олижаноб хатти-ҳаракатлари учун миннатдорлик билдиради.

Беш яшарлик пайтимда Ҳожимуқон бизнинг колхозимизга келиб, ўзининг ҳунарини намойиш қилади. Эртадан кечгача қаддини кўтармай меҳнат қиладиган одамлар ўзларининг кўзларига ишонмай қоладилар: машҳур полвон намойиш этаётган мўъжизаларни мароқ билан томоша қиладилар. Биз у пайтлари ҳозирги Толибий туманидаги Қашқасув овулида яшардик. Отам билан Ҳожимуқон битта уруғдан бўлгани учунми улар қариндош сифатида бир-бирига интилардилар. Балки, руҳий яқинлик уларни бирлаштирган бўлса-да ажаб эмас. Хуллас, томошадан сўнг Ҳожимуқон овул болаларини гала-гала қилиб орқасидан эргаштирганча

бизнинг уйимизга келади. Отам азиз меҳмон шарафига биттаю битта эчкимизни сўйиб, қон чиқаради. Қўни-қушнилариимиз, дўст-ёрларимиз чақирилиб, кичкина тўй уюштирилади. Уйимизнинг бутун тўрини тоғдай бўлиб ёнбошлаб ётган полвон эгаллайди. Қўлтиғида қўша-қўша ёстиқ, шошилмасдан чой ичади. Юзларидан тинимсиз тер оқарди, дастурхондай келадиган дастурмоли билан ўзи терларини артарди.

Раҳматли онам айтиб юрадиган ҳикояларга қараганда, мен худди оҳанрабога ўхшаб палахмон-полвонга ёпишиб олган эканман: унинг устига миниб, мушакдор елкасигача ўрмалаб бориб, сўнг бекиёс қорнига эмаклаб тушаман, кейин тиззаларига сакраб ўтаман, хуллас, қир-адирда ўйнаб юрган эчки мисоли роса мазза қиламан. Ҳожимуқон эса кулумсираганча чой ичиш билан овора бўлади; менга худди елкасида чивин ўрмалаб юргандай эътибор беради, холос.

Чике, айтишларича, Ҳожимуқон бир марта қирғизларнинг полвони Хўжамқул билан ҳам учрашган экан.

Айтматов. Тўғри. Ёшлиқдан камбағалчиликда ўсган Хўжамқул вояга етгач, жуда уста полвон бўлиб кетади. Гувоҳларнинг айтишича, унинг бўйи шу қадар баланд эканки, туяда ўтирган кишининг елкаси билан баробар бўлар экан. Қиличдай қайрилма қошлари, ўрдакбурни ҳар қандай одамнинг юрагига ғулғула соларкан. Аср бошларида Пишпекда ҳар йили катта томоша бўларди. Томоша охирида полвонлар кураш тушардилар, чавандозлар пойга чопишарди. Хитойликлар беллашувга ўзларининг «буқа» полвонларини олиб келишади. Қадим замонлардан бери полвоннинг жанговар қобилиятини ошириш учун унга ташқи кўринишига мос равишда лақаб берилади: масалан, «туя», «буқа», «қўчқор» каби. Қисқаси, «буқа»ни тўрт оёқлатиб, устига жул ёпадилар, бўйнига нўхта соладилар ва кураш майдонининг ўртасига олиб чиқадилар. «Буқа» оёқ-қўлларини силтаб, палахса-палахса ерни юмдалаб атрофига отиб туради, даҳшатли товушда бўкиради. Олдиндан берилган бундай руҳий зарбаларга дош беролмаган баъзи бир қирғиз полвонлари дир-дир титрайдилар-да обрўйларининг борида жуфтакни ростлаб қоладилар. Илгари бунақа ажойиботни кўрмаган одамлар ҳам эсанкираб, нима қилишларини билмай қоладилар. Хориждан келган қандайдир полвонга бош соврин бериб юборилса, эл-юрт иснодга учрарди. Навбати билан аймақ номларини қичқиришиб, зўрман деганини ўртага чорлай бошлайдилар.

Шу пайт ўртага қоядай бир зот чиқиб келади. Бу Хўжамқул эди. Хитойдан келган «буқа» шу заҳоти устидан жулни улоқтириб ташлайди, нўхтани ҳам отиб юборади ва бўкирганча курашга отилади. Хитойлик полвон чапдастлик қилиб, ҳийла-найранг — усул ишлатишга ҳаракат қилса-да, аммо орадан бирмунча фурсат ўтгач, қудратли ва собит Хўжамқул «хап!» дейдию «буқа»ни боши узра азод кўтаради. Нафасини ичига ютган ҳолда мусобақани томоша қилишиб ўтирган қирғизлар ҳайратдан донг қотиб қоладилар. Сўнг: «Воҳ, арвоҳ!» деб қичқиришганча енгил тин оладилар. Томошабинлар томонидан руҳлантириб юборилган Хўжамқул рақибини ҳавода айлантириб-айлантириб, ерга улоқтиради...

Айнан ўша олишувдан кейин полвон халқ ўртасида шуҳрат қозонади ва умрининг охиригача мағлубият нималигини билмай ўтади.

Ҳожимуқон билан Хўжамқулнинг учрашуви тўғрисида қариялар бундай ҳикоя қилдилар. У пайтлари Ҳожимуқон циркда қатнашиб юрар, ниҳоятда машҳур эди. Гастрол сафари чоғида у тасодифан Пишпекдаги мол бозорига кириб қолади. Ҳар томондан келган оломон полвонни таниб, атрофини қуршаб олади. Полвонни ўртага олишиб, билқ-билқ ўйнаб турган мушакларини қизиқиб томоша қилдилар. Дарҳол яқин жойга ўтов тикадилар, от сўядилар, қимиз топиб келтирадилар.

Халойиқ полвоннинг ҳикояларини оғзи очилган ҳолда тинглайди: Африкада қоп-қора ҳабаш полвонини қандай қилиб чирпирак этиб ерга урганини, япон полвони Сар-Ки-Ки нетиб мағлуб бўлганини Ҳожимуқон батафсил сўйлаб беради. Қизишиб қолган халқ Ҳожимуқон билан Хўжамқулни ўзаро курашга тушириб кўрмоқчи бўлади. Кўп ўйлаб ўтиришмасдан ғолибга соврин

тайинлайдилар: одат бўйича уч бўлакдан иборат соврин эълон қилинади. Ҳар бир бўлакда тўққизтадан соврин бўлади. Хўжамқулни чақириб келиш учун овулга битта чавандозни жўнатадилар. У тезда етиб келади ва ёши улуғ бўлгани учун Ҳожимуқон қошига бориб таъзим бажо келтиради.

Мисли кўрилмаган олишув бошланаётгани тўғрисидаги хабар яшин тезлигида тўрт тарафга ёйилади. Тўпланган халойиқ иккига бўлинади. Ҳамма олишув бошланишини сабрсизлик билан кутади.

— Ҳожи ака, биз икки қардош халқнинг фарзандимиз. Бир юздаги икки кўз каби яқинмиз, бизни бир-биримиздан ажратиб бўлмайди. Сиз менинг оғамсиз, мен сизга ини бўламан. Биримиз қолиб келиб мақтаниб юрсак, бошқамиз мағлуб бўлиб тупроққа беланиб ётсак ярашмайди. Боз устига, сиз бизнинг азиз меҳмонимиз бўласиз. Агар мен сиз билан беллашадиган бўлсам, ота-боболаримизнинг руҳи ҳеч қачон кечирмайди. Яхшиси, соврин сизга бўлсин! — деб Хўжамқул олишмасдан совринни инъом этиб юборади.

— Ўзим ҳам сени нима қилишингни кутиб тургандим. Энди билдим, бу дунёда кўп нарсани кўрибсан, кўп нарсани тушуниб етибсан. Қирғиз халқи сендай фарзанди борлиги билан ҳар қанча фахрланса арзийди. Илойим, бахтингни топгин! — Ҳожимуқон қирғиз инисини бағрига босиб, пешонасидан ўпади.

Сўнг Ҳожимуқон ўзининг совринини шу ердаёқ камбағалларга, ғарибларга, етим-есирларга тақсимлаб беради.

Шохонов. Сизнингча, Ҳожимуқон билан Хўжамқулни ҳозирги дунёга донг таратган спорт юлдузларига тенглаштириш мумкинми? Ахир, бизнинг полвонлар фақат қудратли даражада жисмоний кучга эга бўлиб қолмасдан, айнаи чоғда чексиз руҳий, маънавий бойликка ҳам эга эдилар...

Айтматов. Ҳозир «юлдузлар» кўпайиб кетди. Буларни устасифаранг ишбилармонлар вужудга келтиришяпти. Айрим «юлдузлар» спорт майдонида ёки эстрада шоҳсупасида бир марта кўриниш бериб, миллионлаб доллар ҳақ олишади. Балки, ҳозирги давримизнинг одати шундайдир. Бироқ, ўзларини дунёнинг устунини ёки суперюлдуз деб биладиган баъзи бир номдор спортчилар билан гаплашиб кўрсанг, уларнинг маънавий дунёси нақадар қашшоқ эканидан ҳайрон қоласан... Қачондир инсон қалбининг маънавий бойлиги, маърифат, маданият ҳам ўз қадрини топармикан?

Шохонов. Инсоният пайдо бўлгандан буён шу муаммо долзарб бўлиб турибди. Чике, Мухтор Авезов тўғрисида суҳбатлашган пайтимизда Иссиққўлдан етишиб чиққан полвон Бўлтирик номини эслаган эдик...

Айтматов. Авезовнинг дафн маросимида мен илк бора Бўлтирик билан учрашган эдим. Буйи пастак, бақувват, келишган, кўзлари чақнаб турадиган киши эди. Нима учун уни «Абайнинг ўғли» деб аташларини ҳозир ҳам билмайман.

Шохонов. 1916 йилнинг июнь ойида уни мардикорликка олиб кетишади. Полвон Россиянинг ҳар хил азобларини бошидан кечириб, ниҳоят, тақдир тақозоси билан Семипалатинск тупроғига келиб қолади. Полвоннинг шон-шухрати тўғрисида илгари ҳам эшитган Абайнинг авлодлари уни излаб топишади.

— Тинч-тотув замон бошланса, ўз юртинг Иссиққўлга қайтиб кетишинг мумкин. Ҳозирча эса Жидабойда худди ўз уйингдагидек яшайвер, — деб айтишади улар Бўлтирикка.

Уни аймақлари ҳузурига бошлаб боришади. Ўтов тиклаб, мол-ҳол беришади. Қардош халқ паноҳидан бошпана, иззат-ҳурмат топган полвон тез орада Абай юртининг фарзандларидан бири бўлиб қолади. Ўша ерда Фотима исмли қизга уйланади, оила қуради. У пайтлари Мухтор Авезов Ленинградда аспирантурада ўқирди; ўз юртига навбатдаги таътилга келган чоғи Бўлтирик билан яқиндан танишади. Айтишларича, Авезов айнан Бўлтирикка «Абайнинг ўғли» деган ном берган экан. Аста-секин улар қалин дўст бўлиб қоладилар. Бўлтирик оиласи билан Иссиққўлга кўчиб кетгандан кейин ҳам дўстона алоқалари сақланиб туради. Маълумки, вақти-

соати етгач, Аvezов Иссиққўл тўғрисида роман ёзмоқчи бўлиб юрарди: Саёқбой, Бўлтирик каби инсонларни ўз асарида қаҳрамон сифатида тасвирламоқни истарди.

Айтматов. Мухтор оға бевақт вафот этгач, мен дарҳол Олмаотага учиб бордим. Фрунзедан Али Тўқумбоев ва Суюнбой Эралиев раҳбарлигида делегация ҳам дафн маросимида қатнашди. Марҳумнинг тобутини елкасида кўтариб борган инсонлардан бири — Бўлтирик эди. Ҳозир ўзи ҳам нариги дунёга рихлат қилган.

Шохонов. Чике, дастлаб, Сизнинг асарларингиз сабаб бўлиб қирғиз халқига нисбатан менда қизиқиш уйғонган эди. Иккинчи сабаб сифатида Жўлон Мамитовнинг, шубҳасиз, кучли таъсирини айтиб ўтишим мумкин. Унинг шарофати билан «Манас» ўғлига бўлган ҳурматим янада ортиб кетди.

Жўлон билан биз Москвада ёш ёзувчиларнинг кенгашида танишганмиз. У даргоҳи кенг инсон эди. Лекин, ёлғончи, мунофиқ кимсаларни кўрса асло тоқат қилолмасди. Ажойиб, ўзига хос қирғиз шоири билан биз умрининг охиригача қалин дўст бўлиб қолдик. Бундан кейин Жўлонга ўхшаган дўстни учратмасам керак. Бизнинг ҳар бир учрашувимиз байрам бўларди.

- 1969 йилда Жўлон икковимиз М. Горький номидаги адабиёт институти қошидаги Олий Адабиёт курсига ўқишга кирмоқчи бўлдик. Ўша йилларда Олий курсда ўқиш учун ҳар бир республикага биттадан ўрин бериларди. Қирғизистоннинг вакили тарзида Жўлон ҳеч қандай тўсиқсиз ўқишга кириб, Москвага жойлашиб олади. У икки-уч кунда менга телефон қилиб, тезроқ етиб боришимни илтимос қиларди. У пайтлари Чимкентда яшардим. Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасининг котибияти эса бир йил аввал каминани ўқишга юбориш тўғрисида қарор қабул қилган эди. Бамайлихотир ишдан бўшадим. Керакли буюмларимни олиб, Олмаотага бордим. Энди кўпдан бери орзу қилиб юрганам Москвага учиб кетишим лозим. Шу ерда ҳеч қутилмаган муаммоларга дуч келдим. Маълум бўлишича, Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасининг ўша пайтдаги раҳбарларидан бири бу ишга аралашиб, менинг ўрнимга ёшгина, кўркамгина шоира қизни юбормоқчи бўлибди. Қизнинг шеърияти ҳам ўзи каби гўзал эди. Қўққис йўлимга тўғаноқ бўлган адолатсизлик жаҳлимни чиқариб юборди. Тўғри, одат бўйича қиз болага йўл бериш керак эди. Шундай қилиб, битта ўринга иккита даъвогар чиқиб қолди. Пойга бошланди.

Икки киши менинг тарафимни олди. Улардан бири — қозоқ шеъриятининг мумтоз вакили Абдулла Тожибоев. У бирталай ёш шоирларнинг устози ҳисобланарди. Иккинчи тарафдорим — «Жазувши» нашриётининг директори, таниқли ёзувчи Илёс Есенберлин. Улар менинг номзодимни ҳимоя қилишиб, Москвага — СССР Ёзувчилар уюшмасининг раҳбариятига сим қоқдилар, ҳар хил тавсияномалар ёздилар.

Чамаси, ҳар икки тарафнинг кучи баробар эди. Шу боис бизга келгуси йилгача курашиб кўришимиз учун имкон яратдилар-да, Қозоғистон Ёзувчилар уюшмаси ўз ўрнини Муғилистон Халқ Республикасига инъом этиб юборди. Мен дўстимга кўнғироқ қилиб, ҳамма гапни айтиб бердим. Имкониятдан маҳрум бўлганимни эшитиб, Жўлон йиғлаб юбораёзди. У иккинчи курсни тамомлаётган пайтдагина мен ҳам Москвага боришга муваффақ бўлдим. Бахтга қарши, уни ётоқхонада учрата олмадим. Хат қолдирдим.

«Россия» меҳмонхонасининг мен яшаётган хонаси эшигини кечаси кимдир тақиллатди. Эшикни очсам, остонада Жўлон турибди. Унинг ёнида қорачадан келган муйловли йигит: Суйменқул Чўқморовни дарров танидим.

Жўлон билан қучоқ очиб кўришдик. Бир-биримизни бағримиздан бўшатмасдан хонага кирдик. «Чўқморов Қирғизистоннинг тимсоли», деб Жўлон менга Суйменқулни таништирди.

Муҳташам меҳмонхонанинг қўшни хонасига Илёс Есенберлин жойлашган эди. Мен унга Қирғизистондан меҳмонлар келганини хабар қилдим. Вақт алламаҳал бўлиб қолган бўлса-да, у ўрнидан туриб чиқди. Давраимизни тўлдириб ўтирди. Ўша йиллари унинг тарихий мавзудаги «Кўчманчилар» трилогияси («Тилсимланган қилич», «Ноумид бандалар», «Кенахон» романларидан иборат) республикамизда халқ ҳурмати қозонганди. Есенберлин ўрта бўйли,

кумуш сочли киши эди. Оғир-карвонлиги билан ном чиқарган улкан адиб ўша кеча ўзини эмин-эркин ҳис этди; у бизга тарих сирларидан қизиқарли ҳикоялар айтиб берди. Жўлон икковимиз гоҳ қирғиз, гоҳ қозоқ тилида ўз шеърларимизни ўқидик.

Ёш қирғиз режиссёри Бўлат Шамшиевнинг «Иссиққўлнинг қизғалдоқлари» фильмида Қораболта ролини яқиндагина ижро этган Суйменқул бирдан:

— Умрзоқ Айтбоев деган қозоқ олимани танийсанми? — деб сўраб қолди.

— Нега танимас эканман! — деб хитоб қилдим. — Қадди-қомати келишган кўркем инсон. Худди илгариги замонлардаги ҳофизлар каби жуда яхши ашула айтади. Мен уни инсон сифатида ҳам, ўз халқининг муносиб фарзанди сифатида ҳам ниҳоятда ҳурмат қиламан.

Менинг сўзларим Суйменқулни бағоят тўлқинлантириб юборди.

— Қисқаси, қозоқ бастакори ва шоири Биржоннинг «Темиртош» кўшиғини қандай айтишни мен ўша одамдан ўргандим. «Иссиққўлнинг қизғалдоқлари» фильмида дўмбира чалиб ўтирган Қораболта шу кўшиқни ижро этади. Умрзоқнинг овози меникидан кўра мусиқавий, очик бўлгани туфайли фильмда унинг овози кетади. Мен фақат оғзимни қимирлатиб ўтираман, холос. Фильмни суратга олиш жараёнида ҳар хил трюклардан фойдаландик, — деди Суйменқул кулумсираб. Кейин бояги эслатилган кўшиқни айта бошлади. Ёқимли товуши кичик хонамизга сиғмасдан, бепоён кенгликлар бўйлаб парвоз этишни истарди.

Гап гапга уланиб, Мухтор Авезовга бориб тақалди. Шунда Суйменқул тўлқинланиб:

— Бу улуғ зотнинг қирғиз халқи учун қилган яхшиликларини ҳеч қандай тилло билан ҳам ўлчаб бўлмайди, — деди. — Ҳозир шундай бир замонки, Москванинг руҳсатисиз овулда ҳатто товукхона қуриб бўлмайди. Бироқ, вақти-соати келгач, қирғизлар албатта Мухтор Авезовга ҳайкал ўрнатишлари керак!

— Шахсан мен аллақачон Авезовга ҳайкал ўрнатиб қўйганман! — деди Жўлон.

— Қандай қилиб?! — деб ҳайрон бўлдик.

— Абайнинг суюкли хотини бўлмиш Ойкўримнинг исмини мен ўз қизчамга қўйдим. Уни Мухтор Авезов ўз асарида илҳом билан тасвирлайди.

— Гўзал! Менимча, энди катта тост айтадиган пайт бўлди, шекилли, — деб Илёс Есенберлин ўрнидан турди. — Қачонлардир буюк Абайни асир этиб қўйган тўнғич Ойкўримнинг фазилатлари келажакда бизнинг кичкинтой Ойкўрим қизимизга ҳам насиб этсин!

— Раҳмат, Илёс оға! Сиз ҳам ажойиб инсонсиз, қозоқ диёрининг улкан фарзандисиз. Илойим, айтган гапларингиз рўёбга чиқсин! — деди Жўлон ҳаяжонланиб.

Мана шундай самимий, кўнгилочар суҳбатлар билан овора бўлиб тонг отганини ҳам билмай қолибмиз.

Айтматов. Ҳа, Жўлон билан Суйменқул — бири ўзининг теран шеърляти билан, иккинчиси — рассомлик ва актёрлик санъати билан қирғиз маданиятининг нотекис йўлида сезиларли из қолдирдилар.

Бўлат Шамшиевнинг «Қараш довонидаги отишма» фильмида 1968 йили Бахтигул ролида суратга тушаётган чоғлари Суйменқул икки буйрагини шамоллатиб қўяди. Бу фильм Мухтор Авезовнинг асари асосида яратилади. Бетоб бўлишига қарамасдан киночиликдан бўш пайтлари елкасига асбоб-анжомларини ташлаб, табиат манзараларини мойбўёққа кучириш учун тоғ-тошларга чиқиб кетарди, Иссиққўл соҳилларини кезиб юрарди. Бокира табиат қўйнидан ажрамасди, ажойиб, ҳиссиётга бой расмлар чизарди. Шунингдек, кино санъати соҳасида ҳам тинимсиз меҳнат қилади: Дониёр («Жамила»), Ақанқул («Кўксерак»), Қораболта («Иссиққўлнинг қизғалдоқлари»), Чжан-бао («Дерсу Узала») каби ёрқин, унутилмас образларни яратади. Ҳозир ҳам улар бизнинг хотирамизда яшайпти.

Шохонов. Эшитишимча, Суйменқулнинг соғлигига ёмон таъсир ўтказган бахтсиз ҳодиса рўй беради. Бу воқеа А.Видугриснинг фильмини суратга олиш пайтида содир бўлади. Суйменқул унда Қосим ролини ижро этади. Қоя бўйлаб орқасига чекиниб бораётган Суйменқул пастликдаги қиррадор тошлар устига қулаб тушади. Бошқа пайтлари шундай ҳодиса рўй бериб

қолса, актер ҳеч нарса бўлмагандай сапчиб ўрнидан туриб кетаверарди. Бироқ, бу гал ҳатто ўрнидан қимирлай олмайди. Йиқилган чоғида хаста буйраклари қаттиқ заха ейди. Дўстлари Фрунзедан вертолёт чақиритиб, Чўқморовни касалхонага жўнатишади.

Касалхонадан чиққан Суйменқул суратга олиш ишларини қолган жойидан давом эттирди. Қаттол қояни енгиб ўтиб, ўз ролини ниҳоясига етказади.

Айтматов. Нақл қилишларича, Оллоҳ ҳам сабр-тоқатли бандаларини яхши кўрар экан. Бироқ, Чўқморов тортган азоб-уқубатларни ҳатто гапиришнинг ўзи азоб. 1982 йилдан бошлаб то умрининг охиригача, кейинги ўн йил мобайнида у эллик олти марта операция қилинди. Бунинг учун қанча матонат, қанча куч, қанча сабр-тоқат керак!

Шохонов. Одамларнинг айтишича, Суйменқул оғир касалликка чалиниб, Москвада беморхонада ётган пайтлари Сиз ундан тез-тез хабар олиб турар экансиз.

Битта жуда зарур аппарат олиб берилишига катта ёрдам берасиз...

Айтматов. Мен ҳайрон қоладиган ҳеч нарса қилганим йўқ. Янглишмасам, 1982 йилнинг баҳор фаслида рафиқам Мариям билан касалхонада ётган Суйменқулни бориб кўрдик. Унинг кўзларидан ҳаётга, ижодга ташналик яққол сезилиб турган бўлса-да, аммо ўзи хийла букчайиб, ориқлаб қолган эди.

— Дастлаб, менга сунъий буйрак қўйишмоқчи бўлдилар, — деди Суйменқул. — Таваккал қилишга рози бўлдим, лекин врачлар таваккал қилишга кўнмадилар.

Сўнг гап орасида, хорижда қандайдир қимматбаҳо аппарат бор экан, ўшани ичимга ўрнатиб қўйишса, яна беш-олти йил яшашим мумкин экан, деб қолди. У кимдандир шу гапни эшитибди.

— Бунинг учун жуда катта пул керак. Пул топиш қийин. Нима бўлганда ҳам, энди бу ёғини тақдиримдан кўраман...

Юрагим сирқираб кетди. Бу ўз фожиасига тик қарай оладиган матонатли инсоннинг сўзлари эди. Одамни ҳайрон қолдирадиган томони шунда эдики, у ҳамма нарса тўғрисида истехзо билан, ҳазил аралаш гапирарди. Ёрдам-пордам ҳақида ишора ҳам қилмасди.

Мен эртаси куни мана шу масала бўйича Марказқўмга учрашдим. «Эски майдон»дан рухсат олганимдан сўнг ўша пайтдаги Қирғизистон Вазирлар Маҳкамасининг раиси Апас Жумагуловга сим қоқдим. Унинг ва Қирғизистон Компартияси Марказқўмининг биринчи котиби Турдакун Усубалиевнинг ёрдами билан у пайтлари бизда нодир ҳисобланган шведларнинг буйракни даволайдиган аппаратини сотиб олиш учун давлат бюджетидан уч миллион сўм пул ажратишга эришдик.

Шохонов. Билишимча, ўша аппарат шарофати туфайли нафақат Суйменқулга, балки буйраги хаста бўлган яна юзлаб беморларга ҳам ёрдам берилади.

Мен Суйменқулнинг оғаси бўлмиш оқсоқол Намирбек Чўқморовни айрича ҳурмат қиламан. Суйменқул касалхонада ётган йиллар мобайнида у доим Фрунзедан Москвага келарди. Намирбек оға ҳафталаб, ойлаб жон таллашиб ётган жигарининг ёнидан жилмасди; беморни парвариш қиларди, руҳини кўтарарди. Бундай инсонпарварлик ҳар қандай қариндошнинг ҳам кўлидан келавермайди.

Кейинги ўн йил давомида «Фристул» аппарати ёрдами билан ҳар бир-икки кунда Суйменқулнинг қонини тозалаб туришарди. Агар бундай касалга чалинган бемор уч-тўрт кун ўша аппаратдан фойдаланмаса, бевақт вафот этиши ҳеч гап эмас. Намирбекнинг айтишича, Суйменқулнинг қўллари, оёқлари, бўйнилари, боши — ёппасига игна билан илма-тешик этиб юборилган эди. Мана шу йилларда ўтказилган 56 операцияни ҳам қўшиб қўйсангиз, беихтиёр ёқангизни ушлайсиз. Шундай бўлишига қарамасдан, у доим киноларда суратга тушарди, янги-янги расмлар чизар эди! Қозоқ ёки қирғиз тупроғида туғилган бунчалик ижодга ташна инсонни шахсан мен ҳеч қачон учратмаганман.

Москвадаги буйрак касалликлари Марказининг бош врачлари, машҳур профессор Алексей Белоусов Суйменқул тўғрисида бундай деган эди: «Ўз тажрибамда минглаб беморларга дуч келганман. Бироқ, бу қадар ҳайратланидиган даражада матонатли, руҳан бардам инсонни ҳеч

қачон кўрмаганман. У ҳар бир оғир операцияга майда чивин чаққанчалик ҳам эътибор бермасди». Ахир, бу сўзлар Чўқморов табиатан бошқача бўлганига далил эмасми? Ахир, у бекорга букилмас, қатъиятли, жасоратли инсонлар тимсолини яратмаган-ку?!

Яна бир воқеага эътиборни қаратмоқ лозим. Сизга маълум бўлса керак, Суйменқул ниҳоятда сахий, олижаноб инсон эди. Боя эслатиб ўтганимиз, қонни тозалайдиган аппарат Совет Иттифоқида ишлаб чиқарилмасди. Ўз фильмлари билан Тўламуш Укеев Голливуд кинофестивалида қатнашади. Наталья Аринбосарованинг собиқ эри, машҳур режиссёр Андрей Кончаловский ўзининг шахсий маблағига ўшандай қимматбаҳо аппарат харид қилади-да, Т.Укеевдан бериб юборади. У бир пайтлар Сизнинг қиссангиз асосида суратга олинган «Жамила» фильмида Суйменқул билан бирга қатнашган эди.

Суйменқул ўша аппаратларни нима қилади? Улардан биттасини Белоусов раҳбарлик қиладиган марказга ҳада этади. Иккинчисини ўзи билан бир палатада ётган гуржи йигитга беради. Суйменқулнинг томирларига тикиб қўйилган учинчи аппарат эса орадан маълум вақт ўтгач ишдан чиқади.

— Суйменқулнинг ўлими у билан битта касалхонада даволанаётган беморларга жуда қаттиқ таъсир қилади, — деб эслайди Намирбек оға. — Инсонийлик ҳар доим ҳурмат қозонади. Бир марта ўн кунга уйга кетиб, яна Москвага қайтиб бордим. Қарасам, стол бўм-бўш, егулик ҳеч вақо қолмабди. Маълум бўлишича, дори-дармон, мева-чева харид қилиш учун қолдирилган ҳамма пулни Суйменқул ўзи билан ёнма-ён ётган олтойлик бир йигитга бериб юборибди. Йигитнинг уйга қайтиб кетиши учун пули йўқ экан. Одатда, керакли дорини тополмаётган ёки бошқа бирор муаммога дуч келган беморлар ёрдам сўраб Суйменқулга муурожаат этишарди. Шундан сўнг у Тўламуш Укеев, Бўлат Шамшиев ва ўша пайтлари Ташқи ишлар вазирлигида ишлаётган Роза Отинбоева, Сталбек Турғунбоев каби ёр-дўстларию таниш-билишларини ҳар хил илтимосларга кўмиб ташларди.

Табиатан меҳрибон, сахий бўлгани туфайли Суйменқулнинг дафн маросимига минглаб таъзиячилар тўпландилар. Касалхонада бирга даволанган турли миллат вакиллари сим-сим йиғладилар. Айниқса, йигирма олти-йигирма етти ёшлар чамасидаги қўлтиқтаёққа ва онасининг елкасига суяниб турган рус йигитининг сўзлари кўпчиликнинг ёдида қолди.

— Мен аллақачон нариги дунёдаги марҳумлар рўйхатидан ўрин олганман. Фақат Суйменқул топиб берган қимматбаҳо дори-дармонлар туфайли умримни узайтириб юрибман, — деди у ҳаяжонланиб. — Менга ҳатто ўзимнинг отам ҳам бунчалик яхшилик қилган эмас. Энди тез орада мен ҳам бу инсоннинг орқасидан рихлатга кетсам керак. Биз онам билан шу кунга атаб беш минг сўмга яқин пул тўплаб қўйган эдик. Ҳозир қўлимда ўша пулдан уч минг сўми бор. Агар менга раҳмингиз келиб, бу пулни олмасангиз, юрагимга ханжар урган бўласиз. Мана шу пулни буюк инсонга сажда қилаётганимнинг белгиси сифатида қабул қилишингизни сўрайман. — Йигитнинг самимий сўзларини эшитишиб, тўпланганлар дув-дув кузёш тўқдилар.

Авезовнинг асарлари асосида суратга олинган фильмларда Чўқморов яратган бош қаҳрамонлар нозик маънавий дунёси, ақл-идроки билан ажралиб туради. Булар қозоқ адабиётининг мумтоз намояндасига ўрнатилган ўлмас ёдгорликдир. Сир эмас, ўшангача қозоқларнинг ўзлари кино тилида Авезов асарларининг моҳиятини бу қадар юксак даражада очиб беролмаган эдилар. Агар Суйменқул ҳаёт бўлганда, шак-шубҳа йўқки, мустақиллик йўлини танлаган Қозоғистон Республикасининг халқ артисти бўларди. Шундай эса-да, Қозоғистоннинг Қирғизистондаги элчихонаси томонидан таъсис этилган «Олтин кўприк» мукофотининг энг биринчисини биродарлашувга, икки халқ маданиятининг тараққиётига улкан ҳисса қўшган Суйменқул Чўқморовга тақдим этдик. Мукофот марҳумнинг беваси Салима Шобозовага топширилди (у киши ҳам оламдан ўтдилар). Элчихонанинг Катта залида Чўқморов асарларининг кўргазмаси очилди. Унда Сиз ҳам иштирок этдингиз. Санъаткорга ёдгорлик ўрнатганимиздан сўнг, у туғилган овулда Суйменқул Чўқморовнинг уй-музейи очилишини сўраб Республика Президенти, Ҳукуматга хат жўнатдик.

Айтматов. Ахир, Жўлон шоирона тил билан айтган «Чўқморов Қирғизистоннинг тимсоли» деган ибора ҳозир оғиздан-оғизга кўчиб юрмаяптими?

Ҳозир Қирғизистоннинг қатъиятли, қайрағочдек букилмас ўғлони, деярли ҳар куни ўлим билан юзма-юз бўлиб, ҳаёт учун курашган бўлса-да, ўзидан кейин жуда катта маънавий мерос қолдирди. Ундан қолган ўчмас хотира туфайли ўзининг иккинчи ҳаётини — ўз асарларидаги ҳаётини бошлади...

Эҳ, ёнимизда қанчадан-қанча юлдузлар сўниб кетди...

Бизнинг суҳбатимизга яқун ясайдиган бирорта шеъринг борми?

Шохонов. Бор.

Айтматов. Сен уни ёддан биласанми? Ўқи.

Шохонов.

*Андуддан қорайган, бўйбермас, қадим
оғриқ сингиб кетган оддий хонада
жон берар Толстой шу онда, шудам.
Бошига энгашар шўрлик хотини
ва шивирлар: «Рози бўл, айбларим кўп!»*

Сукунат.

*Уйлади: «Азизам, йиғлама,
йиғлама, дардларим сеникидан кўп.
Бир оёқ гўрдадир, бағринг тиғлама.
Севгим қайтди бало бўлиб бошимга,
лоқайдлигинг этди қалбимни ғижим,
тушуна олмадинг... яшабқошимда.
Биламан, кўнглингдан нелар кечади,
Толстойга хотин бўлиш азоб.
Ундан-да оғирроқ дардга чидадим —
тушунмаслик бўлди сенга бир мазҳаб.
Истасанг — англадинг, истамадинг, йўқ.
Ярим аср ёнма-ён яшадик, аммо
биримиз сув бўлиб, иккинчимиз чўғ.
Мен сендан розиман... энди алвидо!»
Аста юмди ғусса босган кўзини.
Толстой энди йўқ. Мангулик даҳо!
Ўз хотиният тушунмади ўзингни,
донолар ичинда, эй, соҳибнаво!
Меҳру мурувватни излаймиз қайдан?
Иссиғу совуқдан хабар олар ким?
Уч нарсани мезон бил, тушуниш шартдир:
инсоний юксаклик, теранлик, кенглик.
Қалбдан қалбга текис сўқмоқ йўқ, ахир!
Англамаслик — азоб, гўё бир жарлик.
Юзма-юз курашдир — йўл топмоқ қалбга,
қанчалик тик бўлса, бахтга элтади.
Наҳот, тушунмаслик банданинг айби?
Ким истамас тушунмоқни, йитади!
Манзилга етмаган қанча йўллар бор,
Лойқадан кўмилган булоқлар қанча ?!
Тушунмаслик — сотқин ва хунхор,*

*зимистон қўйнида бошларни янчар.
Жордано гулханин ёққан ҳам сенсан,
Галилейни тириклайин ютган ҳам ўзинг.
Биржонни арқон-ла йиққан ҳам сенсан,
сен ўчирдинг Улуғбекнинг юлдузин.
Дунёда тавқи лаънатга ботдинг,
сенга ҳайф ширин сўз, кечирим, шафқат,
Абайга қулочлаб шапалоқ тортдинг,
Авезовга етди, ниҳоят, навбат,
ҳасадгўй кўзларинг тикиб сўқландинг,
қулоққа чалинди ғариб миш-мишлар:
«Роман деган бундай бўлмайди,
ўқиб кўнгул тўлмайди».
Авезов миш-мишлардан шунчаки кулди:
БАҲОНИ ХАЛҚ БЕРАР ВА ХАЛҚ УНУТМАЙДИ!
Шундай бўлганми? Бўлган.
Демак, ҳисоб-китоб тутамас ҳали.*

*Қараб туриб танимайсан. Сўқирмисан, айт!
Тушунмаслик айб эмас деб, кимлар айтади?
Тушунишни истамаслик, бу ҳам жиноят!
Тушунмаслик — бегим кунларининг рутубатидир,
Уфкни ёпиб турар, кундуз куюшни.
Шаҳдам қадам ташлаб ёш авлод борадир,
Ҳали тирик бўлсак, тушунайлик мана шу ёшни!*

Айтматов. Энди эсладим, мен бу шеърингни олдинги китобларингдан бирида ўқиган эканман. Бу оқилона, теран қўшиқ.

Булут ўраб-чирмаб олган қоянинг чўққиси каби биз юқорида эслаб ўтган зотларнинг ҳар бири ўз ҳаёти чорраҳаларида тушунмовчилик оқибатида эзилганлар. Сен шеърда шу нарсани тўғри ифодалагансан. Азал-азалдан буён давом этиб келаётган жон ва жасад курашида ўзларининг қудратли иқтидори ва букилмас иродаси туфайли мудом ғолиб бўлган бу инсонлар ҳам дорилбақога юз тутдилар. Кимдир эрта кетди, кимдир кеч. Авлодларга сўнмас ёдгорлик — бой маънавий мерос қолдирдилар. Уларнинг хотирасини ёд этсанг, кўнгул қувончга тўлиб-тошади, олам чароғон бўлади, диллар яйрайди! Ишончим комилки, бошқаларнинг улуғ фазилатларини, хатти-ҳаракатларини тан олиш билан ҳам дунёвий салтанат тараққиётига муносиб улуш қўшиш мумкин.

Биринчидан, уларни билишимиз ва эслаб юришимиз ўзимиз учун керак. Иккинчидан, азиз мозорларига бир сиқим тупроқ ташлаганимиз боболаримизнинг ўлмас руҳи ва қудрати олдидаги бизнинг фарзандлик бурчимиз ҳам шуни тақозо этади.

**АСРЛАР СОЯСИДАГИ ЖИНОЯТ
ЁКИ
МАРКИЗ ДЕ САД, ДУНАНБОЙ ВА АФРИКА
ИККИ ТИШЛИ БАЛИҒИНИНГ ЗАҲРИ**

...Заминдан маҳрум қилиш мумкин, бойликдан маҳрум қилиш мумкин, ҳаётдан ҳам маҳрум қилиш мумкин. Лекин, инсон хотирасига тажовуз қилиш мумкин деган гапни ким ўйлаб топди?! Ў-ў, Худойим, биру борим ўзингсан, нетиб одамлар кўнглига бундай балони солдинг? Ахир, оламда бундан бошқа ёвузликлар ҳам тиқилиб ётибди-ку?!

Чингиз Айтматов

*Бир шаффоф ичиндами, жазира кунда
Учарга ўтириб қиласан парвоз.
Заминга қарайсан булут кўйнидан,
О, замин теп-текис мисли оқ қоғоз.*

*Ҳилвиноқ жарлигу ҳў-ў, илонли ғор
Гўёки ётибди сокин уйқуда.
Масофа яширар шундай сир-асрор,
Масофа исмсиз, ҳидсиз туйғудир.*

*Эй, менинг пешонам — недир ёзуфинг,
Суюнчим ўзингсан, айтаман чиндан:
Дўст-душман қалбига гар тушса кўзим,
Қарайин узоқмас, фақат яқиндан.*

Мухтор Шохонов

Шохонов. Инсоният тарихи мобайнида тирноқлаб тўпланган маънавий бойлик кундан-кунга қадрсизланиб бораётир. Шак-шубҳа йўқки, фақат Сиз билан мен бундай фикрда эмасмиз. Кўпчилик шундай деб ўйлайди. Шафқатсизлик ва бераҳмлиқ илдиз отиб бораётир, яхшилик ва меҳр-шафқат ўзининг табиий бандаргоҳидан кундан-кун узоқлашиб кетаётир. Бу жараён қачон бошланди?

Бегона ўтлар юлиб татшланмаса, шоли кўкармайди, ҳосил бермайди. Ўз вақтида «ўтоқ» қилинмаса, инсон онгининг тилсимланган.. сирхоналарида сақланаётган ибтидоий инстинктлар ва санамга айлантирилаётган садизмга мойиллик кайфиятлари бартараф этилмаса, инсониятга қарши қаратилган жиноят даҳанаки хавф-хатардан расмона қоидага айланиб қолса ажаб эмас.

Тужжорий телевидения экранлари, кино ва видео салонлар «дахшатли фильмлар»дан бўшамай қолди. Кечасию кундузи минг мақомда йўрғалайдиган зўровонлик, таҳқирлаш, қийноқ манзаралари мамнуният билан намойиш қилинади. Китоб дўконлари каллакесарлар, жаллодлар тўғрисидаги енгил-елпи олди-қочди асарларга тўлиб-тошиб кетди. Буларнинг юксак бадиийлик тамойилларига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Лекин, суюк суриш касалига малҳам бўлиши мумкин. Боз устига, «ажал қуроллари»нинг ҳар хил турлари шаҳар кўчаларида ошкора сотилмоқда.

Айтматов. Сен айтган гаплар — аччиқ ҳақиқат. Айни чоғда миллий ахлоқ-одоб, кўникма, стратегик идеалларга мутлақо ёт бўлган ва ҳар куни муваффақиятли равишда тарғиб қилинаётган «бозор маърифати», «янгича турмуш тарзи», афсуски, одамлар онгига синдириляпти. Шундай кунларга ҳам етиб келдик. Яна бундан беш баттар бўлади. Бу ҳам аччиқ ҳақиқат. Масалан, мутахассислар ўтказган тажрибаларда исботландики, ҳатто кўғирчоқ

қурол-яроқни ўйнаб вояга етган болакайнинг руҳий олами жанжалкашлик, жиззакилик, тажовузкорлик жиҳатлари билан яққол ажралиб турар экан. Ўзимиз билиб-билмасдан болаларимизни ёшлик чоғидан зўровонликка иштиёқ руҳида тарбияляпмиз.

Айтмоқчи, совет адабиётининг муҳим вазифаларидан бири — ўсмир-ёшларни қаҳрамонлик, ватанпарварлик руҳида, социализмнинг ашаддий душманларига нисбатан мурасасиз ва шафқатсиз бўлиш руҳида тарбиялашдан иборат эди. Хўш, фарқ нимада? Аслини олганда, ҳеч қандай фарқ йўқ. Устига қандай қайла суртиб тортиқ қилинишидан қатъи назар, тарбия қотиллик асосида қурилган бўлса, охир оқибат ўзини ўзи ўлдирадиган камикадзегга ёки Жеймс Бондга эга бўламиз.

Шохонов. Япон файласуфи Д.Икэдой билан ҳамкорликда яратилган суҳбат-китобингизда Сиз устимизга бостириб келаётган замоннинг бадбин башараси тўғрисида гапириб: «Ҳар бир оила ўз фарзандларини ҳар қандай мафкуравий тажовузкорликдан ҳимоя қилишга тайёр бўлиб туриши керак», деб огоҳлантирган эдингиз. Ўша огоҳлантиришни эшитдикми? Тушундикми? Афсуски, кўпчилик ота-оналар хавф-хатарни сезиб, муҳофазага ҳозирланиш ўрнига худди асов одек боши оққан томонга шаталоқ отиб кетаётир.

Қачонлардир Испанияда битта ёзувчининг Совет Иттифоқи тўғрисидаги мана бундай фикр-мулоҳазаларини эшитган эдим: «Большевиклар садизм ва қонхўрлик воситасида мамлакат ҳокимиятини эгаллаб олдилар. Айбни оғирлаштирадиган бу ҳолат воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ва у ҳақда китоблардан ўқиб билган авлод тақдирига, келажагига соя солади». Бу сўзлар кўп йиллар мобайнида қалбимда акс садо бериб турди.

Айтматов. Бу гапларни инкор этиб бўлмайди. XX асрда инсонпарварлик инқирозга учрагани бор гап. Бу инқироз анча илгари бошланган бўлиб, унинг сабаблари махсус суҳбатга мавзу бўлади.

Назаримда, бу масалага батафсил тўхталиб ўтиш лозим. Чунки, ҳеч кимга сир эмас, табиатни қандай қилиб асраш, очликдан, урушлардан, техникавий тараққиёт келтириб чиқарадиган қулфатлардан ҳимояланиш тўғрисида бош қотиришдан аввал маънавий маънода инсон қандай қилиб инсон бўлиб қолажagini, нафақат ақл-идрокли мавжудот шаклида эмас, балки ҳис қиладиган, виждонли инсон қандоқ бўлиши кераклигини билмоқ керак. Маълум даражада ҳайвонларнинг ҳам ақли бор. Виждон ва ҳис-туйғу фақат инсонга хос хусусиятдир. Энди Фарбдаги инсонпарвар файласуфларнинг нуқтаи назарини қўллаб-қувватлаган ҳолда айтмоқчиманки, бошимизга ёғилиши мумкин бўлган мисли кўрилмаган ҳалокат — бу фақат атом, иссиқлик қуввати каби инсонни (балки, жамики тирикликни) Ер юзидан жисмонан йўқотиб юборадиган хатаргина эмас, айни чоғда инсониятнинг ичидаги инсонийликни таг-томири билан маҳв этиб юборишга қодир бўлган даҳшатли ҳалокат ҳам рўй бериши мумкин. Бу дегани — инсон асил инсон бўлолмади демакдир.

Шохонов. Ёки инсоний қиёфасини йўқотган инсон пайдо бўлади.

Айтматов. Униси ҳам, буниси ҳам — бир гўр. Энди кўнглиннга ғулгула солиб қўйган испан ёзувчисининг бояги сўзларига келсак, менимча, у большевизм моҳиятини жуда синчиковлик билан илғаб олган кўринади. Масалага атрофлича ёндошадиган бўлсак, мустабид тузум қаерда заҳарли илдиз отган бўлишидан қатъи назар унинг моҳияти ўзгармайди. Кези келганда диққат-этиборимизни битта муаммога қаратайлик: садизмни ҳаракатга келтирадиган сабаблар, омиллар қандай бўлади? У қаерда, нима учун пайдо бўлади? Жамиятнинг ахлоқий асосларига қай даражада таъсир кўрсатади? Қандай оқибатларни келтириб чиқаради?

«Садизм» деган иборанинг чин маъноси нима эканини айрим кишилар билмаса керак. Хорижий сўзлар луғатига мурожаат этамиз. Француз ёзувчиси маркиз де Сад (1740—1814) номи билан аталадиган ушбу атаманинг маъноси — жинсий бузуқлик, ёстикдошига жисмоний азоб етказилган тақдирдагина тўла-тўқис ҳузур қилинади, шунингдек, ҳаддан ташқари шафқатсизлик, бошқаларнинг азобланишидан ҳузурланиш демак.

Юқорида айтилган гапларга қўшимча сифатида қайд этмоқ лозимки, олимлар садизмни бир

неча турга ажратадилар: наслий касаллик билан боғлиқ бўлган садизм; руҳий касаллик сифатида рўй берадиган садизм; нашавандлик ва ичкиликбозлик натижасида юзага чиқадиган садизм ҳам бояги тоифага мансуб; ниҳоят, ижтимоий турмушнинг кескин издан чиқиб кетиши натижасида рўй берадиган садизм.

Дастлабки икки гуруҳга алоқадор садизм сабабларини эътибордан соқит қилмаган ҳолда учинчи — ижтимоий гуруҳ сабабларини кўздан кечирамиз. Де Сад ўзини эътиқодли республикачи деб ҳисобларди. Ҳайрон бўляпсанми?

Шохонов. Ҳм-м! Нима десам экан...

Айтматов. Қайсидир бир китобда ўқиганим бор, Франция инқилоби тажрибаларидан маркиз де Сад фаройиб хулоса чиқаради.

Шохонов. Қизиқ. Қандай?

Айтматов. Мана бундай: инқилобий тузум шароитида инсониятга қарши қилинган бирон-бир жиноят қораланмаслиги лозим. Чунки, бундай шароитда жиноят одатий таомилга айланиб қолади.

Шохонов. Найрангбозликни қаранг!

Айтматов. Асти қўяверасан. Уддабуронлик, устамонлик бобида унинг ақл-идрокига тан бермай иложинг йўқ.

Де Саднинг жанжалли фитналарга, ишқий можароларнинг майда-чуйда тафсилотларига бой бўлган ҳаёти унинг романларига кўчиб ўтади ва манфур шафқатсизликнинг намунаси бўлиб хизмат қилади. Қизиғи шундаки, ёвузлик илдизи ва шахсий тубанлик сабабларини маркиз ўз замонасининг иллатларидан ахтаради. У яшаган замон ҳалокатлар шиори остида кечади. Чунки, француз асилзодаларининг қуёши сўнади, дворянлар ўзларининг азалий ҳокимиятидан, қудратидан маҳрум бўладилар; инқирозга, парокандаликка, ахлоқий бузуқликка юз тутадилар. Аввалги имтиёзлардан фақат биттаси сақланиб қолади — мустабид ҳукмдорнинг мавқеини тиклаш учун кураш ҳуқуқини бой бермайдилар. Ўша ҳукмдор эса: «Ҳар бир эркак тўшақда мустабид бўлади», деган тутум асосида кўнглига келган номаъқулчиликни қилади.

Шохонов. Маркиз де Сад гўшангида мустабиднинг ҳассасини учратиб қоладию ундан унумли фойдаланади, сўнг ҳузур-ҳаловат билан азоб-уқубатнинг фарқига бормай қўяди. Исловатхонага ташриф буюрган чоғи кўлига қамчи олиб, ёстикдошини ўлар ҳолатга етгунча савалайди-да, кейин ўзини ўзи юмдалайди. «Узил-кесил ишонч ҳосил қилдимки, бу тартиб чексиз ҳузур-ҳаловат бағишлайди», деб ўз таассуротини такрор-такрор қайд этади.

Унинг «Жюстин» романида шафқатсизлик саҳнаси тасвирланган ёрқин бир парча бор: Жерканд исмли қаҳрамон дастлаб ўз хотинини ярадор қилади, сўнг қонни кўриб жазаваси туттади — бундан ўзини йўқотар даражада завқ олади. Ҳар ҳафтанинг маълум бир кунда мана шу ҳолат такрорланаверади. Қоп-қора қонига беланиб, аёл сулайиб қолгандан кейингина қаҳрамон ҳузурбахш қилиқларини бас қилади. Аёлнинг Жюстинга садоқати, камсуқумлиги таҳсинга сазовор. Чўри бўлиб келган хонадонда у мисли кўрилмаган азоб-уқубатларни бошидан кечиради. Зўрлаб унинг номусига тегадилар, хочга тортадилар, қамчи билан савалайдилар, итларга талатадилар, бамайлихотир томирини кесиб, қоп-қора қонини оқизадилар... Эркак унинг бўйнига сиртмоқ солиб, аста-секин бўға бошлайди; бу пайтда ўзи тўшақда бошқа бир фоҳиша билан дон олишиб ётади. Бўғилаётган аёлнинг ихраган товуши эркак жазавасини янада ошириб юборади. Аёл ҳушидан кетиб йиқилгандан кейингина сиртмоқ бўшатилади. Муаллиф бундай жирканч саҳналарни ниҳоятда кўтаринки руҳда, мароқ билан тасвирлайди.

Ёвузлик ҳеч қачон жазосиз қолмайди. Эртами-кечми, барибир жавоб беришга тўғри келади. Ўша маркиз де Саднинг ҳаёти ҳам сарсон-саргардонликда кечади. Уни бир неча марта қамаганлар, таъқиб этганлар. Мамлакат бўйлаб роса тентираб юрган васвос охири Италияга қочиб қутилади. Замондошлари у ҳақда: «1778 йил 7 сентябрь куни итальянлар де Садни йиртқич ҳайвон сифатида темир панжарали қафасга қамаб, Венсенга элтиб ташладилар», деб

ёзадилар.

Италияда де Саднинг жинсий касали яна хуруж қилиб қолади. Шармандаи шармисор бўлиб ватанига қайтиб боргач, ошкора ваҳшийликка чек қўяди ва янги пайдо бўлган ёзувчи сифатида ном қозонади. Табиат қўйнидан паноҳ топиб, сир-асрорини қоғозга ишониб тўкади.

Айтматов. Шундай қилиб, маркиз де Саднинг бедаво дарди, ахлоқсизлиги, шафқатсизлиги, қонхўрлиги, тийиқсизлиги унинг асарларида ўз аксини топади. Энг афсусланарли жойи шундаки, мана шундай алахсирашларни у мутлақо жирканмасдан, зўр ғайрат-шижоат кўрсатиб тасвирлайди. Де Саднинг китобларида ёвузлик тараннум этилади. У ҳаёт пайтида фақат лаънатлар эшитади, холос. Ўлими арафасида эса ўз устидан аёвсиз ҳукм чиқаради: «Ҳатто мозоримдан ҳам ном-нишон қолмайди. Ишончим комилки, мен тўғримдаги ҳар қандай эсдалик ҳам одамлар хотирасидан ўчиб кетади», дейди у. Надоматлар бўлгайким, унинг асарлари ҳозирги кунларда кўплаб хорижий тилларга таржима қилинаётир ва миллионлаб нусхаларда нашр этиляпти. Бу боши берк кўча.

Шохонов. Де Сад асарларида тасвирланган маънавий қашшоқлик, ашаддий шафқатсизлик манзаралари фақат лаънатлашга лойиқ. Ўз онасини зўрлаган муртад, қизини ўзига ўйнаш тутиб, сўнг унинг мурдасини овлоқ жойга элтиб ташлагунча ялаб-юлқаб борган васвос ота ҳақидаги парчаларни ўқишнинг ўзи ҳам азоб. Шундай бўлса-да, де Сад китобларини ўқишга муштоқ бўлган китобхонлар жуда кўп экан.

Айтматов. Айтайлик, Бериянинг жирканч, разил саргузаштлари тўғрисида ёзилган китоб пайдо бўлса, шунчаки қизиқиш юзасидан ўқиб кўрармидим? Ростини айтсам, асло ўқимайман. Қизиқувчилар учун ҳозир шу тоифадаги асарлар китоб чайқовхоналарида босилиб ётибди. Бундай асарларнинг муаллифлари ким? Уларни ит ҳам билмайди. Лекин, бир нарса аниқки, улар «адабиёт» воситасида ҳаром бойлик тўпламоқчи бўлиб юрган кимсалардир. Афсуски, улар тўла-тўқис эркинликни қўлга киритишгач, содда ўқувчининг эҳтиёжини қондириш учун тубан нафсига эрк бериб юборишди. Ундай кимсалар учун ҳеч қандай муқаддас нарса йўқ. Демократиянинг тескари натижаси шундай бўлади.

Шохонов. Яқинда «Дунё янгиликлари» жаридасида кўйидагича мазмундаги эълонга кўзим тушиб қолди: «Ёшим ўттиз еттида. Баланд бўйли, келишган, истарам иссиқ. Калтакланишдан ҳузур қиладиган, жинсий мулоқот бошлашдан аввал тасма ёки қамчи ёрдамида жисмоний азоб тортишни истайдиган аёл ёки қиз билан танишсам, хурсанд бўлардим... Ўрин алмашув имконияти ҳам истисно этилмайди». Шундан сўнг, бир аёл билан боғлиқ бўлган воқеа эсимга тушди. Унинг ғалати саъй-ҳаракатлари менинг болалик тасаввуримни остин-устин қилиб юборган эди.

Овулимизда ёқимтойгина аёл бўларди. Тинчгина уй юмушларини бажариб юрадиган ўша аёл бирдан жини кўзиб, жамоат жойларида хурмача қилиқларини намойиш эта бошлади. Ҳеч қандай сабабсиз одамларнинг кўз ўнгида эрининг жиғига тегадиган, уни чангитиб сўкадиган, доим жанжаллашадиган одат чиқарди. Ниҳоят, эрнинг тоқати тоқ бўлади ва аёлнинг эсини киритиб қўйишга аҳд қилади. Дод-фарёдни эшитган қўшни хотинларнинг юраклари ачишиб: «Вой, бечора, соғ жойинг қолмабди-ку! Бемаза қилиқларингни ташласанг бўлмайдимми?» деб таскин беришади. Ўша аёл шундай деб жавоб қайтаради:

— Эрим калтаклаётган пайтда елкаларим шунақаям мазза қиладики, вой, шунақаям яхшики, гўё онадан янги туғилгандай бўламан!

«Ие, бу қанақаси бўлди? — деб хайрон бўлардим ўшанда. — Ахир, одам калтак еяётган пайтида ҳам мазза қиладимми?»

Кейин мен «мазохизм» деган иборани эшитдим. Тушундимки, бу инсон руҳиятининг мураккаб жумбоқларидан бири экан. Де Саднинг далил-дастаклари билан овулимиздаги аёл тарихи ўртасида қандайдир кўзга кўринмас боғлиқлик бор: аёл эрининг калтакларини тилаб олади, калтаклар унга муолажа мисоли таъсир этади. Балки, бундай ҳолатни одатдаги қолипларга сиғмайдиган махсус мизож деб баҳоламоқ керакдир?

Бир сафар Марқадан машинада қайтиб келаётгандим. Вақт ярим кечага яқинлашиб қолганди. Узунёғоч қишлоғидан ўтиб, ГАИ ходимининг олатаёғи йўлимни тўсганини кўриб қолдим. Тўхтадим.

— О-о, сизмисиз, Мухтор оға? Ярим кечада қаёқдан келяпсиз? — деди милиционер каминани таниб. Сўнг: — Айбга буюрмайсиз, илтимосим бор, битта йигитни Олмаотага ташлаб ўтолмайсизми? — деди.

— Майли, чиқсин. Ўзим ҳам ёлғизликдан зерикиб кетяпман... Қани, йигитча, йўлимизни берсин! — деб нотаниш ҳамроҳимни суҳбатга тортмоқчи бўлдим.

— Бирданига олтига аёлни ўлдирган йигитча тўғрисида эшитдингизми? — деб сўради у.

— Ёмон гап тез тарқалади. Эшитдим.

— Мен ўша иш бўйича тергов олиб боряпман.

— Чамамда, ўша йигит сал анақароқ бўлса керак?

— Йўқ, — деб бош чайқади терговчи. — Ақл-ҳуши жойида. Узунёғоч қишлоғида туғилиб, ўсган. Мактабни ҳам ёмон тугатмаган. Ўзининг иқроор бўлишича, қурбонликларини олдиндан танлаб қўйган. Юзма-юз қолишгач, йигит қулочкашлаб узун пичоғини аёлнинг юрагига санчади ва дастасидан ушлаб айлантира бошлайди... Бечора жони чиқаётган пайтда ит азобини тартади. Маълум бўлишича, жон талвасасига тушиб қийналаётган аёлнинг ҳолати эса йигитга сўз билан ифодалаб бўлмайдиган даражада ҳузур-ҳаловат бағишлайди. Қурбон қанчалик кўп вақт қийналса, қотилнинг ҳаловати ҳам шу қадар узоқ давом этади. — Олдимизда Олмаота чироқлари кўрина бошлаган чоғ: — Мухтор оға, машинани тўхтатинг, мен сизга битта сурат кўрсатаман, — деди терговчи.

Индамасдан машинани тўхтатдим. Ҳамроҳим сумкасини очиб, ундан сурат олиб узатди: стол устида кесиб олинган аёл кишининг боши турарди, сочлари бир тутамгина бўлиб қолган, юзи оппоқ, кўзлари юмик.

— Унинг охирги қурбонлиги, — деб изоҳ берди у. Кўнглим бузилиб кетди. Терговчи ҳикоясини давом эттирди.

— Ленинграддан махсус таклиф этилган мутахассисларнинг тахмин қилишича, жиноятчининг еттинчи авлодидаги бобоси жуда уста жаллод бўлган экан. Бошқача айтганда, бу одамхўрнинг қотилликка, ўз қурбонини шафқатсизлик билан азоблаб ўлдиришга мойиллиги насл-насабидан ўтиб келган. Шундай бўлган тақдирда, у ўзи истамаган ҳолда ҳам ёвузлик қилиши мумкин.

Одамнинг сочини тикка қилиб юборадиган ҳодисалар тарихда кўп бўлган. Мисол учун XVII асрда яшаган қонхўр аёл, можор графиняси Елизавета Баторни олиб кўрайлик. Бу асилзода хоним махсус ўлдирилган қизларнинг иссиқ қонига тўлдирилган ваннада чўмилишни яхши кўрарди. Қон тўлдирилган ваннада чўмилаётган пайтда хоним ўзини ниҳоятда бахтиёр ҳис этарди. Бундан ташқари, баданга роҳат бағишлаган нарса фойдали ҳисобланарди: гўё ёш қизларнинг иссиқ қонлари гўзалликни мустаҳкамлар эмиш. Ялмоғиз 650 нафар деҳқон қизларининг ёстиғини қуритади.

Асримиз бошларида Ғарб тафаккури анъанавий қадриятларни куппаякун қилиб ташлади: тажриба баҳонаси «уч мезонли олам» тушунчаси моддийлаштирилди, қолипларга солинди; сўнгра инсон табиати ва дунёнинг астари ағдариб кўрилди. Таъқиқланган, бошқача туюлган, номаълум нарсалар Ғарбнинг касал нигоҳини ўзига қаратди. Одатдаги, анъанавий ижобий нарсаларга қизиқиш сусайиб кетди, қадрсизланди. Европа тафаккурининг мана шу пойдор дастури XX аср адоғида Ғарбнинг умумий ҳолатини ва маданий йўналишини белгилаб берди.

Садизмнинг илдишлари жуда чуқурликда жойлашган онгсиз қувватларга бориб туташди. Бу ҳодисани тадқиқ этиш борасида ғарблик руҳиятшунослар маълум бир натижаларга эришдилар. Европа маданияти ҳозир ҳам жаҳаннам ёқасида туртиниб юрибди.. У кулфат келтирадиган ҳою ҳаваслардан, идеялардан қутилиб кетолмаяпти.

Бу муаммоларни енгиб ўтган Шарқ тажрибаси ҳар доим ҳам Ғарб тушунчаларига мос

келавермайди. Чунки, Ғарб борлиқнинг азалий ўзгармаслигини инкор этади. У кўзга кўришиб турган, ақл-идроққа асосланган борлиқни тан олади, холос. Аммо, Ғарб азалий тарих ҳақиқатини ва уни ўрганиш услубларини кашф этиш арафасида турибди.

Айтматов. Ҳаётий шарт-шароитлар ва муҳит айрим ҳолларда инсонни шафқатсизлик кўчасига бошлаб киради деган фикрга мен ҳам тўла-тўқис қўшиламан. Ўзим ҳам ўшандай туйғуни бошимдан кечирганман. Улуғ ватан урушининг оғир даврида бир воқеа содир бўлди. Ўшанда ғазабим кўзиб, битта одамни ўлдириб қўйишимга сал қолганди. Орадан кўп йиллар ўтгач, ўша ҳодисани қоғозга туширдим. Мухторжон, ўша ғамгин хотирамни сенга ўқиб берганим яхши эмасми?

«1943 йилнинг қиш фаслида, февраль ойининг бошларида бизнинг оиламиз бошига мусибат тушди. Мен очлик, қашшоқлик, уруш тўғрисида гапирётганим йўқ. Буларнинг ҳаммаси ўз-ўзидан тушунарли. Фақат бир нарсани назардан қочирмаслик лозимки, юқоридаги кулфатлардан ташқари, биз қувғинга учраган оила эдик, Сталин тузуми томонидан маҳв этилган «халқ душмани»нинг болалари эдик. Касал онамизнинг (умрининг охиригача томирларининг шамоллаш касали сурункали давом этган бўлса-да, 1937 йилда отамиз отиб ташлангач эски дарди хуружини кучайтириб юборганди) тўртта фарзанди бор эди. Мен ўн беш яшар, тўнғичи эдим.

Биз кўчиб борган овул ҳозир ҳам Жийда деб аталади. Ташландик, ярим вайрона лойсувоқ кулбада тиқилиб яшардик. Сигир (унинг лақаби ҳали-ҳали эсимда — Зухра эди) сақлайдиган бостирмамиз бўлмагани туфайли уруш бошланишидан анча илгари совға қилинган «энага»мизни раиснинг рухсати билан ўша қиш фаслида колхоз молхонасида боқардик. Бу гапларни айтаётганимга сабаб шуки, ўша сигир биз учун нақадар зарур эканини тушунтирмоқчи бўляпман. Биз болалар ҳам сигирсиз яшашимиз жуда мушкул бўлишини билардик. Кун бўйи молхонада ҳар хил юмушларни бажариб юрардик: ўт берардик, соғардик, қўни-қўшнилариимиздан ем тилаб олардик. Шу тарзда биз унинг бузоқлашини кутардик. Уйда фақат сут-қатиқ, қаймоқ, пишлоқ тўғрисида гаплашардик, ширин хаёллар сурардик.

Ўша рутубатли қиш тонгини ҳеч қачон эсимдан чиқармасам керак. Барвақт туриб, изғирин остида молхона томон йўл олдим. Зухранинг ҳолидан эртароқ хабар олмоқчи эдим. Молхонага биринчи бўлиб ўзим борибман, молбоқарлардан ҳеч ким келмаган эди. Дастлаб, нима учун сигиримиз жойида йўқлигини тушунолмай ҳайрон қолдим. Бостирма бўм-бўш эди. Сигиримиз энг чекка жойда, бостирмага кираверишда боғлоқлик турарди. Дарвозанинг ярми синиб кетгани боис кечасию кундузи очик бўларди. Баъзан ем-хашак бергани отлансак, Зухра олисдан бизнинг қорамизни кўрардию бўкириб қоларди. Сигиримни жойидан тополмаганимдан сўнг, балки арқони бўшалиб кетиб, шу яқин атрофда санғиб юрган бўлса керак деб ўйладим. Бироқ, мен уни саройда ҳам, молхонада ҳам учратмадим. Сигир ҳеч қаерда йўқ эди. Шундан сўнг тунги қоровул ҳузурига ошиқдим. У пичанхона бурчагида ухлаб ётарди. Чол балони ҳам билмасди. Эҳтимол, ўзини гўлликка солаётгандир? Сигиримиз қаёққа кетди, деган саволимга асло жавоб беролмади. «Балки, бўшалиб кетиб, далага чиқиб, ўтлаб юргандир?» деб ўзича тахмин қилди. Шу дақиқадан эътиборан юрагимга ғулғула тушди. Мен тўрт тарафни тимирскилаб кўрдим: жарликка бўйладим, дарё қирғоқларига кўз югуртирдим. Одатда, сигирни дарё ёқасига етаклаб бориб, суғориб қайтардик. Лекин, ҳеч қаерда Зухранинг изи кўринмади. Тонг-сахарда бирорта сигир бостирма остидан ўз ҳолича чиқиб кетмайди. Фалокат рўй берганини тушундим. Онамга хабар бериш учун кулбамиз томон югурдим. Ўша соатдан бошлаб оиламиз устига осмон қулаб тушгандай бўлди. Эрта кунимиз хуфтонга айланди: шак-шубҳа йўқки, сигирни олиб кетишган, ўғрилаб олиб кетишган эди. Ҳамма саросимага тушиб, йиғлай бошлади. Нима қилиш кераклигини ҳеч ким билмасди. Қўни-қўшнилариимиз югуриб чиқишди: бизга ачинганларидан ёвуз ниятли кимсаларни қарғай бошладилар — уларнинг бошига ҳам қора кунлар тушишини худодан тиладилар. Ҳозир ҳам эсимда, мен ниҳоятда дарғазаб бўлдим, қатъий қарор қилдим. Тўнғич фарзанд эдим. Укаларимни ҳимоя қилишим керак эди —

бошимизга тушган кулфат учун ўч олмоғим, курашмоғим лозим эди. Ўша пайтдаги тушунчам бўйича фақат бир нарса қўлимдан келарди: ўғриларни ўлдириш керак, вассалом! Шундай қилиб, қўшниларимиздан бири бўлмиш Темурбек тракторчининг уйига милтиқ сўраб бордим. Кузги шудгор пайтида мен унга сувчилик қилиб, ёрдам бергандим. У кўрпага ўраниб, терга ботиб ётарди. Бетоб экан. Темурбек бошимизга мусибат тушганини эшитган экан. «Милтиқ, ана, деворда осиглик турибди. Олавер. Патронлар эса михга осилган сумкада, — деди у. — Агар бетоб бўлмаганимда-ку, ўзим ҳам бирга бориб, ўша муртадларни учратган жойимдаёқ отиб ташлардим», деб қўшиб қўйди.

Темурбек ҳузуридан қалбимда қасос руҳи ёниб, милтиқни олиб чиқдим. Бутун вужудимни ғам-алам чулғаб олганди. Бошқа нарсани хаёлимга келтирмасдим. Мусибат оловида қовурилаётган юрагимни фақат бир фикр ўртарди: қандай қилиб бўлса-да ўғриларни топиб, жазолашим керак. Бундай қарорга келишимга сабаб — ўғрилар ҳали олис кетмаган бўлиши мумкин. Чунки, ҳартугул, сигир от эмас, йўрғалаб юрмайди. Улар фақат кечаси йўл босадилар, кундузи биров кўриб қолиши эҳтимолдан холи эмас. Демак, ҳозир улар бирорта овлоқ жойда писиб ётган бўлишлари керак. Агар сигирни сўйиб улгуришган бўлса, гўшти яшириб қўйишиб, ўзлари ухлаб ётишибди. Ўғриларнинг яна бир мулоҳазаси баттар жаҳлимни чиқарарди: яъни, улар ўйлашганки, бу оила келгинди, орқамиздан қувлайдиган жонкуяри йўқ. Мана, энди мен худди осмондан тушгандай қўлимда милтиқ билан рўпарасидан чиқаману икки киши бўладими, уч киши бўладими — ҳаммасининг пешонасидан отаман... Ҳа, фақат шундай қиламан. Бошқача бўлиши мумкин эмас!

Худди жиннига ўшардим: далаларни, жарликларни титкилаб чиқдим, овлоқ оромгоҳлар ҳам назаримдан четда қолмади, тоғ этақларига қадар бордим. Қаҳратон қиш эди, лекин совуқни сезмасдим. Ичимдан иссиқ чиқар эди. Югуриб кетаётиб худди бўрига ўхшаб қор ердим. Биттаю битта этигимни ҳам аямасдим, йўл танлаб ўтирмасдим — дуч келган жойдан кетаверардим. Чарчоқ нималигини ҳам билмасдим. Тез орада укам икковимиз навбат бўйича авайлаб-асраб киядиган этик ҳам йиртилиб кетди. Вақт пешинга яқинлашиб қолди. Бироқ, ҳеч қаерда ҳеч кимни учратмадим. Бўшлиқ, кимсасизлик ҳафсаламни пир қилди. Чор атроф тоғлардан ва тоғлар ўртасидаги бўм-бўш текисликлардан иборат эди. Теварақда ҳеч ким, ҳеч қандай из йўқ.

Бирдан ўйлаб қолдим, ўғрилар бу ерга энг яқин бўлган Жамбул шаҳрига (кейинчалик мен ана шу шаҳарда зооветеринария техникумида ўқидим) йўл олган бўлишлари керак-ку! Ҳа, албатта, сигирни сўйиб, гўштини бозорда сотиш учун ўша ёққа олиб кетишган.

Мана шу оддийгина тахминий ҳақиқатдан юрагим ҳаприқиб кетди ва кўп ўйлаб турмасдан шаҳар томон жўнадим. Агар тун бўйи тўхтамасдан юрсам, фақат эрта тонгда шаҳарга етиб боришим мумкин эди. Тўхтовсиз равишда, ҳеч иккиланмасдан бу йўлни босиб ўтишга тайёр эдим. Зудлик билан қирдан эниб тушдим-да катта йўл томон йўналдим. Хаёлан шаҳарга етиб борганимдан сўнг қиладиган ишларимни бир-бир кўз олдимдан ўтказдим: эрта тонгдан эйтиборан бозорма-бозор юриб, ҳар бир кишининг юз-кўзларига разм солиб қарайман. Балки, янги сўйилган сигирнинг терисини учратиб қоларман. Агар терини учратмасам, ҳечқиси йўқ, сотувчининг қиёфасидан, кўзларидан кимлигини бехато билиб оламан. Айнан қандай қилиб билиб олишимни аниқ тасаввур этолмасдим-у, лекин ўғриларни бехато таниб қолишимга заррача ҳам шубҳа қилмасдим. Улар ҳам мени таниб қоладилар. Бироқ, энди кеч бўлади, қочишга улгурмайдилар: мен уларни шу ернинг ўзидаёқ — гўшт сотилаётган пештахта орқасидаёқ отиб ташлайман, вассалом!

Милтиқни маҳкам ушлаганимча юрагимда қасос ўти ёниб борардим. Ниҳоят, катта йўлга ҳам чиқдим. Ўз хаёлларим билан банд бўлиб, қаршимдан эшак миниб келаётган бир одамнинг яқинлашиб қолганини дарҳол сезмадим. Бу оддийгина қишлоқи чол эди. Уст-боши бир аҳволда, бошида оҳори тўкилган телпак, соқоли оппоқ. Эгарланган кулранг эшак ўзи ўрганиб қолган йўлда майда қадам ташлаб келарди. Чол кўҳна, қаровсиз қолган қабристон томондан келмоқда

эди. Йўлимиз кесишди. Бундай пайтда биринчи бўлиб салом беришим фарз бўлса-да, лекин қаҳр-ғазаб бутун вужудимни чулғаб олгани учунми, бу сафар ўз бурчимни ҳам унутиб қўйдим. Чолнинг ёнидан индамасдан ўтиб кетдим. Шу пайт чол мени чақириб қолди:

— Менга қара, йигитча! — деди у. — Мабодо, бировни ўлдирмоқчи эмасмисан?

— Ҳа, — дедим чолнинг саволидан мутлақо ҳайратланмаган ҳолда. — Ўлдирмоқчиман!

Кўзларимиз тўқнашди. Чол озиб-тўзиб кетганди, лекин хотиржам эди. Кўпни кўргани билиниб турарди. У бошини силкитиб қўйди.

— Бўпти, ниятинг шунақа бўлса, шошилмагин. Бир пас тур, гаплашамиз. Хўш, нега бировни ўлдирмоқчисан?

— Эрта-индин туғадиган сигиримизни ўғирлаб кетишди. Оилада тўрт жонмиз. Мен тўнғичман. Онам билан аммам касал бўлиб ётишибди.

— Буни қара-я! Бечора-ей... Лекин, гапимга қулоқ сол. Қасос ўти билан ўзингни ўзинг қовурма, хаёлингга ҳам одам ўлдирма, ҳатто лаънати ўғрини ҳам ўлдирмагин.

Миқ этмадим. Қичқириб юборишдан зўрға ўзимни тийиб турардим.

— Аҳволингни билиб турибман, — деди чол салмоқли оҳангда. — Гапларингни эшитиб, суяқларим сирқираб кетди. Лекин, нотаниш чолнинг сўзларини ерда қолдирма: бировни ўлдираман деб юрмагин! Бундай фикрни юракда сақлама. Уйингга қайт. Доим бир нарса эсингда бўлсин: ёмонлик қилган одамга ҳаётнинг ўзи жазосини беради. Ишонавер, барибир жазосини тартади. Жазо абадулабад орқасидан қадам-бақадам эргашиб юради; бирга ётиб, бирга туради. Сени ҳаётнинг ўзи мукофотлайди. Уйингга қайт, қотилликни эсингдан чиқариб ташла. Бахтнинг ўзи сени излаб топади, қандай қилиб қалбингга жойлашиб олганини сезмай ҳам қоласан. Ҳозир мен сенга қуруқ гаплар билан вайсақилик қилаётгандай кўринишим мумкин. Лекин, гапларимга ишонгин, орқага қайт... Вақти-соати келиб, менинг сўзларим тўғрилигига ишонч ҳосил қиласан, ўшанда эслайсан... Ҳали сигирларинг ҳам кўпайиб, эҳтимол, юз бошга етади. Ўғлим, энди уйингга бор. Нима гап бўлганини онангга айт. Бора қол, мен ҳам ўз йўлимга кетаман...

Эшагини йўртиб кетаётган чолнинг орқасидан қараб турар эканман, ҳамон иккиланардим. У орқасига қайрилиб қарамади... Мен ҳам кимсасиз дала бўйлаб кета бошладим. Энди керак бўлмайдиган милтиқ елкамдан оғир юк бўлиб босиб борарди. Қор қоплаган бепоён майдонга қоронғилик чўка бошлади. Ўзимга нима бўлганини билмадим-у, аммо бирдан ўкраб йиғлаб юбордим. Йиғидан аъзои баданим титрарди. Оёғимда йиртиқ этик билан яна узоқ тентираб юрдим, юравердим...

Ўша воқеани кўп йиллардан бери эсимдан чиқариб юборган эдим. Яқинда ҳаммаси эсимга тушиб қолди. Йўлимда учраган ўша нотаниш чол ҳам хаёлимда жонланди, унинг сўзлари ҳам жонланди: «Сенга қанча ёмонлик қилишган бўлса-да, ўғлим, ҳеч қачон қасос олишни ўйламагин».

Демак, менинг ҳам «ҳаётий устозим» бўлган экан. Тупроғимнинг азиз ва покиза инсонларига эгилиб таъзим қиламан! Улар ҳозир ҳам менинг маънавий таянчимдир. Эҳтимол, гап фақат «қайтиш»да эмас, балки нима учундир сени яхши кўрган одамлар олдидаги бурчингни, кимлигингни, қаёқдан келганингни ҳеч қачон, айниқса, шон-шуҳрат қозониб, бахтли бўлган дамларингда бир дақиқа унутмаслигинг керак.

Ўша воқеани эшитган битта тенгдошим:

— Нечта сигиринг бор? — деб сўради.

— Битта ҳам йўқ, — деб жавоб бердим.

Кейин ўйлаб қолдим: бутун дунё бўйлаб мисли кўрилмаган нухаларда тарқалаётган ҳар бир китобимнинг баҳоси битта сигир сотиб олишга етмайди. Нуроний дарвеш мана шундай каромат қилган экан!

Мухтор, биз садизм тўғрисида фикр-мулоҳаза юритаётиб, шу воқеани эсладик. Гоҳ-гоҳ ғурбатда ўтган болалик давримни, қаҳратон февраль кунларини, яккаю ёлғиз боқувчимиз

бўлмиш сигирдан ажралиб қолганимиздан сўнг очлиқдан тиришиб қолганимизни эсласам, иродасизлик қилиб ёмон ишга қўл урмоқчи бўлганим учун ўзимдан ўзим хафа бўлиб кетаман. Бироқ, ўғрилар ўқланган милтиғимнинг рўпарасидан чиқиб қолмагани учун тақдиримга шукроналар айтаман. Шунда кўнглим

ёришиб кетади. Шафқатсизлик бошқа бир шафқатсизликни туғдиради. Агар ўғрилар қўлимга тушиб қолганда мен уларни отиб ташлардим. Хўш, ундан сўнг менинг тақдирим нима бўларди? Истисно эмаски, ижтимоий фожиа туфайли учқун чиқарган садизм норасида вужудга ҳалокатли таъсир ўтказиб, қалбимда ёнғин чиқариб юбориши ҳеч гап бўлмай қолади, Инсон қалби — жумбоқ тўла қутича. Ҳаётини етишмовчиликлар, маҳрумиятлар натижасида вужудга келган қасоскорлик туйғуси ва қаҳр-ғазаб кўнгулдаги олижаноблик куртакларини янчиб ташламаслигига ким кафолот беради?

Инсон гоҳ-гоҳ дуч келадиган ҳар бир муваффақиятсизликни бахтсизлик деб ҳисобламаслиги лозим. Бу — Лев Толстойнинг маслаҳати. Ким билади дейсиз, балки ҳақиқий бахт кичик муваффақиятсизликдан бошланар?!

Агар мен ўсмирлик пайтимда қоқилиб тушганимда борми, кейин бир умр афсусланиб ўтардим. Ўша воқеани эсласам аъзои баданимдан тер чиқиб кетади. Мени ёвузлик йўлидан қайтарган ўша олижаноб чол ким эди?

Шохонов. Агар олимларнинг гапларига ишонадиган бўлсак, кейинги ўттиз минг йил ичида инсон мияси деярли сезиларли ўзгаришга учрамаган экан. Бу фараз шундоқ ҳам кўп нарсаларни айтиб турибди, баҳс-мунозараларга сабаб бўлиши мумкин. Агар бировнинг бобокалони файласуф ёки асилзода бўлган бўлса ва ё аксинча, қонхўр ёки қаллоб бўлган бўлса, еттинчи авлоддан кейин (балки, олдинроқ) ўша хусусиятлар яна қўзиб қоладими? Хўш, эзгу ниятли сеҳргар яхшиларни, ёвуз жодугар ёмонларни бир марта ўз комига тортса — бас, кейин инсон тушунчаси, табиати, мизожи, феъл-атвори, одатлари, йўл-йўриғи, қоидалари абадулабад ўзгармайдими? Айттайлик, сигирингизни ўғирлаб кетган кишилардан келажакда фақат ўғрилар, жиноятчилар туғиладими?

Яқинда газетада бир мактаб ўқувчисининг хавфли «хобби»си тўғрисидаги мақолага кўзим тушиб қолди. Бундан дилим хуфтон бўлди. Ўз синфида энг ақлли, «аълочи» бўлган худди тажрибали ёш натуралист каби... ит ва мушукларга азоб беришни, ўлдиришни яхши кўрар экан. Бундан чексиз ҳузурланаркан. Унинг йўлида омборхона учраб қолади: таптортмас ҳайвонкуш ҳеч ўйлаб ўтирмасдан омборхонага ўт қўйиб юборади. Ёнғинни кўриб югуриб келган одамлар ўтти ўчиришга киришади, кимдир мусибатдан қичқира бошлайди. Болакай эса бу ҳолатни мириқиб томоша қилади, роҳатланади.

Вақти-вақти билан жин йўлдан урган болапақир қабристонга боради ва қабртошларни ағдариб ташлайди. Фақат бу билан қаноат қилмай, қабрларни очиб, мурдаларни хўрлайди. Ота-оналар анча пайтгача мўминқобил фарзандларининг хурмача қилиқларидан беҳабар юрадилар. Бир оқшом болакай уйга тупроққа беланиб келади.

— Сенга нима бўлди? Турқинга қараб бўлмайдими-ку?! — деб койиб беришади.

— Э-э, зўр бўлди! Мурдаларни бошлаб келяпман! — деб мамнуният билан жавоб қайтаради бола.

Кўряпсизми, ҳаётимизга эшикни тақиллатмасдан яна битта одамхўр кириб келди. Лаънатланган Чикатилодан фарқли ўлароқ, бу болакайнинг келажакдаги ҳали олдинда.

Айтматов. Афтидан, у ҳеч қачон маркиз де Сад тўғрисида ҳам, садизм тўғрисида ҳам ўйламаган бўлса керак. Боз устига, хурофий романлар ёзишни асло ҳаёлига келтирмаган. Бироқ, ишончим комилки, у жиноят қилаётганини билиб турган. Бу ҳол нимани англатади? Инсон қалбида яшайдиган ҳайвоний туйғулар биздан олдин дунёга келган. У кимнинг қалбида, нима учун уйғонади? Ҳамма гап мана шунда.

Шохонов. Қўққис бирталай савол туғилади, хаёлларинг паришон бўлиб кетади. Ақл-ҳуши жойида бўлган, ўзига тўқ оилада яшайдиган болакай нима учун жиноят кўчасига кирди? Агар

унинг ақли заиф бўлганда бошқа гап эди. Журналистлар ўтказган изланиш натижасида газетада пайдо бўлган мақолада келтирилган воқеалар битта боланинг қўли билан қилинган. Рухият қатламларида вақти-соати келишини кутиб ётган хурофий кучлар каммикан? Эҳтимол, улар борлигини биз ҳеч қачон билмасмиз. Бундай кучлар йўлига ғов қўйиш мумкинми? Долзарб ижтимоий муаммони ҳал этиш учун қўллайдиган воситаларимиз кутилганидек самара берадими? Айтайлик, садистлар ёки тузалмайдиган жиноятчилар фош этилгач, биз уларни озодликдан маҳрум этиб, қамоқхонага яшириб қўйганимиз билан муаммо ҳал бўлиб қоладими?

Назаримда, бошқа бир йирик муаммо — бу манқуртчилик. Сиз «Асрни қаритган кун» романингизда мана шу мавзунини кўтарган эдингиз.

Бу қадар кўп қатламли сюжет хаёлингизда қачон пайдо бўлган? Шахсий ва умуминсоний коинот чамбарагини қандай қилиб манқуртчиликка келтириб боғладингиз?

Айтматов. Одамлар орасида, ёзувчи ёзмай юрган пайтида ҳам ёзаверади, деган гап бор. Шу гап ўзимга ҳам ёқади. Оппоқ қоғозга кўзинг тушса — бас, дарров қўлингга қалам олиб мавзунини ёзиб қўясан. Ички тайёргарлик бўлмаса-да мавзунини қоғозга туширасан. Бу ҳол худди керакли хом ашё, мосламалар бўлмай туриб сарой қурилишини бошлаб юборгандай бир гап. Вақтинг зое кетади. Ўзинг танлаган мавзунини муваффақиятли ривожлантириш, кўнглингда туғилган идеяни тўлақонли равишда рўёбга чиқариш учун хотира омборхонасини шошилмасдан очиб бошлайсан. Болалик хотиралари, шахсий тажрибаларинг, кузатишларинг, якунланган фикр-мулоҳазаларинг, ўзинг қатнашган воқеалар, учрашувлар — буларнинг ҳаммаси синчиковлик билан сараланган мева каби бир ипга тизиб чиқилади ва бўлажак асарнинг пойдеворини ташкил этади.

«Асрни қаритган кун» романимни ёзишдан аввал манқуртчилик мавзусини жуда синчиковлик билан ўргандим. Болалигимизда бирор ишни нотўғри бажарсак ёки ножўя хатти-ҳаракат қилсак: «Нима бало, манқуртмисан?!» деган танбеҳни кўп эшитардик. Тўғри, қайси чегарадан сўнг инсон бевосита манқуртга айланишини аниқ билмасдик. Лекин, ич-ичимиздан ҳис этардикки, бу сўз жуда ёмон ҳақорат ҳисобланарди.

Бундан ўн аср муқаддам куйланган ва ўшандан буён қаҳрамонлик, ватанпарварлик қомуси бўлиб келаётган қирғизларнинг «Манас» эпосида илк бора манқуртчилик тўғрисида гувоҳлик берилган. Эпосда шундай парча бор: кичкинтой Манас асов кучга эга, жангари бўлади. Бундан ташвишга тушиб қолган маҳаллий ҳокимлар пинҳона тил бириктирадилар. Яъни, келажакда Манас халқ йўлбошчиси бўлмаслиги учун уни ёшлигида манқуртга айлантириб қўймоқчи бўладилар:

*Болани асирга олайлик,
бошига хом терини ёпиштирайлик.
Сўнг, юртимизга элтиб қурғурни
олти аймоқ қалмиқ бир бўлиб,
боглаб адабини берайлик!*

Олтмишинчи йилларнинг ўрталарида таниқли манасчи-оқин Саёқбой Қоралаевдан «манқурт» ва «шири» сўзларининг этимологик маъносини сўраган эдим. Ҳурматли оқсоқол хийла вақт ўйланиб, сўнг бундай деганди:

— Қадим замонларда, қирғизлар билан қалмиқлар орасида тинимсиз қонли урушлар кетаётган даврларда рақиблар мол-ҳолни талон-тарож қилишдан ташқари, одамларни асир қилиб ҳам олиб кетардилар. Сўнг асирлар қул сифатида сотиб юбориларди. Асир хожаси қарамоғида подавонлик қилиб юрса-да, лекин эртами-кечми, барибир қочиб кетиши мумкин эди. Дунёда яхши одамлар кўп; асир қулай фурсатни топиб, бирор кишидан қариндош-уруғларига ўзи ҳақида хабар айтиб юбориши ҳеч гап эмас. Қолаверса, токи танасида жони бор экан, у бирорта маҳаллий хонимнинг кўнглига йўл топиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Жисмонан вояга етган навқирон пайтида асир олинган одам беш йил, кўпи билан ўн йил тутқунликка бардош беради. Кейин ҳар қандай инсон боласи каби унинг кўнглида ҳам аста-секин норозилик уйғонади, қўллари ўз-ўзидан қурол-яроқ излаб қолади, хаёлида қўзғолон пишиб етилади. Бўлажак қўзғолончини олдиндан тушовлаб қўйишнинг бирдан-бир ёки бирламчи воситаси — уни манқуртга айлантириб сақлаш ҳисобланарди. Бунинг учун, энг аввал, асирнинг сочлари таг-туғи билан устарада қириб олинарди. Сўнг асирнинг бошига янги сўйилган туя терисидан ёки мол терисидан қийқим кийдириларди. Мол терисининг қийқимини қирғизлар «шири» дейишарди. Терининг чаккага тушиб турган қисми гир айлантирилиб хомтеридан тўқилган чилвир билан танғиб боғланади. Асир икки томонлама азоб исканжасига тушиб қолади. Дастлаб, аста-секин қурий бошлаган тери бужмайиб, бош чаноғини сиқаверади; сўнгра янги ўсиб чиққан соч толалари терини тешиб ўтишга ожизлик қилиб, йўналишини ўзгартиради ва минглаб игналар бош терисига санчилади: шу тарзда вақт ўтиши билан асаб тизими ишдан чиқади ва хотира йўқотилади. Бошига шири кийдирилган асирнинг оёқ-қўллари боғланиб, сувсиз-овқатсиз ҳолда жазирама қуёш остига ташлаб қўйилади. Бир-икки ҳафтадан сўнг асир ё ўлиб қоларди, ё манқуртга айланарди. Агар ўлса, азоблардан қутилиб кетарди; тирик қолса, иш қуролига айланарди: ўз исмини ҳам, насл-насабини ҳам, ўтган кунларини ҳам эслай олмасди, фақат хўжайиннинг хоҳиш-иродасига бўйсуниб кераклигини биларди, холос. Инсоният даҳшатли зўравонлик қуролини яратиш борасида жуда топқирлик қилади. Лекин, мана шундай варварлик қаршисида бошқалари ҳеч нарса бўлмай қолади.

Мустабид тузум ҳукм сурган даврда бутун жамиятга, сен билан менинг, ҳаммамизнинг дунёқарашимизга мафкуравий шири кийдириб қўйилди. Шу йўсин ҳамма ва ҳар бир киши қаттиқ бўйинтуруқ асосида ягона тутум манфаатларига итоат эттирилди.

Бир сафар мен поездда Москвага кетаётган эдим. Бойқўнғир космодромидан навбатдаги космик кема учирилгани тўғрисида радиодан хабар берилаётган пайт биз Қизил Ўрда вилояти бўйлаб бораётгандик. Асрлардан бери жизғанақ бўлиб ётган саҳрога тикилганимча дераза олдида узоқ ўйга толдим. «Асрни қаритган кун» романининг хомаки режаси ўша пайтларда туғилди. Инсоният ўзга сайёраларда ҳаёт борлигини кўпдан бери муҳокама қиляпти, ўзларига ўхшаш ақл-идрокли мавжудот борлигига чин дилдан ишонапти... Агар Ер сайёрасининг ўзи сайёрамиздан ташқаридаги ақл-идрокли мавжудотлар томонидан маҳдудликка маҳкум этилган бўлса нима бўлади? Гўё кўзим ярқ этиб очилгандай бўлди. Мана шу фикр хаёлимга тинчлик бермай қўйди. Ёшлиқ пайтимда эшитганим манқурт тўғрисидаги афсона кутилмаганда хаёлимда янгича талқинга учради.

Қадим замонларда иродаси кучли, жисмонан бақувват инсонлар бошга кийдирилган чамбарак воситасида ақл-идрокидан, маънавий дунёсидан маҳрум этилади, синдирилади. Бу — жузъий ҳодиса. Бир-бирини маҳв этишга тайёр турган икки тузум мафкуравий пойга натижасида коинотга чиқиб борсаю ким-кимдан зўрлигини намоиш этиш мақсадида Ер юзига чамбарак кийдириб қўйишса, нима бўлади? Қандайдир бир кишининг шахсий фожиаси ҳаммани ёппасига ўз комига тортиб кетадиган кун яқин қолмадими? Мусибатнинг бегонаси бўлмайди. Фожа қамровидан, узоқ-яқинлигидан қатъи назар ҳар доим фожа бўлиб қолаверади. Инсониятга хавф солиб турган ҳалокатдан огоҳ этиб қўйишни истардим. Шу истак туфайли асар ёзилди.

Шохонов. Маълумки, «манқурт» атамаси қадимдан буён турк халқлари орасида юради. Манқуртга айлантириш орқали қанчадан-қанча сир-асрорни яширишга уринмасинлар, лекин лаънатланган сўз бизнинг луғатимизда кўп асрлар давомида сақланиб келаётир. Сиз ўша замонлардан қолган чакана қийноқ усулига қалам урдингизу янгича талқин қилиб, бу мавзуни умуминсоний фалсафий муаммо даражасига кўтариб юбордингиз. Ҳозир «манқуртчилик» атамаси халқаро луғат жамғармасидан ўрин олди.

Агар эътибор берган бўлсангиз, инсонни хотирасидан маҳрум қилиш тўғрисида ҳар ким ҳар хил ёзади. Боз устига, бу бировнинг хом хаёли эмас, балки ўз илдизлари билан Манас

давридаги хурофий услубга бориб қадалади. Минглаб йиллар давом этган қадимий тарихи мобайнида ўз бошидан не-не кулфатларни кечирган Осиё қитъасида қандайдир ёвуз даҳо томонидан ўйлаб топилган услуб бу.

«Асрни қаритган кун» романи эълон қилингандан сўнг, собиқ Совет Иттифоқида маданий-тарихий ҳалокат ёқасига бориб қолган камсонли халқларнинг фожиаси тўғрисида бор овоз билан гапира бошладилар. Манқуртчиликка қаршилиқ кўрсатиш масаласи улар учун долзарб бўлиб қолди. Бошқача айтганда, Сизнинг оғзингиздан чиққан аччиқ ҳақиқат миллат ва элатларни дилгир этиб қўйди.

Бир неча йиллар муқаддам Болтиқбўйи республика-ларида ва Молдовада ёшлар тинч намоиш чоғи кўча-ларга кўтариб чиққан «Биз манқурт эмасмиз!» деган шиор боя айтган фикримнинг ёрқин исботидир.

Сизга ҳам маълум бўлса керак, инсоннинг ақл-идрокига, унинг озодлигига қарши қаратилган яна бир жиноят «зомби» деб аталади. Нақл қилишларича, манқуртчиликдан унча фарқ қилмайдиган бу «илми аъмол», дастлаб, Африкадаги қабилалар ўртасида тарқалган, ҳозир «аср жинояти» сифатида ном қозониб улгурган. Афсонага ўхшайдиган ўша воқеаларга ишонадиган бўлсак, беихтиёр сочимиз тикка бўлиб кетади. Умуман олганда, мақсад деярли бир хил — инсон итоатгўй қул-ижрочига айлантирилади. Фарқ шундаки, ўлдириб-тирилтириш воситалари мутлақо махфий ҳолатда сақланган. Бу жумбоқнинг ечилиш тарихи ҳам бошқача бўлган.

Битта африкалик далада кетаётиб, ишлаётган одамлар орасида бундан 15 йил муқаддам ўлиб кетган оғасини таниб қолади. Кўзларига ишонмасдан арвоҳнинг ёнига яқин боради. Ҳақиқатан ҳам, бу одам оғаси экан. Фақат кўзлари маъносиз, ҳайвоний учқун сачраб турарди. Ўз укасини кўриб, ҳатто пинак бузмайди. Соқовга ўхшарди. Исмини эшитиб ҳам жавоб қайтармайди, бир нималар деб гўлдираб қўяди, холос. Бахтга қарши, ишга ҳалақит берилаётганини сезиб, омов учи билан укасини туртиб, яна-тагин ерни шудгор қилишга киришиб кетади. Даҳшатга тушган укаси тез орада фаҳмлайдики, далада ишлаётган одамлар тирик мурдалар эди, холос. Бўлган воқеани уйдагиларга, кўни-қўшниларига айтиб берган йигит ўртоқлари билан қабристонга боради. Не кўз билан кўрсинки, қабр бўм-бўш эди.

Эринчоқлик билан тузилган давлат комиссияси маҳаллий полиция бошқармаси билан ҳамкорликда шубҳа остига тушган қабилани узлуксиз назорат остига олади. Маълум бўлишича, қадим замонлардан буён яширинча одамлар «зомби»лаштирилган экан. Қулларнинг текин меҳнатидан фойдаланиш йўллари қидириб юрган ўша қабила кутилмаган «илмий» кашфиёт яратади. Самара бериши аниқ бўлган тажриба ўтказиш учун олдиндан жисмонан бақувват ёш йигитлар танлаб олинарди. Қабила аъзолари бу ерликларга яхши таниш бўлган сув ҳавзаларидан икки тишли захарли балиқларни овлашиб, унинг елкасидаги қанотини кесиб олишади. Уни овқатга қўшиб пиширадилар, сўнг танлаб қўйилган номзодга едирилади. Бу овқат нафас йўллари фалаж қилиб, бевақт ўлимга сабабчи бўлади. Қабила аъзолари марҳумни дафн этилган қабрдан кавлаб олишиб, ўрмондаги овлоқ чангалзорга элтадилар. Маросим руҳига мос равишда кийим-кечак кийиб, безаниб олган қоҳин-афсунгарлар қоқирик-суқуруқ қилишга киришадилар; марҳумнинг қулоғига махсус афсун дуоларини ўқийдилар. Аини чоғда фақат маълум доирадаги одамларга маълум бўлган гиёҳлардан тайёрланган дори-дармонлардан фойдаланадилар. Қисқаси, эртаси куни эрталаб марҳумга жон киради. Марҳум худди олдингидай соппа-соғ, бақувват ҳолатида тиради, лекин ўз исмини ҳам, насл-насабини ҳам бутунлай унутди. Шундай қилиб, қабила тап-тайёр қулга эга бўлади, уни бемалол пахтазорга ишга жўнатиш мумкин. Эртадан то қора хуфтонгача миқ этмасдан ишлайверади: колхозда ишляптими, совхозда ишляптими, ҳиссадорлик жамияти тузилдими ё ижара пудрати жорий этилдими — унга барибир, фақат меҳнат қилишни билади, холос. Охири ўша сирли жиноятнинг жумбоғи топилади. Бироқ, айтишларича, ҳозир ҳам марҳумлар баъзан ўғирлаб кетилар экан.

Айтматов. Манқуртчилик билан зомбичилик гўё садизм дарахтидан ўсиб чиққан икки шохга ўхшайди. Майли, номлари ҳар хилдир, лекин моҳияти битта. Инглиз ёзувчиси Грэм Грин ўзининг «Комедиантлар» романини ёзишдан аввал «аср жинояти» бўлмиш зомбичиликнинг хусусиятларини атрофлича ўрганиш мақсадида Гаитидаги қабилалардан бирининг ҳузурда бўлади. Кейинчалик ўз кундалигида қўйидаги сўзларни қайд этиб қўяди: «Тонтонмакути» номи билан машҳур бўлган мустабид Дювальенинг махфий полицияси асосан зомбилардан ташкил топган. Шунинг учун оддий фуқаро доимо қўрқув остида ҳаёт кечиради.

Матбуот хабарларига қараганда, бу хилдаги жиноят фақат Африкада рўй бермайди. Австралиянинг маҳаллий аҳолиси ўртасида ҳамон зомбичилик таг-томири билан йўқолиб кетмаган. Элатшуносларнинг гувоҳлик беришича, Австралияда қурбонликни танлаш ҳуқуқидан афсунгар фойдаланади. Оёқ-қўли боғланган одам ёнбошлатиб ётқизиб қўйилади-да, нишли балиқ қилтаноғи ёки ўткир учли найза юракка санчилиб, қурбон вақтинча ўлдирилади. Юрак уришдан тўхтайди, нафас олиш ҳам тўхтайди. Вақти-соати келгач, марҳум тирилтирилади; ўтмишини унутишга мажбур қилинади. Нақл қилишларича, бундай зомби руҳан соппа-соғ бўлган рисоладаги инсондан деярли фарқ қилмас экан. Фақат баъзан бир нуқтага тикилганча эртадан кечгача ҳаракатсиз ўтириши мумкин экан.

Шохонов. Ўшанга ўхшаш битта воқеага шахсан гувоҳ бўлган сайёҳ Жорж Райт ўз кузатишларини қўйидагича қоғозга туширади: «Ерда ётган одам ўлган эди. Афсунгарларнинг бақир-чақир, барабанлар товуши кучайиб боргани сари марҳумга аста-секин жон кира бошлади. Дастлаб, у қўлларини кўтариб кўксига қўйди. Кейин чўнқайиб ўтирди. Бақир-чақир авж пардаларга кўтарилган пайт ўзимни қўйгани жой тополмай қолдим. Ҳозиргина тирилган зомбининг нигоҳи билан кўз уриштиришдан ҳам даҳшатли нарса бўлмаса керак».

Сиз ёзган эдингизки, инсонни бахтдан бенасиб қилиш мумкин, бойликдан маҳрум қилиш мумкин, ҳаётдан ҳам маҳрум қилиш мумкин... Лекин, ақл-идроққа, хотирага — инсоннинг муқаддас бойлигига тажовуз қилишданда оғирроқ жиноят бормикан? Бунга ким жавоб беради?

Айтматов. Зомбичилик Америка қитъасида ҳам кенг тарқалиб кетгани тўғрисида газеталар кўпдан бери ёзпти. Зомбилар оғир жисмоний меҳнат остида эзилибгина қолмасдан, айна чоғда улар ҳар хил жиноий жабҳаларга жалб этилаётир. Маълумотларга қараганда, Африкадаги ибтидоий маросимлар тарих солномасига қайтарилган бўлса-да, лекин замонавий компьютер билан қуролланган тизим кўпдан бери айрим кишиларни ва ҳаётини муаммога дуч келган ижтимоий гуруҳларни ёллаш, зомбилаштириш билан махсус шуғулланаётир. Агар зомбига айлантилган инсон ўзига нисбатан зўравонлик ишлатилганини исботлаб берса, бундай жиноятни назорат қилишга қодир бўлмаган мамлакат ҳукумати гуёки 1,5-2 миллион доллар жарима тўлашга мажбур экан.

Гаитидан Америкага муҳожир бўлиб борган Жак Орнюв исмли кимса ўзини зомби деб эълон қилди ва ижтимоий ҳимоя жамғармасидан товон тўлашни талаб этди. Жамғарма раҳбарияти маълумот тўплай бошлади: Гаитидан жўнатилган ҳужжат нусхасида айтилишича, Орнюв исмли фуқаро 1978 йили 50 ёшида вафот этган экан. Боз устига, дунёдаги бирорта мамлакатда марҳумларга нафақа тўланмайди.

— Мен ҳақиқатан ҳам ўлган эдим, кейин тирилдим, — деб иқроор бўлди Орнюв. — Лекин, ҳозир мен тирикман, ахир! Менинг ўлимимда ҳам, тирилишимда ҳам кимларнингдир қўли бор. Хўш, менинг айбим нима?

Шохонов. Қизиқ, бутун дунёдаги қанча садизм қурбонлари, қанча манқуртчилик ва зомбичилик қурбонлари номидан ўша аламли ҳайқириқ янгради экан?

Декабрь ҳодисалари бўйича хусусий тергов олиб бораётган пайтларимда С. исмли фуқаро (фан номзоди) икки ҳамроҳи билан ҳузуримга келди.

— Бу иш бўйича қамоққа олинган пайтимда менинг бошимга битта аппаратни михлаб қўйишди. Ўшандан сўнг зомбига айланиб қолдим. Ўша сеҳрли қурилма воситасида хавфсизлик хизмати ходимлари мени тун бўйи азоблайдилар; ҳар хил бўйруқ беришади, йўл-йўриқ

кўрсатишади ва менинг ўй-фикрларимни ёзиб олишади. Энди бирдан-бир умидимиз Сиз билан Ўлжас Сулаймоновдан. Бундай азоб-уқубатлардан халос қилинг, — деди йиғламсираб. Сўнг чаккасидаги ўроқсимон тикилган чокни кўрсатди.

КГБ ихтиёрида одамларни зомбига айлантириб қўядиган махсус аппарат ва узоқликдан бошқариладиган қурилма борлиги тўғрисида кўп гап-сўзлар юрган бўлса-да, лекин у пайтлари буни исботлашга ҳеч қандай имкониятимиз йўқ эди.

Кейинчалик бир қатор нуфузли нашрларда руҳиятга таъсир ўтказадиган қурол ишлаб чиқариш билан машғул бўлган ва инсон ақл-идрокини бошқаришга мўлжалланган тадқиқотлар ўтказадиган махсус-махфий марказ Москванинг ўзида борлиги далил-исботлар билан фош этилди.

Энди ўқувчи савол бериши мумкин: манқуртлар ва зомбилар ҳақиқатан ҳам мавжуд эдими? Ёки булар фақат одамлар орасида тарқалган миш-мишлардан иборат шафқатсизлик кўринишими?

Истисно эмас, бу масалани кўндаланг қилиб қўядиган кишилар ҳам учраб қолиши мумкин: «Агар бу гаплар рост бўлса, технологик жараёни босқичма-босқич, батафсил тасвирлаб, исботлаб беринг!»

Қадим замонларда одамни манқуртга айлантириб қўйиш ҳодисаси ҳақиқатан бўлган. Худога шукрки, бизнинг кунларимизда бундай ҳодиса учрамайди. Бироқ, шак-шубҳасиз иқроор бўлмоқ лозимки, манқуртлаштириш ғояси янгиланган нусха ҳолатида ҳозир давлат аҳамиятига молик масала сифатида яшаб турибди. Биз шу ҳолатни ўз суҳбатимиз давомида қисқача тасвирлаб ўтдик, холос.

Сир эмаски, инсониятнинг ақл-идроки нафақат шон-шухратга, балки ҳеч қачон ўчмайдиган иснод орттиришга ҳам мойил бўлади. Агар эволюцион тараққиёт қонунларига амал қилинса, табиий танлаш жараёнида Homo sapiens авлоддан-авлодга яхшиланиб бориши керак. Шундай деймиз-у, лекин сайёрамизда жиноятчилик даражаси борган сари ўсиб бораётганини қандай изоҳлаш мумкин?

Айтматов. Масалан, Ироқда ўғрилиқ устида ушланган одамнинг қўли кесилади. Ўғрига жазо берилади, бошқаларга ибрат бўлади. Хўп, ўғрининг қўли кесилади, у бир умр инвалид бўлиб қолади ва ҳеч тuzалмайдиган руҳий жароҳатга учрайди, лекин унинг бетамиз қилиқларига чек қўйиб бўлармикан? Эътироф этишларича, дунёда қотилликнинг икки юзга яқин тури бор экан! Ҳар бирининг асосида садизм ётади. Унинг битта шохи — манқуртчилик Осиёда униб чиқди, бошқа шохи — зомбичилик Африкада унди. Айтайлик, илмий-техника инқилоби меваларидан баҳраманд бўлган бирорта садист-диктатор алаҳсираб дунёга ҳукмдор бўлишни хоҳлаб қолади ва манқуртлар билан зомбиларни оммавий қирғин қуроли сифатида ишлаб чиқара бошлайди... Ҳатто хаёлимизда ҳам бундай ҳалокат рўй беришидан худо сақласин!

Шохонов. Тарихдан яхши маълумки, жамиятда садизмнинг кучайиб, миллий ғожиа даражасига кўтарилиб кетишига кўпинча давлат тепасида ўтирган ҳукмдорлар сабабчи бўлади. Мисол тариқасида қадимий Римдаги гладиаторлар (қуллар) беллашувини олиб кўришимиз мумкин: дастлаб, бирорта императорнинг мотам маросимида ўтказиладиган қуролли рақибларнинг мусобақаси кейинчалик бутун Италияда халқ ўйинларига айланиб кетади.

Эрамиздан аввалги III асрдан эътиборан гладиаторлар беллашуви учун энг охирги техника ютуқлари билан жиҳозланган махсус майдонлар, иншоотлар барпо этилади. Денгизда мусобақа ўтказиш учун эса жанговар кемалар жиҳозланади, минглаб қулларга, асирларга қурол-яроқ берилади. Суворийлар, найзабозлар, қиличбозлар беллашуви ҳам жанговар «жанр» сифатида ривожланиб, кундалик таомилга айланиб қолади.

Императордан то гадойларгача бўлган омманинг муҳаббатини қозонган, ақл-идрокни, қалбларни ром этган, катта-кичикни муҳлисга айлантириб олган қонли мусобақалар йилдан-йилга қамровини кенгайтириб, ваҳшийлик даражасини ва қурбонлар миқдорини ошириб боради. Васвасанинг чеки-чегараси кўринмасди. Ақл-хушини йўқотиб қўйган император

Калигула гладиаторлар беллашувини театр томошаси деб биларди ва аёлларни, қарияларни, ҳатто майиб-мажруҳларни майдонга ҳайдаб чиқарарди. Клавдий эса қуруқликдаги томошалар билан қаноатланмай, денгизда ҳам қир-пичоқ томошалар уюштиради. Император Вителлий ўзининг туғилган куни муносабати билан Римнинг барча 265 мавзесида гладиаторлар беллашуви ўтказилади. Тит бўлса, бундай қора томошани узлуксиз 100 кун давом эттиради. Боз устига, Тит ҳукмронлик қилган даврда «одамхўрлик зиёфати» кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражага етади: 123 кун мобайнида ўн минг нафар гладиатор бошидан жудо бўлади. Жазаваси тутган рақиблар бир-бирининг қоринларини ёриб ташлайдилар, қўлларини кесиб оладилар, бошларини сапчадай узиб юборадилар.

Юз минглаб томошабинлар эртадан-кечгача майдонларни тарк этмайди, ғолибларни табриклайдилар, мағлубларни эса нимжон, такасалтанг кимсалар сифатида калака қиладилар; ғала-ғовур кўтаришиб, таассуротлари билан ўртоқлашадилар, ҳузур қилиб хордиқ чиқарадилар. Тинч-тотув яшаётган халқ ўз қонига чўмилиб ўтирса ва бундан ҳузур қилса, хўш, дунёда баттар бедодлик борми? Афсуски, «Нон билан томоша беринг!» деган шиор ҳали-бери ўлмайди.

Рим халқини қирғиндан қутқармоқ масъулияти, дастлаб, насроний дини зиммасига тушади. Император буюк Константин насронийликни қабул қилгач, ибодатхона қўнғироклари мамлакатга хушxabар таратади. Одамлар диёнат ва эзгулик томон юз бурадилар. Бу ҳол фақат ихтиёрий хоҳиш-истак туфайли эмас, балки мажбурий таъқиқ натижасида рўй беради: Исо пайғамбарнинг таълимоти бўйича, ҳар қандай зўравонлик ман этилади, таълимотга амал қилмаган муртадлар жазоланади.

404 йили Римда энг охири марта гладиаторлар беллашуви бўлади. Кичик Осиёдан келиб, томошабинлар сафида ўтирган Телемах исмли роҳиб олишаётган гладиаторларни ажратиб қўймоқчи бўлади. Лекин, қасос олови кўзларини кўр қилиб қўйган гладиаторлар бегуноҳ роҳибни қилич билан чопиб ташлайдилар. Улар фақат ўлимдан кейингина ярашамиз деб қасам ичгандилар. Бу ҳолат томошани кузатиб ўтирган император Гонорияга жуда қаттиқ таъсир қилади: у келажакда гладиаторлар ўйинини қатъиян ман этади.

Римликлар қонли тўқнашувлардан фориғ бўлганликлари учун императордан эмас, балки жафокаш Телемахдан миннатдор бўлишлари керак!

Айтматов. Бу воқеадан қўйидагича ибратли хулоса чиқариш мумкин: ўзгаларнинг азобидан заррача бўлсин ҳузур қиладиган киши сусткаш садизм дардига чалинган бўлади. Демак, инсонпарварлик ва диний тарғибот воситаси билан ўша хавфли унсурни бартараф этиш масаласи ҳамон кун тартибиде турибди.

Испан корридаси ҳозирги кунларда ҳам миллионлаб томошабинларни ўзига жалб этиб келаётир. Инсон қутурган буқа қиёфасидаги ажал билан юзма-юз олишиб, томоша кўрсатади. Ҳатто шу даражага етадики, коррида пайтида агар бутун Испанияда бўлмаса-да, аммо Мадрид кўчаларида ҳаёт тўхтаб қолади. Бирор сабаб туфайли стадионга етиб боролмай қолган киши бўлса, у телевизор экранидан ўша томошани кўз узмасдан, мириқиб кўради.

Шохонов. Мутахассисларнинг энг охири тадқиқотлари аччиқ ҳақиқатни исботлаб берди: кўпчилик одамлар ичкиликбозликка тарафдор экан. Шундай бўлса, нега кўпчилик пиёниста бўлиб қолмаяпти? Маълум бўлишича, бу масала одамнинг ўзига хос жисмоний хусусиятларга, ўзини-ўзи назорат қила олишига, сабр-қаноатига, анъаналарга, муҳитга боғлиқ экан. Кундалик ҳаётимизда ирkit жўраларининг таъсирида ичкиликбозликка муккасидан кетган эркаклар фожиасини ҳар куни учратиб турамыз. Афсуски, кейинги пайтларда айрим аёллар ҳам пиёниста эрлари билан бу борада мусобақадор бўлиб қолдилар.

Биз одамлар тўғрисида гапиряпмиз, лекин ҳатто ўсимликлар оламида ҳам «иссиқ сув» иштиёқмандлари борлигини олимлар аниқлашди. Тажриба ўтказиш учун ажратилган пайкалларга экилган ўн туп ўсимлик оддий сув билан суғорилади. Яна ўн туп ўсимлик эса спирт аралаштирилган сув билан суғорилади. Натижа қўйидагича бўлади: дастлабки ўсимликлар

одатдаги мезонларга мос равишда вояга етади, кейинги ўсимликлар эса новчалиги, япроқларининг катталиги билан кескин ажралиб кўринади. Сўнгра ҳар икки пайкалдаги ўсимликлар оддий сув билан суғорилади: «пиёниста» ўсимликлар аввалги кўркамлигини йўқотиб, қовжираб қолади.

Спиртли маҳсулот қолдиқларини сурункали равишда истеъмол қилиб юриб, батамом «алкаш» бўлиб қолган чўққалар, ғозлар, ўрдаклар қай аҳволга тушиб қолгани тўғрисида газеталарда вақти-вақти билан мақолалар эълон қилинаётир.

Бу нарсалар ер юзасида яшайдиган ҳар қандай тирик мавжудотнинг ўзига хос «хурмача қилиғи» борлигини англамайдимиз?

Собиқ СССР ҳудудида пайдо бўлган мустақил республикаларда кейинги йилларда ёшлар ўртасидаги жиноятчилик 8-10 баробар, айрим турлар бўйича эса 14 баробар ортиб кетди. Зўравонлик, шафқатсизлик тарғиб қилинаётган ва уятли саҳналарни мароқ билан кўрсатадиган хорижий видео маҳсулотларнинг бемалол уйимизга кириб келиши натижасида қишлоқ ва шаҳар кўчаларида оммавий ёвузлик бошланмадимиз? Бу масалада қачонгача юз-хотир қилиш мумкин?

Назаримда, бугунги суҳбатимиздан қуйидагича хулоса чиқариш лозим: ҳар бир киши маълум даражада садизмга, мазохизмга мойил бўлади. Ўша унсурлар кимлардадир деярли сезилмайди, кимлардадир ўртача бўлади, кимлардадир сезиларли миқдорда бўлади. Бу ҳол бошқа ҳар қандай касалликдан фарқ қилмайди: зирапча тирнаб қўйган аъзо кейинчалик шишиб кетиши мумкин, тумов асорати натижасида инсон ҳалок бўлиши мумкин. Диний амри маъруф билан ҳамкорликда олиб бориладиган инсоний тарғибот ва меҳр-шафқатга чорловчи ташвиқот самараси ўлароқ ҳар қандай юқумли касалликнинг ўчоғи бартараф этилиши ҳеч гап эмас. Бу ўринда давлат томонидан кўрсатиладиган доимий ғамхўрлик ҳам жуда зарур. Ишқилиб, инсон қалбидаги ҳайвоний туйғуларни уйғотиб юбормасак бас.

Айтматов. Советлар даврида генетика илмининг ўзи ичидан бузилди ва таъқибга учради. Генетика соҳасида жонбозлик кўрсатиб, самарали ишлаётган олимлар қамоққа олинди, сургун қилинди, йўқотилган илмий асарлар унутилди.

«Европа барча иблисларнинг онасидир», деб ёзган эди бир пайтлари К.Юнг. Агар Европага ва умуман, Ғарбга ижтимоий ва инсоний ҳалокатларнинг етакчиси сифатида назар солсак, биз учун ибрат бўладиган кўп воқеаларга дуч келамиз.

XX асрнинг биринчи ярмида Европа маданиятининг синчиков намояндалари «оммавий инсон», «оломонбоп инсон», «ижодкор инсон», «фаустий инсон» даври бошланажagini каромат қилдилар ва хийла қамровдор талқин этилган асил қадриятларнинг йўқолиб кетажagini кўрсатиб ўтдилар.

Рухиятшунослик илми асосида инсоннинг ўзлигини йўқотиш ҳодисаси фавқулодда теран талқин қилинди. Таҳлилий руҳшуносликнинг отаси ҳисобланмиш К.Юнг: «Соппа-соғ инсоннинг руҳий қусурлари ижтимоий ва сиёсий соҳаларга ёриб киради ҳамда уруш ва инқилоб каби оммавий талваса кўринишида намоён бўлади», деб ёзади. Шундан кейин «кўпчилик одамлар оломон шаклида бирлашади, жамоат аъзоси бўлган одамнинг ўсиб-улғайиб борадиган қуввати тушовни узиб, оломоннинг бир қисмига айланмай турган пайтида ҳар бир кишининг қалбида ухлаб ётган ваҳшатлар, иблислар озодликка чиқади. Оломоннинг ажралмас қисми сифатида кўпчиликка қўшилган одам онгсиз равишда ахлоқан ва ақлан тубанлашади. Шу даражада тубанлашадими, у энди ақл-идрок остонасида туради ва доимо, ҳар қандай дақиқада оломон томонидан ҳаракатга келтирилиши мумкин бўлади...» Шундай қилиб, «телба билан оломон ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, чунки икковини ҳам қиёфасиз, мавҳум кучлар ҳаракатга келтиради; зотан, оломоннинг бир қисмига айланиб қолган инсон руҳий жиҳатдан соғ эмасдир».

Жазавага тушиб қолган оломон билиб-билмай шафқатсизлик қилади, зўравонлик ва бузғунчилик йўлида оммавий қурбонлик келтиради.

Шохонов. Ҳозирги замондаги инсон маълум маънода жанг майдонини эслатади. Умуман, долғали замонларда, ижтимоий силкиниш пайтларида ҳар доим қандайдир қонуният пайдо бўлади: жамиятда қўққисдан гўё ҳеч нарса билан асосланмаган ҳолда жинсий фаоллик бошланади; кўпинча эҳтиросга эрк бериб юборилади, шарм-ҳаё унутилади. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида анъанавий оила ва ахлоқ инкор этилгач жинсий ўзбошимчалик рўй берганини, Франциядаги ёшлар инқилобини, «хиппи»ларни, «жинсий инқилоб» шиори остида бош кўтарган «битник»ларни, «рокер»ларни, «наци»ларни ва уларнинг қўпол шаҳвоний ҳаракатларини эслаб ўтиш кифоя бўлса керак.

Бу воқеалар бугунги давр инқирозга юз тутганини кўрсатибгина қолмайди, айти пайтда сайёрамиз қамровида янги тартиб-қоидалар вужудга келаётганидан ҳам гувоҳлик беради. Бу силкинишлар инсон оламига ёриб кираётган кучли жараённинг акс садоларидир.

Айтматов. Эзгулик салгина чекинса — бас, унинг ўрнига дарҳол ёвузлик мустаҳкамланиб олади. Афсуски, биз узоқ вақт бунга аҳамият бермадик. Тирик инсон яратувчилик ва бузғунчилик, ўйлаб ва ўйламасдан қилинадиган сон-саноксиз ҳаракатлар манбаидир. Инсоннинг ички олами ниҳоятда мураккаб ва хавфли йўл-йўлаклардан иборат. Лекин, нима бўлишидан қатъи назар, қонхўрдан қонхўр туғилишини, ёвуз кимсадан ёвуз кимса туғилишини, манқуртчилик ва зомбичилик вабосини оллингдан бартараф этиш керак. Бу жамики инсониятнинг муқаддс бурчи ҳисобланади.

ҲОКИМИЯТ ВА МАЪНАВИЯТ ЁКИ ПОДШОҲЛАР, ХОНЛАР, ҚИРОЛЛАР, ПРЕЗИДЕНТЛАР ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР

Мамлакатни бирлаштириб, жипслаштириб, ички ва ташқи сиёсатини бошқариб, маданиятни асраб ва ривожлантириб, давлат қудратини ошириб ва айни чоғда бошқарув жилловини қўлда маҳкам тутиб туриш ниҳоятда мураккаб ва масъулиятли вазифадир. Бу вазифани бажариш ҳар хандай ҳукмдорнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Чингиз Айтматов

*Фақат савоб ишларгина эмас,
Балки инсоний гуноҳлар ҳам эсдан чиқарилмаслиги керак.*

Мухтор Шохонов

Шохонов. Етмиш йил мобайнида икки юзу эллик миллион халқни ягона коммунистик мафкура остида бирлаштириб турган Совет Иттифоқи худди лой гупчакка ўрнатилган улкан филдирак мисоли ўз оғирлигини кўтара олмасдан қулаб тушди.

Айтматов. Шу боис бугун бизнинг олдимизда янги вазифалар турибди. Собиқ СССР вайроналари ўрнида Марказий Осиёда пайдо бўлган мустақил республикаларнинг ўзаро алоқалари қайси йўналишларда ривожланиб бориши керак? Янги ҳокимият ва демократиянинг чегараси қандай бўлади?

Шохонов. Илгари марказдан озиқланадиган ва бир-бирларига «оғаларча» ёрдам кўрсатадиган собиқ Иттифоқ республикалари мустақилликни қўлга киритгач, иқтисодий инқироз исканжасига тушиб қолдилар. Тақсимот ва таъминотнинг марказлашган тизими бутунлай издан чиқиб кетди, ҳар бир мустақил давлат ўз имкониятлари даражасида ҳаёт кечира бошлади. Афсуски, имкониятлар ҳам аллақачон сафдан чиқиб қолган экан. Тез орада талаб ва эҳтиёж ўртасида ўтакетган қарама-қаршилик рўй берди. Оддий мисол келтираман. Кундалик турмушда ишлатиладиган машинанинг битта мурвати Ўзбекистонда, иккинчиси Украинада, учинчиси Белорусда, тўртинчиси Россияда тайёрланар экан. Айтайлик, Қозоғистон тупроғида Менделеев жадвалидаги барча унсурлар бор. Шунга қарамасдан, ўша унсурларни қайта ишлаб, тайёр маҳсулот чиқарадиган корхоналар нима учундир бошқа республикаларда қурилган эди.

Буни қандай тушунмоқ керак. Жуда оддий. Аввал-бошдан узоқни кўзлаган сиёсий ҳисоб-китоб қилинган: агар бирорта республика бирдан мустақил бўлишни хоҳлаб қолса, бу хоҳиш ҳеч қачон амалга ошмаслиги лозим эди. Бироқ, вақти-соати етгач, ўша алоқалар узилиб кетди. Худди инсон танасидаги қон томирлари қирқиб ташлангандай бўлди. Натижада ҳар бир мустақил давлат мисли кўрилмаган қийинчиликларни бошидан кечираётир. Мана шундай шароитда бугун республикалар биргаликда инқироздан қутилиб чиқиш имкониятларини қидиришяпти.

Айтматов. Черчилль тўғри айтган экан, демократия қанчалик ёмон бўлса ҳам, инсоният ҳозирча бундан яхшироғини ўйлаб топгани йўқ! Жуда ғалати ҳол.

Иқтисодий муносабатлар ўзгариши баробарида бизнинг маънавий бойлигимиз ҳам путурдан кета бошлади. Яшириб нима қилдик, совет ҳокимияти йилларида санъат, адабиётнинг ҳар қандай тури партия ташвиқотининг қуролига айланиб қоларди. Доимо бедор бўлган цензура маданиятни «социалистик реализм» қолипларида сақлаб туришга уринса-да, лекин давлат нашриётлари жуда катта ишларни амалга оширарди, узлуксиз равишда ва ўз вақтида сифатли босма маҳсулотлар чиқарарди. Сиёсий ҳомийликдан маҳрум этилгач, давлат илгаригидек нашриётларни, газета-журналларни молиявий жиҳатдан таъминламай қўйди.

Бозор иқтисоди муносабатларининг мана шундай аёвсиз қонунлари бор.

Ўз меҳнатинг билан ўзингни таъминлай олмасанг, тижорат ақуласига ем бўласан. Шу боис китоб дўконларини, пештахталарни, бозорларни ярамас олди-қочди асарлар эгаллаб ётибди. Зўравонлик, қотиллик, талончилик руҳи билан суғорилган бу асарлар, аслида, жиноятчиликни такомиллаштириш бўйича ўзига хос қўлланма вазифасини бажараяпти.

Бундай ахлоқсизлик учун ким жавоб беради? Жавоб бериш ҳам, жавобгарни топиш ҳам жуда мушкул. Чунки, биз мамлакатни демократик тараққиёт йўлидан бошқариб бормоқчимиз.

Майли, шундай бўлсин. Бироқ, бизнинг жамиятимизда бирталай демократик эркинликлар нотўғри талқин қилиняпти. Бемаза қовуннинг уруғидек урчиб кетган арзон-гаров адабиётлар ёш авлодни шубҳали анъаналарга ўргатаётган бўлса, биз бунга қачонгача бефарқ қараб ўтирамыз? Келажак авлод олдида ўтиш даврининг қийинчиликлари шунақа бўлар экан деб, ўзимизни оқлаймизми?

Шохонов. Эътибор бердингизми, биз миллий таълим-тарбия тизимини бартараф этишимиз билан жамоатчиликнинг руҳиятида салбий ўзгариш рўй берди?

Илгари ёшлар янги ўқиган китоблари билан мақтанишарди. Ҳозир эса беш сўм ёки тангани қандай қилиб ўнга айлантиргани тўғрисида бир-бирларига мақтанадилар ва бу ҳол ҳеч кимни ҳайрон қолдирмайди.

Начора, замон ўз ҳукмини ўтказди. Ҳаммасига фақат ёшлар айбдор эмас. Бироқ, инсонни инсон қиладиган маънавий бойлик ўз аҳамиятига кўра, ўнинчи, ўн бешинчи, ҳатто йигирманчи ўринга тушиб қолдики, бу ҳол кишига алам қилади.

Бир ҳамён пулни маънавий бойликдан устун қўядиган жамиятнинг келажаги забундир.

Яқинда қизиқ бир воқеани гапириб беришди. Энди йигирма беш ёшга тўлган тижоратчи йигит туғилган кунини нишонлабди. Майли, пули кўп бўлса, нишонлайверсин. Лекин, у йигирма беш қаватли «Қозоғистон» меҳмонхонасининг томига ярим кечада замбарак чиқартириб, ўзининг шарафига йигирма беш марта «салют» оттирибди! Бу пайтда Олмаота аҳли ширин уйқуда экан...

Айтматов. Ҳамма бало шундаки, дастлаб, демократияни биз бошбошдоқлик деб тушундик. Бўлмасамчи, ҳар ким ўзига хон, ўзига бек, ҳар ким кўнгли тусаган ишни қилади. Кўнгул эса нималарни тусамайди?! Хўш, кўзимизни қоплаган ёғни артиб, мундоқ қарасак... нималарни кўрдик? Йўқ, биринчи навбатда демократия — қаттиқ тартиб-интизом. У ўзига хос мезонларга, чек-чегарага эга бўлиши керак.

Содда бир мисол. Оила — давлатнинг митти кўриниши, бирламчи бўғини. Унда ҳам бошлиқ бўлади, ўринбосар бўлади, оддий ижрочилар бўлади. Агар демократияни пеш қилиб, келин ўз қайнонасига гап қайтарса, ўғил эса ўз онасига ўшқираверса?! Маданиятдан, маънавиятдан мосуво бўлган, тинч-тотувлик ўрнига нифоқ ва мусибат келтирадиган бундай «демократия» кимга керак?!

«Шод-хуррамлик билан ғам-ғуссанинг ораси бир қадам», деган эди императорлик тожтахтидан ва ҳокимиятдан маҳрум этилиб, сўнги кунларини яшаш учун Муқаддас Елена оролига сургун қилинган Наполеон Бонапарт. У алам билан шундай дейди. Жуда кўп тарихий воқеалар гувоҳлик берадики, ақл-идрок билан ҳаракат қилиш лозим, қўлга киритилган ютуқлар асраб қолиниши даркор. Акс ҳолда, демократия билан бошбошдоқликнинг ораси бир қадам, холос.

Бугун биз покланиш ва уйғониш йўлини танладик. Хўш, қаёққа кетяпмиз, қаерга боришимиз мумкин? Бу нарсани аниқ билишимиз лозим. Афлотун бундай деб ёзган эди: «Мутаассиблик қандайдир бегона тузумда эмас, айнан демократия даврида вужудга келади: бошқача айтганда, чексиз озодлик оқибатида энг даҳшатли, энг шафқатсиз куллик пайдо бўлади. Демократия пинҳоний касалликни қўзитади. Менимча, такасалтанг ва исрофгарчиликка мойил айрим тоифадаги кишиларнинг пайдо бўлиши касалликнинг илк нишонасидир. Илгари биз улардан пилик ўрнида фойдаланардик. Энди ачимсиқ тутун буруқситиб ётган ўша пиликлар нутқ сўзлайдилар, фаолият кўрсатадилар. Бошқалар эса минбарга яқинроқ жойга сурилиб

Ўтирмоқчи бўладилар, минғирлайдилар ва бошқача фикр билдирмоқчи бўлган одамга йўл бермайдилар. Охир оқибат бўҳтончилар томонидан алданганини пайқаб қолган халқ ёвузлашиб кетгани учун эмас, балки кўр-кўрона равишда уларни ўлдирмоққа шайланадию пиликлар ҳақиқатан давлат тарафдори бўлиб оладилар... Демак, шундан ҳам кўриниб турибдики, агар мутаассиб пайдо бўлса, у айнан мана шу заминдан ўсиб чиқади, яъни у халқнинг гумаштаси бўлади... Фавқулодда итоатгўй оломон ўз қўлида эканини билган мутаассиб қабиладошларининг қонини тўкишдан ўзини тия оладими? Аксинча, адолатсиз айблар билан одамларни суд қилади ва бировнинг жонини олиб, ўзини мурдор қилиб қўяди. Одамларни қувғин қилиб, даҳшатли усулда қатл этишга ҳукм чиқариб, айни чоғда қарзларни бекор қилиш ва ерни қайта тақсимлаш тўғрисида ширин ваъдалар беради. Унинг биринчи вазифаси — фуқарони доимо қандайдир урушга жалб этиб туришдан иборат бўлади. Шундай қилса: халқ битта йўлбошчига мухтожлик сезади. Агар кимдир мустақил фикр билдирганини ёки ҳокимиятдан норози эканини пайқаб қолса, ундай кишини душманга сотилди деган баҳонада дарҳол йўқотади. Мутаассиб уларнинг ҳаммасини маҳв этиши лозим. Охирида қўлидан бирор иш келадиган дўстларидан ҳам, душманларидан ҳам ҳеч ким тирик қолмайди. У ич-ичидан ёмон кўрадиган разил оломон билан оғиз-бурун ўпишиб яшашга ёки ҳаёт билан видолашишга маҳкум этилган. Зевс номи билан қасам ичиб айтаманки, халқ барибир қандай махлуқни дунёга келтирганини, уни опичлаб вояга етказганини англаб етади».

Тан олмоқ лозим, бундай огоҳлантириш ортиқчалик қилмайди.

Шохонов. Сизнингча, ҳокимият билан демократиянинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари нималардан иборат?

Айтматов. Образли тилда айтганда, ҳокимият — бу болтанинг тиғи, демократия — болтанинг сопи. Лекин, ҳеч қачон унутмаслик керакки, болта сопини халқ ўзининг қудратли қўлларида ушлаб туради. Шу боис бояги икки тушунчага бир-биридан ажралган ҳолда қарамаслик лозим.

Ўзим гувоҳ бўлган бир воқеани гапириб бермоқчиман.

Бир оқшом Ширин қизим бундай деб қолди:

— Дада, автобусда келаётиб ҳамёнимни йўқотиб қўйдим. Илтимос, жаҳлингиз чиқмасин.

Мен уни оз-моз пулини йўқотгани учун койимадим. Балки, эҳтиётсизлиги учун, асосийси — ўқувчилик гувоҳномасини йўқотгани учун унга танбеҳ бердим. Энди ўша гувоҳномани қайтадан расмийлаштириш керак эди. Орадан икки-уч кун ўтиб, элчихонамизда телефон жириглади. Люксембург полициясидан безовта қилишаётган экан. Трубкани олаётиб: «Полициянинг менда нима иши бор экан?» деб ҳайрон бўддим.

— Қизингиз ҳамёнини йўқотиб қўйган экан. Топиб олган одам уни бизга келтириб берди. Ҳамённи олиб кетишингиз керак, — деди полициячи.

Полиция маҳкамасига Шириннинг ўзини жўнатдим. Ҳамённи топиб олган одам пулни чўнтагига уриб, фақат ҳужжатни қолдирган бўлса керак деб ўйладим. Қизим қайтиб келган заҳоти:

— Хўш, ҳаммаси жойидами? — деб сўрадим.

— Пул ҳам, ҳужжат ҳам жойида, — деб жавоб берди у.

Ростини айтсам, ҳайрон қоддим. Айни пайтда ниҳоятда хурсанд бўлдим. Ҳар бир инсон жамият олдидаги масъулиятини худди шундай ҳис этмоғи лозим.

Шубҳасизки, ҳамённи топиб олган одам уни полицияга элиб бермасдан, чўнтагига солиб қўйганда ҳам биров ўғрилиқда айблаётган олмасди. Аслини олганда, ҳокимият томонидан шакллантирилган бундай ҳалоллик, масъулият — демократиянинг ҳаётдаги кўриниши. Агар мана шу тизимнинг бирорта мурвати бузилса, дарҳол бошқа бўғинларга ўз таъсирини кўрсатади. Ана шу маънода бизнинг жамиятимизда ҳали пишиқ-пухта ҳокимият ҳам, ҳақиқий демократия ҳам ўрнатилмаган кўринади. Чунки, йўқотилган нарсани эгасига қайтариш нари турсин, ҳатто қўлингдаги нарсани ўмариб кетишлари ҳеч гап эмас.

Масалан, бундан сўнг қизим одамлар ўзига нисбатан меҳр-оқибат кўрсатганини кўргани учун яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтаришга ҳаракат қилади. Ўзини ҳам, болаларини ҳам шу руҳда тарбиялайди. Энг асосий нарсани аниқ билмоқ лозим: демократия — бу Ғарб санъатида пайдо бўлган енгил-елпи оқимларга кўр-кўрона тақлид қилиш керак дегани эмас; миллий анъаналаримизга, урф-одатларимизга ёт бўлган унсурларни турмуш тарзимизга олиб кириш дегани ҳам эмас; бир қатор мусулмон мамлакатларида ҳукмронлик қилаётган ҳар хил мутаассиблик ғояларига кўр-кўрона тақлид қилиш деган эмас. Демократия — бу ўзгармас қонун ва яхши фазилат.

Шохонов. Халқ иқтисодий ва маънавий қийинчиликларни бошидан кечираётган бўлса-да, лекин аста-секин янги ижтимоий муносабатларнинг жиддий қонунларини ўрганиб боряпти. Марказий Осиё республикалари ўтиш даврининг мураккаб босқичидан сўнг Ғарбга хос тараққиёт йўлини танлайдими ёки Шарқ мамлакатларига ўхшаш йўлдан кетадими? Эҳтимол, ўзига хослигини сақлаган ҳолда қандайдир бошқача йўл танланар?

Бугун бизнинг олдимизда мана шундай саволлар кўндаланг бўлиб турибди.

Айтматов. Демократия учун ҳамма бирдек жавобгардир. Унинг юкини президентдан тортиб то жамиятнинг ҳар бир фуқароси ўз елкасида кўтариб юриши лозим. Хом хаёллардан тезроқ қутилиш керак. Демократия йўлини танлаганимиз учун осмондан олтин ёғишини кутиб ўтирмайлик.

Идеал жамият қуришимизгача ҳали узоқ. Бу ғояни ақл-идрок ва қалб билан ҳис этмоқ лозим. Қачонки, ҳокимият мавжуд имкониятлардан фақат ўз манфаати йўлида эмас, балки халқ манфаатлари йўлида ҳам фойдаланса, шундагина демократия мева беради. Шунинг учун, менимча, ҳозир жавобгарлик туйғуси тоталитар тузум давридагига нисбатан ниҳоятда юқори бўлиши керак.

Баъзан каминага шундай туюладики, ўзларини демократ деб атайдиган айрим кимсалар фақат ўша сўзнинг жарангдор товушига маҳлиё бўладилар, холос. Моҳиятни эса яхши тушунмайдилар.

Шохонов. Тўғри айтасиз, Чике, биз ҳали демократияга кўп йўл босиб етишимиз керак. Унинг нима эканини ҳеч ким билмайди.

Айтматов. Нега ҳеч ким билмас экан? Масалан, эрамиздан аввалги V асрда яшаган Перикл жуда яхши билган. Унинг халқ йиғилишида сўзлаган машҳур нутқига эътибор бериш керак. Марҳамат.

«Бизнинг давлат тузумимиз бировларнинг муассасаларига тақлид эмас. Балки, ўзимиз бошқалар учун намуна бўлишимиз мумкин. Бу тузум демократия деб аталади. Чунки, озчиликнинг эмас, кўпчиликнинг манфаатларига асосланади. Хусусий манфаатлар учун қонунларимиз ҳаммага бир хил ҳуқуқ беради. Масаланинг сиёсий аҳамиятига келсак, кимдир қандайдир партия қўллаб-қувватлаётгани туфайли устунликка эга бўлмайди, балки ҳар ким ўзининг шижоатига мос бўлган ўринни эгаллайди. Камбағалнинг паст даражаси уни давлатга хизмат қилиш имкониятидан маҳрум этмайди.

Биз эркин сиёсий ҳаёт кучоғида яшяпмиз. Кундалик турмушда бир-биримизга ишончсизлик билдирмаймиз; агар кимдир ўзи истаган тартибда ҳаракат қилса, биз бундан дарғазаб бўлмаймиз. Жамоат ишларида биз энг аввало кўрққанимиз учун қонунбузарликка йўл қўймаймиз.

Ҳосилни йиғиштириб олганимиздан сўнг ҳар йили мусобақалар, қурбонлик байрамлари уюштирамиз, тинч-тотув яшаймиз, ғам-ғусса нималигини билмаймиз. Жонимиз ҳузур қилади.

Бундан ташқари, мамлакатимиз бепоён бўлгани учун бизга ҳар томондан турли ноз-неъматлар оқиб келаверади; биз ўзимизнинг бойликларимиздан ҳам, бошқа халқлар ишлаб чиқарган маҳсулотлардан ҳам баробар фойдаланиш имкониятига эга бўламиз.

Биз тантиқлик қилмасдан гўзалликни, инжиқлик қилмасдан доноликни севаимиз. Биз мақтаниб юриш учун эмас, балки фаолият кўрсатиш учун бойликдан фойдаланамиз. Қолаверса,

камбағаллигимизга иқрор бўлишдан уялмаймиз. Аксинча, меҳнат қилиб камбағалликдан қутилиб кетмаганлар уятли бўладилар. Битта шахс оиласига ғамхўрлик кўрсатиши ва айна чоғда давлат ишлари билан машғул бўлиши мумкин. Давлат ишларидан бўйин товлайдиган одамни манмансираган, каллаварам деб ҳисоблаймиз.

Биз ўз фаолиятимизга ўзимиз баҳо берамиз. Айна чоғда танқидий гап-сўзлар бизга ҳалақит беряпти деб ўйламаймиз. Бизнингча, кенгашмасдан қилинган иш кўпроқ зарар келтиради. Бошқалар эса, аксинча, ғафлат босган киши журъатли бўлади, мулоҳазакор одам журъатсиз бўлади, деб ўйлайдилар.

Иқрорманки, бизнинг давлатимиз — Юнонистон мактаби. Назаримда, ҳар бир киши фаолиятнинг турли соҳаларида шахсий қобилятини тўла-тўқис намоён қилиши мумкин».

Шохонов. Ҳаммаси тўғри. Лекин, айна чоғда «тили билан юрадиган» кимсаларнинг ҳам куни туғди! Улар демократик қиёфага кириб олишади-да, президентни ҳам, бошқаларни ҳам аёвсиз равишда балчиққа қориштириб ташлайверадилар. Ажабки, ҳеч ким уларнинг мушугини пишт демайди. Аксинча, кимлар учундир бундай кимсалар малҳамдек ёқади; кафтларини бир-бирига ишқалаб, қарсак чаладилар.

Наҳотки, ҳақиқий демократия фақат бировнинг камчиликларини, хатоларини топиб, «гуноҳкор»нинг устига мағзава тўкишдангина иборат бўлса?

Давлат мустақиллиги ва шахс мустақиллиги бизни қаёққа элтиб ташлайди? Қандай самараларни қўлга киритамиз? Қандай якуний тажрибаларга эришамиз?

Қирғизистондаги охириги парламент сайлови пайтида нималар рўй бермади дейсиз! Уруғ-аймоқлар, гуруҳбозлар ўртасида шафқатсиз кураш бўлмадими? Ҳамма бир илдиздан тарқалганини унутиб, айирмачилик билан машғул бўлмадими? Одамлар бир-бирларини балчиққа қормадиларми? Ҳатто шу даражага бориб етдики, депутатликка номзод бўлган бир киши сайловчиларга туфли тарқатиб чиқди. Лекин, фақат бир пой туфли экан!

— Менга овоз берсангиз, иккинчи пой туфлини ҳам бераман! — деди у. Сайловчиларнинг муҳтожлигидан шу йўсинда фойдаланди.

Нафсиламбирини айтганда, бошқа номзодлар ҳам ундан қолишмадилар: пулларини аямасдан сарфлашди. Ароқ дарё бўлиб оқди. Кийим-кечаклар, аёлларнинг рўмоллари, кўйлаклари беҳисоб тарқатилди. Гўшт, ун, пул «совға» қилинди. Айтмоқчи, сайловда «этикдўз» олғирнинг омади келмади. У парламент аъзоси бўлол-май қолди. Сайловнинг мана шунақа қизиқ томонлари ҳам бўлади!

Афсуски, «этикдўз»га ўхшаган кўпгина номзодлар парламентга аъзо бўлиб олишди. Ўз қадрини билган одам кечагина қўл бериб сўрашишга ҳам ор қиладиган муттаҳамлар, бирпаслик фойда учун отасини ҳам сотиб кетишга тайёр турган «номзодлар» бугун эртақдаги шахзода каби бой-бадавлат бўлиб кетишди. Мулкнинг умумий хусусийлаштирилишидан энг аввал ўшалар фойда кўришди. Энди оддий одамларнинг тақдири ўша муттаҳамларга қарам бўлиб қолди. Бундай ҳодиса тўғрисида гапирар эканмиз, демократия билан танишув жараёнида биз биринчи мағлубиятга учраганимизга иқрор бўлмоғимиз даркор.

Қозоқлар ўтмишда икки юздан ортиқ нарсани таъқиқлаб қўйгандилар. Мана, ўшалардан баъзилари.

Ўзинг сув ичадиган қудуққа тупурма!

Ноннинг устига бирор нарса қўйма ва нонни тепмагин!

Тузни босма!

Уйга яёв юриб яқинлашгин!

Ёши улуғ кишиларнинг йўлини кесиб ўтмагин!

Ота-онангга қўполлик қилмагин!

Ғарибни калака қилмагин!

Одамга тикилиб қарамагин, унга орқангни ўгирмагин!

*Ҳайвоннинг бошига урмагин!
Бўш бешикни тебратмагин!
Уйда ҳуштак чалмагин!
Бош кийимни оёқ остига ташламагин!
Марҳумнинг уйидан чиқиб, бировникига бормагин!
Чумолининг ва қушларнинг уясини бузмагин!..*

Мана шунга ўхшаш таъқиқлар халқимизнинг ўзига хос миллий табиатини, маданиятимизни, адабиётимизни, тилимизни ва эътиқодимизни кўз қорачиғидек авайлаб-асрашга хизмат қиларди.

Аслини олганда, юқоридаги таъқиқлар миллий мафкура вазифасини бажарарди. Ўзим гувоҳ бўлган иккита воқеа бир умр ёдимда сақланиб қолди.

Гуржиларнинг яхши бир одати бор. Бу одат авлоддан-авлодга ўтиб келаётир ва ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Қачондир, кимдир қизини куёвга узатса, сепнинг асосий қисми — Шота Руставелининг «Арслон терисини ёпинган паҳлавон» достони бўлади. Ҳозир ҳам ўша дoston мана шундай муҳим аҳамиятга эга! Чунки, бу она заминни, унинг фарзандларининг шон-шарафини, жасоратини тараннум этган буюк асардир. Шу боис у ҳар бир гуржи оиласининг бебаҳо бойлиги ҳисобланади. Агар сеп орасида «Арслон терисини ёпинган паҳлавон» бўлмаса, келиннинг ота-онасига қаттиқ танбеҳ берилади — сеп чала ҳисобланади.

Канадада кўҳна дарахтлар конкурси ўтказилиб турилади. Энг кўп яшаган дарахт медаль билан мукофотланади. Медаль дарахтнинг ўзига тақиб қўйилади. Табиатга нисбатан бундай меҳр-оқибатни кўриб, беихтиёр инсон бўлиб туғилганиндан ғурурланиб кетасан.

Болтиқбўйида ҳар йили узоқ умр кўрган дарахтлар қайтатдан рўйхатга олинади. Бир сафар Эстониядаги Муху оролида ёғоч супа устига тўнкариб қўйилган қуп-қуруқ, балиқчиларнинг ярми чириган беҳисоб қайиқларини кўриб ниҳоятда ажабландим. Мен бунинг сабабини сўрадим. Шундай жавоб бердилар:

— Бу қайиқлар юз йилдан икки юз йилгача умр кўрган. Ўз вақтида бу қайиқлар бизнинг боболаримизга беминнат хизмат қилган; ошиқ-маъшуқларнинг учрашувига гувоҳ бўлган, болаларнинг вояга етказишда ёрдам берган, ўз халқига садоқат билан кўмаклашган. Боболаримиз бу қайиқлардан фақат яхшилик кўрганлар. Буларни унутиб бўлмайди.

Халқ ота-боболарининг хотирасини муқаддас сақласа, ўтган-кетганларни мамнуният билан ёдга олса, қандай яхши!

Айтматов. Ҳар хил тилда сўзлашса ҳам, ҳар хил динга эътиқод қўйган бўлса ҳам инсоният умумий тутумларни, асосларни кўп асрлар давомида салмоқлаб, танлаб олди. Шундай эмасми? Худога беадад шукрлар бўлсинким, худди шундай! Агар кимдир орзиқиб кутилган озодликни қўлга киритгач, бошқаларга намуна қилиб кўрсатиш учун ахлоқсизликни, бачканаликни тарғиб қила бошласа нима бўларди?

1993 йили менга Берлиндаги халқаро кинофестивалда жюри аъзоси бўлиб қатнашишни таклиф қилдилар. Фестивалда бутун дунёдан — Америкадан, Испаниядан, Англиядан келган кино ва адабиёт намоёндалари иштирок этдилар. Собиқ Совет Иттифоқидан каминани таклиф этдилар.

Жюри аъзоларининг фикрлари, қарашлари хилма-хил ва қизиқарли эди. Бошқаларга ҳам фойдали бўлса керак деган умидда умумий ишга қўшилиб кетдим. Бизнинг вазифамиз — фестивалга тавсия этилган фильмларни таҳлил қилишдан ва баҳолашдан иборат эди. Бирор фильмнинг ютуғини қайд этишдан ташқари, камчилигини ҳам кўрсатиб беришимиз лозим. Энг яхши янги кинолар намойиш этилди.

Ниҳоят, америкалик бир режиссёрнинг киноасарига навбат келди. Ҳали овоз бериш бошланмасдан бурун жюри аъзолари фильмни мақтаб, бир овоздан, шу пайтгача кўрганларимизнинг энг яхшиси шу, деб таъкидлай бошладилар. Фильм сюжети Куба билан

боғлиқ эди. Дастлаб ўйладимки, ярим яланғоч, оч-наҳор Кубанинг фожиали тақдири намойиш қилинса керак. Ростини айтсам, тезроқ фильмни томоша қилишни истардим. Маълум бўлишича, фильмда кўтарилган энг асосий муаммо — америкалик баччабозларнинг (гомосексуалистлар) ўз ҳақ-хуқуқи ва эркинлиги учун курашини кўрсатишдан иборат экан. Фильмнинг қисқача мазмуни бундай: Фидель Кастрога бутун қалби билан содиқ бўлган ёшгина партия ходими хизмат юзасидан ватандоши билан учрашади. У баччабоз бўлиб чиқади. Унинг эътиқоди ва майлидан хабар топган кастрочи-коммунист янги дўстидан юз ўгириш ўрнига, аксинча, барча муносабатларга сирдош дўст тутинади. Охир-оқибат ўзининг сиёсий эътиқодидан ҳам воз кечиб юборади.

Муҳокама пайтида жюрининг мендан бошқа барча аъзолари ўша фильмни бир овоздан кўкларга кўтариб мақтадилар: «Ажойиб, гўзал!» деб баҳоладилар. Мен ёлғизланиб қолдим.

— Сизларнинг фикр-мулоҳазаларингга қўшила олмайман. Боз устига, бу фильмни зарарли деб ҳисоблайман, — дедим ўрнимдан туриб. — Тўғри, инкор этмайман, ҳаётда шундай воқеа булиши мумкин. Дунёда нималар бўлмайди дейсиз! Лекин, жазаваси тутган инсоннинг тубан, бузуқ қилиқларини экранда кўрсатиш, баччабозни ҳақиқий қаҳрамон сифатида талқин этиш, уни илоҳийлаштириш — миллионлаб томошабинларнинг ахлоқий бузилишига сабаб бўлади, одамларни ёмон йўлга бошлайди.

— Ҳеч ким, ҳатто президент ҳам инсоннинг ҳақ-хуқуқларига, эркинлигига ғов бўлолмайди!

— Ҳақиқий демократия шунақа бўлади. Қандай қилиб Сиз демократияга қарши чиқасиз?

Хуллас, жюрининг бошқа аъзолари ҳар томондан менга ташланиб қолишди.

— Мен эмас, балки ўзларинг норасо ғояни тарғиб қилиб, одамларнинг ор-номусига, виждонига, инсонлик шаънига зўравонлик билан таъсир ўтказяпсизлар. Бироқ, нима бўлса ҳам, ифлослик ҳеч қачон эркинлик тимсоли бўла олмайди! Шак-шубҳасизки, сизларнинг ахлоқсиз қарорларингга қарши қўйиладиган восита, йўллариингга ғов бўладиган кучлар ҳам мавжуд.

Ростини айтсам, мен чинакамига ғазабланиб кетдим. Ўша ҳодисадан сўнг кўп ўйладим. Ҳамма томонни тарозига солиб кўрдим. Балки, мен ҳаётдан орқада қолаётгандирман? Янги русумларни тушунмаётган бўлсам-чи? Лекин, русум — бу ўткинчи, ўзгарувчан ҳодиса-ку! Агар бугун русум бизни баччабозлик томон бошласа, эртага қаёққа эргаштириб кетади? Охир-оқибат, ўша хунасаннинг орқасидан юраверсак, биз инсон билан ҳайвоннинг фарқи бормай қоламиз-ку! Фақат миллий, халқона таълим-тарбия билан маънавият, ички маданият пайванд қилинсагина одамларни ҳар қандай пасткашлиқдан, тубанликдан асраб қолиш мумкин. Худди соҳира каби асрайди. Агар инсонга чексиз озодлик берилса, ҳатто у ахлоқдан ҳам озод қилинса, дунёқараши ва ахлоқи шаклланиб улгурмаган ҳозирги ёшлар асрлар давомида тўпланган миллий қадриятларга тупуриб, анъаналар ва урф-одатлардан юз ўгириб, маркиз де Сад тараннум этган тубан, ҳайвоний эҳтиросларнинг қулига айланиб қолмайдиларми?

Билмадим, каминанинг қатъий эътирозим таъсир этдими, ҳар ҳолда, ўша фильмга Бош совринни бермадилар. Шунга қарамасдан, совринли ўринлардан бири берилди.

Энг қизиғи шундаки, кейинчалик ўша фильм Нью-Йоркдаги кинофестивалга тавсия қилинди-ю «Оскар»ни олди!

Ишончим комилки, тушунчалар сохтаси билан алмаштирилса, ахлоқ билан ахлоқсизликнинг фарқи қолмаса, қадриятлар қадрсизланса, ҳозирги тараққиётни ич-ичидан кемираётган қусурлар йўқолмайди.

Шохонов. Кунларнинг бирида биз оқсоқол ёзувчимиз Ғабиддин Мустафин билан Ғабит Мусреповнинг уйига кетаётгандик. Қарасак, куппа-кундузи остонада йигит билан қиз ўпишиб туришибди. Боз устига, қозоклар экан. Балки, бизни кўришиб уялишса керак деб ўйладик. Гўрдами! Янада баттар бир-бирига ёпишиб, ялашиб-юлқаша бошладилар.

Шунда Ғабиддин ерга қарадию: «Қозоннинг қопқоғи тушиб кетса, ит уялади», деди қовоғини осилтириб. Буюк татар шоири Мусо Жалилнинг (илойим, жойи жаннатда бўлсин!) битта ажойиб шеъри бор: бир куни қиз уйига кечроқ қайтади, дарвоза эса ичкаридан тамбалаб

қўйилган бўлади. У дарвозадан ошиб ҳовлига тушади, лекин эҳтиётсизлик оқибатида кўйлагини йиртиб олади ва буни ўзи сезмайди. Шу ҳолатда эрталаб ишга шошилиб кетади. Унинг аҳволини кўрган ҳамқишлоқ қизлар, янги русум пайдо бўлибди, деб ўйлашади ва кўйлақларини йиртиб қўядилар.

Чике, назаримда, аҳолининг арзимас қисми, бор-йўғи 5-8 фоизи (қанийди, хато қилаётган бўлсам!) ўзининг ақл-фаросати, ўз ғояси билан яшайди, холос. Қолганлар эса ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмасдан бировдан бир нарсани, бошқадан бошқа нарсани ўзлаштириб оладилар. Ўша нарса мос тушадими-йўқми, бу ҳақда бош қотирмайдилар. Оёғи ердан узилган кимсалар миллий ва умуминсоний маданиятни ўзлаштириб олишга ожизлик қиладилар. Улар ҳайвонот боғидаги маймунга ўхшаб кўр-кўрона тақлид қилишни биладилар, холос. Маънан қашшоқ кимсалар шундай бўладилар.

Айтматов. Мухтор, афсуски, шундай. Айни чоғда фақат миллий мафкурага ёпишиб олиш ҳам яхшиликка элтмайди. Миллий маданиятни бутун инсоният тўплаган маънавий бойлик билан тўйинтириб бориш кераклигини бир дақиқа ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Келажакда маданиятлар ўзаро чатишиб, бир-бирини бойитиши керак. Қисқаси, ҳозир ҳар хил қарашлар, нуқтаи назарлар ягона ўзанга бирлаша олмаяпти. Шу боис давлат миқёсида маданийлаштириш дастури ишлаб чиқарилиши зарур. Бу жабҳага йирик файласуфлар, маънавият соҳасининг намоёндалари, олимлар, маданият арбоблари, ёзувчилар жалб этилмоғи лозим.

Ўзинг боя айтиб ўтдинг, ҳар қандай маданиятда таъқиқланган нарсалар бўлади. Тақиқ — бу светофорнинг қизил чироғи эмас, балки бошқа йўналишдаги кўк чироқдир; бу эзгулик билан ёвузлик, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги чегарадир. Кўр-кўрона тақлидчилик, маданий-ахлоқий таъқиқларни назар-писанд этмаслик, калондимоғлик билан ўзиникидан юз ўгириб, ўзгаларнинг усти ялтироқ, ичи қалтироқ нимарсалари кетидан югуриб юриш ҳоллари, афсуски, ҳозирги ўтиш даврининг хусусиятларидир. Австралияда ҳам, Олмонияда ҳам, Бельгияда ҳам, Люксембургда ҳам ва бошқа Европанинг ривожланган мамлакатларида ҳам худди шундай ўтиш даври бўлган. Майли, ҳозир у ерларда кўчалар шампун билан ювилаётган бўлса, бу ҳол маданиятнинг кўрсаткичи бўлолмайди. Ахир, ўша тараққий этган давлатлар анъанавий мезонларга, қадриятларга бежиз қайтмаяптилар. Масалан, «севги эркинлиги», «жинсий инқилоб» каби ижтимоий ҳодисалар, оқимлар ўша мамлакатларда аста-секин сўниб бораётир. Бироқ, ўша кўчки энди бизни босаяпти... Ўйлайманки, бу кулфатни бошимиздан кечиришимиз мажбурий бўлса-да, лекин ўткинчидир. Уни бошдан кечириб, вояга етмоқ лозим. Фақат инсоний уйғунлик ҳақиқатдир, оқилонадир.

Мен Люксембург кўчаларида: «Биз қандай бўлсак, шундай қолишни истаймиз!» деган улкан шиорларни кўрганман. Яъни боболаримиз қандай бўлган бўлсалар, биз ҳам ўшандай бўлмоқчимиз. Сиртдан жўнгина кўринган бу сўзларнинг маъноси теран. Европадаги мўъжазгина бу мамлакат Франция, Олмония, Голландия каби ниҳоятда тараққий этган давлатлар қуршовида жойлашган. Бояги шиор эса ҳар бир люксембурглик учун огоҳлантириш белгисидир: кўшниларга кўр-кўрона эргашаверманглар; она тилингизни, маданиятингизни, адабиётингизни, мусиқангизни, санъатингизни кўз қорачиғидай асрангиз, ўз ўтмишингизни-томирингизни унутмангиз!

Шохонов. Иқтисод ривожланяптими ёки инқирозга юз тутдими, маданият гуллаб-яшнаяптими ёки ичидан зил кетдими, сиёсат урушга олиб борадими ёки мамлакатда тинчлик ҳукм сурадими, хуллас, буларнинг ҳаммаси давлат бошлиғига боғлиқ.

Агар 1789 йилдан бери АҚШда 41 нафар президент келиб-кетган бўлса, хўш, нима учун шу пайтгача Ж. Вашингтон билан Рузвельт аҳоли ўртасида жуда катта обрў-эътиборга эга? Биринчиси — мустамлакачилик оқибатида титиғи чиқиб кетган вилоятларни бирлаштириб, ягона давлат тузди, янги миллатни шакллантирди, янги кўринишдаги давлат тизимини яратди. Иккинчиси — бир асрдан сўнг, иқтисодий инқирозга ботиб кетган АҚШни ҳалокатдан қутқариб қолди, фашизмни янчиб ташлаш борасида қатъиятини кўрсатди. Шундай фазилатлари,

фаолиятлари учун улар ўз фуқароси орасида ҳам, бутун дунёда ҳам ҳурмат-эътиборга сазовор бўлдилар.

Буюк Британиядан етишиб чиққан ажойиб зотлар ўртасида Уинстон Черчилль билан ўз давлатининг манфаатлари йўлида хормай-толмай хизмат қилган Маргарет Тэтчер алоҳида нуфузга эга. Айтмоқчи, М. Тэтчер «темир хоним» деб ном чиқарганди.

Камол пошо — Отатуркнинг ҳам Туркия тарихида муносиб ўрни бор. Турғут Ўзолнинг ёрқин хотирасини унутиб бўладими? Қишлоқ хўжалигига асосланган Туркия мисли кўрилмаган солиқлар юкидан ўнқиллаб қолган пайтда Турғут Ўзол қатъий ислоҳот томон юз бурди ва ўз мамлакатини муқаррар иқтисодий инқироздан асраб қолди.

Коммунизм балосига гирифторм бўлган Хитой эса «маданий инқилоб» раҳнамоси бўлмиш Мао Цзэдун билан биргаликда ҳақли равишда жиноятчилик, ёвузлик балчиғига ботиб кетди.

Ҳукмдорлар томонидан қилинган савобли ишлар ҳам, гуноҳлар ҳам ҳавога учиб кетмайди. Ҳаммаси мамлакат тарихида из қолдиради.

Айтматов. Сен жуда долзарб, ўткир муаммони — шахснинг тарихдаги ўрни муаммосини кўтардинг.

Шохонов. Сўхбатимиз арафасида Никколо Макиавеллининг «Ҳукмдор» китобини яна бир марта қайтатдан кўздан кечириб чиқдим. Императорлар, подшолар, қироллар, султонлар тўрт асрдан буён ўз фаолиятларини ўша фалсафий рисола билан таққослаб кўрадилар. Мутаассиблар ҳам истисно эмас. Маълумки, Макиавеллининг «васиятлари билан панд-насиҳатлари»ни Сталин ҳам сув қилиб ичиб юборган эди. Ҳукмдорлар бу рисола билан ўз ақл-идрокига, табиати ва мамлакатининг урф-одатларига, анъаналарига монанд равишда айрича талқин қилганлар.

«Ҳукмдор»нинг муаллифи, ҳукмдор халқни икки хил усулда бошқаради, деб эътироф этади.

Биринчиси — қонун билан, иккинчиси — куч билан. Биринчиси инсонга хос хусусият, иккинчиси эса йиртқич ҳайвонга хосдир. Мамлакатда тартиб ўрнатишни истасанг, бошқарувнинг ҳар икки усулидан фойдаланмоғинг даркор. Оқил кишиларни ҳурмат қилишни ўрган, қонунларга риоя қилгин; итоатсиз кишиларга нисбатан куч ишлатгин. Бошқа йўли йўқ.

Ўз ичингда ваҳшатли арслон билан ҳийлакор тулкининг бошини қовуштиргин. Биринчиси ташқи душман билан кураш чоғида, иккинчиси ички душман билан кураш чоғида керак бўлади.

Қўрқувда ушлаб туриб, ҳийла ишлатгин. Ҳийла ишлатиб, қўрқувда ушлаб тургин. Фақат шундагина бошқарув жоловини қўлингга маҳкам тутиб турасан.

Айтматов. Асрлар бўйлаб, ижтимоий тузумлар бўйлаб турли давлатларда ҳар хил ҳукмдорлар кетма-кет ўтдилар. Агар ҳукмдор ўлимидан кейин ҳам ҳурмат-эътиборини йўқотмаса, демак, у тирик пайтида адолатли бўлган, ҳақиқатпарвар бўлган, меҳр-шафқати ва очиқ кўнгиллилиги билан ном чиқарган. Бошқача бўлса, халқ уни мутаассиб деб атайдди. Шу боис бир вақтлар «демократиянинг отаси» бўлмиш Периклга айтилган гапни ҳеч қачон унутмаслик керак: «Эсингда бўлсин, Перикл, сен афиналикларни — озод кишиларни бошқаряпсан. Бундай кишиларни бошқараётган пайтингда улар қаршисида қўрқувдан ҳам, ҳасаддан ҳам, манфаатпарастликдан ҳам, манманликдан ҳам холи бўлишинг лозим».

Шохонов. Сиз фазилатларни санаб ўтдингиз. Бунда ҳар қандай ҳукмдорнинг яхши томонлари худди кўзгудагидек акс этади. «Ҳукмдор» рисоласида давлат бошлиғини хароб қиладиган бешта салбий хусусият кўрсатилади. Мана, улар: беқарорлик, мулоҳазасизлик, қўполлик, уқувсизлик, тўғри қарор қабул қилишга ожизлик. Агар мана шу салбий хусусиятлардан бирортаси бўлса, барча фуқаро доимо сени алдайдилар, калака қиладилар, лақиллатиб юраддилар.

Айтматов. Шарқнинг бир қатор файласуфларининг асарларини ўқиб, қуйидагича умумий ҳулосага келдим. Давлат бошлиқлари ўз хусусиятларига кўра, уч турга бўлинадилар.

Уларнинг биринчисига барча фазилатлар Худо томонидан берилади. Бундай ҳукмдорлар узоқ вақт давр сураддилар; ўз мамлакатига, ўз халқига фақат фойда келтираддилар.

Иккинчиси — ўз ишларида бошқаларга тақлид қиладилар. Уларнинг кўпчилиги ҳийлакор ва маккор бўладилар. Жамиятни таг-туби билан ўзгартириб юборадиган янгиликларга қодир эмас. Одатда, эскиликни сақлаб, мустаҳкамлаб қолишга ҳаракат қиладилар.

Учинчиси — ўзлари ҳеч нарсани билмайдилар, бошқалардан ҳам ҳеч нарсани ўрганмайдилар. Тасодиф туфайли давлат бошқаруви жиловини қўлга оладилар ва тез орада ҳокимиятдан ажрайдилар. Ҳар қандай ишни бақир-чақир билан ҳал этмоқчи бўладилар. Баҳс-мунозарани эса уруш йўли билан ҳал этмоққа уринадилар. Халқни қирғинга дучор этиб, мамлакат бойлигини ҳавога совурадилар.

Шохонов. Жуда аниқ таъриф берилибди! Аслида, одамлар ҳам худди шундай уч гуруҳга бўлинади. Ҳаётини тажриба шунақа. Лекин, ҳокимият яхши фазилатларни иложининг борида кўкартирмайди, ёмон хусусиятларни эса яшнатиб юборади.

Айтматов. Агар ҳокимият билан халқ ўртасида ишончсизлик, нафрат пайдо бўлса, уларни муросага келтириш мушкул. Мисол учун Олмонияни олиб кўрайлик. У ўз тарихи мобайнида қанчадан-қанча улўғ мусиқачиларни, ёзувчиларни, олимларни, санъат арбобларини дунёга берди. Бироқ, ҳокимият тепасига битта ефрейтор келдию асрлар давомида тирноқлаб тўплаган барча маънавий бойлигидан бир пасда жудо булди-қолди. Меҳнаткаш олмон халқи у пайтлари зинҳор-базинҳор рўшнолик кўрмади, аксинча, хонавайрон булди.

Шохонов. Донишманд Наршахий бундай деб ёзган эди: «Агар халқинг қора нон еб ўтирган булса, сен ҳам қора нон тановул қилишинг керак. Агар у асал еб ўтирса, сен ҳам асал ейсан. Лекин, халқ қора нон еб ўтирган пайтда сен асал истеъмол қилсанг, ўша заҳоти ишончини йўқотасан. Чунки, ўз номингга доғ туширасан. Оқибатда, ҳокимиятдан ажраласан».

Айтматов. Менимча, ҳокимиятнинг икки хил кўриниши бўлади. Биринчиси — халққа хизмат қилади; иккинчиси — истисносиз шахсий ва ўз тарафдорларининг манфаатларига хизмат қилади. Биринчиси ниҳоятда теран масъулият, ҳалоллик натижасида пайдо бўлса, иккинчиси ебтўймас худбинлик ва ахлоқсизлик оқибатида пайдо бўлади.

Сир эмас, ҳокимият бор жойда унинг учун кураш кетади. Бироқ, нима бўлганда ҳам, умумий манфаат ҳеч қачон мустабид ҳокимият томонидан оёқ ости қилинмаслиги керак.

Шохонов. Эсимда йўқ, қаёқдан олдим экан (афтидан, қадимий файласуфлардан бўлса керак), ён дафтарчамга қуйидаги сўзларни кўчириб қўйганман: «Ўз атрофига хушомадгўй, лаганбардорларни тўплаб олган ҳукмдорнинг шўри қурийдди. Чунки, лаганбардорлар сенга ҳамд-сано ўқишдан ўзини тия олмайдилар. Тез орада ўша ширин-шакар сўзларнинг қулига айланиб қоласан. Зийракликдан, эҳтиёткорликдан маҳрум бўласан. Кўникма ҳосил қилганингдан сўнг ҳар куни ширин сўз эшитишга иштиёқманд бўлиб турасан.

Буларнинг ҳаммаси ўзингни илоҳийлаштириш билан тугайди. Ўзинг ўзингга тиллодан ҳайкал ўрнатасан. Бирорта лаганбардор эса ҳайкални офтоб урмаслиги учун тепадан соябон тутиб туради. Бу ҳол сени хурсанд қилиб юборади ва унга халқ хазинасидан мукофот тайинлайсан.

Ўз халқингни бутунлай эсингдан чиқарасан. Кўзинг оқиб тушгандай камбағаллар билан ғарибларни мутлақо кўрмайсан. Хотинларинг, бола-чақаларинг учун мрамрдан қасрлар қурдирасан. Албатта, уларнинг улўғворлиги ҳам лаганбардорлар назаридан четда қолмайди».

Айтматов. Шарқ шоири жуда тўғри айтган:

*Тахтга яқин бўлса қул ҳамда ялтоқ,
Бундай мамлакатга офат керакмас.
Эгам сийлаган шоир-чи, бироқ
Ерга боқар, сўз айтишга ярамас.*

Вақти-соати келиб, айрим ҳукмдорларнинг бошида қора булут тўпланади, қора кунлар бошланади. Лекин, шундай пайтлари ён-атрофида кечаги лаганбардорлардан бирортаси ҳам

қолмайди. Ҳукмдор одамларнинг кўзларига тик қарашга ботинмайди, шармандаю шармисор бўлади ва мамлакатни ташлаб қочибдан бошқа илож тополмайди.

Шохонов. Худди шундай тарзда мамлакатни ташлаб қочган битта турк султониға бағишланган шеъримни ўқиб бераман.

*Мана, турк султонни ҳарами —
Хоразмдан,
Ҳирот, Париждан,
Юнон юрти Пелопонесдан,
Ҳатто ҳоким Тарозийнинг
Боболари ўтган шаҳар
Тароздан келтирилган
Мингдан ортиқ гўзаллар
яшайди бунда.
Улар анор донасидай
Тўрт девор ортида
эзилади, ўз ҳолича қонайди...
Бахтиқаро чўри хотинлар
бичилган қуллардан ўзга
кўрмаган эркак зотини.
Ҳарамнинг сирту ботинида
ҳукмдордир султоннинг руҳи.
Ялтиратиб шоҳлик чопонин,
Сархуш боқиб атроф-жонибга
гоҳида сайр этса султон
илтижоли тиз чўкиб сўрар:
«Ё, Оллоҳим, ўзинг бер мадад!
Ўзинг далда бер, Оллоҳим!
Нигоҳини ўзимга қарат!»
Аёл-да, ишга солар ҳийла, макрини,
забт этмоқ чун султон нигоҳин.
Бировга кулади бевафо тақдир,
биронинг куйдириб бағрин.
Боғда-чи, сарой боғида,
ўйнайди,
сақрайди,
ийғлайди,
кулар,
жанжал қилар,
бир томчи сувдай
султонга ўхшаш юзлаб болалар.
Вақт етиб, тахтидан
султон кулади...
Пуфақдай ёрилди
ҳою ҳаваслар.
Буни қаранг, дарбадарликда
султонни сақлар ўлимдан
номаълум аёл!
Султон сўрар:*

—Қайдадир кўрганман, юз-чеҳранг таниш. Канизагим бўлмагин тагин?

—Афсусларким, худди шундай, асир бўлган кўнгул хушига

минг қурбоннинг бириман, — дея аёл

боқди султон кўзига.

Уйин экан дунёнинг иши:

осонликча неча давлатни

тиз чўктирган Сиздай улуғ зот,

аёл кўнглин ололмай, хайҳот,

забт этдингиз қуруқ савлатни.

Муҳаббат бўлинмас,

чопилмас,

сотилмас туйғу!

Уни гўштдай бўлмас майдалаб.

Агар-чи, турибман Сизга қўл чўзиб,

билиб кўйинг — севганимданмас,

раҳмим келганидан.

Бир кўнгулни этсанг нурафшон

сеникидир бутун шу олам!

Очкўзлик этади беному нишон,

Сизни солди шу кўйга ҳаром.

Истанбулда ёдга олдиқ,

тирикларга тўзғоқ мисол

сабоқ бўлган султонни.

Ҳа, хотира нафақат

савоб ишларни,

балки, сақлар гуноҳларни ҳам!

Айтматов. Ҳукмдорларнинг гуноҳи ҳеч қачон унутилмайди. Бу хотира ўчмас маънавий ибратдир.

Айтмоқчи, бояги шеър билан Маҳмуд Кошғарийнинг ушбу сўзлари ҳамоҳанг экан: «Агар ҳукмдор бегона юртда ўзига сарой қурдирган бўлса, бу хосиятсизлик белгиси. Демак, у оғир кунларда жуфтакни ростлаб қолиш учун ўзига бошпана ҳозирляпти. Ўз халқига нисбатан сотқинлик қилажак. Оддий халқ ҳеч қаёққа қоча олмайди. У фақат ўз тупроғига бош эгади, холос. Агар сен ҳукмдор бўлсанг ҳам, лекин ўз халқингдан ортиқ жойинг йўқ. Халқ билан битта тупроқда туғилгансан. Демак, шу ерда ўлмоғинг лозим».

Бу донишмандлик белгиси. Бу сўзлар ҳаммага ибрат бўлиши керак.

Шохонов. Жуда кўп тузумлар, ҳукмдорлар учун қамчи бўладиган яна битта топиб айтилган гап бор. Ҳукмдор саройига қадам ранжида қилган битта донишманд қуйидаги васиятномани ёзиб қолдиради: «Давлат хазинаси — бу халқ бойлиги. Уни қўли қадоқ халқ ҳалол пешона тери билан ишлаб топган. Ҳукмдор бу хазинанинг калитини ҳар томонлама синовдан ўтказилган одамга эҳтиёткорлик билан топшириши керак. Қаердаки, тилло ва кумуш бўлса, ўша ерда ўғрилиқ рўй беради. Ўғрини қўлга туширсанг, дарҳол фош қилгин. Агар фош этмасанг, демак, ўзинг ҳам ўғрисан».

Айтматов. Оқил, тажрибали ҳукмдорлар ҳеч қачон ўзларининг қариндошларини, яқинларини вазир лавозимига тайинламас эдилар. Чунки, билардиларки, улар бир кун келиб давлат ишларини оилавий ишлар билан чалкаштириб юборишлари мумкин эди. Кейин улар билан қаттиқ туриб ҳисоб-китоб қилиш мушкул бўлади. Агар кўнгилчанлик қилинса, бошқа вазирлар ҳам тушовни узиб кетишлари мумкин.

Миср. Фиръавнлар даври... Оламдаги етти мўъжизанинг биттаси барқарор бўлган макон.

Ҳайратланарли тарзда бир-бирининг устига қалаштириб қўйилган эҳромлар кўкка бўй чузиб булутлар ва Абадият билан мусобақалашадилар. Ҳа, эрамиздан аввал ҳам мислсиз қудрати билан ном чиқарган ҳукмдорлар ўтган. Мен учун ниҳоятда олис туюлган ўша замонлар негадир қизиқ туюлади. Ҳокимият одоби нуқтаи назаридан қаралса, бағоят ибратлидир. Ҳукмдорнинг қудрати миқдор билан ўлчанарди: қулларнинг сони ва куч-қуввати асосий мезон эди. «Ер ва осмондаги бор мавжудот унга назар солишга ботинмайди», деб фиръавнлар илоҳийлаштирилади. Қудратининг тимсоли шундай. Бутун инсониятдан шу жиҳати билан фарқланиб туради. Ҳаммининг ва ҳар бир кишининг эътиқоди бўйича, фиръавнлар авлоди бевосита худога бориб тақалар эмиш (эрамиздан аввалги даврларда мана шундай дунёқараш жуда оммавий тус олган эди). Шу боис фиръавннинг дафн маросими ниҳоятда дабдабали бўларди: марҳум билан бирга унинг хотинлари, чўрилари, қароллари ҳамда тахт ўрнатилган улуғвор араваси, жанговар асбоб-анжомлари, озиқ-овқатлар, буюмлар ҳам қўшиб кўмилар эди. Тирик пайтида мафкурани, сиёсатни, иқтисодни, уруш ва тинчликни ўз қўлида маҳкам ушлаб турган ҳукмдор нариги дунёда ҳам айнан шунақа ишлар билан машғул бўлади. Ўша даврга хос бўлган маросим қандайдир мажозга ўхшайди: инсонга инсоний, ҳокимиятга эса ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўладилар. Арслоннинг ўлиги ҳам тирик итдан афзал бўлади. Бу ҳол кўнгулни бузиб юборади ва айни чоғда кишини ғамга ботиради: ҳар тарафда санамлар, фақат санамлар...

Қоҳира яқинида Хеопс, Микрин, Хефренларнинг улуғвор эҳромлари бор. Минглаб қуллар қандай қилиб қуруқ қўл билан зил-замбил, азамат тоштахталарни қуш учса қаноти тегадиган баландликка кўтариб чиққанларини, бир сантиметр ҳам хато қилмасдан, ниҳоятда аниқлик билан бир-бирининг устига қалаштирганини, эҳромларнинг тўрт тарафини ўқ изидек аниқ ўлчаб қўйганини асло тасаввур этиб бўлмайди. Ҳайратланиб турганимни кўрган бадавий кулумсираб: Ҳозирги кашфиётларнинг ҳаммаси ўтмишдан қолган кашфиётлар. Жаноб, биз фақат ўтган-кетганлар изидан боряпмиз, — деди.

Саводсиз чол ҳақ гапни айтганига ич-ичимдан иқрор бўлдим. Ер ва осмон ўртасида пайдо бўлган эҳромлар вақт деб аталмиш қудратли кучга ҳам итоат этмайди. Шу боисдан ҳам эрамиздан аввал яшаган араб ҳукмдорларининг ҳаёти биз учун ечиб бўлмас жумбоққа ўхшаб туюлаверади.

Шохонов. 1974 йилда ўтказилган тадқиқотларга кўра, Хеопс эҳромлари қурилишида махсус тайёргарликка эга бўлган тўрт минг нафар қул иштирок этган экан. Улар йигирма йил мобайнида назоратчиларнинг қамчиси остида азамат иншоотни бунёдга келтирганлар. Геродотнинг гувоҳлик беришича, бу улуғвор эҳромлар қурилишига вақти-вақти билан юз минг нафар одам жалб қилинарди.

Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилган араб файласуфи ал-Идрисий: «агар ҳукмдорнинг хотини бошқарувга аралашса, қулни хотинининг ҳам тили қичийди», деб ёзган эди.

Айтматов. Ҳокимият бор жойда доимо ҳасад олови гуркураб ёнаверади. Ҳокимият — юксак мартабага элтадиган йўл. Баъзан у сароб каби яқин кўринади. Бироқ, ҳокимият ниҳоятда масъулиятли ва айни чоғда хавфлидир. Шунинг учун масъулиятлики, қўлингда иш бор, одамлар бор, уларнинг фаровонлиги ва қашшоқлиги, қувонч-ташвишлари сенга боғлиқ. Хавфли томони шундаки, ҳокимият чўққисига кўтарилиб борганинг сари душманларинг ҳам кўпайиб бораверади; улар раҳбарнинг ҳар бир қадамни, ҳар бир сўзини ўлчаб юрадилар. Шу боис ижтимоий-ахлоқий тажрибаларнинг қаймоғи сифатида қадимдан авлодларга қуйидаги панд-насихатлар қолган: «Қачонки, ҳукмдор ўз атрофига халқдан чиққан муносиб, жасур, оқил кишиларни жалб этса, ҳурмат-эътибор қозонади. Агар улардан қўрқиб, барчасини қувғин қилса, ўзи ўзига қудратли душманларни тилаб олган бўлади. Ёнингда мингта аҳмоқни ушлаб ўтиргандан кўра, битта ақли донишни сақлаб турганинг афзал».

Шохонов. Ҳокимият қонунчилик намунасидир. Туркий халқлар тарихида ҳар доим алоҳида мавқега эга бўлган зотлар — бу ҳокимбийлар. Улар қарор қабул қилсалар, олдиндан ҳозирлаб

қўйилган фитна ёки тарафкашлик тўғрисида гап бўлиши мумкин эмасди. Айтмоқчи, ҳозирги Ўзбекистоннинг Тошкент вилоятига қарашли Ангрен водийсида Култепа кентида жойлашган Товкехон қароргоҳида — Хонободда жуда катта кенгаш чақирилади. Ўша кенгашда нуфузли ҳокимбийлар томонидан қозоқларнинг «Жети жарғи» деб номланган қонун-тузуклари қабул қилинади.

Халқ орасида ўша кенгашдан кейин бундай ибора пайдо бўлган: «Худонинг берган куни Култепада кенгаш бўлади». Кенгашда қозоқлардан Тўла бий, Қозибек бий, Ойтеке бий, қирғизлардан Кўким бий, қорақалпоқлардан Сассиқ бий, Эдигей бий иштирок этганлар. Унда қуйидаги масалалар муҳокама этилади: ўз юртимизни, ўз халқимизни ташқи душмандан қандай ҳимоя қиламиз? Эл-элатларнинг бирлигини қандай қилиб асраб қолиш мумкин? Ота-боболар васиятига нетиб амал қиламиз? Кундалик «ташқи сиёсат» қандай бўлади? Келажакни муносиб қарши олишимиз мумкинми? Тарихий қурултой қатнашчилари мана шундай масалалар юзасидан кенгашадилар. Назаримда, қозоқ халқини бирлаштириш ғояси худди ўша ердан бошланади, ягона давлат барпо этиш дастури ишлаб чиқилади. Учта жуз уруғининг оқсоқоллари — донишманд Тўла бий, нотиқ Қозибек бий, мушоҳадакор Ойтеке бий ўз зиммаларидаги тарихий вазифани шараф билан адо этадилар. Улар ажралмас дўст эдилар. Халқ ўртасида жуда катта нуфузга эга бўладилар. Халқ тақдирини ҳал қиладиган масалаларни биргаликда ҳал этадилар. Қувончли кунларнинг ҳам, мусибатли кунларнинг ҳам халқ билан бирга баҳам кўрадилар. Очарчилик, уруш-жанжал рўй берган йилларда халқ қаватини тарк этмайдилар. Уларнинг ёрқин хотираси унутилса, кўп нарсани йўқотамиз. Чунки, улар қилни қирқ ёрадиган донишманд эдилар.

Айтматов. Ҳа, улар ўз сўзининг орқасидан халқни эргаштириб кетишга қодир бўлган улўф зотлар эди. Уларнинг ноёб қобилияти халқнинг жон томирига туташиб кетганди.

Тарихни эсга олайлик. Нотиқлик санъати барча халқлар ўртасида, ҳамма замонларда алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Мисрда, Юнонистонда, Римда доимо уста нотиқларнинг мусобақаси ўтказилади. Бу жабҳада ўзига хос анъаналар пайдо бўлади, нотиқлик санъатидан таълим берадиган мактаблар вужудга келади. У пайтлари ҳар қандай ҳақиқат, халқнинг хоҳиш-иродаси, муҳим қарорлар буюк нотиқлар томонидан эълон қилинарди. Юнонча «оратор» сўзи аллақачон ҳамма тушунадиган атамага айланиб кетган. Мисрда «оратор» бошқача ном билан аталган бўлса-да, моҳият ўзгармайди. Ҳозирги замонда бу сўз ҳаммада кўникма ҳосил қилган, ўзига хос салмоққа эга. Қисқаси, кейинчалик бутун инсониятнинг бойлигига айланиб қолган демократияга илк бор тамал тошини қўйган зотлар ораторлардир. Бу борада улар жуда катта хизмат кўрсатганлар.

Агар эсингда бўлса, ўлмас Плутарх меросининг бир қисми машҳури олам Демосфен билан Цицеронга бағишланган. «Улар икки томчи сувдек бир-бирига ўхшардилар, — деб ёзганди бир замонлар муаррих. — Фақат ахлоқ-одоби билан эмас, дунёқараши, суддан мустақиллиги, сўзлаш усули ва товуши билан ҳам бир-биридан фарқ қилмасди. Оддий халқ орасидан чиқиб, халқ ўртасида бунчалик шон-шухрат қозонган бошқа нотиқларни топиб бўлмайди».

Ана энди доим бир-бирларидан ажралмай юрадиган қозоқ оқсоқоллари — Тўла бийни, Қозибек бийни, Ойтеке бийни эслаб кўргин! Юнонлардан чиққан Демосфен ва Цицерон каби улар ҳам умр бўйи ҳақиқатни ҳимоя қиладилар, фаҳм-фаросатлари, куч-қудратлари билан мутаассибларга, ҳукмдорларнинг адолатсизлигига қарши курашадилар.

Айтмоқчи, умр бўйи ноҳақ хўрланган кишиларни оқлаш билан шуғулланган Демосфен бўлажак суднинг аҳамиятини даъвогарнинг товуши паст-баландлигига қараб баҳолар эди.

Кунларнинг бирида унинг ҳузурига битта афиналик киши келиб, битта шаҳарлик кимса ҳақорат қилиб, калтаклаганидан шикоят қилади. Демосфен пинак бузмасдан:

— Сен ҳеч қандай зарар кўрмагансан, — дейди.

— Қандай қилиб зарар кўрмас эканман! — деб қичқириб юборади даъвогар.

— Ана! Энди калтакланган, тақдирдан нолиётган одамнинг овозини эшитдим. Судда мен

сени ҳимоя қиламан, — дейди Демосфен.

Шохонов. Отаси рус, онаси қозоқ аёли бўлган машҳур нотик, адвокат Плевако қатъиятли, мурасасиз ва айни пайтда жуда меҳрибон инсон эди. Унинг ҳаётини солномаси яқиндагина батафсил ошкор қилинди. Унинг нотиклиги, жасурлиги тўғрисида ҳикоя қиладиган битта воқеа бор.

Ғарибгина, камбағал кампир бозорда пақир уғирлайди. Пақирнинг баҳоси бор-йўғи беш тийин экан. Буюмнинг эгаси ўғрини ушлаб, судга судраб боради. Қашшоқ кампирнинг пули ҳам, қариндош-уруғлари ҳам йўқлигига амин бўлган суд ходимлари қонун моддаларини кўздан кечиришиб, ўғрининг мол-мулкани мусодара этиб, ўзини бир неча йилга сургун қилиш тўғрисида ҳукм чиқарадилар. Бундай кампирни ким ҳам ҳимоя қиларди. Лекин, шов-шув қулоғига чалиниб қолган Плевако тўппа-тўғри суд мажлиси кетаётган залга етиб боради. Қараса, жавобгарликка маҳкум этилаётган кампир бир бурчакда йиғлаб турибди. Суд ходимлари эса қошларини чимирганча нафрат билан кампирни жиноятчиликда айблашарди. Шунда Плевако ўртага чиқиб, тахминан, бундай дейди:

— Бизнинг мамлакатимизни қадим замонлардан бери ҳар қандай бекорчи одам талон-тарож қилаётир. Лекин, кўнгли кенг Россия ҳамманинг гуноҳидан кечиб юборди. Порт-Артурда денгизчи саркардаларнинг нўноқлиги оқибатида японлардан қақшатгич мағлубиятга учрадик, лекин кўнгли кенг Россия империяси уларнинг гуноҳидан кечди! Айни пайтда у бозордан баҳоси беш тийин турадиган пақирни ўғирлаган ғариб кампирнинг гуноҳидан кечмоқчи эмас. Бу ерда Россияга хос бўлган меҳрибонлик, олижаноблик етишмаяпти.

Бу сўзларни эшитишиб, суд ходимлари шу тобда ер ёрилсаю остига кириб кетишга ҳам рози бўлиб қоладилар. Охири кампирни оқлаб юборадилар. .

Нотиклик санъатининг кучи шунда яққол кўринади. Асрлар давомида нотиклар ҳукмдорларга беминнат хизмат қилганлар.

Яшириб нима қилдик, мутаассиб шўро тузуми даврида биз сўзомоллик санъатини унутдик, авлоддан-авлодга ўтиб келган ноёб анъаналарни йўқотиб қўйдик. Халқ даҳосидан, анъаналардан, маънавий тажрибалардан юз ўгирдик. Энди бўлса, бундай аҳволда узоққа бориб бўлмаслигини билиб, бошимизни чангаллаб ўтирибмиз!

Кейинги икки-уч йил орасида Асқар Ақаевнинг ташаббуси билан Қирғизистоннинг чекка қишлоқларида оқсоқоллар суди ташкил этилди. Шубҳасиз, агар келажакда Марказий Осиё республикаларида оқсоқоллар ва бийлар судига етарлича эътибор берилса, бундан ҳаммага фойда бўлади. Балки, қадимий анъаналаримизни ўргатадиган махсус мактаблар ташкил этилиши мумкинми?

Долғали ўзгариш даврини бошидан кечираётган мамлакатларимизда ҳозир жиноятчилик авж олиб кетди. Оғир жиноят қилган кимсалар қилмишига яраша жазосини тортиши керак. Бироқ, арзимас айб қилиб қўйган кишини ҳам қамоққа келтириб тикаверсак, нимага эришамиз? Ахир, арзимас айби учун икки-уч йил қамоқда ётиб чиққан навқирон йигит у ёқда ашаддий жиноятчиларнинг қўлига тушиб, инсоний қиёфасидан маҳрум бўлиб чиқаётганига ўзимиз кўп марта гувоҳ булдик-ку?! Бундай шароитда нима қилиш кераклигини, қандай жазо тайинлаш лозимлигини овул-қишлоқ жойларида ҳурмат-эътиборли оқсоқоллардан, бийлардан иборат суд ҳайъати ва кенг жамоатчилик ҳал этмоғи мақсадга мувофиқ бўларди. Шундай бўлса, бир томондан, арзимас жиноят қилиб қўйган одам уялтирилиб, виждони уйғотилиши, яъни тарбияланиши мумкин. Иккинчидан, халқда ажойиб мақол бор: «Онаси тепиб олса ҳам тойчоқнинг жони оғримайди».

Конфуций бу ҳақда шундай дейди: «ҳукмдор, агар сен бировни жазоламоқчи бўлсанг, ота-боболар васиятини унутмаган ҳолда ҳукм чиқаргин. Шундагина бошқалар ҳам адолатли ҳукм чиқарганингга ишонадилар ва саъй-ҳаракатларингни қўллаб-қувватлайдилар».

Айтматов. Инсон нима учун ер юзасида ҳокимиятсиз яшай олмайди? Ибтидоий жамоат тузумидан то ҳозирги замонгача бўлган инсониятнинг тараққиёт босқичларда ҳокимият

зарурий зинапоя вазифасини бажарганми?

Ҳаёт доимо шахслар билан жамиятнинг, ҳукмдор билан халқнинг ўзаро алоқасидан иборат бўлган. Бу икки тоифа ўртасидаги мураккаб ва қарама-қарши муносабатлар ҳеч қачон тарих саҳнасидан тушиб кетмаган.

Шохонов. Чике, масалан, менинг ўзим сиёсатдан узоқ одамлардан биттасиман. Лекин тан олмоғим лозимки, Қозоғистонда демократик ҳаракатга раҳбарлик қилган пайтларимда кимлардир менинг қиёфамда президент тимсолини кўрмоқчи бўлдилар. Эсимда, йирик газеталарнинг бирида чоп этилган суҳбатимда бундай деган эдим: «Агар менга бирорта колхозга раҳбарлик қилишни топширсалар борми, шак-шубҳа йўқки, икки ойда колхозни хонавайрон қиламан». Ҳақиқатан ҳам ҳокимият жиловини қўлга олишга қодир бўлган, етарлича билимга, тажрибага, шахсий фазилатларга эга, ниҳоят, руҳий жиҳатдан шунга тайёр одамлар жуда кам. Баъзан сўзи билан ҳам, амали билан ҳам бу ишга мутлақо яроқсиз бўлган кишиларнинг президентлик лавозимига интилишларини кўриб, хайрон қоласан киши. Нақл қилишларича, кунлардан бир кун чўпондан:

— Агар қутилмаганда қирол бўлиб қолсанг нима қилардинг? — деб сўрабдилар.

— Агар қирол бўлиб қолсам, от миниб юриб мол боқардим! — деб жавоб берибди у муғомбирлик қилмасдан.

Чўпон ўз табиатига, фаҳм-фаросатига монанд равишда жавоб қайтаради. Ҳақ гапни айтади.

Мутлақо тасодиф туфайли ҳокимият тепасига келиб қолган кимсаларнинг касофати уриб, юз-юз миллион бегуноҳ одамларнинг ёстиғи бевақт қуриганини тарих ҳали унутгани йўқ. Чике, келинг, яна тарихга қайтамыз.

Голошчекин даврида (1925—1933) қозоқ даштларининг бошига мисли кўрилмаган қора кунлар ёғилди. Бағоят шафқатсиз, маънавий жиҳатдан қашшоқ бўлган муртад ҳокимият жиловини қўлга олган заҳоти ўзича кашфиёт яратди: «Ие, бепоён Қозоғистон республикасида шўравий тузум ўрнатилмабди-ку!»

У республикага раҳбарлик қилган саккиз йил мобайнида эртадан-кечгача минбардан тушмасди; қозоқ овуллари қандай ҳаёт кечираётгани билан асло қизиқмасди. Ҳатто шунчаки томоша учун ҳам бирор марта овулларга чиқиб кўрмайди. Шундай бўлса-да, ўзини «маҳаллий» ҳаётнинг билимдони деб биларди. Голошечкин, Октябрь тўнтариши қозоқ овуллари четлаб ўтган, деб ҳисобларди. Демак, итоатсиз қозоқларга ҳозир ким ҳукмронлик қилаётганини кўрсатиб қўйиш керак. Шундай қилиб, у кетма-кет «адаб дарслари»ни уюштиради. Албатта, бундай «дарслар» қурбонсиз бўлмасди. Голошчекин раҳбарлик қилган даврда республика аҳолисининг сони ҳалокатли даражада камайиб кетади. Миллий зиёлиларнинг жуда катта қисми «бўйинтовловчилар» деб эълон қилинади ва қайта тарбиялашга номуносиб шахслар сифатида маҳв этилади.

Сталиннинг «социализм мустаҳкамланиб боргани сари синфий кураш ҳам кескинлашаверади» деган кўрсатмаси асосида амалга оширилган Голошчекин сиёсати натижасида халқ шафқатсизлик билан қувғин қилинди, қатли омга учради, мисли кўрилмаган очарчиликка йўлиқди.

Бутун бошли халқни қириб юборишга мўлжалланган тадбир «кулакларни тугатиш» баҳонасида бошланади: бойларнинг мол-мулки мусодара қилинади, халқ чексиз миқдорда солиқ тўлашга маҳкум этилади. Қозоғистонда етти юздан ортиқ бой хўжалик ва эллик мингта ўртаҳол хўжалик борлиги қайд этилади ва уларнинг ҳаммаси хонавайрон қилинади. Хўжалик эгаларининг бир қисми отиб ўлдирилади, яна бир қисми қамоқларга ташланади, бир қисми эса Россиянинг Туман, Қўрғон, Астрахон, Иркутск вилоятларига сургунга жўнатилади. Кўпчилик қозоқлар Хитойга, Эронга, Ҳиндистонга, Туркияга бош олиб кетадилар.

Мусодара натижасида бир-иккита мол-қўйга, оз-моз ерга эга бўлган камбағаллар «совпедлар» инъом этган хайр-эҳсонлардан фойдалана олмайдилар. Чунки, атайлаб очарчиликни кучайтириш учун ўйлаб топилган чексиз солиқлар аҳолини очарчилик уюштириб

туриш «катта сиёсат»нинг асил мақсадига айланиб қолади.

Қадим замонлардан буён чорвадорлик билан машғул бўлган қозоқлардан солиқ сифатида қишлоқ хўжалик маҳсулотларни талаб қилишарди. Деҳқонлардан эса, аксинча, гўшт топширишни талаб этишарди. Чорвадорлар ўз мол-қўйларини буғдойга алмаштиришади, деҳқонлар эса ўз буғдойларини мол-қўйларга алмаштирардилар. Натижада иккови ҳам ҳеч вақосиз қолишарди. Ҳукмрон табақа қилмиши учун ҳеч қандай жавобгарликка тортилмаслигини билгач, худди маст туялардай кўнглига келган номаъқулчилигини қилишаверади. Кундан-кунга солиқ турлари ортиб бораверади ва ниҳоят, ўн олтитага етади!

Яна бир ажабланадиган томони шундаки, халқнинг эркинлик руҳига зид ўлароқ, шўравийларнинг умумий тенглик мафқураси билан қуролланган кимсалар «чиқитлар»ни ҳам солиқ сифатида давлатга топшириш керак деган уйдирмани ўйлаб топадилар. Энди отларнинг эскирган тақасини, ўлган отларнинг думларини, итнинг, эшакнинг, ҳатто илоннинг пўстини, латта-путталарни, суюқларни, шохларни, туёқларни ҳам давлатга топшириш керак эди. Охир-оқибат, ўша хилдаги солиқни ўз вақтида тўлашга қодир бўлмаган одамлар кўрасида турган бир-иккита молини сўйиб, «чиқит»ни топширишга мажбур бўларди.

Энг даҳшатлиси шундаки, дўқ-пўписалар билан тўплаган ўша «чиқит» бир жойга жамланарди-да ёқиб юбориларди!

Мана шундай жиноятлар туфайли Қозоғистонда 1929 йилда қирқ миллион бош қўйдан орадан тўрт йил ўтгач, бор-йўғи тўрт миллион бош қолади. Ўн баробар йўқотиш бўлади. Голошчекин раҳбарлик қилган саккиз йил давомида тўрт миллион юз минг нафар қозоқлардан икки миллион икки юз нафари қириб юборилади. Очарчилик ҳам, аслида, шу мақсадда уюштирилганди.

Россия империясининг энг охирги подшоси Николай II ва унинг оила аъзоларининг фаол қотилларидан бири бўлган Голошчекин қозоқ халқи бошига мисли кўрилмаган кулфат келтиради.

Бу қаттол ҳукмдорнинг ўзига муносиб ўринбосарлари ҳам бор эди. Ўшалардан бири бўлмиш Қозоғистон Марказий Ижроқўмининг раиси Елтой Ерназаровни эслатиб ўтиш мумкин.

Қозоғистоннинг ўша йиллардаги пойтахти Оренбург шаҳрида республика Марказий Ижроқўмининг раисини сайлашга бағишланган қурултой бўлади. Иш бевосита сайлов масаласига бориб тақалгач, икки гуруҳ бир-бири билан ҳокимият учун кураш бошлайди. Лекин, бир-бирини енгиб ўтолмайди. Шунда кимдир бундай таклифни киритади:

— Ўртоқлар, биз камбағаллардан иборат Шўро ҳукуматини туздик. Анави Елтой камбағал. Устига-устак, ғирт саводсиз. Демак, у ҳар тарафлама бизга тўғри келади. Менимча, раис лавозимига ундан кўра муносиброқ номзод бўлмаса керак.

Бир бурчакка тикилиб ўтирганча мудраётган Ерназаров бирдан хушёр тортади. Қандай қилиб бўлсада бир-бирини ҳокимият тепасига чиқармаслик учун курашаётган мухолиф гуруҳлар бир овоздан Ерназаров номзодини қўллаб-қувватлайдилар.

Айтишларича, бир куни Ерназаров Олмаота поездида Қизил Ўрдага кетаётган экан. Очарчиликдан, ўлпонлардан ва бошқа мусибатлардан силласи қуриган Чимкент халқи бу янгиликдан хабар топадию ёппасига вокзал томон югуради. Елтойни салкам подшо деб ўйлайдилар. Одамлар орасида унинг қариндош-уруғлари, таниш-билишлари ҳам бўлади. Хуллас, халқ ундан ёрдам сўрамоқни истади. Дастлаб, Елтой халқ билан учрашувга розилик билдиради. Аммо, вокзал томон гурас-гурас келаётган оломонга кўзи тушиб, юраги така-пука бўлиб кетади ва фақат вагон тамбурида туриб халқ билан гаплашишга зўрга кўнади.

Минди-минди бўлиб кетган халқ:

— Елтой тақсир, оч қолдик! — деб қичқиради.

— Очимиздан ўляпмиз, меҳр-шафқатингизни дариғ тутманг! Ёрдам беринг!

Шунда мулойим тортиб қолган Елтой сувсар телпагини қўлига олиб:

— Ўртоқлар! — деб қичқиради. Тақсир-бошлиқ ўз юртдошларидан меҳр-шафқатини дариғ

тутмаса керак деб ўйлаган халқ нафасини ичига ютади. — Ўртоқлар! — дейди у яна бир марта. — Ўртоқлар, режа, режа, режа! — деб уч марта такрорлайдию ғойиб бўлади. Тамбур эшиги орқасидан қаттиқ ёпилади.

Кулфатдан силласи қуриган юртдошларига, қариндош-уруғларига, таниш-билишларига икки оғиз илиқ сўз айтиб, аҳолининг кўнглини кўтариб қўйишга қодир бўлмаган кимса бошқаларга меҳр-шафқат кўрсата олармиди!

Ўша Ерназаровга алоқадор яна бир воқеани эшитганман.

Сиз билан Тошкентдан қайтиб келаётган чоғимиз менинг биродарим бўлмиш Жанабой Салимбоевнинг акардаги туғишган синглисининг уйида бир пиёла чой ичиб кетмоқчи бўлдик. Ўша йигитнинг отасининг исми Тошбой, бобоси эса Салимбой оқсоқол эди. Салимбой ота 96 ёшга кириб вафот этди. Хуллас, Елтой Ерназаров ялангоёқ юрган пайтларда Салимбой оқсоқол унга кўп яхшиликлар қилади. Нон-туз берган, панд-насихатини аямаган. Елтой Марказқўм раиси этиб сайлангач, туман партия кўмитасининг котиби Тошбойни ҳузурига чорлайди-да:

— Ўзимизнинг Елтойга самимий саломимизни етказасиз, — дейди. — Бундан ташқари, қўшни туманда трактор бор, бизда йўқ. Ерни шудгор қила олмаяпмиз, қийналиб кетдик. Бу ерлар Елтойнинг отаюрти; айтинг, бизга ҳам битта трактор ажратиб берсин.

Тошбой тўппа-тўғри Марказқўм раисининг уйига боради. Уй бекаси уни очиқ чеҳра билан қарши олади. Бирпас гаплашиб ўтирадилар. Ҳадемай Елтойнинг ўзи ҳам хизматдан қайтиб келади. Тошбойга қўл учини узатадию виқор билан бошқа хонага кириб кетади. Хотини ботинмайгина:

— Елтой, ахир, бу киши Салимбой отанинг ўғли-ку, — дейди. — Уни танимадингми? Агар биз улар қилган яхшиликни унутсак, худони унутган билан баробар бўламиз. Сен у билан одамга ўхшаб сўрашгин, ҳол-аҳволини сўраб-суриштиргин.

Шундан сўнг Елтой:

— Бобой қалай, соғ-саломат юрибдимми? — деб сўрайди истамайгина. Кейин жавобни ҳам кутмасдан шоша-пиша илова қилади:

— Эртага қиладиган ишларим бошимдан ошиб-тошиб ётибди, тезроқ дам олмасам бўлмайди.

«Қирол бўлиб қолсам, от миниб юриб мол боқаман» деган чўпондан ҳокимият тепасига чиқиб олган бундай кўрнамак одамларнинг нима фарқи бор?

Айтмоқчи, ишдан бўшатилишини эшитган Елтой, энг аввал:

— Машина ўзимда қоладими? — деб сўраган экан.

Айтматов. Демокрит: «Давлатни бошқариш санъати — санъатларнинг энг улуғидир», деган эди. Кўпинча бутун бошли халқнинг тақдири бир кишининг — ҳукмдорнинг қўлида бўлади.

Масалан, Пётр биринчи қолоқ Россияни қайта тикламадимми? Бутун бошли халқни «қайта қуриш»га мажбур қилган «бузғунчи» шахснинг ўрнини таъкидлашдан олдин Пётрнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълум воқеаларни эслатиб ўтмоқчиман. Подшо бўлгач, шахсан ўзи Голландияга йўл олади ва у ерда Пётр-дуррадгор номи билан кема қурилиши сирларини ўрганайди. Албатта, зерикиб ётгани учун бундай иш билан шуғулланмайди, Пётрнинг улуғлигини Пушкин мана бундай мумтоз мисраларда ифодалаган:

*Гоҳ академик, гоҳ қаҳрамонсан,
Гоҳ денгизчи, гоҳо дуррадгор —
Унинг қалби бепоён,
Тахтда ҳам доим хизматкор.*

Ҳасадгүй Фарб оч кўзларини Россиянинг бепоён ерларига, бойликларига тикавергач, салтанат хавф остида қолганини сезган Пётр пойтахтни Москвадан Болтиқ денгизи

соҳилларига кўчиради. Унинг ишончи комил бўладики, пойтахтни ҳимоя қилиш ҳар бир рус кишисининг муқаддас бурчи эди. Пойтахт асраб қолинса, демак, бутун Россия ҳар қандай мусибатдан фориг бўлади. Шундай қилиб, дунёдаги энг гўзал, бетимсол шаҳарлардан бири бўлмиш Санкт-Петербург бунёд этилади. Билч-билч ботқоқзорларни Пётр аллақайлардан келтирилган тупроқ билан кўмдиради ва шаҳар кўчаларига қайин, қарағай, эман кўчатлари эктиради. «Ўзбошимчалик билан эманни кесган одам қатл этилсин!» деган фармоннинг муаллифи ҳам ўша буюк Пётр эди. Унинг ўз қўллари билан экилган эманзорлар, мана, уч юз йилдирки, япроқларини шалдиратиб, кўкка бўй чўзиб турибди.

Пётр Россия салтанатининг давлат бошқарувини тубдан қайта қуради; завод-фабрикалар, ўқув юртлари сонини кескин кўпайтирди; жанговар, уюшган армия ва қудратли флот тузди. Кириллица имлосини ўзгартирди, баъзи бир мураккаб ҳарфларнинг ёзилишини оддийлаштирди. Санкт-Петербургдаги биринчи махсус босмахонага асос солди; рус матбуоти тарихидаги илк «Ведомость» газетасини ўз қўллари билан нашр этди.

Агар Пётр ўз мамлакатининг ҳақиқий фуқароси, ўз даврининг одами бўлмаганда ҳеч қачон буюк бўлмасди. Пётр Россиянинг келажagini яққол кўра билди.

Чарм ковуш кийиб, чакмон ёпиниб юрган мамлакат вақтиғсоқти келиб буюк давлат бўлишига заррача шубҳа қилмади. Айти пайтда Пётр россияликларга бениҳоя тарвақайлаб кетган соқол-мўйловларни қириб юриш ва рўдапо кийимларни тартибга солиб, қисқартириш туғрисида фармон берди. Меъёр нималигини билмайдиган рус эркакларини ичкиликбозликдан қайтариш учун оғир чўян медаль қўйдирди ва пиёниста кимсаларни халқ олдида уялтириш мақсадида ўша медални бўйниларига тақтириб қўйди. Агар кимда-ким ўз ота-онасини ҳурмат қилмаса, у давлат жинойатчиси деб ҳисоблансин ва оғир жазога тортилсин. Агар кимда-ким карра жадвалини (арифметика) билмаса, унга уйланишига рухсат берилмасин», деб фармон чиқаради Пётр. Подшоҳнинг бундай фармонлари жоҳил мамлакатни аста-секин тараққиёт сари суриб бораверади.

Урушда енгилмас, ишда чарчамас буюк Пётр камбағаллик ва саводсизлик ботқоғига ботиб кетган ўз халқини ҳўкизга ўхшаб тубанликдан тортиб чиқармадимми?

Шохонов. Лекин, тарихнинг йўли текис эмас. Буюк Пётр буюк давлатлар сафига олиб чиққан Россия империясини 1730—1740 йилларда бошқарган Анна Иоановна яна-тағин қўзғолон кучоғига итқитиб юборади. Муаррихларнинг ёзишича, қиролича Анна дангаса эди, мамлакатни бошқаришни билмасди. У ҳаддан ташқари кайф-сафога берилиб кетади. Давлат ишлари билан мутлақо қизиқмайди. Эртадан-кечгача масхарабозлар ёки овунчоқ театрини томоша қилиб ўтираверарди. У изнидаги князлар, графлар устидан калака қилишни ва қаршисида қалтираб турган асилзодаларни масхаралаб кулишни яхши кўрарди.

Ҳукмронлигининг сўнги йилларида Анна Иоановна сарой аҳлини, мулозимларини хурсанд қилиш учун княз Голицинни қўл остидаги энг хунук қалмиқ қиз Буженниковага ҳазил аралаш уйлантиради. Бу ҳақда махсус фармон чиқариб, бутун Россия бўйлаб тарқатади. Қиролича Аннанинг амрига кўра, қишда Нева дарёси устига сарой қурилади. Тўй тантанаси шу ерда бўлиши керак эди. Тантқи қироличанинг хоҳиши бўйича, сарой музлардан барпо этилади: эшиклари ҳам, деразалари ҳам, ошхона анжомларию ҳатто келин-куёв ётадиган гўшанга ҳам муз бўлади.

Россиянинг турли бурчакларидан ҳайдаб келтирилган руслар, татарлар, чувашлар, мордвалар, хохоллар ўзларининг миллий кийимларида рақс тушадилар, қўшиқ айтишиб, шовқин-сурон кўтарадилар... Қироличанинг бундай хурмача қилиқлари инсон тақдири унинг учун ўйинчоқ эканини яққол кўрсатади. Боз устига, княз Голицин рус тупроғидаги энг асилзода авлод вакили бўлиб, бу борада Романовлар оиласидан кам нуфузга эга эмасди.

Яна битта қизиқарли тарихий ҳақиқат мавжуд. Маълумки, 1731 йили Россия империяси билан қозоқларнинг ғарбий ўлкалари ўртасида дипломатик алоқа ўрнатилади, шартнома тузилади. Қозоқларнинг Кичик ва Ўрта жуз уруғига мансуб бўлган бийлар, ҳокимлар,

оқсоқоллар, ботирлар ҳар хил совға-саломлар билан Санкт-Петербургда етиб борадилар. Қироличага ҳурмат кўрсатмоқчи бўладилар. Анна Иоановна олдиндан қозоқ саҳросидан келган элчиларни қабул қилишга рози бўлади. Битта татар-тилмочни ёллаган нуфузли элчилар ҳар куни қироличанинг остонасига бош уриб бораверадилар. Қиролича билан уч-тўрт оғиз гаплашмоқчи бўладилар. Кунлар кетидан кунлар, ҳафталар кетидан ҳафталар ўтаверади, лекин қироличанинг тилло эшиклари элчилар учун асло очилмайди. Ниҳоят, сарой мулозимлари олис юртлардан пойтахтга келган қозоқлар бир неча ойдан буён остонада мунтазир бўлиб туришганини Анна хонимга эслатадилар. Шунда жиззаки хотин:

— Фавқулдда муҳим иш чиқиб қолди. Голландия қироли менга совға қилган маймун бугун эрталаб болалади. Болалари бирам чиройлики, асти қўяверасан! Бу ишлардан бошим оғриб турибди. Афсуски, уларни қабул қила олмайман, — деб жавоб беради.

Айтматов. Бунга ўхшаш бемаъни воқеалар тарихда кўп бўлган. Кўпчиликка маълум бўлган битта қаллоблик тўғрисида эслатиб ўтишим мумкин.

Ҳар хил можаролар билан тарихда ёрқин из қолдирган иккинчи Екатерина ҳукмронлик қилган даврларда Украина билан Қрим ҳам Россия империяси таркибига кирган эди. Ўша ўлкаларнинг генерал-губернатори лавозимига қироличанинг жазмани бўлмиш олиймақом княз Григорий Потёмкин тайинланади.

Қиролича кичик Россия аҳолисининг аҳволи билан танишиш мақсадида 1787 йилда сафарга чиқади. У Петербург билан Киев ўртасида 76 станцияда, ўттиз бешта қишлоқда тўхтаб ўтади. Тушлик қилади, дам олади. Сон-саноксиз мулозимлари қуршовида олдиндан белгилаб қўйилган йўллардан ўтаётган қиролича сафарининг иккинчи куниеқ бой-бадавлат, ўйнаб-кулиб ҳаёт кечираётган фуқароларини кўриб, бағоят хурсанд бўлиб кетади. Ваҳоланки, ўз қўли остидаги ўлкаларни қироличага яхши кўрсатиш учун губернатор кеча-кундуз тиним билмай томошахона ҳозирлайди: сўқимга боқилган ҳайвонларни йўл четига қаторлаштириб қўяди, одамларни ҳам тўтиқушдай сайрашга ўргатади.

Хайрият, қиролича Петербургда қайтиб боргач, Потёмкиннинг найранглари фош этилади. Маълум бўлишича, у ҳамма нарсани олдиндан уюштириб қўйган экан. Лекин, сон-саноғи йўқ мол подани қайдан топган экан? Бу масалада топқирлик қилади: Екатерина битта қишлоқда дам олаётган пайтдан фойдаланиб, мол пода бир кечадаёқ қўшни қишлоққа ҳайдаб бориларкан ва навбатдаги «кўрикка шай этиб қўйиларкан!

Ем-хашак, озиқ-овқатларнинг сероблигини қандай таъминлаган? Тоғ-тоғ қилиб устма-уст уюб ташланган қопларда ғалла эмас, тупроқ тўлдирилганди. Ўшандан бери «Потёмкиннинг қишлоқлари» деган ибора оғиздан-оғизга ўтиб юради.

Шохонов. Ёлғончи-ҳукмдорларнинг найранглари тўғрисида тарихда минглаб мисоллар бор. Масалан, фолбинлик қобилияти билан ном чиқарган Рим императори Тиберий ўзининг келажакдаги вориси бўлмиш Калигула тўғрисида: «У ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхшилиқ қилмайди. Фақат римликларга эмас, балки бутун дунёга мусибат келтирадиган илон вояга етяпти», деган эди.

Ниҳоят, тахтга янги ўтирган император дастлабки пайтлари жуда ғайратли, меҳрибон бўлади. Илгари тарқатиб юборилган сенатни қайта йиғади, обрў-эътиборли Рим зодагонларига фахрли мансабларни таклиф этади. Ливия билан Тибериянинг вафотидан сўнг қолган битмас-туганмас бойликларни марҳумларнинг васиятларига биноан римликларга баробар тақсимлаб беради.

Буларнинг ҳаммаси хўжакўрсинга қилинади. Бирмунча вақт ўтгач, ҳокимият жиловини бутунлай қўлга олишга улгурган Калигула қутуриб кетади.

«Унинг бемаънилиги, тентаклиги чегара билмасди, — деб ёзадилар қадимий муаррихлар. — У ўзини тирик худо деб эълон қилади. Мулозимлари кечасию кундузи унга хушомад қилардилар, сажда қилардилар. Одамларнинг итоатгўйлигидан мамнун бўлган Калигула: «Кўргани кўзлари бўлмаса ҳам майли, фақат кўрқиб туришса бас», деб такрорлашни яхши

кўрарди.

Ўзини туғма актёр, туғма ҳукмдор деб билган император давлат ишларини бир четга йиғиштириб қўйиб, кайф-сафога, ўйин-кулгуга берилиб кетади. Бузуқчиликдан ҳам қайтмайди. Жамоат жойларида фожиавий актёр қиёфасида бир нималар деб минғирларди-да, сўнг ҳолдан тойгунча ўйинга тушарди.

Айтматов. Ўша императорнинг ўзбошимчалиги тўғрисида Иосиф Флавийнинг эсдаликлари бор. «Бошқаларни қўя турайлик, лекин Калигула ҳатто Гомернинг дostonларини ҳам йўқотиб юбормоқчи бўлди, — деб ёзади Флавий. — Одамларни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. У бир неча марта ҳаммани қириб юбормоқчи бўлди, марҳумларнинг пок руҳини топтамоқчи бўлди. Калигула римликлар устига юклаб қўйган сон-саноксиз ўлпонларнинг адоғи кўринмасди. Бойбадавлат, нуфузли ворислар бош кўтариб қолишидан кўрқиб, император уларнинг ҳаммасидан ўз фойдасига васиятнома ёздириб олади. Кейин васиятнома ёзиб берган зотни жиноятчи деб эълон қиларди-да қатл эттириб юборарди; бойлигини эса ўзлаштириб оларди. Римликларни даҳшатга солган нарса шу бўлдики, у ўзининг суюкли отини консул лавозимига тайинлайди».

Давлат аҳамиятига молик мансабга отнинг тайинланиши ҳали тарихда бўлмаган ҳодиса эди. Боз устига, Калигула ўз оти учун мармар катак ва фил суюғидан охур қуриш тўғрисида фармон беради!

Калигула император бўлган тўрт йил давомида ўзбошимчалик ва шафқатсизлик оқибатида гуллаб-яшнаётган қудратли давлат қашшоқ монархияга айланиб қолади. Давлатнинг энг катта ўғриси императорнинг ўзи эди. Бошқа мансабдор шахслар ҳам бу борада четда қолмайдилар; улар ҳам давлат танасига зулукдай ёпишиб оладилар. Бир йилнинг ичида давлат хазинасидан икки миллиард етти юз миллион пошшойи танга ғойиб бўлади. Рим халқи қашшоқлашади, одамлар бир бурда нон топиш илинжида ҳар томонга тарикдай сочилиб кетадилар. Чексиз ҳокимият ва мисли йўқ бойлик қутуртириб юборган Калигуланинг хотини қиз туғади: император эса римликлардан қизалоқни боқиш, тарбиялаш ва келажакдаги сеп учун пул тўплаб беришни талаб қилади. Янги йилнинг биринчи куни Рим императори ўз саройи остонасида туриб олиб, тинимсиз оқиб келаятган одамлардан худди тиланчи каби хайр-садақа сўрай бошлайди. Аста-секин тоғ бўлиб уюлаётган тангаларни кўриб ақдан озар даражада суюниб кетади, ўзини тангалар устига ташлайди; тангаларни ҳовучлаб-ҳовучлаб бошидан сочади.

Турли даражадаги мансабларга тайинланган амалдорлардан келиб турадиган сийловлар билан қаноатланмаган император очик-ойдин талончилик қилади. Шу мақсадда саройда махсус қароқчилар ва ўғрилар гуруҳини сақлар эди.

Калигула ола-қуроқ латта-путталардан тикилган бемаъни кийимларда юришни ёқтирарди. «У ғалати-ғалати уст-бош кийиб одамлар олдига чиқар эди. Бундай кийимни нафақат бирорта римлик, ҳатто оддий эркак ҳам кийишга ор қилган бўларди. Чет, эллардан келган элчилар этаклари кенгмўл хотинларнинг гулли кўйлагини, хотинларнинг туфлисини кийиб тахтда ўтирган императорни кўришгач, мийиғида кулишганча бир-бирлари билан маъноли кўз уриштириб олардилар. Бундай пайтларда римликлар номусдан ўлар ҳолатга етардилар», деб ёзади юнон тарихчиси.

Калигула соқолини тилло суви билан бўяб олади. Сўнг машҳур саркарда Искандар Зулқарнайн қабрини очиб, ундан жанговар совутни оладида ўзи кийиб, кўчаларда сайр этиб юради. Бундай бачкана қилиқлар римликларнинг ғазабини кўзитади, холос.

Нихоят, қонли тўқнашувлардан, қашшоқликдан, вайронгарчиликдан безор бўлган римликларнинг тоқатлари тоқ бўлади. Аҳмоқ императорнинг ҳокимиятига барҳам берилмаса, давлат яксон бўлажагини халқ тушуниб етади. Император қатл этилади. Бу янгиликни эшитган римликларнинг аксарияти бўлган воқеага ишонмайдилар: Калигула жўрттага ҳунар кўрсатаётган бўлса керак, деб ўйлайдилар. Баъзи кишилар эса хуш-хабарни эшитиб, бир-

биридан суюнчи сўрайдилар.

Тарихда шармандали ном қолдирган мана шунақа давлат бошлиқларидан худонинг ўзи сақласин!

Шохонов. 121—139 йилларда Рим империясини бошқарган Марк Аврелий эса Калигуланинг мутлақо тескариси эди. «Ўзим билан юзма-юз» номли йирик илмий асар ёзган бу инсон тарихда энг тўғриси, адолатли файласуф-император сифатида яхши ном қолдирди.

Аврелий ўз асарида халқни қандай бошқариш, ҳукмдор ўзини қандай тутиши тўғрисида батафсил баён қилади. У: «Ўз вазифангни римликларга хос бўлган очиқ кўнгулилик, ҳалоллик, халққа меҳр билан адо этмоғинг даркор. Бундан бошқа қарашлару тушунчаларга маҳлиё бўлмаслик керак. Бемаънилик, мунофиқлик, манфаатпарастлик қилмасдан ҳар қандай ишни сидқидилдан ниҳоясига етказмоқ лозим. Шундагина бахтли бўласан», деб ёзади.

Ҳарбий ёки фуқаро ҳаётига тегишли бирорта ишни бошлашдан аввал император албатта давлатнинг юқори мансабдор шахслари билан маслаҳатлашарди. Аврелий: «Давлатни бир кишининг иродасига итоат эттириб қўйгандан кўра, тажрибали, оқил дўстларнинг маслаҳатларига қулоқ солган афзал», деб тез-тез такрорлаб турарди.

Тарихдан яхши маълум бўлган битта мумтоз мисол келтираман.

Овидий Кассий Сурияда императорга қарши фитна ҳозирлайди. Лекин, чопар орқали ҳамтовоқларига жўнатган мактуб қўлга туширилиб, Марк Аврелийга етказилади. Шунда Аврелий мактубни ҳеч кимга ўқитмасдан ўтга ташлаб куйдириб юбориш тўғрисида фармон беради. У душманлари ким эканини билишни истамайди, кейинчалик ўзи истамаган ҳолда уларни ёмон кўриб қолишдан чўчийди.

Овидий Кассийга нисбатан кўнгилчанлик қилган Марк Аврелийнинг саъй-ҳаракатидан ҳайрон бўлган битта римлик: «Агар ўша сотқиндан енгилиб қолганингизда нима бўларди?» деб сўрайди. «Худойимга нима ёмонлик қилган эдикки, биз сотқиндан енгилиб қолсак?» деб саволга савол билан жавоб қайтаради Марк Аврелий. Шундан сўнг у император томонидан қатл этилган бир қанча кишиларни мисол тариқасида санаб кўрсатади: уларни ўлдириш учун салмоқли асослар бор эди, дейди.

Айтматов. У ўз мамлакатида эркинликка асосланган давлатга хос бўлган муносабатларни жорий этади: одамлар ёвузликдан ҳимоя қилинади, мунтазам равишда эзгу хислатлар тарбияланади; меҳнаткашлик, маърифатпарварлик фазилатлари қарор топтиради. Қисқаси, барча соҳаларда юксак ахлоқий намуналар яратилади. У ҳар доим ёмон одамни яхши одамга, яхши одамни эса гўзал одамга айлантиришга ҳаракат қилади. Тарбияга алоҳида эътибор беради. Марк Аврелий худо берган қобилият, ақл-идрок, руҳий саховат соҳиби эди. Агар у ўша тарихий даврда дунёга келмаганда борми, Рим олами хонавайрон бўлиб, қонга ботиб кетарди.

Шохонов. Рим империяси қанча-қанча ҳукмдорларни кўрган! Кўпчилигининг номлари аллақачон унутилди. Орадан йигирма аср ўтган бўлса ҳамки, Капитолия майдонида Марк Аврелийнинг от миниб турган кумуш ҳайкали кўр тўкиб турибди. Бу зот ўз халқини самимий севар эди.

Айтматов. Плутархнинг «Етти донишманд суҳбатлари» асарини ўқиётиб, Фалес, Солон, Периандр каби файласуфларнинг юнон ва рим ҳукмдорларига берган таърифларига дуч келдим.

Шохонов. Айтмоқчи, муаррих Гераклид Понтийскийнинг ёзишича, айнан Плутарх тасвирлаган Солоннинг отаси ўз даврида машҳур бўлган Эсекестид, онаси эса Писистратнинг набираси экан. Машҳур шоир, носир, файласуф, кўнгли кенг инсон бўлмиш Солоннинг ҳокимият тепасига келиши ҳам қизиқ бўлади.

Ёшлигидан тижоратга мойил бўлган бўлажак ҳукмдор илм ўрганишга, янгиликка ташна эди. Тез орада олим сифатида машҳур бўлиб кетади. Шахсий бойлик уни деярли қизиқтирмайди. Маънавий дунёси бой бўлган зот олтин талвасасида маст бўлиб юрган кимсалардан ниҳоятда юксак эканини ҳис қилади. Ахлоқан поклиги ва ақл-идрокига қойил қолган афиналиклар ундан

давлат бошқарувини қўлга олишни илтимос қиладилар; қўшни давлатлар билан узлуксиз равишда давом этаётган урушларга чек қўйишни сўрайдилар. Бошқарув жилловини қўлга олган Солон кўп ўтмасдан «сиёсат — ёлғончилик санъати» эканини кашф этади. Илгари ҳеч қандай жиноятга шерик бўлмаган, бойлар билан дўст тутинмаган инсон мамлакат осойишталиги учун ўз халқини кетма-кет алдай бошлайди. Дастлаб, камбағалларга ер берилади, деб ваъда қилади. Айти пайтда бойларни ўз тарафига оғдириб олиш учун, аксинча, ҳеч кимга ер берилмайди, уларга қарзлари қайтарилади, дейди. Натижада камбағаллар ҳам, бойлар ҳам Солонни «ўзимизнинг одам» деб биладилар. Шу муносабат билан айтган — «тенглик уруш чиқармайди» — сўзлари оғиздан-оғизга ўтиб юрадиган иборага айланиб кетади. Умр бўйи шеър ёзган ва шоирликни ҳамма нарсдан устун қўйган Солон бундай мушоҳада юритади:

Мен халқимга қанча керак, шунча бердим ҳокимлик.

Ҳурматидан айирмадим, ҳуқуқ бермадим ортиқ.

Айти дамда қилдим ғамхўрлик —

бойлик ва куч билан обрўй топганни.

Этмасин уларни биров шарманда.

Шу икки ўт аро турдим мардона:

қўймадим бошвоқсиз ур ҳо-урларга...

Айтматов. Бу шеърдан ҳам маълум бўляптики, Солон бекорга юнон ҳуқуқ тизимининг ислохотчиси сифатида ном чиқармагани: ҳукмдор бўлган йилларда давлат учун зарур ва фойдали бўлган кўплаб қонунлар қабул қилган. Масалан, Солоннинг фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги қонунини олиб кўрайлик. Сиртдан қаралса, қандайдир сабабга кўра парокандаликка учраган жамиятда фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этилган шахс бирорта ҳам партиёга қўшила олмайди, ҳаммадан ажралиб қолади. Бу ҳолни оқилликдан нишона деб бўлмасди. Бироқ, Солон қонуннинг ана шу моддаси ёрдамида фуқаролар ўз мамлакатидagi ҳар қандай сиёсий ўзгаришларга зийрак муносабатда бўлишлари кераклигини, қийинчиликларни биргаликда енгиб ўтиш лозимлигини омма онгига сингдиради.

Унинг яна битта яхши иши — марҳумлар тўғрисида ёмон гап айтишни қатъиян ман этиб қўяди. Айти чоғда нутқ сўзлаётганда, ибодатхонада, давлат муассасасида, судда шалоқ сўзлар ишлатилишига ҳам барҳам беради. Мана шу қонунни бузган одам давлат жиноятчиси деб тан олинарди ва қаттиқ жазоланарди. Диний тутумларга мос тушадиган бундай чора-тадбирлар халққа маъқул бўлади. Ҳар тарафдан Солон шарафига ҳамд-санолар ўқилади.

Ўзи қабул қилган қонунларни бажармайдиган давлат охир-оқибат яксон бўлади, деб ҳисоблаган Солон ўша қонунлар матнини дарахтларга ўйиб ёзиб қўйиш тўғрисида фармон беради: шунда бу қонунлар юз йил сақланиб қолади.

Солон ҳокимият тепасига келгач, илгариги ҳукмдор Драконт томонидан қабул қилинган барча қонунларни бекор қилади. Маълумки, Драконт жиноятчиларни қатл эттиришни яхши кўрарди. Ибодатхонани бузиб ташлаган ёвуз ниятли киши ҳам, қотил ҳам, чакана киссовур ҳам Драконт учун баробар жиноятчи ҳисобланарди. Шунинг учун одамлар: «Драконт давлат қонунларини сиёҳ билан эмас, қон билан ёзди», дейишарди.

Дарахтларга ўйиб ёзилган Солон қонунлари Драконт жорий этган шафқатсизликка ҳеч қандай ўрин қолдирмади. Ўша қонунлар ўчиб кетмади, бизнинг авлодимизгача етиб келди.

Шохонов. Солон ҳукмдор бўлган йилларда Афинада бузуқчиликка чек қўйилади. Унинг: «Қиз-жувонларни ўғирлаб кетиб зўрлаб қўйган кишилардан 100 драхм, қўшмачилардан 20 драхм жарима ундириб олинсин! Ўз қизини ёки синглисини пулга сотган кимса жамиятдан ҳайдаб чиқарилсин!» деган фармонлари бузуқчиликка, ўзбошимчаликка барҳам беради. У пайтлари пул топиш жуда мушкул эди: 20 драхм жарима тўлагандан кўра, бир умр қул бўлиб яшаган осонроқ бўларди.

Айтматов. Арастуниг асарларида ҳукмдор Солон билан Анахарсиснинг дўст бўлгани тўғрисидаги иқдорномани учратамиз. Геродотнинг ҳикоя қилишича, Анахарсис ўша пайтлари Эрон шоҳи Дорога қарши уруш олиб бораётган скифларнинг подшоси Иданфариснинг қариндоши эди. Анахарсис скифлардан чиққан мутафаккир олим эди. Скифлар эса, маълумки, туркий халқларнинг энг қадимий ота-боболари ҳисобланадилар. Анахарсис қомусий иқтидор соҳиби, файласуф сифатида машҳур эди. Унинг нотиклик санъатига бутун дунё қойил қолади. Мутафаккирнинг фаҳм-фаросатига, топқирлигига тан берган юнонлар ўртасида: «Скиф шундай деяпти», деган ибора жуда кенг тарқалади.

Қадимий дунё тарихчиларининг гувоҳлик беришича, Анахарсис (Анарис) Скифий Қора денгиз соҳилларидан Юнонистонда таълим олиш учун келади. Солон ва бошқа мутафаккирлар билан дўстлик туфайли унинг номи дунёга машҳур бўлиб кетади.

Биз юқорида номларини зикр этиб ўтган қадимий файласуфлар Амасис номли подшога оқилона маслаҳатлар берганлар. Бўлажак ҳукмдорларнинг кўпчилиги ўша маслаҳатларга амал қиладилар. Донишманд зотлар «иттифоқи»да Анахарсиснинг ҳам муносиб ўрни бор.

Солон. «Менимча, ўз ҳокимиятини ва ҳукуматини халқ ҳокимиятига айлантиришга қодир ҳукмдоргина шон-шухрат қозонади».

Биант. «Фақат шундагина у қонун барчага баробар эканини кўрсатади».

Фалес. «Кексайиб, ўз ажали билан ўлган ҳукмдор — бахтлидир».

Анахарсис. «Бу дегани унинг ҳаммадан кўра ақллироқ бўлганини билдиради».

Клеобул. «Шунда у мулозимларининг ўйлай-нетмай берган маслаҳатларига амал қилиб кетаверадиган ҳукмдор эмаслигини кўрсатади».

Питтак. «Хушомадгўйлар бошидан ажралиб қолиши ҳеч гап эмаслигидан доим кўрқишлари керак. Шундагина ҳукмдор ўз давлатида осойишталик ўрнатади».

Хилон. «Подшо ўлим тўғрисида эмас, абадият тўғрисида ўйлаши лозим».

Периандр. «Бир нарсани эслатиб қўймоқчиман: юқорида айтилган гапларни ақл тарозисида тортиб кўрган инсон ҳокимият билан алоқасини узиши керак».

Туркистон тупроғида туғилиб, ўзгалар мамлакатининг гуллаб-яшнаши учун беқиёс ҳисса қўшган бобокалонимиз Анахарсисга Юнонистонда улуғвор ёдгорлик ўрнатилган. Ўша ёдгорликнинг пойдеворига: «Менинг тилим — менинг душманам», деган сўзлар миҳлаб қўйилган. Одамларнинг хотирасида Анахарсиснинг қуйидаги иборалари ҳалигача сақланиб қолган: «Кема қурилган ёғочнинг қалинлиги тўрт энлик эканини билган одам кемада кетаётиб ўлим билан унинг ўртасидаги масофа ҳам тўрт энлик эканини унутмаслиги керак».

Буюк подшо Солон вафот этгач, Анахарсис Қора денгиз соҳилларига, қадимий турклар тупроғига қайтади. Бу ерда у жоҳилият ва ҳасад туфайли ўз қариндоши томонидан ўлдирилади.

Яна бир нарсани эслатиб ўтмоқчиман. Уятсизларча: «Биздан кейин дунёни сув босмайдими!» деган иборанинг муаллифи бўлмиш Франция қироли Людовик XIV чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, 72 йил давомида ҳукмдор бўлган. У фуқаро билан ўзим хоҳлаганимдек муомала қиламан; хоҳласам отиб ўлдираман, осаман, бошини танасидан жудо қиламан, деб ҳисобларди. Истаган пайтимда кўнглимга келганини қиламан, деб ўйларди.

«Давлат — бу мен» Людовик XIV калондимоқлик билан айтган мана шу сўзлар ҳозир ҳам салбий маънода ишлатилади.

Қиролнинг сўнги нафасигача хира пашадек атрофини қуршаб олган мулозимлар лаганбардорлик, хушомадгўйлик борасида бир-бирлари билан мусобақа ўйнашарди. Асилзодалар тонг отар-отмас қирол билан дийдорлашув маросимида қатнашиш учун саройга қараб югурардилар. Улар қиролга ялтоқланишарди: биров унга ички иштонини узатарди, биров оёқ кийимини тўғрилаб қўярди, биров камзулини илгакдан олиб берарди. Фала-ғовур

кўтаришиб: «Қирол бугун оқ кўйлагини кийсинми ёки ҳаворанг кўйлагиними?» деган масалада узоқ баҳслашиб қолардилар. Ҳар куни эрталаб қирол Людовик XIV нинг кийиниш маросими энг камида икки соат давом этарди.

Айни чоғда Людовик хушомадгўйларга янги ва янги мукофотлар улашар, улар учун тоза лавозимлар ўйлаб топар, ҳар ойда бир марта хизмат зинапоясидан бир поғона юқорига кўтариб қўяр эди.

Мулозимларнинг вазифалари ҳам жуда ғалати эди. Улар кечаси билан ухلامасдан гуруҳ-гуруҳ бўлишиб, қиролнинг ички кийимларини, ясама сочини, тувагини қўриқлаб чиқишарди.

Людовик XIV нинг энди бир ёшга етган қизчасининг 80 нафар хизматкори бор эди. Қиролнинг шахсий хизматкорлари эса сон-саноксиз бўларди. Ҳеч поёни кўринмайдиган ўйин-кулгига, шикорга, мулвзимларга мисли йўқ маблағ сарфланарди. Табиийки, бу маблағ камбағаллардан солиқ сифатида ундириб олинарди. Кимки ўз вақтида солиқни тўламаса, у оила аъзолари билан ўз уйдан ҳайдаб чиқарилар, мол-мулки мусодара қилинар эди. Оддий халқ қашшоқлик ва хўрлик остида эзилиб ётган бир пайтда бекорчиликдан нима қилишини билмай юрган қирол Версаль қасрини барпо этиш, устидан мрамар «кийдириш» тўғрисида амри фармон беради. Қасрнинг ташқи ва ички ҳовлисида 1400 та ҳовуз барпо этилади. Қирол ҳукм сурган 47 йил давомида ўша қаср қурилади.

Олифта, мақтанчоқ қирол ниҳоятда қўрқоқлиги билан ҳам замондошлари хотирасида из қолдиради. Ўз мулозимлари томонидан фитна уюштирилишидан ўлгудек қўрқадиган зоти олийлари саройда қирқдан ортиқ фолбин ва жодугарни доим сақлаб юрарди. Бемаъни «ажойибхона»га қиролнинг ўйнаши Атоно де Монтеспан бошчилик қиларди. Ўша кулгули ташкилот полиция томонидан фош этилгач, қирол ўзининг «ҳомийлари»ни саройдан ҳайдаб чиқаришга мажбур бўлади.

Людовик XIV нинг ўзбошимчалиги, шафқатсизлиги тўғрисида сарой ҳаётига доир бир воқеа ҳар қандай тарихий солномадан кўра кўпроқ гувоҳлик бериши мумкин. Бир куни қирол ошпази қисқичбақадан зўр овқат тайёрлайди-ю, лекин устига қайла солишни унутади. Таом дастурхонга тортилгандан кейингина «қовун» туширганини сезиб қолади: қиролнинг ярамас одатларини бошқалардан кўра яхши биладиган шўрлик ошпаз жазо берилишини кутиб ўтирмасдан ўзини ўзи ўлдириб қўя қолади.

Шафқатсиз хор-зорликлар жонидан ўтиб кетган француз халқи қирол ўлгандан сўнг унинг бутун авлодини битта ҳам қолдирмасдан қириб ташлайди.

Шохонов. Дарвоқе, турк султони Абдулазизнинг саройида беш минг киши кечасию кундузи оёқ учида юриб, хизмат қиларди. Ўшалардан биттасининг вазифаси, масалан, бир ярим-икки ойда бир марта султоннинг муборак оёқларининг тирноқларини олиб қўйишдан иборат бўлади.

Тарихга синчиклаб назар солинса, юз йиллар давомида том маънода донишманд ҳукмдорлар, том маънода шафқатсиз диктаторлар ва ўзларининг хурмача қилиқлари билан тантиқ болакайларни эслатадиган масхарабозлар ўтганини кўриш мумкин. Бундан икки ярим минг йил аввал яшаб ўтган Вавилон ҳукмдори Навуходоносорнинг фаолияти ҳам ибратлидир. У Мидий подшосининг Семирамида исми гўзал қизига уйланади. Куёв-келин бир-бирларини ҳаддан ташқари яхши кўрсалар-да, лекин Семирамида Вавилоннинг чанг, шовқинли кўчаларини унчалик хуш кўрмайди: ўзининг тоғли, соя-салқин, гўзал ватанини соғинаверади.

Суюкли ёрининг кўнглини овлашни билмай қолган бахтиқаро ҳукмдор минглаб хизматкорларини, асирларни оғир меҳнатга жалб этади: уларни худди Мидидагидек осма боғ барпо этишга мажбур қилади. Бу боғда ҳар хил мевали дарахтлар барқ уриб ўсмоғи даркор эди. Сайроқи қушлар келтириш учун дунёнинг ҳамма томонларига чопарларини жўнатади. Булоқларнинг ўзанини ўзгартириб, ҳукмдор севгилиси учун жилдираб оқадиган жилғалар бунёд этади.

Оғир меҳнатга бардош беролмаган қуллар, асирлар чивиндек қирилаверадилар. Соҳибжамол хотинига яхши кўриниш учун ўзи ҳам тиним билмаётган Навуходоносор ҳолдан

тойиб, кексайиб қолади. Халқ эса ёппасига қашшоқлаб кетади.

Марокаш султони Мулла Исмоилнинг ҳаёти ҳам айнан Навуходоносор II тақдирини эслатади. Ўз халқининг энг охирги игна-ипини ҳам тортиб олиб, ўзи учун қирқ километрга чўзилган мухташам қароргоҳ барпо этиш тўғрисида фармон беради. Унда элликта сарой бор эди. Саройдаги отхонага ўн икки минг бош от сиғиши мумкин.

Айтматов. Ўз халқи учун кўп савобли ишлар қилган ҳукмдорларнинг номлари ҳам тарих саҳифаларидан муносиб ўрин олган. Лекин, ёвузлик ҳам тарихда қолган.

Масалан, васвос касалига мубтало бўлган Иван Грозний ўн минглаб одамларни қириб, Новгородни бутунлай вайронага айлантирмадими? Унинг кўзига ҳамма сотқин бўлиб кўринаверарди. Рус халқи тарихида бу ўз шафқатсизлиги, варварлиги билан бошқаларига асло ўхшамайдиган камёб ҳодиса эди.

Грознийнинг номи қанчалик лаънатга учраган бўлса, француз қироли Карл билан Рим императори Титнинг номлари шу даражада шон-шарафларга буркангандир.

Демак, агар ҳукмдор ўз манфаатларини халқ манфаатидан устун қўйса, у ўз даврида ҳам, келажак авлод оддида ҳам қақшатгич мағлубиятга учрайди.

Шохонов. «Чўлоқ қўлон» — Жўжихон тўғрисидаги афсона ҳам бояги фикр-мулоҳазаларнинг давомига ўхшайди.

Золим Чингизхон ўзининг тўнғич ўғли Жўжидан чўчир эди. Чунки, Жўжи гўзал рафиқасининг қўлида қўғирчоқ бўлиб қолган, унинг таъсиридан чиқолмасди. Шу боис, Чингизхон бу ўғлини салтанат ишларидан четроқ юришини истарди. Жўжи хоқоннинг тўрт ўғлони орасида энг қобилиятлиси эди. Чингиз ўз қўли билан Жўжини гумдон қилиб юборишга ботинмасди. Оталик меҳри ҳукмдор ҳисоб-китобларидан устун келаверарди. Ниҳоят, Жўжи овга чиққан қулай фурсатдан фойдаланиб, Чингиз уни ўлдириб келиш учун пинҳоний равишда қотилларни жўнатади. Жўжи чўлоқланиб қочаётган қўлоннинг орқасидан қувлашга қизиқиб кетиб, писиб келаятган қотилни сезмай қолади ва ажалидан беш кун бурун ўлади.

Чингизхон ўғлининг ўлими тўғрисидаги хабарни эшитиб, сир бой бермайди. Аксинча, мотамсаро кимса қиёфасига кириб: «Агар кимда-ким Жўжининг ўлгани ҳақида хабар тарқатса, унинг оғзига қўрғошинни эритиб қуяман!» деб дўқ уради.

Шу чоғ дўмбирасини созлаб олган ёшгина бир бахши хоқон ўтирган ўтовга киради-да, мотам тутиб ўтирган Чингизга қараб «Чўлоқ қўлон — Жўжихон» номли термасини дона-дона оҳангда куйлай бошлайди. Фамгин мусиқа узоқ давом этади. Куй билан ижро этилаётган ғам-андухларга бардоши етмай қолган Чингизхон:

— Менга Жўжининг ўлимини эслатишга ҳадди сиғган манави бетамизнинг оғзига қўрғошин қуйил-син! — деб амр қилади.

— Шошманг, хоқоним! — деб хитоб қилади бахши. — Ўғлингизнинг ўлими тўғрисида мен эмас, манави дўмбира эслатди. Унинг оғзига қўрғошин қуйиш керак!

Сўз ўйинида мағлуб бўлган Чингизхон мусиқа асбобини жазолашдан бошқа чора тополмайди.

Қозоғистоннинг Улуғтов водийсида ҳозир ҳам Жўжихоннинг мақбараси бор. Чингизхон томонидан инъом этилган улус заминида мангу ором олаётир. Афсуски, Чингизхоннинг ўзининг ҳам, бошқа учта ўғиллари — Тўле, Угедэй, Чиғатойларнинг ҳам ер юзасидаги қабрларидан номнишон қолмади.

Айтматов. Айтишадик, шафқатсиз ҳукмдор ўзидан кейин ёмон ишларини, олижаноб ҳукмдор эса яхши номини қолдиради.

Шохонов. Хаёлан кейинги беш асрга назар ташланса, Туркистон халқлари оддан тушмаганига гувоҳ бўлиш мумкин. Жанги жадал билан улар ҳатто нафасларини ростлаш учун ҳам фурсат тополмайдилар. Бизга маълумки, сўнги хонликлар даврида тили, дини бир бўлган туркий халқлар ўртасида тез-тез қуролли тўқнашувлар бўлиб туради. Шу боис қозоқлар тарихида биринчи бўлиб учта жузни бирлаштирган Абулхайрихон алоҳида ўрин тутди. Бир

тарафдан Хитой билан Жунгария, бошқа тарафдан Россия империяси исканжаси остида бўлган халқ худди ўткир тиғ устида тургандек туюларди. XVIII асрда бизнинг халқимиз фақат найзаю қийшиқ қилич билан қуролланган бўлиб, яйдоқ саҳродан бошқа бойлиги йўқ эди.

Абулхайрихоннинг оқилона сиёсати туфайли душманлар қуршовида қолиб, Сирдарё соҳиллари билан Олатов ўртасида сарсари кезаётган халқ оммавий қирғиндан қутқариб қолинади. Ҳукмдорнинг қизғин муҳаббати ватандошларининг қалбида ўчмас из қолдиради.

Гаров сифатида ўз ўғлини топширгач, Хитой билан дипломатик алоқа ўрнатган Абулхайрихон айна пайтда Россияга ҳам элчиларини жўнатади. Икки «арслон» ўртасида яшаётган Абулхайрихон навбати билан ҳар икки йиртқичнинг ёлини силаб турарди. Лекин улар вақти-вақти билан қозоқларга қарши қалмиқларни гиж-гижлаб қўйишар, уруғлар ўртасидаги қирғин-барот урушларни авж олдириб юборишар эди.

Бир қанча иккиланишлардан сўнг Абулхайрихон Россияга қўшилади: худди ўз палопонларини авайлаб-асраган қуш каби халқни ҳимоя қилади ва тарқоқлашган уруғ-аймоқларнинг бошини қовуштириб, марказлашган давлат тузади. Тарихда буюк саркарда, уста дипломат сифатида ёрқин из қолдиради.

Айтматов. Кейинги пайтларда: «Сиёсат — ифлос иш» деган ибора пайдо бўлди. Дарҳақиқат, агар кўрнамак, ахлоқсиз, ғараз ниятли кимсалар сиёсат билан шуғуллансалар, мамлакат таназулга юз тутари. Ҳукмдорнинг обрў-эътибори бир пулга қиммат бўлиб қолади. Худди ўшандай ҳукмдорлар тўғрисида бояги ибора жуда топиб айтилган.

Лекин, сен эслатиб ўтган Абулхайрихон олийжаноб, гўзал ҳукмдорнинг намунасидир. Ҳамма замонларда ва ҳамма халқлар орасида ундай ҳукмдорлар ҳам бўлганлар.

Масалан, 808—814 йилларда Францияга Карл ҳукмдорлик қилган. Бўлажак қиролнинг отаси Пипин негадир ўз ўғлининг саводхон бўлишини истамайди. Қизиқ, тахтга ўтирган пайтида фақат «а» ҳарфининг ёзишни биладиган Карл кейинчалик мустақил равишда юнон ва латин тилларини ўрганади, ўша тилларда бемалол ўқийдиган бўлади.

У ҳукмдор бўлган йилларда Франция куч-қувватга тўлади. Айниқса, илм-фан, санъат, ҳунармандчилик гуллаб яшнади. Чунки, қирол ўз мамлакатининг аҳли донишлари, маърифатли зотлари — олимлар, шоирлар, меъморлар билан дўст тутинади. Улардан ўрганган билимларини мамлакат тараққиёти йўлида сарфлайди.

Айтмоқчи, боя эслатиб ўтганинг Абулхайрихон ҳам Бухоржиров исмли донишманд ва халқ ботирлари, аскиячилар билан яқин алоқада бўлади. Давлат ишларини ҳал этишдан аввал уларнинг панд-насихатларига қулоқ солади.

Қирол Карл бир нечта чет тилларни биларди. Қабулига тинимсиз оқиб келадиган кўпгина хорижий элчилар билан бемалол гаплашарди. Хотираси ҳайрон қоладиган даражада мустаҳкам эди: кимга, қачон, қандай давлат аҳамиятига молик вазифани топширганини, топшириқлари қандай йўсинда, қай даражада бажарилганини мудом ёдида сақларди. Ўзи тузган армиядаги минг-минглаб оддий аскарларнинг номларини биларди. У ҳукмдор бўлган йилларда ҳеч кимнинг илтимоси оқибатсиз қолдирилмасди. Ҳатто душманлари ҳам унинг ақл-идрокига тан беришарди.

Мана, орадан неча асрлар ўтиб кетган бўлса ҳамки, Карлнинг номи Францияда, Европада ҳурмат билан тилга олинади.

Шохонов. Дунё тарихида бунга ўхшаган яхши мисоллар оз эмас.

Машҳур Рим императори Веспасиан Титнинг ўғли бор-йўғи икки йил ҳукмдорлик қилган бўлса-да, аммо ўзининг одмилиги, камтарлиги, меҳнатсеварлиги билан жамики римликларнинг муҳаббатини қозонади ва олижаноб инсон деган ном олади. Нақл қилишларича, кунлардан бир кун Тит мулозимлари қуршовида Рим кўчаларидан ўтиб бораётган экан. Шу пайт томошабин оломон орасидан битта тиланчи бола ажралиб чиқади-да императорга салом бериш учун қўлини узатади. Титнинг соқчиларидан бири қиличини яланғочлаб ўсмир устига ташланади.

— Тўхта! — деб қичқиради император. — Боланинг айби борми?

— Сурбетларча Сизга қўл узатиб турганининг ўзи айб эмасми, жаноб?!

— Менинг мамлакатимнинг фарзанди одоб юзасидан шундай қиляпти. Агар унинг қўлини сиқиб қўймасам, демак ўзим тарбиясиз эканман.

Тит ўсмир билан жонлигина сўрашадию сўнг эркалатиб елкасига қоқиб қўяди ва:

— Агар мен императору манави ўсмир тиланчи бўлса, начора, худонинг амри шундай бўлган экан, Ялтироқ кийим-бош инсонийлик белгиси бўлмагани каби жулдурвоқа кийим ҳам бетамизлик белгиси бўлолмайди, — дейди-да Тит соқчига ўқрайиб қарайди.

Шу пайт: «Титга шон-шарафлар бўлсин!» деган хитоб қадимий Рим кўчалари бўйлаб осмонга ўрлаб кетади.

Хатто императорнинг ўзи билан ҳам қўл бериб кўришиш мумкинлигидан ҳайратга тушган одамлар дарҳол Тит билан сўрашиш учун навбат ҳосил қиладилар.

Умрининг ҳар бир дақиқаси ҳисоб-китоб қилинган, ҳар кунини халққа ғамхўрлик қилиш билан ўтказадиган Тит тасодифан бир кунни бекорчиликда ўтказади. Кечга яқин шундай ҳолни сезиб қолиб:

— Дўстларим, мен бугун бекорга яшадим! — дейди даҳшатга тушиб.

Қирол Сиамнинг оила аъзолари бегона одамларнинг ўзларига қўл текизишини қатъиян таъқиқлаб қўйган эдилар. Бундан фақат бир нечта мулозим истисно этиларди. Қўл бериб кўришишгина эмас, хатто тасодифан қўйлакка тегиб кетиш ҳам ман этилганди. Бундай манманликнинг охири вой бўлиши турган гап эди.

Ажойиб ёз кунларининг бирида қиролича Сунанда қайиқда қўл бўйлаб сайрга чиқади. Қўққис кучли шамол эсадию қайиқни ағдариб юборади. Зоти олияларининг жон ҳолатдаги қичқириқларини эшитиб, юзлаб сарой хизматкорлари соҳилга югуриб келадилар. Бироқ, ҳеч ким сувга ўзини ташлаб, қироличани қутқариб олишга журъат этолмайди. Чунки, ҳар бир киши қироличанинг кўйлагига тасодифан қўл тегиб кетса қандай оғир жазога гирифтор бўлиши мумкинлигини жуда яхши биларди.

Нима қилмоқ керак? Тўс-тўполон пайти кимдир қиролнинг яқин мулозимларидан биттасини чақириб келгани чопиб кетади. Аммо, истисно қилинган зот етиб келгунча қиролича сувга чўкиб ўлади.

Айтматов. Шахсий ҳаётида ҳам, мамлакат раҳбари сифатида ҳам одоб доирасидан четга чиқмайдиган, адолатпарвар герцог Люксембургский ҳукмдор бўлган даврида доим иззат-ҳурматда юрарди. Умуман, «буюк герцог» — «Грандюк» деган ибора бу халқ учун давлатнинг доғ тушмаган покиза тимсоли ҳисобланади. Ҳокимият тепасига ким келишидан қатъи назар, аввало, мана шундай талабларга жавоб бериши керак.

Собиқ СССРнинг Люксембургдаги элчиси лавозимида ишлаган пайтларим билдимки, бу мамлакатда турли йўналишдаги партиялар ҳам кўп, муҳолифат кучлар ҳам бисёр экан. Бироқ, уларнинг ҳаммаси учун герцог ягона, ҳамма учун юксак эътибордаги шахс ҳисобланади. Шу боис у бир одамни яхши кўриб, бошқасини ёмон кўришга ҳақли эмас. Кундалик газеталарда ҳар хил қарама-қарши мулоҳазалар тўлиб-тошиб чиқади, лекин бу зотнинг иззат-нафсига тегадиган бирорта ҳам салбий мулоҳазани учратмайсиз. Бу ҳол демократиянинг йўқлиги учун эмас, аксинча, демократияни ҳамма бирдек ҳурмат қилаётгани туфайли бўляпти.

Шохонов. Афтидан, демократиянинг ҳақиқий тимсолига айланиб қолган етакчигина мана шундай ҳурмат-эътиборга сазовар бўлса керак?

Айтматов. Тўғри. Герцог Люксембургскийнинг энг асосий ҳаётий шиори — ҳалоллик ва адолат.

Муомалада оддийлиги, камтарлиги эсимда сақланиб қолди. Люксембургда сув тошқини рўй бериб, аҳоли оғир аҳволга тушиб қолган кезлари герцог ўз рафиқаси билан одамлар орасида бўлди. Улар оёқларига резина этик кийиб олишиб, кўчама-кўча юрдилар, касалхоналарга бордилар, одамларнинг ҳолини сўрадилар. «Гуманитар ёрдам» деб аталадиган кўмак дарҳол кишиларга етказилади. Менимча, Люксембургда яшайдиган ҳар бир фуқарога бундан ортиқ

оталарча гамхўрлик кўрсатиб бўлмаса керак.

Шохонов. Илойим, катта кўчада тиланчи билан қўл бериб сўрашган зотнинг одмилиги, маърифатсиз халқнинг ғамини еб қайғурган зотнинг шахсий жавобгарлик туйғуси, тошқин пайти резина этик кийиб олиб, кўчама-кўча юрган зотнинг меҳрибонлиги бошқа президентларга, давлат бошлиқларига ҳам юқиб қолсин!

Айтмоқчи, Чике, Сиз Люксембургнинг энг олий ордени билан мукофотланган эдингиз, чоғи? Шундай эмасми? Хорижий мамлакатда элчи мақомида бўлган ёзувчининг фахрий мукофотга сазовор бўлиши камёб ҳодиса ҳисобланади. Ўша мукофотни «Грандюк»нинг шахсан ўзи топширган бўлса керак?

Айтматов. Ҳа, шундай бўлган. «Буюк хизматлари учун катта хоч» орденини шахсан Грандюк жаноблари топширганлар. Бу менинг ҳаётимда унутилмас воқеа бўлди. Люксембургга ўхшаган мамлакатларда билимдонлик, маданият, дунёга фалсафий нуқтаи назардан баҳо бера олиш каби фазилатлар ҳукмдорларнинг асосий хусусиятлари ҳисобланади.

Шохонов. Давлат раҳбарлари файласуф бўлишлари керак.

Эрамиздан аввалги 551—479 йиллари Хитойда машҳур файласуф, мутафаккир Конфуций яшаган. Қадимий Хитойнинг кўплаб ҳукмдорлари ўз фаолиятлари давомида унинг васиятларига, кўрсатмаларига амал қилганлар. Хитойнинг золим ҳукмдорларидан биттаси Конфуцийга нисбатан ҳурмат-эҳтиромини баён этиб:

«Агар мамлакатни бошқарув жараёнида хатога йўл қўйсақ, буюк устозимиз бизнинг гуноҳимизни асло кечирмайди», деган экан. Ҳукмдорлик, давлатни бошқариш санъатига бағишланган Конфуцийнинг фикр-мулоҳазалари жуда ибратли. Айниқса, ўн саккиз минг нафар донишманд замондошлари тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ҳозир дунёдаги деярли барча тилларга таржима қилинган.

«Ҳар бир киши ўз зиммасидаги вазифани ҳалол адо этмоги лозим. Ҳукмдор — давлатни бошқаради, ҳунарманд — ўз ҳунари билан машғул бўлади, ота ўзининг оталик бурчини бажаради, ўғил эса ўзининг фарзандлик бурчини адо этади. Агар ҳаётнинг мана шундай оддий қонунлари бузилса, давлат ич-ичидан ириб-чириб кетади. Тартиб-интизом, ўзаро ҳурмат йўқолади. Мамлакатда нифоқ, уруш-жанжал, фитна авж олади. Мисли куринмаган ёнғин ҳам кичик учкундан чиқади...»

Конфуцийнинг васиятлари ҳозир ҳам инсоният учун фойдали ҳисобланади.

Айтматов. Менимча, мамлакатни бошқариш имконияти фақат ҳар хил мансабларда илгари синовдан ўтган, ҳаётнинг иссиқ-совуғини тотиб кўрган, сиёсат қозонида қайнаган, ақл-идрок билан маърифатни, донишмандлик билан кўнгли кенгликни ўзида мужассамлаштирган, замондошларидан бир ўқ баландлигида ажралиб турадиган инсонга насиб этиши керак.

Мухтор, сен билан биздан кўра, тож-тахт соҳибларига бу йўлни босиб ўтган кишилар сифатида барча қийинчиликлар, ғов-тўсиқлар кўпроқ маълум бўлса керак. Ахир, халқимиз: «Битта хоннинг ақли қирқ кишига етади», деб бежиз айтмаган.

Туркий халқларда аёл кишидан чиққан хонлар, беклар, ҳукмдорлар жуда кам бўлишган. Лекин, Европа мамлакатларида, Россияда аёл-ҳукмдорлар кўп учрайди. Худди шу маънода оқила, иродали қирғиз аёли Қурмонжон додхо баайни арпазордаги бир туп буғдойга ўхшайди. Қурмонжон ўзи эри Олимбек додхо билан ўттиз беш йил бирга яшаган. Уларнинг Абдуллабек, Ботирбек, Маматбек, Ҳасанбек, Қамчибек исмли бешта ўғли, иккита қизлари бўлган.

Қўқон хони Худоёрнинг хуфя жаллодлари томонидан Олимбек қатл этилгач, Олой халқи ўз хоҳиши билан элик икки яшар аёлни эрининг ўрнига додхо этиб сайлайди. Қурмонжон додхо ҳокимият тепасига келган даврда қирғиз халқи бир томондан Россия империяси, иккинчи томондан Қўқон хонлиги зулми остида эзилиб ётарди. Омилкор дипломат, аёл, она ва йўлбошчи бўлган Қурмонжон додхо жуда усталик қилиб қирғизлар билан Қўқон хонлиги, Қошғар, Бухоро ўртасидаги душманлик ҳаракатларига барҳам беради ва ўзаро шартномалар тузиб, дўстлик алоқалари ўрнатади. 1864 йилда Бухоро амири Саид Музаффар ўз томонидан

ҳам аёлга «додхо» (генерал) унвонини беради². Икки томонлама зулм остида қолган халқнинг озодлиги йўлида матонат намуналарини кўрсатган Қурмонжон додхо сиёсий жиҳатдан ҳам сабр-тоқатли эди. Ўша замон нуқтаи назаридан энг янги қурол-яроқ заҳирасига эга бўлган ва қирғизларни тоғма-тоғ таъқиб этган рус зобитлари ҳам додхонинг жасоратига тан берадилар. Туркистон ўлкасини ҳар томонлама ўрганиб, 1889 йили Қозон шаҳрида «Олой маликаси» номли китоб нашр қилган ҳарбий мутахассис Г.Н. Таубе Қурмонжон додхо фаолиятига юксак баҳо беради.

Бироқ, додхо билан Россия мустамлакачилари ўртасидаги муносабатлар барибир омонат бўлиб қолаверади. Қурмонжонни ноёб истеъдод соҳибаси, улкан тарихий шахс сифатида чин дилдан ҳурмат қиладиган Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман кўпдан буён рус аскарларига қарши курашаётган додхонинг ўғлонлари Абдуллабек ва Қамчибек тақдирига доир маккор шартномага имзо чекишга мажбур қилади. Додхонинг бошқа бир ўғли Маматбек ва Мирзафаёз, Арслонбек исмли набиралари Сибирга сургун қилинадилар. Кенжа ўғли Қамчибекни эса руслар Ўшда дорга осадилар. Ўғлининг дорга осадиларини додхо ўз кўзлари билан кўриб турган. Руслар Қурмонжонни она учун энг оғир бўлган жазога маҳкум этганлар: ўз ўғлининг қатл қилинишини миқ этмасдан кузатиб туради. Ўша даҳшатли воқеага гувоҳ бўлган бир киши ўз хотираларини бундай тарзда баён қилади: «Агар Қурмонжон додхо шунчаки имо-ишора қилиб қўйганда эди — бас, қадимдан буён курашиб юрган биз жангчилар бундай исноддан кўра, жангда ўлмоқни афзал деб билар эдик! «Халойиқ, кўзғолинг, отга мининглар!» дейилса кифоя, шак-шубҳасиз, Олойнинг жамики қирғизлари отларини эгарлашарди. Шунда у ўз ўғлини ҳам қутқариб қоларди». Бироқ, халқнинг минглаб асил ўғлонлари, қизлари қурбон бўлгандан кўра, додхо ўз ўғлининг қурбон бўлишини афзал деб билади.

Шохонов. Руслар тарихида ҳам худди Қурмонжон додхо каби ҳатто ўз сояси билан халқини ҳимоя қилган фожиали шахслар бўлган. Ўшалардан бири — 1855 йили тахтга ўтирган иккинчи Александр эди. Охир-оқибат ўзи жорий қилган озодликнинг қурбони бўлади. Айни чоғда у мураккаб шахс эди: Россия империясининг чекка ўлкаларида яшайдиган мустамлака зулми остидаги кичик халқлар бошига жуда кўп мусибатлар келтиради. Бу подшо бепоён империя ҳаётига улкан ўзгаришлар олиб киради. Дастлаб, у ҳарбий хизмат муддатини йигирма беш йилдан олти йилга қисқартиради. Ўз муддатини ўтаб бўлган аскарларни оммавий равишда темир йўл қурилишига жалб этади. Жуда кўплаб завод-фабрикалар бунёд этилади. Ишсизлар миқдори камайтиради, халқнинг турмуш даражаси яхшиланади. Халқ таълим оладиган ўқув юртларининг сони икки мингтага, аёлларнинг мактаблари уч юзтага етади. Империянинг ҳамма ўлкаларида етти юздан ортиқ газета-журналлар мунтазам нашр этилиб туради.

Иккинчи Александр ҳукмронлик қилган йилларда Россияда эллик миллион нафар крепостной деҳқон бор эди. Помешчиклар томонидан шафқатсизлик билан эзиб ташланган деҳқонлар тез-тез кўзғолон кўтара бошлайдилар.

Баъзан яхшилик ҳам ёмонлик бўлиб қайтиши мумкин экан. «Халқ иродаси» номли одамқушлар гуруҳи томонидан 1881 йилнинг 1 январь куни император кетаётган файтонга бомба ташланади. Подшо оғир ярадор бўлади. Бу арзон-гаров қулларидан ажралиб қолган бойларнинг қаҳр-ғазабидан нишона эди. Шундай қилиб, ўзининг қашшоқ халқига меҳр-шафқат кўрсатган иккинчи Александр ўзи ҳадя этган озодликнинг биринчи қурбони бўлади.

Айтматов. Имконият бўлиб қолган пайтда ҳамқишлоқларим билан бир дастурхон теварагида ўтириб, узоқ суҳбатлашдик. Гапдан гап чиқиб, турли замонларда, турли халқлар орасида ўтган ҳукмдорлар, донишмандлар тўғрисида фикр алмашдик. Сталинни ҳам эслашдик. Шунда битта

² Ваҳоланки, амир Музаффар айнан Худоёр зулмига қарши бош кўтарган қипчоқлар кўзғолонини қонга ботириш ва «ҳамкасби»га ёрдам бериш ниятида 1863 йили Қўқон хонлиги ҳудудига бостириб киради. Умуман, мустақил Қўқон хонлигининг ички ишларига Бухоро амирлари XIX асрнинг биринчи ярмида ғаразли мақсадларни кўзлаб аралаша бошлайдилар: Нодирабегимни 1842 йилда амир Музаффарнинг отаси Қўқонда дорга остиради... Қолаверса, Музаффар ҳам Қурмонжон додхонинг эри бўлмиш Олимбекка қарши курашган (Олимбек — Олимқул 1865 йили Чимкентда русларга қарши жангда оғир яраланиб, шаҳид бўлади): изоҳ бизники — *Тарж.*

чол соқолини аста силаб қўйиб, тубандаги афсонани сўйлаб берди.

«Бир куни Сталин масъул ходимларни хонасига тўплайди-да: «Қарасам, халқни қандай бошқариш тўғрисида бош қотириб юрибсизлар. Ҳокимият тепасидаги подшо худо эмас, лекин худодан кам жойи ҳам йўқ, Қўл остингдаги халқ бутунлай сенга итоат этиши учун нима қилмоқ керак? Кўриниб турибдики, билмайсизлар. Ҳозир мен сизларга кўрсатаман...» У битта товук олиб келинглари, деб амр қилади. Хонага товук келтирадилар. У товукни қўлига олиб, шафқатсизлик билан патларини юлиб ташлайди. Сўнгги пати юлиб олинган товук қип-қизил гўштга ўхшаб қолади. Сталин товукни ерга қўяди-да: «Энди қараб турунглари-чи, бу товук қаёққа борар экан?», дейди. Азоб-уқубатларни бошидан кечирган товук бечора қаёқларгадир қочиб кетмоқчи бўлади-ю, лекин офтобга чиқса — иссиқ куйдиради, салқин жойга борса — совқотади. Ҳафсаласи пир бўлган товук, ниҳоят, Сталиннинг оёқлари остига келиб жон сақлайди. Шунда доҳий чўнтагидан бир сиқим дон чиқаради-да товукнинг олдига сочиб қўяди ва ўзи хона бўйлаб уёқдан-бўёққа бориб келаверади. Анави шўрлик товук ҳам доҳий орқасидан бир қарич узоқмасдан эргашиб юраверади. Сталин оғзини очиб ўтирган ходимлар қаршисига келиб тўхтайдю: «Қалай, кўрдиларингми? Халқ ҳам мана шу товукқа ўхшайди. Халқнинг ҳам патини юлиб, қўйиб юбориш керак. Шунда уни бошқариш осон бўлади».

Уйдирма афсонанинг ҳақиқатан ҳам бўлганига чиппа-чин ишонган оқсоқоллар доҳийнинг ақл-идрокига қойил қолишиб: «Топқирлигини қаранглари-а!» дейишди ёқаларини ушлаб. «Ҳаётда бунга мисоллар йўқми? Сталин бағоят доно одам бўлган! Битта мисол билан ҳокимиятга талабгор бўлиб юрган дўстларини мот қилиб ташлайди!»

— Афсона бўлса ҳам, ҳаммаси тўппа-тўғри. Аслида, шунақа ҳодисани ўзимиз бошимиздан кечирганмиз, — деди бошқа бир чол. — Ахир, оз-моз моли бўлган оталаримизни кечагина кулак деб айблашмасмиди?! Уларни ҳам айнан пати юлинган ўтпа товукқа ўхшатиб қўйишди-ку! Бўлмасам, бизнинг қанотимизни кесиб, патимизни юлиб ўтиришга на ҳожат бор эди? Дастлаб, совет ҳукуматининг ўзи бизга ер берди. «Буғдой экинглари. Оилангизни боқинглари. Ортганини давлатга топширасизлар», дейишди. Аста-секин омборхонамиз донга тўлди, молларимиз семирди, бойлик тўплай бошладик. Шу пайт бирдан: «ҳай, сен муштумзўр экансан-ку!» деб оч биқинимизга мушт туширдилар. Бировнинг мол-мулкини, уй-жойини тортиб олишга кимнинг ҳаққи бор?! Агар бойлик тўплаган бўлсак, буни ҳалол пешона теримиз билан тўплаганмиз-ку! Кейин маълум бўлдики, биз қорнимизни тўйдирамиз деб, ўзимизга ўзимиз бало орттириб олибмиз. Уялмай-нетмасдан одамларни қамоқхоналарга ташладилар, Сибирга сургун қилдилар. Қанчадан-қанча бегуноҳ инсонларни отиб ўлдирдилар. Кимнинг оёққа туриб олган, бой хўжалиги бўлса, ўшани биринчилар қаторида йўқотишди. Бировнинг томорқасида майса кўкариб турганини кўрса ҳам, биров оз-моз бойлик тўплаганини кўрса ҳам ҳасадгўйлиги қўзиб, тун бўйи ухламай чиқадиган муртад кимсаларнинг куни туғди. Халқнинг тақдири ўшаларнинг қўлига қараб қолди. Биров отидан маҳрум бўлди, биров чакмонидан. Бошимизни суқиб ўтирадиган уйимиз ҳам, ишлайдиган еримиз ҳам қолмади, ҳаммасидан ажралдик. Лекин, орадан бир-икки йил ўтар-ўтмас бизнинг оталаримизни муштумзўр сифатида гумдон қилиб юборган ҳасадгўйларнинг ўзлари ҳам айбдор деб топилдию дарҳол суд қилиниб, пақ-пақ отиб ташланди. Очарчиликка йўлиққан халқ ҳар тарафга сочилиб кетди. Кўпчилик эса ўша пати юлинган товукқа ўхшаб, тирикчилигини аранг ўтказа бошлайди: уларни иссиқ-совуқдан ҳеч ким ҳимоя қилмайди.

«Кўнгилга тўпланиб қолган гаплар қимизнинг остидан отилиб чиқади», дейишади. Мана, чолларнинг кўнгилида тўпланиб қолган гаплар ҳам вақирлаб қайнаётган қозон каби сира тўхтамасди, баҳс-мунозаралар узоқ давом этади. Жуда кўп кўнгилисиз воқеалар ҳикоя қилинди, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ёвузликлар фош этилди. Жойларда қандай қилиб «худосизлар қўмитаси» тузилганини ва улар қандай йўсинда иймон-этиқодни топтаганлари хусусида гапирдилар. Дастурхон атрофида бўлиб ўтган ўша суҳбат жараёнида бирталай таниқли зотларнинг асл башаралари очилиб қолди: ким кимни қаматиб юборган, ким кимнинг ўлимига

сабабчи бўлган; кимнинг ёстиқлари, гиламлари, самоварлари кимнинг уйига кириб кетган, хуллас, ҳамма-ҳаммаси очилиб қолди. Назаримда, аллақачон ўлиб кетган кимсалар ётган қабрларда бу дунёдаги ёвузликлари учун ўзларининг шаънига айтилган лаънатларни эшитган бўлсалар ажаб эмасди. Аксинча, бу дунёда яхшилик қилиб кетган кўпчилик марҳумларнинг номлари миннатдорлик билан эсга олинди.

— Э-э, у ажойиб инсон эди. Одамнинг жони эди гўё! Қўшга қўшилган ҳўкиз каби бутун халқни ўз орқасидан тортиб юрарди. Эҳ, у ҳали узоқ яшаши керак эди!

Халқ учун қилинган яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам ҳеч қачон одам билан бирга гўрга кириб кетмайди. Тириклар ҳаммасини хотирада сақлайдилар.

Ўн марта, эҳтимолки, эллик марта шундай фикрни хаёлимдан ўтказдим.

Ҳа, совет тузуми даврида ҳам бизнинг халқимиз оғир йилларни бошидан кечирди. Инсоният хаётидан дин ситиб чиқарилса, унинг ўрнида ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайдиган бўшлиқ пайдо бўлади. Ҳозир шу гапнинг тескарисини исботлайдиган бир мисол эсимга тушиб қолди.

Люксембургда элчи бўлиб юрган кезларим бир куни Олмониянинг ўша пайтлардаги Президенти Вайцеккер қабулхонасидан телефон қилиб қолишди: «Католиклар Академиясида маданият намояндаларининг катта учрашуви бўлади. Бизнинг Президентимиз Сизни фахрий меҳмон сифатида учрашувга таклиф қиляптилар. Жаноб Вайцеккер кўпдан буён Сиз билан шахсан танишишга орзуманд бўлиб юрибдилар», дейишди. Мамнуният билан таклифга рози бўлиб, йўлга чиқдим. Боя айтганимдек, Вайнбургдаги католиклар Академиясида йиғилиш бўлди. Шахсан Президентнинг ўзи нутқ сўзлади. Барча халқларнинг, динларнинг маънавий мероси ягона экани тўғрисида жонли ҳикоя қилиб берди. Вайцеккер маърифатли инсон экан: жаҳон адабиёти ва маданияти билан яхши таниш бўлиб чиқди. Тарихий ва маданий илдизи битта бўлган Ғарбий Европа халқлари қадим замонлардан буён маданий ва диний жиҳатдан ҳеч қачон бир-бирига айрича муносабатда бўлмаганлар. Улар бир-бирига чатишиб кетган. Менинг назаримда, камолот йўлларини қидираётган маданият учун дин ҳидоятга бошловчи нур вазифасини адо этади. Ўша кунлари хаёлимга битта фикр маҳкам ўрнашиб қолди: миллатлар руҳий оламнинг ҳар икки ажралмас жавҳарини қалбига жо этиб олишлари лозим.

Шохонов. Худди мана шу ҳолат миллат тараққиёти учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилажак. Ўз хаётимда рўй берган бир воқеа тўғрисида гапириб бермоқчиман. Эҳтимол, бу ҳам тескари мисол бўлиши мумкин.

Ҳар йили ўтказиладиган ва анъанага айланиб қолган Пушкин шеърияти кунлари, одатда, Псков вилоятида бошланади. Машҳур Майдонда йигирма-йигирма беш минг нафар ихлосмандлар тўпланади. Шеър ўқийдилар, эшитадилар. Ғала-ғовур кўтаришиб шеърият байрамини бошлаб юборадилар. Кейин байрам Москвада, Кенгашлар саройининг колонна залида давом этади. Ер юзининг турли бурчакларидан ташриф буюрган шоирлар навбати билан шеър ўқийдилар. Баъзан ўша байрам Марказий телевидение орқали бутун Совет Иттифоқига намойиш этиларди.

Ўша шеърият анжуманида бир марта Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон номидан камина иштирок этдим. Навбатим етгач, минбарга кўтарилдим-да «Сўз масъулияти» шеъримни ўқиб бердим. Бироқ,

Ҳушёр бўлинг сўз қадрига етмаганлардан.

Хавфлидир раҳбар бўлса ундайин одам:

мансабини йиллаб бермаса,

халқни ҳам урар худойим,

мисраларини ўқиётган пайтимда беихтиёр ўша пайтлардаги Псков вилояти партия кўмитасининг биринчи котиби ўтирган раёсат томонга қаратиб қўлимни силкитиб юбордим. Тингловчилар шеъримни гулдурас қарсақлар билан кутиб олдилар. Мухлисларимга

миннатдорлик изҳор этиб, раёсатнинг иккинчи қаторидаги ўз жойимга қайтиб келиб ўтирдим. Бир оздан сўнг ёнимга нотаниш бир киши ўқдай учиб келди-да:

— Ташқарига чиқинг, — деди пўписа аралаш. Қарасам, қиёфаси жиддий. Тишларини ғижирлатиб турибди.

Ташқарига чиқдик.

— Шеър ўқиётган пайтингизда нима учун қўлингиз билан биринчи котиб ўтирган томонни кўрсатдингиз? — деб сўради у.

Шундан кейингина нима бўлганини тушуниб етдим. Тасодифни қаранги, Псков вилоятининг бошлиғи кўп йиллардан бери ўз мансабида муқим ўтирган экан. Бояги шеъримни унинг ўзи ҳам, раёсатда ўтирган шериклари ҳам маълум бир ғаразли маънода қабул қилибдилар.

— Бундан кейин биз сизга сўзлаш учун навбат бермасликка қарор қилдик. Бутун Иттифоққа кўрсатиладиган телекўрсатувдан шеърингиз батамом олиб ташланади, — деди партия раҳбарининг чопари.

Кулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмай қолган пайтимда кўққис қадимий афсона ёдимга тушиб қолди.

«Қадим замонда битта қудратли хон бизнинг халқимизни ўзига буйсундиришга аҳд қилиб, сон-саноксиз аскарларини чегарамизга келтириб қўяди. Сўнг бир неча айғоқчини қошига чорлаб: «Билиб келинглари-чи, бизга қарши турган душманнинг қанча кучи бор экан?» дейди.

Айғоқчилар қайтгач, хон ўз ҳузурига вазирларини, саркардаларини чақиртиради.

— Хўш, нима гап? Қани, бошланглари! — дейди хон.

— Биз жуда кўп жойларда бўлдик, — дейди айғоқчилардан бири. — Бир гал катта зиёфатнинг устидан чиқиб қоддик. Халқнинг ҳукмдори ҳам ўша ерда эди. Зиёфат авжга чиққан пайтда ўтовга дўмбира ушлаган ўн олти ёшлар чамасидаги бир ўсмир кириб келди. Тўрида ўтирган ҳукмдор нарироқ силжиб, анави болага ёнидан жой берди. Биз бундай ҳолдан ҳайрон бўлиб: «Мишиқи бир болага намунча иззат-икром кўрсатилмаса?!» деб сўрадик ёнимиздаги саҳройилардан. «Ахир, у бизнинг шоиримиз-ку!» деб ғурур билан жавоб қайтаришди.

— Агар уларнинг ҳукмдори шу даражада аҳмоқ бўлса, демак биз бу халқни телпагимиз билан уриб енгимиз мумкин! Олампадох, ижозат берсангиз, ҳозироқ аскарларимни жангга ташлайман! — дейди саркарда кўзлари чақнаб.

Шу пайтгача миқ этмай ўтирган хон саркардага бошдан-оёқ синчков назар ташлайди-да:

— Йўқ! — дейди. — Аскарларни орқага қайтаринг! Ўз шоирларини ўзининг маънавий бойлигини бу қадар эъзозлайдиган халқни, маданияти бу қадар юксак тараққий этган халқни кириб юбориш мумкин, лекин асло енгиб бўлмайди!»

Айтматов. Афсуски, инсоният тарихида ўтган ва фақат маънавий бойликка хўжакўрсин учун эмас, чин дилдан суянган, маънавиятни байроқ қилиб олган ҳукмдор шу қадар камчиликни ташкил этадики, уларни бармоқ билан санаш мумкин.

XX съезддан кейин Сталин жодисидан қутилдик, озодлик нафасини ҳис эта бошладик. Лекин, майнабозчиликни енгиб ўтолмадик.

Шохонов. Бир гуруҳ гапга чечан хушомадгўйлар билан лаганбардорлар ёрдамида ҳатто ақлан заиф ва жисмонан иш қобилиятини йўқотган кимса ҳам донишманд ҳукмдор қиёфасида юриши мумкинлигини Л.И. Брежнев исботлаб берди. Марказқўмнинг ҳар бир қурултойи, пленуми, ҳар қандай йирик анжуманлар асосан ҳамд-сано ўқишга бағишланарди. Брежнев эса ўша чучмал мақтовларни жон қулоғи билан тамшаниб тинглаб ўтираверарди. Бундай мақтовлар худди Қизилқумнинг қақраб ётган барханларига ўхшарди: қанча сув тўкилса, ҳаммасини қум ютиб кетаверади. Шундай қилиб, тарихий саҳнада шу пайтгача кўз кўриб, қулоқ эшитмаган масхарабозлик томошаси намоиш этилди.

Таниқли қозоқ олими, академик Манаш Қозибоев ўзининг «Брежнев ва Қозоғистон» номли мақоласида қизиқ бир воқеа тўғрисида ҳикоя қилади.

Украина ССРга «Халқлар дўстлиги» орденини топшириш маросимида бағишланган Киевда бўлиб ўтган тантанали мажлис чоғида Бош котиб Л.И. Брежневнинг нутқи ўттиз беш марта қарсақбозлик оқибатида узилиб қолади. Ўша тантаналардан бир оз фурсат ўтгач, 1974 йилнинг 15 март куни қўриқ ерлар ўзлаштирилиши бошланганига 20 йил тўлиши муносабати билан Қозоғистонда ҳам тантанали анжуман бўлиши, унда Брежнев иштирок этиши лозим эди. Қўриқ ерларни ўзлаштириш ташаббусини бошлаб берган Қозоғистон тантаналарга кўтаринки руҳда тайёргарлик кўради. Республика компартияси Марказқўмининг мафкура бўйича котиби С.Имашев махсус кенгаш чақириб, Брежневга украинлардан ҳам ўтказиб иззат-ҳурмат кўрсатиш тўғрисида масъул ходимларга қатъий топшириқ беради. Махсус кўрсатма олган вилоят, шаҳар, туман раҳбарлари енг шимариб ишга киришадилар ва тантанали мажлисда Брежнев нутқ сўзлаётган пайтда 73 марта гулдурос қарсақ чаладилар. Шундай қилиб, лаганбардорлик, хушомадгўйлик плани украиналик ўртоқларга нисбатан икки баробар ортиғи билан адо этилади. Гувоҳларнинг айтишича, «бош» йўналишга бағишланган нутқни бу қадар иззат-икром билан тинглаётган одамларга қараб бечора Брежневнинг кўзларида шода-шода ёш пайдо бўлган экан. Бу воқеани хушомадгўйлик бўйича бемалол Гиннеснинг рекордлар китобига киритиш мумкин.

Айтматов. Ўша йилларда СССР Олий Совети Президиумининг аъзоси бўлган Расул Ҳамзатов Москвадан уйига: «Раёсатда ўтирибман, лекин бахтсизман», деб телеграмма жўнатган эди.

Шохонов. Ҳазил аралаш бир оғиз сўз айтилган-у, лекин унда қанча маъно яширин...

Билмадим, Брежнев атайлаб ўзининг шартни кетиб, пати қолганини яшириш учун шундай қилганмикан, нима бало, лекин ўша пайтдаги Политбюронинг аъзолари ёппасига миқсираган чоллардан иборат эди. 1979 йилда уларнинг ўртача ёши 70 эди. Уларнинг баъзилари учун минбарга чиқиб-тушишнинг ўзи азоб эди. Ўша пайтлари халқ орасида тарқалган латифада биров Брежнев товушида: «Политбюро аъзоларини кўтариб чиқишларингни сўрайман», дейди. Ҳамма ишда Кремлдан андаза оладиган иттифоқдош республикаларнинг раҳбарлари ҳам ёш жиҳатидан Қизил майдондаги чоллардан қолишмасди.

Ўша йиллари «12—3=?» номли кичик дoston ёзган эдим. Кремлда ўтирган бойларнинг муаммолари каминани хийла ташвишга солиб қўяди.

Айтматов. Ўша дostonни ҳозир ўқиб берсанг яхши бўларди.

Шохонов.

Қадим ўтган замонда,

Сор-бургутлар макон тутган томонда,

Бир қайсару қудратли хон бор экан.

Англаш қийин эди хоннинг таъбида

Қудрат кўпми ёки қайсарлик.

Кекса эди, аммо чапдаст чавандоз,

остида йўрғалар асов бедовлар.

Ўзидан қайтса ҳам қайтмас сўзидан.

Оширмоқни ўйлади бир пайт халқнинг ақли, обрўси, шаънин.

Аммо, қандай қилиб?

Боши қотди хўб.

Бироқ, қандай қилиб бўлса-да

қарор этди мана шу ишга.

Қабул қилди янги бир қонун,

унда шулар ёзиб қўйилди:

«Бир нарса шубҳасиз,

донолик келтирар кексалик.

Неки бор — агар ёш бўлса,

ҳали у пишмаган, демакки, хавфли...
Хом-хатала фикрлару қарорлардан қўрқинчли не бор?
Алқисса, шу пайтдан барча мулозим,
амалдору аскар бошлиғи
кексалардан тайин этилсин!
Зотан, улар иш қилишса,
аста-секин, ўйлаб қилади.
(Донолик — аста демакдир!
Аста юрган — эрта боради!..»

Шу тариқа аста янчиб ёшликни,
кексаликка берилди урғу.
Ёш-ялангни бир четда қўйиб,
кекса чоллар чалди бургуни.

Ишонч руҳи ёшларда сўнди,
ўчирилди ёшлик гулхани.
Бир ғаройиб замонлар бўлди,
йигирмада эса-да ёши
тушиб юрар белдан иштони
Йигирма беш ёшлилар кўргин —
лаёқатсиз, омадсиз тўда,
нонни ҳам чайнатиб ейди.
Ў-ў, бу халқ улут халқ эди,
шаън куларди қўшиқларида.
Энди-чи, аччиқ тарих энди.
Дард устига чипқон бўлди
хон чиқарган қонундан.
Жангчи эмас, ўсди кўрқоқлар,
эшитса-да душман бургусин
кўрпасига бошин ўрарлар.
Қайдан келди руҳий эзгинлик?
Ғижимлайди ҳатто гулларни,
қани ёшлик, ишонч, эркинлик?
Таниб бўлмас қизу улларни.
Шайтон уриб хонни йўлидан
халққа деди бир кун қайрилиб:
«Бўлсин десак хонлик мустаҳкам,
керак унга жангу жадаллар!
Бордир ахир белда белбоғли
юраклари ўтли навжувон?
Ёки ундан тақдир қисганми?
Тарқатиш чун янги бир доврўғ
Фалончига... уруш бошлаймиз.
(Фалончига деганда бироз
секинлади хоннинг овози.)
Фалончига... биздан тўрт ҳисса
жангчиси кам юртга юрамиз,
Уят бўлди,

тушиб кетди жанговарлик,
кўтарайлик руҳни алқисса!»
Хон улгурмай жангга киришга
ҳал этилди уруш тақдири.
«Уруш» сўзи чиқмай оғиздан
рақибининг бўлди асири.
«Қайга учди шон-шавкатим,
кимлар улар шохим қайирган?!»
Дея бўзлаб хон йиғлайди зор,
тўзиб кетган тўзғоқдай
оқсоч бошин билмас қайга уришга
ўтган ишни кимга тўнқасин,
илож йўқдир елка тўсишга.
Ғалабанинг гаштини суриб
ўтираркан ул ғолиб амир
истеҳзо-ла сўз қотди кулиб:
«Ишонсанг-да қанча сустликка
кўп шошилдинг ақлинг емоққа.
Шўхлик қилдинг, балки тўқликка,
Энди шошгин ақлинг йиғмоққа!
Бир топишмоқ айтарман,
агар топа билсанг озодсан!
Магар тополмасанг, билки, жасадсан.
Харакат қил, балки, бу мия
ҳуш қуриб битмаган, борсан.
Топишмоғим ушбудир менинг:
«Ўн иккидан неча қолар
учни айирсак?»
Сиртмоқ тушуб бўйнига,
ўлимини кутган одамдек
юзи кўм-кўк кўкарган хоннинг
туққандайин хотини ўғил
хурсандликдан жони жаҳони
жавоб берди: «Қолурда тўққиз!»
Ғалабанинг гаштини суриб
амир қайта қўйди жилмайиб:
«Шу кичик бир муҳорабада
мен синадим сени такроран,
омад кетди сендан, чамамда.
Топқирларни аягум фақат...
Тополмадинг. Ўзингдан кўргин
бош қўюрсан кундага албат!..»
Бироқ, шудам гала асирдан
отилиб чиқиб деди бир ўсмир:
«Буюк амир,
эртами-кеч ўлимдир барҳақ,
шоширмоқдан не фойда уни?
Кон тўқиш-ку, амир, осон гап,
яхшидир ўлимнинг секини.

Топишмоқни мен топаман, хўп...»

Амир:

*«Мудом жангда бахтим деб инсон,
ким тўхтатар, тўсар йўлини?*

Ҳеч ким, ҳеч қачон.

*Ёшлик кучи, қудратига гар
ишонмаган барча кексанинг
жазосини берсин шум ажал.*

Эҳ, ўғлим,

*аралашдинг бу ишга бекор,
узоқ кетган унинг илдизи...»*

Ўсмир:

*«Тасодиф туфайли қолсанг ўлимдан,
ўз кўзинг кўрсатса хатоларингни,
шон-шавкат, тожу тахт кетса қўлингдан,
кўниксанг, тирнаса яроларингни
ҳар кун минг бора булсанг сен қазо,
борми бундан ортиқроқ жазо ?..»*

Амир:

*Ёшим, билсанг, ошди тўқсондан,
лекин, ўғлим, қувонар кўнглим
шу заминда унган майсадан.*

*Кузатаман, ўсмир бағрида
сўнмасин деб ёшликнинг ўти.*

*Агар сезсанг, бу ўт сунган кун
кексаларнинг ҳалокати шу.*

*Севмасалар дуркун ёшларни
хуш кўрмайман ундайларни ҳеч.*

*Отар экан сенга тошларни,
бундай хондан яхшилиқча кеч.*

*Бироқ, айтай, ёқиб қолдинг сен,
бажо этай истак, сўровинг.*

*Арзийдимми, аммо мазкур хон
қалбингдаги қатим оловга ?»*

Ўсмир:

*«Болага тош отган, этган масхара,
Бахти ҳеч тўлмасин ёруғ дунёда.*

*Бола-да отмасин тошни кексага,
чолларнинг умри ҳам бўлсин зиёда.*

*Амирим, Сиз айтган топишмоқ, асли —
(кечиринг, адашиб кетдингиз ногоҳ)
топишмоқ эмасдир — ҳаёт қонуни.*

*Ўн иккидан учни агар
айирмоқчи бўлса одамлар
бу оламнинг қолмас бутуни!..»*

Амир:

«Баракалла! Ёмонмас, топдинг.

Аммо, қани сўзинг исботи?

Далил — баҳсинг учқур қаноти...»

Ўсмир:

«Агар Сизни тўғри тушунсам,
бир йил демак — ўн икки ойдир.
Шундан уч ой фасли баҳордир...
Баҳор эса табиатнинг
бор жўмардлигин этар намоён.
Ким баҳорга қазир экан гўр
жўмардликни ўлдирар шу он.
Ёшлик — баҳор!
«Зангор фаслидир.
Ким айирса ранги-рўйдан
ҳаёт ўчар, қурир насллар.
Ҳар баҳорда олма гулламас,
кузда қайдан беради мева?
Хулоса шу: уч ой бўлмаса,
тўққиз ойи қуруқ шевадир.
Мумкин эмас ўн иккидан,
бил, учни айирмоқ...
Кимки агар айирса учни,
бахтсиз бўлар собиқ хон мисол.
Зеро, ушбу ҳаёт қонуни
кимларгадир топишмоқ, масал...»
«Турган ўсмир ким бўлди экан?
Кўп ўйлади,
кечагина хон аталган бахтсиз қария...
Шу дамгача нега билмадим,
танимадим ёшларни тақир.
Не-не ёшни иснод қилмадим,
қариларга суюндим, ахир?..»
Қачонлардир кўргани ўша
ёш отбоқар тушди ёдига...
Қайда тож-тахт, қайда у гўша
пичирлайди хаёл отига:
«Ҳаммаси тугади. Мен жасадман...
Тирилмасман, қайта турмасман,
ўт юракли зобитларим дим,
отхонадан бери юрмади.
Мен кўр эдим.
Эдим ожиз.
Қани у ҳаёт?
Ёшларга ҳеч бермадим қанот...»
Кўрдинг, фикр — энг тўғри фикр,
бош-охири чарс, чўғли
фикр кеч келганин кўрмоқдан яна
қандай азоб бордир дунёда ?

Айтматов. Бу дoston эсимда бор. Унда турғунлик даврининг аччиқ ҳақиқати кўрсатилган...
Ўз вақтида Евгений Евтушенко уни рус тилига таржима қилганди.

Мен унга сўзбоши ёзиб, «Смена» журналига эълон қилиш учун тавсия этгандим. Афтидан,

журнал ходимлари мажоз остида қандай маъно яшириниб ётганини пайқаб қолишди, шекилли, асарингни нашр қилишмади.

Шохонов. Орадан икки-уч йил ўтгач, собиқ Иттифоқдаги энг оммавий журналлардан бири бўлмиш «Огонёк»нинг эски бош муҳаррири Анатолий Сафронов билан Тошкентда ўтказилган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг халқаро конференциясида учрашиб қолдик.

— Бирор нарсанг бўлса, бергин — журналда чоп этаман, — деб илтимос қилди у.

«12—3 = ?» номли бахтиқаро дostonимни унга бериб юбордим.

Кейинчалик, афсуски, дostonингни нашр қила олмаимиз, деган мазмунда узрнома жўнатди.

1986 йил декабрь ойида бўлиб ўтган воқеалардан сўнг, Евгений Евтушенконинг илтимосига кўра, КПСС Марказий кўмитаси Маданият бўлимининг мудирини Юрий Воронов шошилини равишда каминани қабул қилди. Юзма-юз суҳбатлашаётган пайтимиз у ҳазил аралаш бир пайтлар КПСС Марказий кўмитасининг котиби, Политбюро аъзоси Суловнинг топшириғига биноан «12—3 = ?» номли дostonинг билан танишган эдим, деб қолдик. Марказкўмнинг навқирон ходимлари пиқ-пиқ этиб кулиб юришади. Чунки, дostonдаги воқеаларни дарҳол Кремлга таққослаб кўрадилар. Бироқ, менинг номим ҳам қора рўйхатга тушиб қолишига Воронов кўлидан келганча қаршилик кўрсатади. Шундагина дostonим нима учун ҳеч қаерда чоп этилмаганини англаб етдим.

Мустабид тузум инқирозга юз тутган оғир дамларда, Кремлдаги чоллар ҳассаларига суяниб қолган бир пайтда сиёсий майдонга шахд билан кириб келган М.С. Горбачёв бизнинг ҳаётимизга «қайта қуриш», «демократия» каби тушунчаларни олиб кирди. Етмиш йилдан ортиқ вақт мобайнида кўзлари юмуқ ҳолатда яшаган халққа, дунёқараши, орзу-умидлари чекланган оломонга сўз эркинлигининг берилиши, шубҳасиз, буюк жасорат эди. Буни тан олиш керак.

Чике, Сиз Михаил Сергеевич билан хийла қалин эдингиз. У мана шу хавфли йўлни онгли равишда ўз ихтиёри билан танладими ёки жамиятда рўй берган ўзгаришлар туфайли мажбур бўлдимми?

Айтматов. Гапларингда жон бор. Ўша пайтда Горбачёв ҳам янгилик тарафдори, ҳам ички қарама-қаршиликлардан халос бўлмаган сиёсий арбоб эди. Ким билади дейсан, агар у эски сафдошларининг йўлидан кетганда, балки раҳбарлик лавозимида умрининг охиригача ўтириши мумкинмиди?

Ўша йиллари мамлакатимизда демократик жараён кучга тўлиб борарди. Кремлда бўладиган қандайдир йиғилиш арафасида мен Горбачёв билан учрашдим.

— Юринг, шошилмасдан бафуржа гаплашиб оламиз, — деб у мени ўз кабинетига бошлади. — Ўрта Осиё ва Қозогистондаги ҳозирги аҳвол сизга жуда яхши таниш. Бу региондаги сиёсий, иқтисодий, маданий аҳвол тўғрисида қандай фикрдасиз? — деб сўради.

Ўзимнинг билганларимни, фикр-мулоҳазаларимни очик-ойдин баён этдим. Биз анча вақт қизғин суҳбатлашиб ўтирдик.

— Ҳокимият ва ҳукмдор тўғрисидаги битта афсонани гапириб бераман. Ўйлайманки, буни тўғри тушунасиз, — дедим. У индамасдан бош силкитиб қўйди.

Қадим замонларда қайсидир бир олис мамлакатда машҳур император ҳукмдор бўлган экан. Кунларнинг бирида узоқ йўл босиб, нотаниш чавандоз ҳукмдорнинг ҳузурига келибди ва: «Олампаҳо, тахтга ўтираётган пайтингиз фуқароларимга тўла-тўқис эркинлик бераман деб ваъда берган эдингиз. Бироқ, халққа эркинлик бериб, ундан яхшилиқ қайтишини кутиб ўтирманг. Чунки, халқ сизни ёмонлаб, тож-тахтингизга хавф сола бошлайди. Фақат сизни тахтдан ағдариб ташлагандан кейингина халқ тинчийди. Шунинг учун ҳали вақт борида яна бир марта яхшилаб ўйлаб кўринг. Ҳозир чорраҳада турибсиз: ё халққа эркинлик беринг, ёки ҳокимиятни қўлдан чиқариб юборманг!» Асрлар давомида қарор топган тартиб-қоидаларга кўра, ҳукмдорнинг ишларига аралашиб, унинг саъй-ҳаракатларидан шубҳаланиш мисли қўрилмаган сурбетлик ҳисобланарди. Бундай одам бошидан ажралиб қолиши ҳеч гап эмасди. Ўша қоидани яхши билган императорнинг соқчилари биргина имо-ишорадан сўнг бояги

шўртумшукнинг бошини узиб олишга шайланиб турардилар. Бироқ, узоқ ўй-хаёлдан сўнг: «Бу кишига менинг номимдан мукофот берингиз! Кейин кузатиб қўйинглар, ўз йўлидан кетаверсин!» дейди император».

Мен сўйлаб берган афсонани Горбачёв индамай ўтириб тинглади. Нима учун бу афсона айтилганини тушуниб, ранг-рўйи бир оз оқариб кетди. — Чингиз Тўрақулович, мен энди орқага чекинмайман. Орқага буриб юбориш мумкин эмас. Одамларга эркинлик бераман деб ваъда қилдимми, энди охиригача шу гапимда тураман. Агар ҳокимиятдан, ҳатто бошимдан ажраб қолсам ҳам шу йўлдан қайтмайман. Фақат олға босаман, — деди у.

— Шундай бўлса, мен сизга ишларингиз бароридан келишини тилайман, — дедим.

Биз илиқ хайрлашдик.

Назаримда, ўша пайтларда айтган гапларимни худойимнинг ўзи кўнглимга солиб қўйгандек туюлади.

1991 йил август ойида Москвадаги «ГКЧП»чиларнинг фитнаси Ельцин раҳбарлигида янчиб ташлангач, Парижда чоп этиладиган «Пари-матч» газетасидан каминага телефон қилдилар: «Сиз Горбачёвга яқин одамсиз, унинг маслақдоши бўласиз. Энди у тарихий саҳнани тарк этади. Бу ҳақда нима дейсиз?» деб сўрадилар. Мен уларга ҳам бир пайтлар Горбачёвнинг ўзига айтиб берганим афсонани такроран гапириб бордим. Газета афсонани дарҳол эълон қилди.

1989 йилда Горбачёв бошчилигидаги делегация таркибида Хитойга бордим. У ёқдан жуда катта таассурот билан қайтдим. Ташрифдан кўзланган асосий мақсад — кўп йиллардан бери совуқчилик тушиб қолган икки буюк давлатнинг муносабатларини яхшилашдан иборат эди. Иқтисодий, савдо-сотиқ алоқаларимизни имкон қадар кенгайтиришни истардик. У пайтлари Совет Иттифоқида қайта қуриш, демократия жараёни авж нуқтага етганди.

Бутун дунё бизга кўз тикиб турарди. Адолат юзасидан эътироф этмоқ лозимки, мамлакатимиздаги ўзгаришлар, жамиятимиздаги уйғониш истисносиз равишда барча хорижий давлатларга ўз таъсирини ўтказганди. «Горбачёв», «қайта қуриш» сўзлари тилга олинса — бас, Европада ҳозир ҳам одамларнинг юзлари ёришиб кетади. Бизнинг мамлакатимиз учун янги тарих, янги давр бошланган эди. Буни унутмаслик керак. Албатта, охири нима билан яқунланади, деган шубҳа ҳам кўнглимизда йўқ эмасди. Дастлаб, демократия аста-секин одамларнинг онига таъсир қилди, сўнг учқундан аланга чиқиб кетди. Лекин, бу бошқа мавзуга тегишли мулоҳаза.

Хитойга ташриф буюрган кунларимиз Пекинда талаба-ёшларнинг оммавий чиқишлари рўй берди. Пойтахтнинг Тяньаньмэнь майдонига минглаб одамлар тўпландилар ва бир қатор талабларни ҳокимият олдига қўйдилар. Норозилик намойиши кечасию кундузи тўхтамади, тобора хавфли тус ола бошлади. Хитойга Горбачёв ташриф буюрганини билиб қолган ёшлар ўз эҳтиросларига баттар эрк бериб юбордилар. Намойишчилар янада кўпайиб кетишди. Вазият қалтис тус олди.

—Горбачёв бизнинг олдимизда нутқ сўзласин! СССРда бўлаётган демократик ўзгаришлар тўғрисида батафсил гапириб берсин! — деб талаб қилишади намойишчилар.

Радио-телевидение кечасию кундузи намойишчиларнинг талабларини маълум қилиб турарди. Хитойдаги чет мамлакатларнинг элчилари: «Горбачёв намойишчилар олдига чиқадими-чиқмайдими?» деган масалада ўзларича фол очишарди. Албатта, бундай қалтис вазиятда Горбачёвга осон бўлмайди. Нима қилмоқ керак? СССРда бўлаётган қайта қуриш тўғрисида ёшларга гапириб бериш керак, деган фикр ҳам йўқ эмасди. Бироқ, бундай ахборот намойишни кучайтириб юбориши мумкин эди.

Горбачёвнинг маслаҳатчилари:

— Сиз Хитой ҳукуматининг таклифига биноан бу ерга келган расмий меҳмонсиз, — дейишади. — Сизнинг асосий вазифангиз — мамлакат раҳбарияти билан шартнома тузиб, ташрифдан кўзлаган мақсадга эришишдан иборат. Барқарорликни бузаётган ҳар қандай куч билан (улар ким бўлишидан қатъи назар) алоқага киришилса, ўзга давлатнинг ички ишларига

аралашяпти, деб баҳоланади. Ундан сўнг ҳамма ишлар чаппасига кетади.

Бизнинг мамлакатимизда рўй бераётган буюк ўзгаришлар тўғрисида минглаб одамларга нутқ сўзлаш имкониятидан маҳрум бўлаётгани Горбачёвга алам қилади ва у делегациянинг ҳар бир аъзоси билан бу масалада алоҳида-алоҳида фикр алмашади. Охир-оқибат, Тяньаньмэнь майдонидаги ёшларни қўллаб-қувватлаш мазмунидаги Горбачёвнинг очиқ хатини эълон қилишга қарор қилинди.

Қизиғи шундаки, бизнинг делегациямиз шарафига қабул маросими уюштирилган ва зиёфат берилган ҳукумат саройидан майдонга тўпланган минглаб намоишчилар яққол кўришиб турарди. Улар ҳар-ҳар жойга палатка тикиб олишиб, ҳали-бери жойларидан қўзғолишни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Ягона мақсад йўлида ҳамфикр бўлган хитой ёшлари мамлакатнинг турли бурчакларидан пойтахтдаги улкан майдон сари тўхтовсиз оқиб келар, намоишчилар сонини тобора кўпайтиришар эди. Бу майдонда машина билан ҳам, яёв ҳам юриб бўлмасди. Тез орада майдоннинг атрофи қуршовга олинди.

Ажаб ҳол: Горбачёвнинг ғояларидан илҳомланган ёшлар майдонда тўлқинланиб ўтиришарди, Горбачёвнинг ўзи эса сарой ичкарасида миқ этмасдан ўтирарди. Улар бир-бири билан учрашиш, икки-уч оғиз гаплашиш имкониятидан маҳрум эдилар. Оёқ-қўлингни чирмаб ташлайдиган сиёсат мана шундай қудратли кучга эга бўлади.

Бизнинг делегациямиз қайтиб кетгач, орадан икки-уч кун ўтиб, Хитойда хунрезлик бошланди. Ўша кунлари Пекинда жуда кўп ёшлар қурбон бўлганини жаҳон жамоатчилиги жуда яхши билади.

Шохонов. Менимча, Горбачёв демократик этиқод соҳиби сифатида ҳокимият тепасига келди. Албатта, бу фазилат яхши. Айни чоғда у тоталитар тузум даврида шаклланган диктаторлик қудратидан ажралишни-да истамасди. Тўғри, у «икки қўчқорнинг бошини битта қозонда кайнатиш»га кўп уринди. Бўлмайдиган ишни бўлдирмоқчи бўлди. Тарихдан маълумки, ҳеч қачон, ҳеч ким бундай қилолмаган. Демократ бўлдингми — бас, диктатурага барҳам беришинг керак. Ёки аксинча. Назаримда, иккиланишлар Горбачёвни хароб қилди. У диктатурадан воз кеча олмади.

Айтматов. Горбачёвни менга нисбатан ёмон кўрасан. Бу тушунарли. 1986 йил декабрь ойида Олмаотада рўй берган воқеаларга бир томонлама баҳо берилди. Баъзан бу ҳақда ҳеч қандай ахборот тарқатилмади ёки «қозоқ миллатчилари» тўғрисида аюҳаннос солинди. СССР Халқ депутатларининг биринчи қурултойида сўзлаган нутқинг гўё Кремлда бомба портлагандай таассурот қолдирганди. Шундай эмасми? Ростини айтсам, ўшанда сени бир балога гирифтор қилишмасайди, деб қўрққан эдим.

Шохонов. Мана, Горбачёв ҳукмронлик қилган йиллар ҳам ўтиб кетди. Афсуски, Олмаотада рўй берган декабрь воқеаларининг тарихий аҳамияти ҳалигача тўла-тўқис идрок этилгани йўқ. Унга халқаро майдонда аниқ-равшан баҳо берилмади. Бу ҳолат кишини хийла ўйлантириб қўяди. Бироқ, халқнинг бўйнига тақилган тавқи-лаънат тамғаси олиб ташланди. Ҳақиқатни топиш мақсадида мен бир неча марта Горбачёв билан суҳбатлашганман. Бир марта у ҳатто: «Овозингни ўчириб қўйиш ҳам қўлимдан келади!» деб яққол қўрқитиб кўрди. Шунда мени Россиянинг ҳозирги Президенти Борис Ельцин билан гўринг нурга тўлгур буюк олим-демократ Андрей Дмитриевич Сахаров ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган эдилар. Бу ҳақда алоҳида гаплашамиз.

Сизнинг «Кассандра тамғаси» романингиз Москвада муҳокама этилажани ва анжуманда Горбачёв ҳам қатнашадиган бўлганини эшитган бўлсам ҳам, лекин ишдан қўлим бўшаб бора олмадим. Орадан бир неча йиллар ўтгач, демократия билан диктатурани битта қўлда ушлаб турмоқчи бўлган сиёсий раҳбар билан суҳбатлашиб кўриш қизиқ бўларди.

Айтматов. «Кассандра тамғаси»нинг муҳокамасида Евтушенко, Вознесенский, Фозил Искандар, Дементьев, Гачев, Гачевнинг хотини — адабиётшунос-файласуф Светлана Семёновалар иштирок этдилар. Михаил Сергеевич ҳам қатнашди. Ўз нутқида Горбачёв бундай

деди:

— Илгари таъқиб-тазйиқ остига олинган бадий ижод намуналарига қайта қуриш даврида тўла-тўқис эркинлик берилди. Натижада шафқатсизликни, зўравонликни, қотилликни мароқ билан тасвирлайдиган тубан даражадаги бадий асарлар ҳамма ёқни босиб кетди. Бу сўз эркинлигидан тескари мақсадларда, нотўғри йўналишда фойдаланишдан бошқа нарса эмас. Мен бунга мутлақо қаршиман...

Шохонов. Умумий танишимиз Рустам Хаировдан эшитдимки (у ҳам ўша муҳокамада қатнашган), Горбачёв «Кассандра тамғаси» романига жуда юксак баҳо берибди.

Айтматов. Афтидан, романим унга маъқул бўлибди. Бўлар, энди асосий мавзуга қайтамыз.

Кишиларнинг эртанги кунга ишончи сифатида демократия қарор топиши керак. Ўша ишончни мустаҳкамлайдиган стимул — бу бутун давлат учун ягона бўлган Конституция ҳисобланади. Жамиятнинг энг оддий аъзосидан тортиб, то энг юксак мартабадаги президентгача умумий қонунга итоат этишлари лозим. Агар президент ўзгаришига ёки парламент янгиланишига қараб, янги чиққан асилзодаларнинг манфаатларига монанд равишда Конституция ҳам ўзгараверса, биз биринчи навбатда одамларнинг ишончини йўқотамиз. Мана, АҚШ икки юз йилдан ортиқ давр мобайнида фақат битта конституция билан яшаяпти.

Люксембургда рўй берган битта воқеани тез-тез эслаб тураман.

Дунёда қонун бузилмайдиган бирорта мамлакат борми? Люксембург суди бир кишини айбдор деб топди ва бир неча йилга озодликдан маҳрум қилиш тўғрисида ҳукм чиқарди. Суд ҳукмини қўлига олган айбдор оила аъзолари билан хайр-хўшлашиб қамоқхонага боради. Қамоқхона бошлиғи: «Ҳозир жой йўқ, бир ойдан сўнг келасиз», деб қонунбузарни уйига қайтариб юборади. Тайинланган вақтда айбдор хотини ҳамроҳлигида қамоқхонага боради. Афсуски, ҳали ҳам жой бўшамаган экан. Уч ой давомида ўша ҳолат уч марта такрорланади. Ниҳоят, сабр-тоқати тамом бўлган айбдор: «Қамоқхонадан менга жой бериладими-йўқми? Қанча вақтим бекорга кетди! Ахир, бундан ортиқ адолатсизлик бўладими?!» деб газетага шикоят ёзади.

Газетада эълон қилинган шикоят жамоатчилик ўртасида қизғин муҳокама қилинади: ахир, инсон ҳуқуқлари оёқ ости қилиняпти-ку! Қамоқхона бошлиғини ишдан бўшатиш лозим!

Қамоқхона девори остидан лаҳм қазиб, дуч келган томонга жуфтаси ростлаб қолишга шай турадиган бизнинг фуқароларимиз икки дунёда ҳам суд ҳукмини қўлига олиб, ўз хоҳиши билан қамоқхонага бормайди. Боз устига, ўзини қамоқхонага ётқизишларини ҳеч ким талаб этмайди. Демак, бу воқеа бизда ҳаммага бемаънилиқдай кўринади. Лекин, маданиятли мамлакатда бу ҳол табиийдир. Агар одил суд сени айбдор деб топдими, демак жиноятга яраша жазоланишинг керак. Қамоқхонадан қочиб кетиш, масалан, Люксембургда ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Ишчи бўласанми, бой-бадавлат савдогармисан, суперменмисан — барибир ўз мамлакатинг конституциясини ҳурмат қилишга мажбурсан.

Агар қонун посбонлари билан жиноятчилар ўртасидаги муносабатлар порахўрлик аосида қурилган бўлса, демократия жар ёқасига бориб қолади.

Конфуций: «Ҳукмдор адолатли ва ҳалол бўлса, айбдорни жазолаш осон бўлади. Агар ўзинг кўппак мисоли ифлос бўлсанг, ҳар қандай ит билан илиқиб юрсанг, ўзингда йўқ бўлган ҳалолликни бошқалардан қандай қилиб талаб қиласан?» деган эди. Бутун бир мамлакатнинг президенти бўлиш ҳар қандай инсон учун фахр ҳисобланади. Ер юзидаги беш миллиарддан ортиқ одамлар орасида қирол, император, подшо, хон, президент бўлиш камдан-кам инсонга насиб этади. Бироқ, ўша ҳукмдорлар орасида ўз мансабидан кетгандан сўнг халқ томонидан меҳр-муҳаббат билан, яхши сўзлар билан эсга олинандиганлар кўпми? Жуда кўпчилик ҳукмдорларни шуҳратпарастлик, мансабпарастлик, шафқатсизлик, порахўрлик, таъмагирлик, сиёсий саводсизлик, ахлоқсизлик каби ярамас қусурлар хароб қилади. Оқибатда улар қора гуруҳларнинг, ифлос ғояларнинг етовига тушиб қоладилар.

Шохонов. Мустақилликни қўлга киритган Марказий Осиё республикалари ўзларининг

биринчи президентларини сайладилар, алоҳида ҳаёт кечира бошладилар. Сир эмас, қардош халқларимизнинг раҳбарлари, давлат бошликлари Сизни жаҳон адабиётининг йирик намояндаси сифатида ҳурмат қиладилар. Нурсултон Назарбоев Сизни «Қозоғистон халқ ёзувчиси» унвони билан тақдирлади, Ислон Каримов эса Ўзбекистондаги энг нуфузли мукофотлардан бирини — «Дўстлик» орденини кўксингизга тақиб қўйди.

Бетимсол асарларингиз аллақачон ўқувчилар оммасини мафтун этган, Сизнинг ватанпарварлигингиз, ёрқин шахсингиз жамоатчилик томонидан тан олинган. Келинг, энди бизнинг навқирон республикаларимиз президентлари тўғрисида гаплашамиз.

Айтматов. Яхши. Одатда, ҳар бир раҳбарга тарих баҳо беради. Назаримда, ҳозир ҳокимият тепасида турган шахс тўғрисида мулоҳаза юритаётиб, қайси мезонларни асос қилиб олиш жуда машкул бўлади.

Қозоғистонда юздан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қилади. Ўз-ўзидан мана шу кўрсаткич Қозоғистондаги миллий ва ижтимоий муаммолар ниҳоятда мураккаб эканини билдириб турибди. Бу муаммолар бепоён ҳудудий, табиий, инсоний ресурслар, иқтисодий тараққиёт имкониятлари эвазига ҳал этилиши мумкии. Шубҳасизки, сиёсий оламда машҳур бўлган Нурсултон Назарбоевдек инсон ҳам бундай ижтимоий ўзгаришлар, миллий муносабатлар мураккаблашган, давлатлар ўртасидаги алоқалар издан чиқиб кетган бир даврда мамлакатни бошқариши осон бўлмайди.

Биз у билан Олмаотада, Москвада, Брюсселда учрашганмиз, кўп бора суҳбатлашганмиз. Ўша учрашувлар пайтида амин бўлдимки, Назарбоев юқори малакага эга бўлган, қамровдор инсон экан. Бунга асло шубҳаланмайман. XX аср адоғида айнан шу инсон раҳбарлик масъулиятини ўз зиммасига олди.

Шохонов. Нурсултон Назарбоев тўғрисидаги суҳбатимизнинг муқаддимасида шахсан ўзим гувоҳ бўлган битта воқеани гапириб бермоқчиман.

Бир пайтлар Ўтрор вилоятидаги Балиқчи туманида Ўринбосар Эркинов партия қўмитасининг биринчи котиби лавозимида ишлаганди. У ниҳоятда қобилиятли, санъатни севадиган инсон эди. Бир сафар у ўз туманига таниқли ёзувчиларни, артистларни таклиф этди; уларга туманни таништирди, Каспий денгизига олиб борди. Меҳмонлар орасида Асет Бейсеуов ҳам бор эди. Биз Асет билан ҳамкорликда «Турналар Ёйиқдан (Ўрол) қайтпапти» деб номланган қўшиқ ёздик. Сўз меники, мусиқа у кишиники бўлди. Туман Маданият саройида бўлиб ўтган учрашувда янги қўшиқ ижро этилди. Зални тўлдириб ўтирган мухлислар қўшиқни гулдурас қарсақлар билан кутиб олдилар ва такрор ижро этишни талаб қилдилар. Қўшиқ такрор ижро этилди. Шу пайт ўзини тутиб тура олмаган Ўринбосар ҳам саҳнага чиқдию биргалашиб қушиқ айта бошлади.

70-йилларда партия раҳбарлари қандай одоб мезонига итоат этишлари лозимлигини ўзингиз ҳам яхши биласиз. Хуллас, партия раҳбарининг саҳнага чиқиб қўшиқ айтиши ақлга сиғмайдиган ҳодиса эди.

Ўринбосарнинг «беодоблиги» тўғрисидаги миш-миш вилоят раҳбарларидан бирининг қулоғига етиб боради. Шу заҳоти масала кўтарилди ва раҳбарни вазифасидан олиб ташлашларига бир баҳя қолади. Туман раҳбари қандайдир мўъжиза туфайли ишдан бўшатилмайди.

Нурсултон Абишевич тоталитар тузум даврида вояга етган сиёсатчи ҳисобланади. Айни пайтда бу зот ҳам санъатни теран идрок этади. Баъзи тантаналар, байрамлар пайти у киши катта мамлакатнинг президенти учун уят-пуют бўлади деб ўтирмасдан қўлига дўмбира оладию суюкли қўшиқларни шахсан ўзи ижро этиб беради. Президент ўз рафиқаси Сора Алписовна билан ҳамкорликда жўр бўлиб қўшиқ айтганини бир неча марта кўрганман.

1993 йил якунига кўра, Қирғизистондаги «Рухият халқаро ташкилоти» Қозоғистон Президентини «Йилнинг энг яхши одами» унвони билан тақдирлади. Мукофот топширилишига бағишланган маросимда қатнашиш учун Нурсултон Абишевич республикамизнинг Абиш

Кекилбоев, Алибек Днишев, Олтинбек Хўрозбоев, Дўстхон Жўлжақсинов каби йирик адабиёт ва санъат намояндалари билан бирга келди. Тантанали маросимдан кейинги зиёфат чоғида халқ орасида машҳур бўлиб кетган бир қўшиқни муаллиф-бастакор Олтинбек Хўрозбоев билан биргаликда ижро этди. Ахир, бастакор учун ўзи яратган қўшиқни мамлакат Президенти билан бирга айтишдан ҳам ортиқ бахт бормикан?

Ўша зиёфат пайти Алибек Днишев билан Дўстхон Жўлжақсиновлар ҳам Президентнинг илтимосига кўра бир нечта ажойиб қўшиқларни ижро этдилар.

Маълум бўлдики, ўзим ҳам ижод аҳлига мансуб бўлсам-да, аммо қўшиқчиларнинг репертуаридан ўрин олган янги асарларни билмас эканман. Президент билан чин дилдан суҳбатлашиб ўтирган пайтларим кўпинча у киши ўз халқининг тарихини теран билмоққа интилаётганига гувоҳ бўламан. Бир гал гап ижод масаласига бориб тақалдию у киши:

— Қўйшиғари Солғариннинг «Олтин илдиз», «Шажара» номли тарихий мавзудаги роман-эсселарини ўқидингми? — деб сўраб қолдилар.

Ўша китоблар анчадан бери кутубхонамда ётган бўлса-да, аммо ўқиб чиқишга вақт топганим йўқ эди. Ноқулай аҳволга тушиб қолдим.

Нурсултон Абишевич бош қаҳрамон бўлган бир қизиқ воқеа ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди.

У пайтлари Қозоғистон Компартияси Марказқўмининг биринчи котиби Колбин эди. Унинг ҳокимият тепасига келиши Олмаотада декабрь воқеаларига сабаб бўлади. Қозоқлар бундай одамлар тўғрисида: «Унинг тупуги ерга муз бўлиб тушади», дейишади. Орол фожиаси тўғрисида ҳар ким қарама-қарши мулоҳазаларини баён этаётган кезларда биз Колбиндан денгиз фожиасига бағишланган мавзуда анжуман ўтказишга рухсат олдик.

Келишувга биноан анжуман Қизил Ўрдада ўтказилиши лозим эди. У пайтлари Нурсултон Абишевич республика Вазирлар Маҳкамасининг раиси эди. Биз тармоқ вазирлари, тегишли идораларнинг раҳбарлари билан биргаликда вилоят марказига учиб бордик. Колбин узундан-узун кириш сўзи айтди. Кейин Н.Назарбоевнинг нутқи тингланди. Сўнгра Оролни асраш бўйича жамоатчилик қўмитасининг президенти сифатида каминага сўз борилди. Эсимда, ўз нутқимда тубандаги мисолни келтирган эдим.

Франция қироли Людовик XIV шайтоннинг гапига кириб, шеър ёзмоқчи бўлибди. Бир гал ўша пайтлари Францияда машҳур бўлган танқидчини ҳузурига чақириб, унинг қўлига ўзи ёзган шеърларни берибди: «Фикрингни билмоқчиман», дебди қирол. Танқидчи ўйланиб қолибди: агар қиролга бор ҳақиқатни айтса, арслоннинг оғзига бошини тикқандек бўлади; шеърларни мақтаб юборса, виждонга хилоф равишда ёлғон гапирган бўлади. Шунда танқидчи: «Зоти олийлари, сиз ўз олдингизга мазза-матрасиз, бемаъни шеър ёзишдек ниҳоятда оғир вазифани асосий мақсад қилиб қўйган экансиз. Бу вазифани шараф билан адо этибсиз!» деган экан.

Ўша афсонани баён қилганимдан сўнг, бетга айтилган аччиқ ҳақиқатни кўпчилик ҳукмдорлар ёқтиришмайди, деб илова қилдим. Шундай бўлса-да, бор ҳақиқатни у ёки бу шаклда айтишга қодир бўлган инсонлар топилиб туради. Ундай кишилар бизда ҳам оз эмасди. Хуллас, кўнглимда тўпланиб қолган гапларимни — Орол ҳалокати, Қозоғистондаги экологик аҳвол тўғрисида ўйлаб юрган фикр-мулоҳазаларимни айтиб-айтиб минбардан тушиб кетдим.

Тушликка танаффус эълон қилинди. Анжуман бўлаётган Нортой Бекежонов номидаги вилоят драма театрининг битта хонасига дастурхон ёзилибди. Бизни тушликка таклиф этдилар. Дастурхон тўрига Колбин, Назарбоев, КПСС Марказқўмининг сектор бўлимининг мудирини (исми эсимда йўқ), Қизил Ўрда вилояти партия қўмитасининг биринчи котиби Овулбеков ва камина ўтирдик. Тўрға беш киши жойлашдик. Шу пайт Нурсултон Абишевич ўсмоқчилаб:

— Хўш, сенга ҳозир анави амакини олқишлаб юборайми? — деб сўради атайлаб қозоқчалаб. У ёнимизда ўтирган Колбинни назарда тутганди. — Ёки «оғиз бостириқ» — сукут сақлаганим учун ҳақимни берасанми?

— Лекин бизнинг «амаки» ёш бола эмас-ку, — дедим ҳеч нарсадан беҳабар ҳолатда.

— Ундай бўлса, ўзинг биласан, — деди кулумсираб Нурсултон Абишевич. Сўнг, мен томонга

ўгирилиб, рус тилида давом этди: — Мухтор! Анжуман иштирокчилари нутқингни жуда яхши кутиб олдилар, роса қарсак чалишди. Бироқ, қирол тўғрисидаги гапларингни қандай тушуниш керак? Ўша афсонанинг Оролга нима алоқаси бор? Ўша мисол билан Геннадий Васильевичга ишора қилмадингми, ишқилиб?

Шу заҳоти Колбиннинг ранг-қути ўчиб кетди.

—Эй, ростдан ҳам, ўша қирол баҳонасида мени назарда тутдингми? Боя мен унчалик эътибор бермаган эканман-ку! — деди Колбин жиддий.

—Йўғ-э, нима деяпсиз, мен бутунлай бошқа нарсани назарда тутганман. Бошқа нарсага эътиборни қаратмоқчи бўлдим, деб ўзимни оқлай бошладим. Аммо, у менинг гапларимга ишонмаётгани шундоқ билиниб турарди. Тушлик пайти иштаҳам ғиппа бўғилди. Иш чаппасига айланиб кетди. Энди нима қилишни мутлақо билмасдим.

Худога шукр, ишга яна-тағин Нурсултон Абишевичнинг ўзи аралашди.

—Геннадий Васильевич, мен шунчаки ҳазиллашгандим. Мухтор ҳам доим ўз фикрини тарихий воқеалар, афсоналар билан кучайтирмоқчи бўлади. Анави қиролнинг сизга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Албатта, одамлар ҳам бундай деб ўйлашгани йўқ.

Умунан, у ўзи яратган қалтис вазиятни ўзи бартараф этди. Мантикий мушоҳадаси кучли бўлгани учунми ёки инсон руҳиятини яхши билгани учунми, ишқилиб, Назарбоев ўша пайтлари Колбиннинг хаёлларини, кайфиятини керакли ўзанга буриб юбора оларди.

—Э-э, бошидан шунақа демайсанми, — деди Колбин юзлари ёришиб.

У яна руҳан тетиклашиб қолди.

Айтматов. Эсимда, бир сафар Қозоғистонга борган пайтимда Колбин каминани ўз ҳузурига таклиф этди. Кўпинча бирор инсон тўғрисидаги илк таассурот нотўғри бўлади. Ўша пайт у менга хийла оқил, мушоҳадакор туюлганди. Афтидан, ўзини шундай кўрсатишга тиришган бўлса керак.

Шохонов. Дарҳақиқат, республика раҳбари бўлгач, адабиёт ва санъат аҳли томонидан мададга муҳтож Колбин улардан ширин сўзларини аямасди. Бироқ, унинг бундай хатти-ҳаракатлари самимий эмасдек кўринарди. Хийла-найрангни узоқ вақт яшириб бўлмайди.

Дастлаб, у: «Бир йилдан сўнг мен қозоқ тилида нутқ сўзлайдиган бўламан!» деб ҳаммани ҳайрон қолдирди. Афсуски, «Саламатсиз ба?» деган қозоқча сўзни ўрганган пайтида Қозоғистон билан хайрлашди.

Айтматов. Осонликча муваффақият қозонаман деб ўйлаган, миллий анъаналарга бефарқ бўлган, ўзи бошқараётган одамларнинг маънавий бойлигини назар-писанд қилмаган ҳукмдор ҳеч жаҳонда зафар қозонганми?

Шохонов. Бир сафар Нурсултон Назарбоев билан гаплашиб ўтириб, ундан қуйидаги афсонани эшитдим.

Қадим замонда битта хон яшаган экан. Бойлиги чексиз экан. У бир куни мулозимлари билан шикорга чиқади. Ўрмон оралаб ўтадилар, довондан ошиб тушадилар. Қўққис улар қаршисидан чиройли сайғоқ чиқиб қолади ва ҳуркиб қочади. Хон камондан ўқ узиб, сайғоқнинг орқа оёғидан ярадор қилади. Хон мулозимлари бақир-чақир қилишиб, сайғоқни жар ёқасига сиқиб бораверадилар. Бир тараф тик қоялик эди. Ярадор оёғини судраб, аранг қочиб бораётган сайғоқ иложсиз қолгач, ҳув олисда турган юртни кўриб қолади ва очик турган эшигидан ўзини ичкарига уради. Юрт эгалари ўша пайтда дастурхон теварагида ўтиришиб, тушлик қилишаётганди. Сайғоқ дастурхон устидан сакраб ўтадию тўри томонга йиқилиб, ҳолдан тойганча оғир-оғир нафас ола бошлайди.

— Сайғоқни ҳайдаб чиқар! — деб қичқиради отда турган хон уй эгасига энгашиб. — Мен чошгоҳдан бери унинг орқасидан қувлаб юрибман. Бу менинг ўлжам!

— Олампадох, тўғри гапиряпсан! — деб жавоб беради чол. — Бу сайғоқ ўлжанг сенинг, аммо у менинг уйимнинг тўрида ётибди. Кўриб турибсанки, дастурхоним ёзиғлиқ. Ҳеч ким дастурхонни ҳатлаб ўтолмайди. Ҳатто ашаддий душманлар ҳам дастурхон устида ярашадилар,

гина-кудуратни унутадилар. Муқаддас анъанамиз шундай. Сен хон бўлсанг ҳам, лекин боболаримиздан қолган удумни бузишга ҳаққинг йўқ.

Хон ҳеч нарса деб жавоб бера олмайди ва от жиловини буриб, орқага жўнаб қолади.

Айтматов. Ибратли афсона экан. Ўз халқининг анъаналарини, урф-одатларини самимий ҳурмат қилган давлат бошлиғигина тафаккур чўққиларини забт этиши мумкин. Кимки миллий қадриятларни назарига илмаса, калондимоғлик қилса, шубҳасиз, халқнинг қаҳр-ғазабига учрайди.

Шохонов. Хрушчев даврида Қозоғистоннинг мафкуравий раҳбарларидан бирови чорвадор-кўчманчиларнинг қадимдан қолган энг ҳурматли меҳмонга қўйнинг калласини тортиқ қилиш одатини «феодализм сарқити, варварлардан қолган ирим-сирим, ҳайвонларнинг сонини камайтириб юборишга йўналтирилган зараркунандачилик» деб баҳолайди. Шундай қилиб, у бутун халқни ўзига қарши оёқлантиради.

Яна битта қизиқ воқеа бўлади. Бир марта қандайдир тантанали маросимда қатнашиш учун Олмаотага Хрушчев келади. Ўша пайтлари таомил тусига кирган одат бўйича, республика раҳбарлари фахрли меҳмонни муносиб кутиб олиш учун пойтахт меҳнатқашларини, пионерларни, ёшларни қўлларда гуллар ва байроқчалар билан тайёрагоҳ биноси олдига, йўл четларига қаторлаштириб териб ташлайдилар. Шу тарзда шод хуррамлик вазиятини вужудга келтирадилар. Жуда кўп кутилгандан сўнг самолёт зинапоясидан аранг оёқда турган ғирт маст Никита Сергеевич кўринади. У тўдалашиб турган оломонга бургутдек нигоҳ ташлайдию бошидан похол шляпасини ечиб олиб, боши узра баланд кўтарганча:

— Ўзбек халқига саломлар бўлсин! — деб қичқиради. Ўрта Осиё республикаларидан қайси бирига ташриф буюрганини эсидан чиқариб қўяди.

Назаримда, бундай масъулиятсизлик ички маданиятнинг етишмаслиги, калондимоғлик натижасида рўй беради.

Айтматов. Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов билан мен илк бор 1990 йилда учрашганман. Ўш фожиалари эсингдами? Икки қардош халқ ўртасида кутилмаганда нифоқ пайдо бўлиши, қон тўкилишига мен бефарқ қараб туролмадим. Сессия пайтидаёқ Горбачёв билан учрашдим-да: «Ўшга боришимга рухсат берсангиз. Мен у ерга боришим керак. Нима бўлаётганини кўриб, қўлимдан келганча одамларга ёрдам бераман», дедим. Горбачёв шу заҳоти КГБ раиси Крючковни, Мудофаа вазири Язовни чақириб: «Дарҳол махсус самолёт ҳозирлансин!» деб буйруқ берди. Ўша куниеқ Чкалов номидаги аэродромдан бир гуруҳ ўртоқлар билан ҳарбий самолётда учиб кетдим. Тошкентга қўнишимиз биланоқ мен Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси Одил Ёқубов билан телефонда боғландим. Биз учрашдик. Тайёрагоҳнинг ўзида шошилиш кенгаш ўтказдик.

Вазият кундай равшан эди: икки қардош халқ бир-бирининг ёқасига ёпишиб туришарди. Қарама-қаршилиқни қандай қилиб бартараф этиш мумкин? Кутилмаганда аланга олиб кетган низони қандай йўсинда тўхтатиб бўлади? Бизни ана шундай муаммолар қийнар эди. Ҳар бир соатда янги хабар етиб келарди, юрак-бағримиз ўртаниб, амалий ҳаракатга шошилар эдик.

«Фарғона водийсидаги ўн минглаб ўзбеклар Ўш томонга боришяпти!»

«Кечаги кундан эътиборан Олой қирғизлари отларига миндилар!»

Шунда Мен Ўзбекистондаги ҳар хил жамоат ташкилотларининг раҳбарларига: «Келинлар, оға-инилар, сеники нотўғри, меники тўғри деган мунозарани бас қилайлик. Ростини айтсак, ҳаммамиз айбдормиз. Вазиятни кескинлаштиришдан фойда йўқ», дедим. Барча менинг фикрларимни бир овоздан қўллаб-қувватлади.

Тез орада менинг келганимдан хабар топган Ўзбекистон Компартияси Марказий қўмитасининг биринчи котиби Ислон Каримов аэропортга етиб келди. Ҳар доимгидек муайян бир масалага бутун диққат-эътиборини жамлаган, ҳаракатчан, ғайратли эди. Яккама-якка чин дилдан гаплашдик. Мен унга: «Ўшга кирмоқчи бўлаётган фарғоналикларни тўхтатинг, — деб илтимос қилдим. — Агар икки оломон бир-бири билан тўқнашиб кетса, кейин уларни тўхтатиш

ҳам, тинчитиш ҳам қийин бўлади. Жуда катта хунрезлик рўй бериши ҳеч гап эмас. Биз ҳам Ўш вилоятини тинчитиш учун қўлимиздан келганча ҳаракат қиламиз».

Каримов билан гапимиз бир жойдан чиқди. У менинг фикр-мулоҳазаларимни батамом қўллаб-қувватлади ва самолёт зинапоясига қадар кузатиб қўйди.

Ўш вилоятига бориб, шарт-шароитлар билан танишганимдан сўнг, мен республика телевидениеси орқали Ўзбекистон халқига мурожаат қилдим. Бу ҳодиса нимадан бошлангани, агар низо кучайиб борадиган бўлса, охири жуда ёмон бўлиши мумкинлиги тўғрисида дилимда бор гапларимни очиқ-ойдин айтдим. Ўша пайтда менинг ёнимда Одил Ёқубов билан Пиримқул Қодиров ҳам ўтирган эдилар. Улар ҳам менинг фикрларимни қувватлашиб, бутун ўзбек халқини босиқликка чақирдилар.

Қадимдан қон-қардош бўлган икки халқ ўртасида пайдо бўлган нифоқни бартараф этиш борасида ўшанда Ислом Каримов улкан давлат арбобига муносиб бўлган ақл-идроқ, донолик намунасини кўрсатди.

Қозоғистоннинг ПЕН-клуби навбатдаги мажлисларидан бирини Кустанойда ўтказди. ПЕН-клуб президенти Абдужамил Нурпеисовнинг таклифига кўра, мен ҳам ўша мажлисда қатнашдим. Ўзим яқинда Франкфуртдан қайтгандим. Хуллас, уйга қайтаётиб, йўл-йўлакай Тошкентга ҳам тушиб ўтдим. Оқшом чоғи Ислом Каримов каминани йўқлаб келди. Биз Марказий Осиё маданиятининг ҳозирги аҳволи тўғрисида жуда узоқ суҳбатлашдик.

Илгари мен бу кишини фақат хўжалик ишларининг миридан-сиригача яхши биладиган тажрибали сиёсатчи сифатида билардим. Ўша оқшомдаги суҳбатдан сўнг амин бўлдимки, бу зот ўз халқининг, ўз давлатининг тарихини теран биладиган, маданият ва санъатнинг турли тармоқлари бўйича чуқур тасаввурга эга бўлган том маънодаги давлат арбоби экан. Айнан ўша учрашувимиз самараси ўлароқ Марказий Осиё халқларининг Ассамблеясини тузиш ва йирик анжуман ўтказиш ғояси дунёга келди.

Шохонов. 1995 йили Тошкентда Марказий Осиё халқларининг маданият Ассамблеяси ўз фаолиятини бошлади. Унга бир овоздан Сиз президент этиб сайландингиз. Мустақиллик қўлга киритилгандан кейин хийла тарқоқлашиб кетган мамлакатларнинг адабиёт ва маданият намояналари биринчи марта юзма-юз учрашиш, мавжуд муаммоларни биргаликда муҳокама этиш имкониятига эга бўлдилар. Ўша нуфузли анжуманда Одил Ёқубов, Шукрулло, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Ёқубжон Хўжамберди, Аҳмаджон Мелибоев каби ўзбек адиблари ва кинодраматург Хайрулла Жўраевлар билан мулоқотда бўлиш шарафига муяссар бўлдим. Улардан Ислом Каримов тўғрисида илиқ сўзларни эшитдим. Қаламқаш дўстларим Ўзбекистон Президентининг юксак интеллектуал қувваи ҳофизаси ҳақида гапириб бердилар. Унинг шоир ва ёзувчиларга кўрсатаётган чинакам ғамхўрлиги сифатида республикада ўша йили эллиқдан ортиқ квартира ажратилгани ҳам гувоҳ бўлиши мумкин. Шубҳасиз, бу ҳол халқнинг маънавий бойлигини сақлаб қолиш ва ривожлантириш йўлида қилинаётган амалий ҳаракатдир.

Яшириб ўтирмайман, мен илгари Ислом Каримовни сиёсатчи сифатида яхши билмасдим. Бироқ, ўша сафардан сўнг қардош мамлакатнинг Президенти тўғрисида бир олам таассурот билан қайтдим. У кишига ҳурматим янада ортиб кетди.

Айтматов. Ёшлиқ пайтимда буюк саркарда Амир Темур тўғрисида битта афсона эшитган эдим. Ҳозир ҳам ўша афсона эсимдан чиқмайди.

Буюк ҳукмдор бошқа қутлуғ ишлар қаторида Бухоро ва Самарқандда наққошлик санъати ривожланишига алоҳида ғамхўрлик қилади. Унинг даврида кўплаб осмонўпар мачитлар, мақбаралар, миноралар бунёд этилади. Аста-секин қўл остидаги ўлкаларни илм-фан марказига айлантириб юборади. У барпо этган боғ-роғлар, ҳовузли оромгоҳлар тўғрисида хорижий мамлакатлардан ташриф буюрган элчилар тўлқинланиб хотиралар ёзганлар.

Ҳукмдор тўғрисида бир қанча афсоналар мавжуд. Шулардан бири қуйидагича.

Амир Темур Шарқда машъал бўлмиш Самарқанд ва Бухоро шаҳрини тубдан қайта қурган даврларда улуғ шоир Ҳофиз Шерозий:

*«Агар кўнглимни ром этса ўшал Шероз жонони,
Туркий холига бахш этгум Самарканду Бухорони!»*

деган инжа мисраларни гўзал бир ғазалининг кўксига қадаб кўяди.

Амир Темур Эрон юриши пайти Шероз шаҳрида тўхтади ва улуғ шоирнинг шу ерда яшаётганини эшитиб:

— Ўша шоирни келтиринглар! Қани, жононнинг холига менинг икки жавоҳир шаҳримни инъом этиб юборадиган ҳотамтойни бир кўриб кўяй-чи! — дейди.

Гўё дарвешона кезиб юрадиган шоирни чопарлар излаб топа олмайдилар. Лекин, кунларнинг бирида Амир Темур ўз қўналғаси айвонида офтобда исиниб ўтирса, кўчадан Ҳофиз ўтиб қолади. Қоравуллар дарҳол шоирни тутиб келтирадилар.

— Самарқанд билан Бухорони тортиқ қилиб юборган ошиқ сенмисан? — деб сўрайди Темур дагдаға аралаш. — Биргина хол учун икки шаҳарни бериб юборибсан-а!

Шунда Хожа Ҳофиз:

— Эй, олампадох, бир қошиқ қонимдан кечинг! — деб илтижо қилади шоир. — Менинг ҳамма бойлигим эгнимда турибди. Қанақа эканини ўзингиз кўриб турибсиз. Камбағалнинг қўли очиқ бўлади.

Турк гўзалини кўқларга кўтариш мақсадида ўша икки шаҳарни тортиқ қилиб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим.

Амир Темур шоирга синчиклаб разм солса, дарҳақиқат, унинг эгнимда жулдур чопон, оёғида эса титиғи чиқиб кетган чиптаковуш.

— Ҳа-а, қўлинг очиқ экан! Жуда олижаноб инсон экансан! — деб чин дилдан кулиб юборди ҳукмдор. — Агар мен буюк амир бўлсам, сен буюк шоирсан. Бундан кейин менинг саройимнинг тўри — сеники бўлсин. Умрингнинг охиригача қаватимда яшайвер; муҳтожлик нималигини билмай, гўзал ғазаллар ёзавергин!

Бир оз сукут сақлагач, Амир Темур мулозимларига назар ташлайдию:

— Ўз шоирини излаб юрган подшонинг қўл остидаги халқ бахтли бўлади. Бироқ, ўз ҳукмдорини излаб юрган шоирнинг халқи бахтсиздир. Менинг бу сўзларим ҳаргиз ёдингизда бўлсин! — дейди.

Шохонов. Энди яна бугунги кунларимизга қайтамыз. 1995 йил баҳорида қирғиз матбуоти: «Айтматов ўз номзодини президентликка қўйса ажаб эмас!» деб шов-шув кўтарди. Сизнинг Қирғизистондаги ва бутун турк оламидаги обрў-эътиборингизни яхши биладиган одамлар: «Нима бўпти, Чике бемалол президент бўлиши мумкин», дейишарди. Бундай миш-мишлар кундан-кун авж олиб кетаверди. Ниҳоят, ўзингиз Бельгиядан телефон қилиб қолдингиз. Мен одамлар оғзида юрган миш-мишларни гапириб бердим. Шунда Сиз: «Шахсан менга ва, умуман, қирғиз халқига яқин бўлган одам сифатида матбуотда суҳбатингни чоп эттиргин. Бундай миш-мишлар қуруқ гап эканини, ҳақиқатдан узоқ эканини тушунтириб бергин. Назаримда, бундай миш-мишлар жамиятимиз барқарорлигини издан чиқариб юборишдан манфаатдор бўлган кимсалар учун керак», дедингиз. Мен дарҳол матбуотда суҳбатимни эълон қилдим. Қирғиз тупроғида миш-миш тарқалмаслиги учун қўлимдан келганча ҳисса қўшдим.

Кейинчалик Нурсултон Назарбоев Францияда Сиз билан учрашган чоғида ўша масала хусусида фикр алмашганини гапириб берди. «Улкан ёзувчига президентликнинг нима кераги бор?.. Адабиётнинг вазифаси — бошқа. Худога шукр, Чикенинг обрў-эътибори президентникидан кам эмас. Анави миш-мишларни оғзига кучи етмайдиган кимсалар тарқатишяпти», деди у.

Чике, ҳамма жуда яхши эслайдики, республика парламенти Сизнинг номзодингизни президентликка тавсия этгач, рад этгансиз ва Асқар Ақаевни тавсия қилгансиз. Бу воқеага бевосита алоқадор бўлган қаламкаш дўстимиз, Қирғизистон демократик ҳаракатининг

раҳбарларидан бири бўлган Қазат Акметов шундай ҳикоя қилади:

«1990 йилдан бери камина раҳбарлик қилаётган «Қирғизистон демократик ҳаракати» партияси мамлакатда президент лавозимини жорий этиш тўғрисидаги таклифини парламент кун тартибига киритди. Дастлаб, бизнинг таклифимизни бирорта ҳам депутат қўллаб-қувватламаган бўлса-да, лекин вақт ўтиши билан тарафдорларимиз сони ортиб бораверди. Бироқ, Қирғизистон Компартияси Марказий қўмитаси бизнинг таклифимизга тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатаверди. Афтидан, уларнинг кўпчилиги Қирғизистон мустақил давлат бўлиши мумкинлигини ҳатто тасаввур эта олмасди. Ҳокимият жilовини ўз қўлларида ушлаб олган кимсалар имтиёзлардан маҳрум бўлиб қолишни асло истамасдилар. Шу боис: «Совет Иттифоқида битта президент бор. Ўшанинг ўзи етарли. Ҳар бир республикада яна президент сайлаб ўтиришга ҳеч қандай хожат йўқ», деб баёнот беришди.

Ўша йилнинг ноябрь ойида парламент мажлисларида бўлиб ўтган қизғин баҳс-мунозаралардан сўнг, президент ҳокимиятининг тарафдорлари ғолиб келишди. Республика партия ташкилоти вақтинча бўлса-да тари-хий саҳнани тарк этди.

Такрорий сайлов пайтида ҳам бирорта номзод ғалабани таъминлайдиган даражада овоз тўплай олмади. Парламент сиёсий жиҳатдан боши берк кўчага кириб қолди. Сессиядаги мунозаралардан сўнг, ниҳоят, 25 депутатдан иборат комиссия тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Комиссия таркибида мен ҳам бор эдим. Бизнинг олдимизда жуда мураккаб вазифа турарди: хўш, Қирғизистоннинг биринчи президенти лавозимига кимнинг номзодини тавсия этамиз?

Бизнинг бир тўхтама келишимизни сессия уч кун мобайнида сабрсизлик билан кутди. Комиссия аъзолари аста-секин икки гуруҳга бўлиниб қолди. 12 нафар депутат эски раҳбарни президент лавозимига сайлаб олиш мақсадига умумхалқ референдуми ўтказишни ёқлаб чиқди. Бошқа 12 нафар депутат эса президентликка янги номзодлар кўрсатилиши керак деб туриб олдилар. Битта депутат бетараф қолди. Мунозара қизиқ кетди. Сиёсий кампанияни синчиковлик билан кузатиб бораётган жамоатчилик ташвишга тушиб қолди. «Қирғизистон демократик ҳаракати» сессия давом этаётган парламент биноси қаршисида кечасию кундузи ёшларнинг сурункали намоишини уюштирди. Ёшлар «Айтматов президентликка номзод!» деган шиорларни кўтариб олишган. «Оқ уй» ёнида 140 нафар сайловчи очлик эълон қилади. Мана шундай оғир бир вазиятда комиссия аъзолари: «Айтматовнинг номзодини президентликка таклиф қиламиз», деган қарорга келдилар.

У пайтлари ёзувчининг ўзи Москвада эди.

— Ҳозироқ телефонда ўзи билан гаплашгин. Зудлик билан бу ерга етиб келсин! — дейишди депутатлар бир овоздан.

Биз Тўламуш Укеев ҳамда Барпи Риспоевлар билан биргаликда Москвага сим қоқдик. Хайрият, ёзувчи уйда экан. Мен айтган янгиликни диққат билан тинглагач, Айтматов бундай деб жавоб берди:

— Президент бўлиш учун тайёргарлигим ҳам, хоҳишим ҳам йўқ. Бу жуда масъулиятли, фахрли лавозим. Сизларга мингдан-миг раҳмат! Бундай лавозимга иқтисодчи, ҳуқуқшунос ёки қишлоқ хўжалиги бўйича мутахассис кўпроқ муносиб бўлади. Мен ёзувчилигимни юксак мартабага алмаштирмақчи эмасман. Ижодий режаларим жуда кўп. Худо хоҳласа, янги асарлар ёзмоқчиман.

Мен ноқулай аҳволга тушиб қолдим. Биз унга, сиз рози бўлсангиз — бас, шак-шубҳасиз президент бўласиз, дедик. Бизнинг сўзларимиз чин ҳақиқат эди. Агарда Айтматов: «Бўпти, сизлар нима десаларинг шу», деганда борми, парламент уни президент этиб сайлаши аниқ эди.

Ундан розилик олиб бўлмаслигига тўла-тўқис ишонч ҳосил қилганимиздан сўнг: «Ўзингиз кимни тавсия этган бўлардингиз?» деб сўрадик.

— Ана бу бошқа гап, оббо, азаматлар-эй! — деб енгил тин олди. — Аллақачон шуни сўраш керак эди... Мен, масалан, президентликка Асқар Ақаев номзодини тавсия этаман. У юксак

малакали, ҳалол, зийрак инсон. Вақти-соати етгач, у ҳақиқий раҳнамо бўлиб қолади.

Асқарнинг ўзи бу пайтда Москвада СССР Олий советининг сессиясида эди.

— Бу таклифни Сизнинг номингиздан парламент муҳокамасига тавсия этишимиз мумкинми?

— Ҳа. Парламентга менинг номимдан салом айтинглар. Агар Асқар сайланса, халқимиз учун ҳам, ўзларинг учун ҳам яхши бўлади.

Буюк ёзувчининг фикр-мулоҳазаларини кутиб ўтирган 114 нафар депутатдан иборат парламент, ниҳоят, янгиликни эшитиб енгил тин олди.

Шундай қилиб, иккинчи турда кўп овоз олган Асқар Ақаев Қирғизистон Республикасининг биринчи президенти этиб сайланди».

Чике, Қазатнинг ҳикоясидан маълум бўладикки, жамоатчилик билан парламентнинг таклифини рад этганингизни, бир тарафдан, Сиз табиатан камтарин инсон деб, иккинчи тарафдан, ёзувчилик касбига садоқат деб баҳоламоқ лозим. Шундай эмасми?

Айтматов. Ҳар ким ўз кучи ва имкониятлари даражасида маълум бир юксакликка кўтарилади. Тақдир каминага ёзувчи қаламини ҳозирлаб қўйган экан. Агар ундан оқилона фойдаланилса, сўз ҳам бебаҳо қурол бўлиши мумкин.

Шохонов. СССР Олий советининг аъзоси бўлиб юрган кезларимда мен биринчи марта Асқар Ақаев билан танишган эдим. Сессия давомида унинг ватанпарварлиги кўпчиликни ҳайратга солганди.

Мен ўша кунлари Олмаотадаги декабрь воқеаларини сессиянинг кун тартибига киритиш учун ҳаракат қилиб юрган эдим. Сиз ўшанда чет элга сафарга кетган эдингиз. Ўша оғир дамларда гўринг нурга тўлгур Андрей Дмитриевич Сахаров ёнимга келиб: «Агар битта палатанинг тўртдан бир қисми, яъни 68 нафар депутат мана шу масалани қўллаб-қувватлаб имзо чекиб берса, кўтарилган масала ҳеч қандай муҳокамасиз ҳам кун тартибига киритилиши мумкин», деб маслаҳат берганди. Бир неча кун давомида оёғимда оёқ қолмасдан ҳар бир депутатнинг орқасидан чопиб юрдим: қўлимдаги икки-уч саҳифа хатни ҳар бирига ўқитиб, тўрт-беш дақиқа бировларнинг оғзига маҳтал бўлиб турдим. Шундай қилиб, уч-тўрт кун ўтди. Ўшанда декабрь воқеаларини муҳокама этилишини Қирғизистондан борган 24 депутатдан фақат иккитаси қўрқмасдан қўллаб-қувватлади, холос. Ўшалардан биттаси айнан Асқар Ақаев, иккинчиси эса Талас вилоятидан сайланган ҳайдовчи Телдибек Каримбеков эди.

Ўзингиз биласиз, ҳайдовчи машинасидан ажралиб қолишдан қўрқмаса ҳам бўлади. Лекин, тоталитар режим ҳали кучли бўлган бир пайтда Асқар Ақаев республика Фанлар академиясининг президенти эди. Шундай бўлса-да, қозоқ демократик ёшларининг хатти-ҳаракатларини, ўша режимга қарши бош кўтарган ёшларни ҳеч иккиланмасдан қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги хатга имзо чекади. Бу имзони мен академик Асқар Ақаевнинг инсоний жасорати деб баҳоладим. Мана шу имзоси учун юксак лавозимдан ажралиб қолиши ҳеч гап эмасди. Ўшандан бери мен фавқулодда маданиятли, одобли, олижаноб бу инсон билан қалин дўст бўлиб қолдим.

Айтматов. Эндигина мустақилликка эришган мамлакатларнинг президентлари ҳозирги ўтиш даврида ҳар томонлама синовдан ўтаётирлар. Жамият фақат икки ҳолатда мана шундай мушкулотга дуч келиши мумкин: биринчиси — уруш пайтида, иккинчиси — жуда чуқур ижтимоий ўзгаришлар пайтида.

Кўпинча каминани-да ҳайрон қолдирадиган Асқар Ақаевнинг матонати шундан иборатки, кўпинча болға билан сандон орасида қолса ҳам, қарама-қарши томонларнинг тазйиқига дуч келиб турса ҳам, у сўз эркинлигига катта йўл очиб берди. Қаердаки, сўз эркинлиги ва муҳолифат тақиқлаб қўйилса, ўша ерда ҳақиқат ўлади.

Кўпинча ҳокимият муҳолифатдан ўлар даражада қўрқади. Лекин, аслида, муҳолифат ҳокимиятни еб қўймайди. Мамлакатнинг сиёсий йўли қандай, демократик жараёнларнинг қотили ким, ким давлат хазинасидан ўғирляпти, хорижий мамлакатлардан келган қарзлар нималарга сарфланяпти ва ҳоказо маълумотлар очиқ-ойдин фуқарога етказилиши лозим.

Мухолифат эса мана шуларнинг барчасини ҳар тарафлама назорат қилиб туради. Демократик жамиятда мухолифат ҳалол рақиб бўлади; у ҳар қандай хато ва камчиликларингни юзингга айтади. Унинг танқидлари натижасида ўз камчиликларингни тузатиб борасан.

Шохонов. Менинг назаримда, Асқар Ақаев қамровдор шахс, олим иқтидори, сиёсатчи қобилияти, ноёб ватанпарварлик хусусиятлари унда жам бўлган кўринади. Тўғри, Қирғизистон Республикасининг Президенти лавозимида эндигина иш бошлаган кезларда баъзи бировлар уни кўнгилчанлиги, ниҳоятда боодоблиги учун танқид қилдилар. Бироқ, ўтган давр кўрсатдики, кимнингдир ғурурига тегмасдан, кимнингдир ёқасига ёпишмасдан, яна кимнидир «тупроқ ейишга» мажбур қилмасдан ҳам мамлакатни бошқариш мумкин экан.

Ўз халқининг тарихини, маданиятини, анъаналарини яхши билган Ақаев халқ тажрибасига асосланган кўп асрлик фалсафа, умуминсоний қадриятлар тизимида оқилона мушоҳада юритади. Ақаев билан суҳбат қурган ҳар бир киши биладикки, мулойим табассум ёйилиб турган қиёфасида ёки хушнуд нигоҳларида улкан ақл-идрок, қамровдор дунёқараш балқиб туради.

Бишкекда Тўқтагул номидаги Қирғизистон давлат филармонияси биносида ўтган менинг ижодий кечамда навқирон қирғиз шоири Ўмрбек Тиллабоев жуда яхши битта шеърини ўқиб берди. Залда ўтирган Президент: «Бу йигитдан зўр шоир чиқади», деди-да унинг номини ён дафтарчасига ёзиб олди. Миллий бойликка муносиб улуш қўшадиган ҳар қандай янгиликни учқун берган чоғидан эътиборан қўллаб-қувватлаш мамлакат раҳбарининг фазилати бўлиши керак.

Ақаев ўз асарларидан тушган маблағ ҳисобидан Алиқул Ўсмоновга ҳайкал ўрнатяпти. Қирғиз адабиёти осмонида яшиндай бир чақнаб сўнган бу шоир қисқа умр кўрди, лекин ўзидан кейин гўзал ижодий мерос қолдирди.

Эътироф этмоқ жоизки, кейинги йилларда одамлар умуман санъатга, хусусан театрга ҳам унчалик қизиқмай қўйишди. Албатта, мамлакатдаги оғир иқтисодий аҳвол бунга тўсиқ бўлиб турибди.

Қирғизистон Халқ артисти Арсен Ўмралиев раҳбарлик қиладиган Бишкек театри ўз томошабинлари учун япон драматурги Модзаэмон Тикамацунинг «Амудзима» пьесасини тайёрлади. Премьерага йирик жамоат ва давлат арбоблари, Асқар Ақаев бошчилигидаги чет элларнинг элчилари таклиф этилди.

Бу асар илк бора қирғиз тилида намойиш этилаётган бўлса-да, лекин спектаклда қатнашган артистлар ажойиб ижрочилик маҳорати, япон халқининг маданиятини теран англаб етгани, миллий ўзига хосликни, дунёқарашни аниқ ифода этганлари туфайли томошабинлар қалбида ёрқин из қолдирдилар.

Премьерадан сўнг фикр алмашув бўлди. Бу муҳокамада Қирғизистоннинг Япониядаги собиқ бош консули, ҳозирги Қирғизистоннинг давлат котиби Ишенбой Абдураззоқов, Россиянинг элчиси Михаил Романов, Покистоннинг элчиси Назар Аббос, Ҳиндистоннинг элчиси Рам Сваруп Мукижа ва камина иштирок этдилар. Суҳбат охирида Асқар Ақаев сўз олиб, спектакль тўғрисида тўлқинланиб гапирди. Президент бадий асарни жуда теран тушунганидан, кучли қувваи ҳофизасидан ҳамма ҳайратланди. Маълум бўлишича, Ақаев пьеса матнини келтириб беришларини сўраб, диққат билан ўқиб чиққан экан. Кейин таржимани таглама билан таққослаб кўрибди. Таржиманинг яхши чиққан ўринлари аниқ мисоллар билан кўрсатиб берилди. Президент фақат шулар билан чекланиб қолмасдан, Модзаэмон Тикамацу қаламига мансуб бошқа асарларни сўраб-суриштириб, қайси тилларда чоп этилганини аниқлаб, бу асарларни айнан мана шу жанрда яратилган бошқа асарлар билан таққослаб кўрибди.

Актёрлар муаллиф фикрини аниқ ифодалай олганлари, спектакль юксак даражада чиққани тўғрисидаги Ақаевнинг маърузасини залда тўпланганлар гулдурос қарсақлар билан кутиб олдилар.

Бошқаларни билмадим-у, шахсан ўзим спектаклга ҳеч қандай тайёргарлик кўрмасдан келганим учун уялиб кетдим.

Айтматов. Қирғиз тупроғида Ақаевдек биродарим борлигидан бағоят мамнунман. У чексиз ҳокимиятдан ҳам инсонийлик нуқтаи назаридан фойдаланиш мумкинлигини исботлаб берди.

Шундай қилиб, Миср эҳромларидан бошланган суҳбатимиз табиий равишда бизнинг ажойиб замондошларимизга — уч қардош давлатнинг президентларига келиб тақалди. Ҳаммага бирдек маъқул бўладиган раҳбар борлиги тўғрисида шу пайтгача эшитганим йўқ. Ҳаммага бирдек ёқадиган раҳбар борлигига ишонмайман, Алалхусус, Назарбоев тўғрисида ҳам, Каримов тўғрисида ҳам, Ақаев тўғрисида ҳам халқ ўртасида, жамиятда бошқача фикрда юрган одамлар бўлиши шак-шубҳасиз. Уларнинг фаолиятига ҳар ким қарама-қарши баҳо бериши ҳеч гап эмас. Демократия нуқтаи назаридан қаралса ҳам бу ҳолат мутлақо табиийдир.

Биз уларнинг ҳокимият чўққиси томон ташлаган илк қадамлари, маънавий бойликлари, уларга алоқадор бўлган ва ўзимиз гувоҳ бўлган воқеалар тўғрисида қисман тўхталиб ўтдик, холос.

Қалбимизни ўртаётган ташвишларни ҳам яшириб ўтирмаймиз.

Шохонов. Қалбимизни ўртаётган ташвишнинг асоси, назаримда, Сапармурод Ниёзов — Туркманбошининг ҳозирги режимидир. Шахсга сиғиниш натижасида халқ бошига қандай мусибатлар тушиши мумкинлигини жуда яхши биладиган Ниёзовнинг ўзи ҳам айнан ўша йўлни танлади. У тириклик пайтидаёқ ўзига икки юздан ортиқ ҳайкал қўйдирганини орқаваротдан эшитган ҳар қандай одам беихтиёр кулиб юборишини у билармикан? Ёки бўлмасам, айтайлик, авлодларни-ку қўя турайлик, сон-саноксиз хўжаликларга, атрофларга, шаҳарларга, ҳатто каналга ҳам унинг номи берилганини, пулга расми босилаётганини кўриб турган замондошлар нима деб ўйлашар экан?

Айтматов. Рус тилида чоп этиладиган битта корейс журналида Ким Ир Сенга алоқадор қизиқ бир воқеани ўқиб қолдим. У Шимолий Кореяни деярли ярим аср бошқарди, ҳаёт пайтидаёқ ўзини илоҳийлаштириб улгурди.

Бир марта тошқин пайтида соҳилдаги қишлоқларни сув босади. Асов тўлқин ёш гўдагини опичлаб олган бир аёлни ҳам оқизиб кетади. Аёл оқиб кетаётган пайтида сув юзасида қалқиб бораётган Ким Ир Сен портретига кўзи тушиб қоладию қўлидаги боласини ташлаб, доҳий портретини қирғоққа олиб чиқади. Журнал ўша аёлнинг саъй-ҳаракатини юксак ватанпарварлик намунаси деб баҳолайди... Албатта, бу ҳол санамга сиғинишдан ва сиёсий манқуртликдан бошқа нарса эмас.

Надоматлар бўлғайким, чексиз ҳокимият одамларни кўпинча ўз қадр-қимматини билмайдиган, инсоний гурурини ҳис этмайдиган ҳолатга келтириб қўяди.

Президент ҳокимияти — инсон бошига қўниши мумкин бўлган бахт қуши, тақдирнинг буюк иноятидир. Баъзилар бу сиёсий шоҳсупага ўз иқтидори, ақл-идроки, ўзига хослиги ва бошқа фазилатлари туфайли кўтарилади. Бошқаларга эса бошқарув жиловни тасодифан насиб этади. Тарихий ўтиш даврида кўпинча шундай бўлади. Бошқарув жиловни гоҳида халқ оёғига урилган кишан бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Биз юқорида эслатиб ўтган кўплаб тарихий ҳодисалар шундан гувоҳлик беради.

Шохонов. Ҳукмдор учун тарих тарозисида фақат уч дона тош бор: бу тошларнинг номлари — халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажигидир. Унинг ақл-идроки оу борада ҳакам бўлиши керак. Акс ҳолда, у халқ ишончини йўқотади. Ўзим жиддий ҳурмат қиладиган Аҳмаджон Есимовни Олмаота вилоятига ҳоким этиб сайлашгач, ҳазил аралаш:

— Мансаб ҳақиқий йигит учун — синов. Фақат ҳозирги замонда эмас, балки ўтмишда ҳам шон-шуҳратга бефарқ қарайдиган одам жуда кам бўлган. Умид қиламизки, сен ўша камёб одамлар рўйхатидан муносиб ўрин оласан, — дедим.

Камбағал оилада дунёга келиб, кейинчалик юксак мартабага эришган Аёз бий шон-шуҳрат чўққисига кўтарилиб, қудратга тўлган пайтларда ҳам сарой эшигида жулдур кийимлари осиб турар экан. Шу нарсалар унга ўтмишини эсига соларкан.

Айтматов. Масалан, Ислон Каримов Жиззахга сафарга борган пайтида унинг иккита катта

портретини осиб қўйганлари учун вилоятнинг иккита раҳбарини вазифасидан бўшатиб юборганини эшитиб, жуда хурсанд бўлдим.

Шохонов. Бу таҳсинга лойиқ ҳодиса. Ислом Абдуғаниевич камтарлик масаласида буюк боболарининг изидан кетяпти. Энди мен «Темурнинг сўнги васияти» номли янги шеъримни ўқиб бермоқчиман.

*Амир Темур аскарлари
Самарқандга — пойтахтга
қайтди узоқ юришдан.
Оқшом эди. Кўксаройнинг
гумбазлари жилвагар...
Ғалабага улуш қўшган
буронғору жувонғорни
ўз кўшига тўплади Амир.
Сўхбат узра танбур навоси
таралади оҳиста, ажиб.
Гўё оққуш учар ҳавода...
Шу дам туриб Хожа Ҳофиз³,
ўша машҳур Ҳофиз Шерозий
ўқий кетди мумтоз бир ғазал.
Ҳаяжондан Амир бош иргаб:
— Қандай ажойиб!
Сўз мухтасар, туйғу мухтасар! —
деди маъқуллаб.
Шу пайт кимдир сакраб ўрнидан
қайта-қайта таъзимда бўлиб,
сўз сўради ногоҳ Амирдан:
— Улуғларнинг улуғи Сизсиз,
доноларнинг Сизсиз доноси,
жасурларнинг жасури ҳам сиз..
Боз устига, ғазал мухлиси,
сўз қудратин илғайсиз нозик.
Фахрдамиз сиздай Соҳибқирондан!
— Бас қил, етар! — ҳайқирди Амир. —
Сен чиройли ёлғон айтасан!
Билмайсанки, сўз бўлмаса,
куй бўлмаса, эй, сен мутомбир,
бу дунёда яшаб қайтасан?
Гўзалликни қадрламоқ вазифаси одамнинг!
Бунинг учун ялаб-юлқамоқ
эрур иши фақат нодоннинг!
Шундай дея қаттиқ тикилди:
— Ким бўласан, айт ўзинг?
— Хуросоннинг ҳокимидурман.
Табриклашга келган эдим
Сиз эришган ғалаба билан!
— Сен шу тобдан эмассан ҳоким!*

³ Ривоятга асосланган воқеа тасвири М.Шохоновга ҳавола, чунки унинг тарихий ҳақиқатга яқинлиги эҳтимолдир. Хожа Ҳофиз Шерозий она шаҳридан ташқари чиқмаган муқим сўфий шоир.— *Мухаррир.*

*Шундай бўлар — бу менинг ҳукмим.
— Гуноҳим не, ў-ў, улуғ амир?
Бечораҳол сўрар қалтираб.
Сен айёрсан мисоли тулки,
биласанки, хушомад қурол!
Дош беролмас не-не улуғлар.
Ҳукмдорнинг ҳақиқатини
шу хушомад албат ўлдирад.
Касофати сенга эмас, халққа уради.
Бундан буён амирлик сўзим:
мамлакатда мендан тортиб,
ким хушомад, мақтовлар айтса,
ҳаддан ошиб битса қасида,
жазолансин, балки шунда
мамлакатда туради тартиб.
Сен-чи, ҳоким, йўлдан нари тур, —
деб Амир анжуманни тарк этди мағрур...
Қатимизда ўгирибди мана, ёш ҳоким.
Олти аср беридан туриб,
кеч бўлса-да ўзиб вақтни
қайта-қайта ўйлаб кўрсин
Амир Темур васиятини
мана шу ҳоким!*

Айтматов. Ҳа, бу шеър мазмунини ҳар биримиз жиддий ўйлаб кўрмоғимиз лозим. Унинг мағзини чақиш керак.

Мен Қирғизистоннинг турли бурчакларидан кўплаб мактублар олиб тураман. Халқнинг турмуш даражаси пасайиб кетди, экологик ҳалокат, инсоний фазилатлар путурдан кетяпти — ҳаммасини санаб адоғига етиб бўлмайди. Булар ҳеч тугамайдиган мусибатномага ўхшайди. Айниқса, бир мактуб юрагимга қаттиқ ботди.

— Бизнинг Конституциямизга «дуо» ва «қарғиш» тўғрисида қўшимча киритилиши лозим, — деб ёзади мактуб муаллифи. — Ўз халқи учун кўп меҳнати синган, жамиятни олға силжитган, оғир дамларда бизни ёлғизлатиб қўймаган раҳбарларни дуо қиламиз. Ундай раҳбар ўша дақиқадан эътиборан «Дуо олган инсон» деган фахрий унвонга сазовор бўлсин. Лекин, жамиятни пароканда қилиб юборган, қора ишлар билан машғул бўлган, давлат мулкани талон-тарож қилган, шахсий манфаатини жамият манфаатларидан устун қўйган раҳбар, аксинча, биздан қарғиш олиши керак. У одамлардан ўзини четга тортиб юрсин, бировнинг кўзига тик қарай олмасин, халқнинг тавқи лаънатига йўлиқсин!

Овулда яшайдиган оддий одамлар барча муаммоларни юракка яқин оладилар.

Шохонов. Чике, Сиз фақат Марказий Осиё республикаларининг давлат бошлиқларини эмас, балки бошқа ҳамдўстлик мамлакатларининг раҳбарларини ҳам яхши биласиз. Ўша одамлардаги қандай хусусиятлар халқлар келажаги учун ғов бўлади?

Айтматов. Назаримда, ғов бўладиган тўртта унсур бор. Айрим президентлар «мен» олмошини тез-тез ишлатиб турадилар. Бундан эҳтиёт бўлмоқ даркор. Чунки, бугунги «мен» эртага бориб «Давлат — бу мен!» деган машҳур иборага айланиб кетиши ҳеч гап эмас.

Иккинчидан, чексиз ҳокимиятга эга бўлган ҳукмдорлар баъзан хатога йўл қўйиши мумкин. Бироқ, улар ўз хатоларини танқид қилишга ҳам, муҳокама этилишига ҳам асло изн бермайдилар. Хатоларини халқдан яширадилар. Демократик тараққиёт йўлини танлаган мамлакатларда президентнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир қарор қатъиян назорат остида

бўлади. Бунга жуда кўп мисоллар бор.

Учинчи хавф шундан иборатки, парламентнинг ҳақ-ҳуқуқларини, имкониятларини президент чеклаб қўйишга, уни ўз иродасига бўйсундиришга интилади. Масалан, давлат бошлиғининг шахсий самолёти унинг айби билан икки соат мобайнида бекор тургани учун парламент қарорига кўра президентга жарима солинади. Фарб мамлакатларининг бирида шундай воқеа бўлди.

Тўртинчидан, ҳаддан ташқари ҳамд-санолар, сиғинишлар, хушомадлар асло рағбатлантирилмаслиги керак. Ширин сўзлар тўлқинлантirmайдиган, мақтовга бeфарқ раҳбарлар жуда оз. Шубҳасиз, ундай шахслар бор. Вақт борида эс-хушни йиғиштириб олиш лозим. Васвасага учмасдан, одам ўзини идора қила олиши даркор. Бу нарса мамлакат раҳбари учун ҳам, халқ учун ҳам зарур.

Қадим замонлардан то XX аср адоғигача ўтган ёки ҳаёт бўлган ҳар тоифадаги ҳукмдорларнинг маънавий бойликка муносабатлари, уларнинг эътиқоди, асил ҳақиқати ва ёлғон ҳақиқати тўғрисида суҳбатлашдик. Агар бизнинг бу суҳбатимиз замондошларимизни, эҳтимол, ҳозирги ва бўлажак президентларни, ҳеч шубҳа йўқ, бир сония ўйлашга ундаса — бас, ўз олдимизга қўйган вазифамизни бажарган бўламиз. Шу боис ушбу суҳбатни турли даврларда яшаб ўтган донишмандларнинг ҳокимият ва маънавият тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари билан якунлашни истардим.

Пифагор. «Аҳмоқнинг қўлига қилич бериш ҳам, виждонсизнинг ихтиёрига ҳокимиятни топшириб қўйиш ҳам бирдек хавфлидир».

Ш. Монтескье. «Қасамёд бўйича, қонунлар доирасида, муқаддас байроқ остида ҳаракат қилаётган мустабид подшодан ҳам даҳшатлироқ душман бўлмайди».

Д. Дидро. «Зўровонликка асосланган ҳокимият айнан зўровонликнинг қурбони бўлади».

Ж. Лабрюйер. «Фахрли жой муносиб инсонни янада юксалтириб юборади, майда одамни эса баттар бачканалаштириб қўяди».

Сўзимнинг охирида айтмоқчиманки, халқнинг ахлоқий қадриятларидан, маънавий ҳаётидан айрича йўл тутадиган ҳукмдорлардан бизни тақдири азалнинг ўзи асрасин!

АДАШГАН ОҚҚУШЛАР ҚИЧҚИРИҒИ ЁКИ МЕДУЗАЛАРНИНГ СИРИ

Дунёдан умидлари узилган, муқаррар ҳалокатга маҳкум бўлган Хўжаёшнинг ўкраб-ўкраб, саннаб-саннаб йиғлаётган товуши тоғ-тошлар узра узоқ вақт таралиб турди. У ҳаддан ташқари шафқатсиз, бемехр, адолатсиз бўлгани учун ўзини ўзи қарғаб-қарғаб йиҳларди. Мана шу хосиятсиз қоядан ажал комига учиб кетажagini билиб, шўр пешонасига муштлаб-муштлаб йиҳларди. Унинг мотамсаро товушини эшитган инсон ҳам, йиртқич ҳайвон ҳам кўрқувдан даҳшатга тушарди.

Бироқ, ниҳоятда кечикиб айтилаётган истиффордан, аччиқ тавба-тазаррудан энди ҳеч қандай фойда йўқ эди...

Чингиз Айтматов

*Қадимдан инсоннинг ҳамроҳи — кўшиқ,
Ўз кўшиғин айтар ҳаётда ҳар ким.
Тоғда айтсанг қандай мўъжиза?
Айтганингни қайтаради аллаким.
Дунё одил, шунинг билан гўзалдир,
ҳар ким экканини албат ўради.*

*Барча қилган яхши-ёмонлик
қайтмоғи чин бошқа бир ёқдан.
Вақти келиб нажот, омонлик
«Ал қасосул минал ҳақ»дадур.*

Мухтор Шохонов

Айтматов. Бир куни Яратган Эгам: «Ер юзасидаги бутун тирикликни ихтиёринга топширяпман. Бепоён текисликлар, пурвиқор тоғлар, кўм-кўк денгизлар, зилол кўллар, қуюқ ўрмонлар — ҳамма-ҳаммаси сеники. Жамики махлуқлар ҳам сенинг ҳукмингда бўлсин. Буларнинг ҳаммасига, биринчидан, Ўзим, иккинчидан, сен жавоб берасан. Ҳаёт Ер юзида гуллаб-яшнайдими ёки ҳаммасининг кули кўкка совуриладими — фақат сенга боғлиқ. Ҳаммаси учун Менинг олдимда ўзинг жавоб берасан», дебди одамга. Шундай қилиб, инсон чексиз ҳокимиятга эга бўлишдек шарафга муяссар бўлган экан.

Ер юзида қанчадан-қанча тирик махлуқот борлигини ва яна қанчадан қанчаси инсон қўли билан йўқотиб юборилганини ўйласанг, беихтиёр баданинг жунжикиб кетади.

Хўжаёш исмли машҳур овчи ва унинг фожиали тақдири тўғрисида қирғизларда қадимий афсона бор. Бир пайтлар мен ўша афсонани таниқли япон файласуфи Дайсаку Икэдега гапириб берган эдим. Кейинчалик халқ афсонасини одамлар оғзидан қайта ёзиб олдим, янги тафсилотлар билан бойитдим.

Жуда узоқ йиллар муқаддам бепоён саҳролару улуғвор тоғлардан иборат бўлган азалий қирғиз юртида Хўжаёш исмли ёшгина овчи яшаган эди. У ҳуркак ёввойи эчкининг кўзини беҳато мўлжалга оладиган уста мерган эди. Бўрининг изидан қуш каби шиддат билан қувлаб етарди, йиртқични йиқитарди. Баҳайбат тоғ чўққиларини бемалол забт этарди, довюрак эди. У қўлга киритган ўлжа фақат узоқ-яқин қариндошларига эмас, балки бутун овулга ҳам етиб-ортарди. Хўжаёш рўпара келган ҳайвонни ўлдирмагунча тинчимасди; ўзини шу юртнинг хўжайинидек ҳис қиларди: ўзига бино қўйган эди.

Ажойиб кунларнинг бирида гўзал қизга уйланмоқчи бўлиб, ошланган йўлбарс, тулки териларини хуржунга жойлаб, териларнинг пахмоқ ва майин юнглари билан силаб-сийпалаб

совчиларни «қулчилик»ка жўнатади. Тўй куни ҳам белгиланади. Тўйга жуда кўп сарф-харажат зарурлиги равшан эди. Хўжаёш неки бойликка эга бўлса, ҳаммасини фақат овчилиги орқасидан топганди. Тўй куни яқинлашгани сари у тез-тез овга отланадиган, кўплаб ҳар хил ҳайвонларни ўлдирадиган бўлади. Гўзал келинчакнинг висолига етишмоқ учун ҳеч нарсадан қайтмайди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам ором нималигини унутади. Йўлида учраган ҳайвонни ҳам, қушни ҳам аямасдан қийратаверади.

Ўлжа излаб юрган овчи бир куни кутилмаганда сув каламуш оиласига дуч келиб қолади; шу куни сув каламуш оиласида келинтушди бўлаётган экан. Сув каламушлар ойдин тунда худди одамлар каби қўшиқ айтишиб, ўйин-кулги қилишарди. Сўнг келинни қўшни инга — куёв ҳузурига кузатиб қўядилар. Ўйин-кулгига берилиб кетган ҳайвонлар одатдаги эҳтиёт чораларини унутадилар. Келинни кутиб олиш учун бахтиёр куёв ўз жўралари қуршовида чиқиб келади. Бир-бирлари билан юз кўришган қуда-қудағайлар тўй тантаналарини давом эттирадидилар. Бу маросимни сас чиқармасдан кузатиб ўтирган Хўжаёш яқинда бўлажак ўз тўйини, келинчакни кўз олдига келтиради — юраги орзиқиб кетади. Сув каламушларнинг мўйнаси қимматбаҳо эди. Ундан чиройлироқ, қимматроқ нарсани деярли топиб бўлмасди. Агар ҳозир анави ҳайвонлар қўлга туширилса, бундан ортиқ ўлжа бўладими?! Хўжаёш эгидан пўстинини ечадию шу заҳоти ўйин-кулги билан овора бўлган сув каламушлар устига ёпиб, ҳаммасини босиб олади ва ҳайвонларни битта-биттадан бўғиб ўлдиради.

Тоғ даралари орасига қувлаб киритилган ёввойи эчкиларни ҳам у худди шундай шавқатсизлик билан маҳв этади. Тирик қолган Кулранг Эчки овчининг ёнига келиб: «Ёввойи эчкининг кўзига беҳато урадиган овчи фақат сенсан. Бу оламда сендан бошқа уста мерган бўлмаса керак. Лекин, ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бор. Афтидан, сен ўша чегарани эсингдан чиқариб қўйган кўринасан. Ўтиниб сўрайман, энди бизга тегма, раҳминг келсин! Бизнинг авлодимиздан фақат бир жуфт эчки қолдик. Наслимизни давом эттиришимиз учун имкон бергин, бизни қириб юбормагин!» деб Кулранг Эчки йиғлаб юборади.

Хўжаёш эчки билан пачакилашиб ўтирмайди — бир ўқ билан уни йиқитади. Буни кўрган совлиқ эчки: «Сен эчкилар наслининг уруғини қуритдинг! Битта ўқ билан бутун умидимизни пучга чиқардинг-ку! Лаънатлар бўлсин сенга, Хўжаёш! Шу дақиқадан бошлаб энди бирорта жониворни отолмайсан. Агар ишонмасанг, мана, мени отиб кўрчи!» дейди юрак-бағри хун бўлиб.

Ўзига бино қўйган овчи совлиқнинг гапларини эшитиб, мийиғида кулиб қўяди. Кейин тиззаларига шап-шап уриб қаҳқаҳа отиб юборади. Жарангдор кулги товушидан тоғлардаги тошлар юмалаб тушади. Лекин, совлиқ эчкининг гаплари чин ҳақиқат бўлиб чиқади: Хўжаёш пинак бузмай эчкини нишонга олиб ўқ узади-ю, бироқ на биринчи, на иккинчи, на учинчи ўқ мўлжалга тегади!

— Ҳечқиси йўқ, мен сенга қувлаб етаманда пичоқ билан бўғизлаб ўлдираман! — дейди кўзига қон тўлиб кетган овчи.

У совлиқнинг ортидан ташланади. Кулранг совлиқ эса тошдан тошга, қоядан қояга энгилгина сакраб-сакраб тошлоқ дара бўйлаб чўққиға қараб қочиб боради. Хўжаёш ҳам жон ҳолатда совлиқ ортидан тирмашиб юқорига чиқаверади ва илгари одам оёғи етмаган тик қоя устига қандай қилиб чиқиб қолганини ўзи ҳам сезмайди. Эс-ҳушини йиғиб, мундоқ атрофига қараса, ўқ етмас масофада фақат яйдоқ қоялар кўринади. Орқага қайтиб бўлмасди. Шунда кулранг совлиқ эчки:

— Сон-саноксиз ўлдирилган ҳайвонларнинг хунини тўлайдиган пайт келди, — дейди. — Сенинг дастингдан биз озмунча кўзёш тўқдикми! Энди сўнгги дамларда ўзинг ҳам йиғлаб-йиғлаб тўйиб олгин!

Дунёдан умидлари узилган, муқаррар ҳалокатга маҳкум бўлган Хўжаёшнинг ўкраб-ўкраб, саннаб-саннаб йиғлаётган товуши тоғ-тошлар узра узоқ вақт таралиб туради. У ҳаддан ташқари шафқатсиз, бемехр, адолатсиз бўлгани учун ўзини ўзи қарғаб-қарғаб йиғларди. Мана

шу хосиятсиз қоядан ажал комига учиб кетажагини билиб, шўр пешонасига муштлаб-муштлаб йиғларди. Унинг мотамсаро товушини эшитган инсон ҳам, йиртқич ҳайвон ҳам кўрқувдан даҳшатга тушарди. Бироқ, ниҳоятда кечикиб айтилаётган истиффордан, аччиқ тавба-тазаррудан энди ҳеч қандай фойда йўқ эди.

Тақдирнинг оғир зарбасига учраган Хўжаёшнинг қаллиғи кечирим сўраш учун кулранг совлиқ эчкини қидириб тоғлар томон отланади. Бир неча йил излайди, лекин кулранг эчки қаёққадир ғойиб бўлганди. Овчининг қаллиғи кексайиб, кампирга айланади. Ғам-андух эзиб юборган кампир бир куни тўй-тўй ўйнаётган сув каламушларни учратиб қолади. Ойдин оқшом эди. Келинни куёв ҳузурига узатиб бораётган ҳайвончалар ой шуъласида қўшиқ куйлашарди, рақсга тушарди.

Бу ҳолатни кўрган Хўжаёшнинг қаллиғи аччиқ-аччиқ йиғлаб юборади:

— Ҳеч бўлмаса, мана шу ҳайвонларга ато қилган қувончларингдан заррасини менга раво кўрмадингми, тақдир!

Шохонов. Хўжаёш тўғрисидаги афсона — бу инсоний азоб-уқубатларнинг юксак намунаси. Инсон вазиятга ҳар хил нуқтаи назардан баҳо беради, ҳар хил тушунади, лекин фожиа рўй бергандан кейингина ҳақиқатни тушуниб етади.

Айтматов. Люксембургда бир куни ҳузуримга немис киночилари келдилар-да, сиз ҳақда фильм яратмоқчимиз, дейишди.

— Қандай қилиб суратга оласизлар? — деб сўрадим.

— Кабинетингизда суҳбатлашиб ўтирганимизни суратга оламиз.

— Ундай қилсангиз, эскиларини такрорлаган бўласиз. Ўзим яхши кўрадиган бир жой бор. Юринглар, гапни ўша ердан бошлаймиз, — деб кино ходимларини ортимдан эргаштириб кетдим.

Брюссель — Люксембург — Триер — Ковпец — Франкфурт йўналиши бўйича ўтадиган тезюарар автойўл ёқасига бордик. Бу йўлдан кечасию кундузи ҳар томонга олти қатордан тизилишиб олган турли туман автомобиллар ўқдай учиб ўтадилар. Йўлнинг ҳар икки ёқасига юзлаб чақирим масофаларга мустаҳкам темир тўсиқлар тортилган. Тасмадек бетон йўл тоғларни, далаларни, ўрмонларни, кўлларни кесиб ўтади. Йўлнинг икки томонида қолган ҳайвонлар бир-бирлари билан учрашиш имкониятидан маҳрум бўлганлар. Табиатнинг яхлитлик қонуни бузилган. Мана шу муаммони ҳал этиш учун одамлар нималарни ўйлаб топганлар? Йўлнинг ҳар ўн чақиримига биттадан махсус кўприк қурилган: бундан кийиклар, қобонлар, қуёнлар, чаёнлар, илонлар ўтади. Бизнинг мамлакатимизда эса, ҳайвонларни-ку қўя турайлик, ҳатто одамлар ўтиши учун чиройли осма кўприклар қуриш — ушалмайдиган орзу.

Киночилар билан бирга ўшандай ғаройиб кўприклардан бирининг ёнига борганимиздан сўнг:

— Худбинлик устидан инсонийлик ғолиб келган ёрқин мисол ана шу, — дедим. — Табиатни шундай эъозлаш керак.

— Мен осма кўприк устига чиқиб, бўлажак фильм учун битта ҳикояни гапира бошладим. Кейинчалик ўша фильмнинг давоми Қирғизистонда, Талас тупроғида суратга олинди. Сен Шакар овулида учратган кўпчилик ёшлар, кексалар фильмга тушганлар. Лекин, гап бунда эмас. Асосий масала — экология учун ҳар бир инсон жавобгар бўлиши керак.

Бўри, тулки, айиқ, олмахон қирилиб кетмасин деб ҳарқанча аюҳаннос солмайлик, аммо ҳеч қандай наф бўлмайди. Асосийси — одамларни тирикликка муҳаббат ва дарддошлик руҳида тарбиялаш лозим. Ҳар ким жониворларга ёрдам берсин, вазиятни яхши томонга ўзгаришига ҳисса қўсин.

Люксембургда кўрганим кўприклар гўё ҳайвонларга қарата: «Тинч-тотув ҳаётингизни, оромингизни бузганимиз, табиатни пайхон қилганимиз учун бизни кечиринглар! Мана шу кўприклар сизлар учун барпо этилди, марҳамат, фойдаланаверинглар!» деб тургандек туюлади. Бизга айнан ўша нарса етишмайди: яхши гапларни кўп айтамиз, аммо амалда ҳеч

нарса ўзгармайди — гапларимиз ҳавога учиб кетади.

Шохонов. Сизнинг «Асрни қаритган кун» романингизда Эдигейнинг Қоранор исми туяси ҳар баҳорда арқонини узиб, овулдан қочиб кетади ва саҳродан куйикиб турган жуфтини топиб, ўн икки ой мобайнида тўпланиб қолган шаҳват оловини сўндиради, нафси қондирилгандан сўнг озиб-тўзиб эгасининг қошига қайтиб боради. Эдигейнинг ўзи ҳам Қоранор қайси урғочининг ёнига кетганини билади; шу боис уни излаб юрмайди, фақат қайтиб келишини кутади. Ўйлаб кўрилса, ўша Қоранорнинг ҳам ўз «мен»и бор экан. У нафсини қондириш учун йўлида учраган ҳар қандай ғовни кунпаякун қилиб юборади.

Ёввойи буғуларнинг ҳаёти тўғрисидаги қизиқ бир фильмни кўриб қолдим. Бир қарашда ювош кўринадиган бу ҳайвонлар биргаликда ўзларига муносиб яйлов танлайдилар, сув ичадиган жой топадилар, йиртқичлардан ҳам биргаллашиб ўзларини ҳимоя қиладилар. Сўнг очик майдонда бир-бирлари билан ўзаро куч синашадилар. Куйикиш мавсумида даф-даф титраётган урғочилари бир жойда тўпланиб турадилар; эркаклар эса бир-бирлари билан шохлашадилар. Агар шохлари чувалашиб қолса, бир-биридан ажраладию орқасига тисарилиб, яна тўқнашадилар. Бундай пайтда шохлари кучли зарбаларга дош беролмасдан синиб кетса керак деб ўйлайсан киши.

Эркак буғулар орасида келишган, кучли биттаси бор эди. У бултурги беллашувда рақибларини доғда қолдириб, йигирмадан ортиқ урғочи буғуга ёлғиз ўзи эгалик қилганди. Бу сафар ҳам саккиздан ортиқ шохдор эркак буғунини бирпасда бир ёқлик қилади. Кучли зарбалардан сўнг буғуларнинг шохидан учкун чиқиб кетгандай бўларди. Енгилган эркак буғулар бошини ҳам қилганча бир четга чиқиб туришарди. Ниҳоят, жанг майдонида бултурги ғолиб билан ёшгина қайсар буғу юзма-юз қолади. Улар ўртасидаги кураш одатдагидан узоқроқ давом этади. Ҳеч бири таслим бўлишни истамасди. Ўз устунлигини довураклик билан намоён қиладиган ёш буғу охириги кучларини тўплаб, рақибига қақшатгич зарба берадию бултурги ғолибни қулатиб юборади; сўнг шохини билан қовурғасини синдиради. Мағлуб буғу майдонни ташлаб қочади. Аёвсиз жангни қизиқиб томоша қиладиган урғочи буғулар дарҳол ғолиб атрофини қуршаб оладилар ва унинг хоҳиш-иродасига осонликча итоат этадилар.

Ҳаёт учун кураш осон кечмайди.

Айтматов. Насл қолдириш инстинкти ҳайвонлар ўртасида жуда кучли ривожланган. Куйикиш мавсумида ҳаёт-мамот учун жанг қиладиган эркак буғулар табиатнинг бузилмас қонуниятига амал этмайдиларми? Ўз-ўзини сақлаб, яшаб қолиш қонуни ҳайвонлардан табиий танланишни талаб қилади; наслни фақат соғлом ва кучли ҳайвонлар давом эттириши керак. Буғулар жанги келажак авлод олдидаги жавобгарликдан бошқа нарса эмас.

«Оллоҳ отага нимани берган бўлса, ўғилга ҳам ўшани беради», деб бекорга айтишмайди. Бу ибора табиатда мурасасиз кураш асосида табиий танланиш ва насл қолдириш ҳуқуқига эга бўлиш учун беллашув бўлажagini тасдиқлаб турибди. Сир эмаски, касалманд, кучсиз буғулардан ўзларига ўхшаш насл дунёга келади ва аёвсиз ҳаёт шароитида ҳалокатга маҳкум бўладилар.

Шохонов. Илмий тадқиқот натижаларига қараганда, нафақат ҳайвонлар, балки ўсимликлар оламида ҳам ўзига хос урф-одатлар бўлар экан. Ўсимликларнинг баҳорда гуллаб, кузда уруғ тугишида ҳикмат борга ўхшайди. Биолог-олимлар ультратовуш аппаратлари ёрдамида ўсимликларнинг япроқларида қизиқ тажриба ўтказадилар.

Ўсимлик танасига махсус мослама жойлаштириб қўйилгач, олим ўсимлик япроғини узиб олиш учун қўл узатади. Қўл япроққа тегар-тегмас экранда титроқ пайдо бўлади. Олимларнинг фикрича, бу қўрқув нишонаси эди. Ўсимликнинг ҳолатини олимлар бундай баҳо беришади.

— Дикқат, хавф пайдо бўлди!

— Мен ўламанми ёки яшайманми?

— Мени ушлаб олишди!

— Мен ўляпман!

Япроқ узиб олиниши биланоқ экрандаги титроқ йўқолади. Бу ҳол кимнингдир умри тугаганини билдиради.

Табиат мўъжизаларга тўла: сиртдан қаралса, жуда оддий кўринган япроқ ҳам ҳис-туйғулардан бегона эмас. Биз бўлсак, нафақат япроқларни эмас, балки бутун бошли ўрмонларни ҳам йўқотиб юбораверамиз.

Айтматов. Боғда ўсаётган чиннигуллар устидан ўтказилган битта тажриба тўғрисида ўқиганим бор. Агар гуллар устига ёш қизлар энгашса, гуллар дарҳол очилади — гўё хурсанд бўладилар. Агар гуллар ёнидан ачиб-бижғиб кетган бирор киши ўтиб қолса, дарҳол бужмайиб қолишади — ҳафа бўладилар. Агар тамаки ҳиди анқиб турган ширакайф одам гулларга яқинлашса — бас, дарҳол кўрак бўлиб қолишади. Бу ҳайрон қоладиган ҳодисами?

Ҳа, Ер юзидаги ҳар қандай тирик унсур ўзининг «мен»ига эга бўлади. Ҳайвонларнинг онги эса маълум даражада шакллангандир. Улар учун «яхши кўриш», «ёмон кўриш» каби туйғулар бегона эмас. Қолаверса, ҳайвонлар ўртасида баъзан инсон ибрат олса арзийдиган сайъ-харакатлар ҳам учраб қолади.

Масалан, халқ орасида хосиятли ҳисобланган оққушлар палопонлик давридан эътиборан жуфт-жуфт бўлиб, то умрларининг охиригача бир-бирларидан ажралмай яшайдилар. Жуфтидан айрилган оққуш ўзини яшин тезлигида ерга уриб ўлдирганини кўпчилик кўрган бўлса керак. У айрилиққа чидай олмайди: ҳеч қандай овқат емай қўяди ва ихтиёрий равишда ўзини очдан ўлдиради. Оққуш муҳаббати жуда кучли бўлади.

Менимча, қуруқликда ва сувда яшайдиган кўпчилик жониворлар меҳр-шафқат, нафрат каби туйғуларга эга бўлса керак.

Ҳимолай тоғларида яшайдиган тай халқи ёш келин-куёвга:

— Бир-бирларингни худди китлардек яхши кўринглар, бир-бирларингга худди итлардек садоқатли бўлинглар! — деб тилак билдирадилар.

Айтишларича, ўша халқ луғатида бундан ортиқ эзгу тилак йўқ экан.

Итнинг вафодорлигини ҳамма билади. Лекин, китнинг муҳаббати тўғрисида ҳали эшитмаган эдим. Кўпдан бери шу савол бошимни қотириб келарди. Яқинда Калифорния бўғозида рўй берган бир воқеа тўғрисидаги мақолани ўқиб қолдим узимни кўпдан қийнаб юрган саволга жавоб топдим.

«Аторранте» номли кит овлайдиган кема ўз иши билан машғул бўлиб юрган кезлари сувда бир жуфт ўткир тишли китларни учратади. Урғочиси отиб ўлдирилади ва ўлжани кема билан судрашиб қирғоққа олиб чиқадилар. Жуфти ҳалолани асирга тушиб қолди деб гумон қилган эркак кит эргашиб келади, уни қутқариб олмоқчи бўлади. Атрофда анча вақтгача айланиб юргач, урғочи кит ўлганини билади. Ҳазаби қўзиб кетган кит бирдан хужумга ўтади. У бутун кучини тўплаб кемага ўзини урадию «Аторранте»ни ағдариб юборади. Овчилар бебаҳо ўлжани қўлга киритганидан хурсанд бўлиб улгурмасдан ёмон аҳволга тушиб қоладилар. Хайрият, экипаж аъзолари бир иложини қилиб омон қоладилар.

Назаримда, инсониятнинг асосий хатоси шундан иборатки, у бошқа жониворларга ҳам хос бўлган ҳис-туйғуларни назар-писанд қилмайди.

Шохонов. Циолковскийнинг: Инсоннинг табиат ишларига аралашуви охир-оқибат кулфат келтиради, Ер сайёраси тезлик билан кексайиб боряпти» деган сўзларида теран ҳақиқат бор. Яқинда хорижий бир матбуотда қизиқ воқеа тўғрисида ўқиб қолдим. Шундан бери кўп нарсаларни ўйлаб юрибман. Фрэнк Чарней исмли йигирма олти яшар бир йигит балиқларни яхши кўрар экан. У дарёдан битта лаққа балиқ тутиб, уйдаги аквариумга қўйиб юборади. Вақт ўтади, лаққа катта бўлади ва бир йилдан сўнг аквариумга сиғмай қолади. Балиқ сувга юзиб юришни унутади, ҳатто орқасига ағдарилиб олишни ҳам билмайди. Хўжайин балиқни яхши парвариш қилади, баъзан биргалашиб телевизор кўрадилар.

Ҳамма ишни Фрэнкнинг маъшуқаси бузиб қўяди. Улар аразлашиб қоладилар. Қиз ўч олиш мақсадида лаққа балиқ номидан ҳайвонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари учун курашадиган машҳур

ҳуқуқшунос Эдвиг Кренкга шикоят қилади. Текширув натижасида Фрэнкни лаққа балиққа муносиб шароит яратиб бермагани учун айбдор деб топадилар ва беш соатлик қамоқ жазосига ҳукм этадилар. Катта миқдорда жарима ҳам тўлайди.

Ҳайвонларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қиладиган ҳуқуқшунос Фрэнкка:

— Бу қадар шафқатсиз одамни биринчи марта кўриб турибман. Агар ўзингизни ҳам пўстинга ўраб, бемалол ҳаракат қилмайдиган аҳволга солиб қўйишса, хўш, нима бўларди? Балиқлар ҳеч нарсани сезмайди деб ким айтди? Биз уларни бахтсиз қилиб қўйишга ҳақли эмасмиз. Аслида, сиз бундан ҳам оғир жазога маҳкум этилишингиз керак эди! — дейди.

Айтматов. Олтойлик битта танишим қизиқ воқеани сўзлаб берганди: «Тоғ этакларида хўжағат (малина), олма, нок, маймунжон пишган заҳоти у ёққа шаҳар аҳолиси ёпирилиб боради. Мева-чеваларни бамайлихотир териб, тинчгина қайтиб кетсалар гўргайди. Йўқ, одамлар шох-шаббаларни синдирадидлар, кўчатларни мажруҳ қиладидлар, тун бўйи гулхан ёқиб ўтирадилар, арақ ичадилар; бўкириб ашула айтишади — яқин атрофда яшайдиган ҳайвонларни ҳуркитишади. Озиқ-овқатдан, оромидан ажралган айиқлар тоғдан тушиб, маст-аласт одамлар устига ташланиб қолади. Одамлар зўрға қочиб қутиладидлар. Сўнг худди одамларга қасдда-қасд қилгандек айиқлар кўчаларни остин-устин қилиб, машиналарни ағдариб кетадилар».

Ўша воқеадан кейин шаҳарликлар ҳаддидан ошиб кетганини сезадилар ва табиатни оёқ ости қилмай қўядилар.

Шохонов. Чет элларда ноўрин синдирилган шох-шабба ҳам, лаққа балиқни кичкина аквариумда боқиш ҳам жиноят сифатида баҳоланади. Бироқ, бизнинг ўлкаларда кўплаб ҳайвонлар таг-туғи билан қириб ташланди.

Чике, «олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ», деб бекорга айтишмайди. Бир пайтлар ўзингиз айтган эдингизки, баъзи халқлар энг азиз меҳмонларга сайғоқ гўштидан таом пишириб берар экан. 1988 йили Тўрғай вилоятида бир миллион бошдан ортиқ сайғоқ қириб юборилди. Эҳтимол, улар Семипалатинскдаги синов майдонида ўтказилган ядровий синовлар ёки Орол денгизи яқинидаги «Возрождение» деган жойда ўтказилган биологик қурол синовлари натижасида қирилиб битгандир?! Шунга қарамасдан, даҳшатли фожиа учун жавоб берадиган бирорта ҳам масъул ходим топилмади. Қанчалик шов-шув кўтармайлик, қаерларга мурожаат қилмайлик — ҳаммаси бекор кетди. Масалан, шахсан ўзим «Орол — Осиё — Қозоғистон» халқаро қўмитасининг президенти ва СССР халқ депутати сифатида Президент Горбачёв, СССР Мудофаа вазири Язов, СССР Соғлиқни сақлаш вазири Чазовлар билан учрашганман ва ҳар бирига миллий фожиа сабабларини текшириб кўриш ҳақидаги талаб ёзилган махсус мактуб топширганман.

Мурожаатномага жавобан, сайғоқларга қандайдир юқумли касал теккан экан, деб елка қисиб қўйишди, холос. Мана шу ёлғондакам жавоб билан каминани кўчага ҳайдаб чиқаришди. Шундан сўнг собиқ Иттифоқ парчаланиб кетдию бояги масала ҳал этилмасдан қолиб кетди.

Айтматов. Бизнинг замонамизда хўжаёшлар маккор ва ҳийлакор бўлиб қолишди. Шундай эмасми? Уларни жиноят устида қўлга тушириш осон эмас.

Шохонов. Бир марта телевизорда Жума Жумаев деган одам билан суҳбатни намойиш қилдилар. Бу кишини болалик пайтида бўрилар олиб қочиб кетган эканлар. У бўрилар орасда вояга етади. Овчилар тасодифан уни топиб олгунларига қадар Жумавой она бўрининг қаватида бўриваччаларга қўшилиб яшайверган, ўзи ҳам ёввойилашиб кетган. Ёввойи болани темир панжарали катакка қамашдан аввал унинг орқасидан аранг қувиб етганлар.

— Одамлар мени катакка қамаб қўйишгач, онам (она бўри) ўз ҳаётини хавф остида қолдириб, мени қутқариб олишга кўп уринди. У катакнинг темир панжараларини тишлаб тортар, атрофимда парвонадай айланиб юрар, ёнимга кирмоқчи бўлар эди. Афсуски, овчилар уни отиб ўлдирдилар. Бўрилар билан яшаб юрган кезларимда мен улардан ҳеч қандай ёмонлик кўрганим йўқ. Улар ниҳоятда адолатли бўладилар. Лекин, одамлар ўртасида мен меҳрғоқибатни кўрмадим, - дейди Жумавой.

Сизнинг «Қиёмат» романингизда бўриларга алоҳида ўрин ажратилган...

Айтматов. Акбара билан Тошчайнар тўғрисида ёзишдан аввал бўриларнинг табиатини, юриш-туришини, ҳаётини ўргандим. Кўплаб ҳар хил китобларни ўқиб чиқдим. Умуман, бўриларнинг ҳаёти қатъий интизомга бўйсундирилган. Қизиқ ҳаёт кечирадилар.

Масалан, агар киши ниҳоятда қаттиқ келиб, очлик силлани қуритмаса, бўрилар ўзлари яшайдиган депарадаги ҳайвонларга ҳеч қачон ҳужум қилмайдилар. Аксинча, улар бу депарага бегона бўриларни яқин йўлатмайдилар; ўз депарасини ҳимоя қиладилар. Бўрилар гала-гала бўлишиб, тун бўйи навбати билан ўз депарасини қўриқлаб чиқадиладар: ҳар-ҳар жойга нажас ташлаб, чегарани белгилаб борадилар. Айниқса, бўри болалаган пайтлари навбатчилик янада кучайтиради. Депарада бегона бўри пайдо бўлган заҳоти уни қувлаб юборадилар. Чунки, агар бегона бўри бирорта ҳайвонни майиб қилиб қўйса, чўпон ўшанинг жазоси учун маҳаллий бўриларни ёки ёш бўриваччаларни айбдор қилиши мумкин. Бўрилар мантиқ бўйича фикр юритадилар.

Шохонов. Болалигимда эшитганим бир ҳикоя ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди. Чўпон истиқомат қиладиган уйдан унча олис бўлмаган жойда бўри болалайди. Чўпон ўз ишлари билан банд бўлиб, бўрининг оиласига ҳалақит бермайди. Бўрилар ҳам ўзлари билан ўзлари бўлиб, чўпонга ҳеч қандай зарар-заҳмат етказмайдилар. Жуда узоқ вақт қўшни сифатида тинч-тотув яшайдилар.

Овул йигитлари бир неча марта бўрининг болаларини олиб кетмоқчи бўладилар, аммо чўпон уларга рухсат бермайди. Дунёда боласидан айрилиб қолган бўридан ҳам қаҳри қаттиқ йиртқич бўлмайди. Баъзан бўрилар отардаги барча қўй-қўзиларни бир кечадаёқ бўғизлаб кетади. Эр-хотин бўрилар оиласи ҳам оқибатли қўшнисининг отарини бегона қондошларидан ҳимоя қилади; ёт бўриларни яқин келтирмайдилар. Лекин, кутилмаган ҳодиса рўй беради. Офтобшувовда инидан чиққан бўри болалари ўйинқароқлик қилиб тасодифан битта қўзичоқни ўлдириб қўйишади. Буни чўпон ҳам кўради. Эртаси куни, қани энди бўрилар ўзларини қандай тутишар экан, деб ўйлайди чўпон. Не кўз билан кўрсинки, отарида бўйнига арқон боғланган оппоқ битта қўзичоқ юрибди. Бу бегона эди.

Ажабки, бўри болаларининг кечаги қилмишидан уялган ота-она ўша кечасиёқ бировнинг отарига кириб, у ёқдан битта қўзичоқни ўғирлаб келадилар-да қўшни чўпонга «совға» қиладилар.

Айтматов. Ҳайвонлар ҳаётида ҳам қизиқ воқеалар кўп бўлади. Афсуски, биз ҳайвонларга фақат ҳайвон сифатида қараймиз, холос. Уларнинг ички дунёсини тушунишга ҳаракат қилмаймиз.

Шохонов. Биз табиатга зўровон нигоҳи билан қарашга ўрганиб қолганмиз. Статистик маълумотларга кўра, кейинги 90 йил мобайнида Олмаота теварагидаги кўкламзорлар 57 фоиз камайиб кетган. Етти-саккиз яшар битта дарахт бир кунда икки киши нафас олишга етадиган даражада кислород ишлаб чиқаради. Демак, табиатни қийратиб, биз ўзимиз ўтирган шохни кесамиз, холос. Шу тарзда умримизга зомин бўламиз.

Сув, ҳаво, тупроқ бебаҳо бойлигимиз эканини кўпинча эсимиздан чиқариб қўямиз. Улар ўртасидаги биологик алоқалар издан чиқса, ҳаёт ёмонлашади. Сувда яшайдиган бир ҳужайрали махлуқдан то баҳайбат китга қадар, қуруқликда ўсадиган қамишдан то қалин ўрмонгача — ҳамма-ҳаммасидан одамзот баҳраманд бўлади. Бироқ, табиатнинг асил ҳолати бузилса, икки оёқли, тўрт оёқли махлуқларнинг жисмоний ва руҳий ҳолатлари ҳам ўзгариб кетиши мумкин.

Айтматов. Бир пайтлар вақтли матбуот саҳифаларида кўтарилган шов-шувлар ҳалигача ёдимдан чиқмайди. Ўшандан бери орадан кўп йиллар ўтиб кетди.

Красноярск вилоятининг қишлоқларидан бирида яшайдиган аёл ёзда ўрмондан қўзиқорин териб келади ва тузлаб, шиша идишларга солиб, қишга асраб қўяди. Эрта баҳорда қўзиқорин ҳидини сезиб қоладию ертўлага тушади: ў-ў, даҳшат! Аёлнинг рўпарасида шишиб кетган бир

махлуқ турарди. Махлуқ аёлнинг оёқларига маҳкам ёпишиб олади. Аёл бечора жон ҳолатда қичқириб юборади. Бор кучини йиғиб, ваҳшатли «қопқон»дан оёқларини қутқариб олгач, қараса, қўл бармоқларида гўштдан ном-нишон қолмаган, оппоқ суяклари шалвираб турарди.

Илгари номаълум бўлган махлуқни олимлар текшириб кўришади ва бу кўзиқоринга радиоактив нур таъсирида пайдо бўлган «мутант» деган қарорга келдилар. Ҳозир темир ва бетонни ҳам еб ташлайдиган, тўйдим деган гапни билмайдиган ўша мутантларни йўқотиш жуда катта муаммога айланиб кетди. Улар борган сари кўпаймоқда.

XX асрнинг бошқа бир даҳшатли махлуқи Бермуд учбурчаги қаърида пайдо бўлди. Денгиз ва океанларда тинчгина яшайдиган қирқ оёқли қисқичбақалар (бор йўғи қирқ сантиметр) атрофга ажал уругини сочадиган даҳшатга айланиши учун қандай куч керак? Бу не жумбоқ бўлди? Яхшилаб ўйлаб кўрилса, айнан Бермуд учбурчаги ҳудудида бортида ядровий қуроли бўлган советларнинг сувости кемаси ҳалокатга учраганини эслаш мумкин. Натижада ҳалокат рўй берган жойдаги сувга кўп миқдорда зарарли радиоактив моддалар тарқалади. Ўшаларнинг таъсирида қисқичбақалар тўхтовсиз равишда катталашиб бордилар ва узунлиги олтмиш метрга етадиган ваҳшатли мутантларга айландилар.

Ҳозирги кунларда ўша даҳшатли махлуқлар йирик балиқлар, ҳатто дельфинлар билан қаноатланиб қолмасдан, балки йўлида учраб қоладиган қайиқларга, кичикроқ кемаларга ҳам ҳужум қиладилар. Бесўнақай танадан ўсиб чиққан шилимшиқ қисқичлар қурбонликка чиппа ёпишадию захрини сочади. Қисқа вақт ичида мутантлар йигирмадан ортиқ денгизчининг бемаврид ўлимига сабабчи бўлди. Шу кунларда ҳам қурбонлар сони ортиб бораётир. Улар икки юз нафарга етиб қолди.

Шундай қилиб, кучли елвизак шишириб юборган кўримсизгина кўзиқорин ва радиоактив моддалар таъсирида ҳимоясиз қолган қисқичбақалар инсоният учун ниҳоятда хавфли бўлган ҳалокатга айландилар. Агар ҳайвонот оламининг арслон, фил, тимсоҳ, кит, аюла каби йирик вакиллари радиоактив таъсирида мутантларга айланиб қолсалар нима бўлади? Улар инсоният бошига келтирадиган мусибатлар қамровини тасаввур этиш мумкинми?

Назаримда, ҳар бир зиёли одам бир пайтлар Циолковский айтган сўзларни асло эсидан чиқармаслиги керак: Инсон табиат устидан зўровонлик қилди, энди табиат бизнинг устимиздан зўровонлик қилишини кутмоқдан бошқа иложимиз йўқ».

Олимларнинг тахмин қилишларича, Ер сайёрасида биздан олдин ҳам тўрт марта такроран ҳаёт кечган экан. Бундай тахмин ҳам бояги сўзларни тасдиқлайди. Ишқилиб, ўзи асрасин!

Агар ўша тахминларга ишонадиган бўлсак, Ер юзасидаги ҳаёт, дастлаб, мисли кўрилмаган зилзила оқибатида йўқ бўлиб кетади. Сўнг, қонли уруш натижасида ҳаёт тугайди. Сўнгра, даҳшатли кучга эга бўлган қурол туфайли ҳаёт тамом бўлади. Ниҳоят, дунёни сув босгач ҳаёт тўхтади. Жамики кулфатларнинг асл сабабчиси — инсон маънавияти қашшоқлашади, очкўзлик, худосизлик охир оқибат тирикликни адои тамом қилади. Инсон табиатга қарши бош кўтаради! Ҳамма бало мана шунда! Биз Ердаги бешинчи ҳаёт қучоғида яшайпмиз. Ҳозир асосий муаммо шундан иборатки, хўш, биз Ер сайёрасини муқаррар ҳалокатдан асрай оламизми-йўқми?

Каромат қилишларича, агар келажакда инсонлар табиатга муносабатини тубдан ўзгартирмаса, одамларнинг бир-бирига муносабатлари ҳам тубдан ўзгармаса, шак-шубҳасиз, инсоният мисли кўрилмаган вулқон олови ичра куйиб кетади. Унда ҳар ким фақат худодан меҳр-шафқат сўрайди. Яна айтадиларки, мусибат бошланишидан олдин оёқ остидаги ер ёрилиб кетади.

Айтадиларки, Худо: «Мен ҳамма нарсани одамга бердим, фақат истакни Ўзимда қолдирдим» деган экан. Тўғри. Ҳамма гап бизнинг истак ва интилишимизда қолган. Маънавиятга эришмай туриб биз ҳеч қачон фаровонликни қўлга кирита олмаймиз. Айтадиларки, тараққиёт — табиатнинг душмани. Бу хато фикр. Асосий айбдор — инсоннинг ўзи. Ўз қўли билан яратган тараққиёт ноз-неъматларидан оқилона фойдаланишни билмаган инсон айбдор. Бошқа

гапларни бир четга қўя турайлик, қани, айтгин, қайси биримиз баҳорда бир туп кўчат экишга яраймиз? Афсуски, кўпчилик кўчат экмайди. Назаримда, бизнинг меҳрсизлигимизни кўрсатадиган бундан ортиқ мисол бўлмаса керак.

Шохонов. Агар ҳар биримиз ўз фарзандимиз ёки севган кишимиз учун бир тупдан кўчат экканимизда борми, олам аллақачон бўстонга айланиб кетарди. Афсуски, биз бошқача тарбия кўряпмиз.

Бир йили Бишкекда шаҳар миқёсида шанбалик ўтказилди. Шанбалик пайти хорижий мамлакатларнинг элчилари Метин Кўкар (Туркия), Рам Сваруп Мукижа (Ҳиндистон), Яо Пэй-Шень (Хитой), Ален Малой (АҚШ), Михаил Романов (Россия), Назар Аббос (Покистон), Муртазо Тавассолий (Эрон), Александр Тумор (Белорусь) ҳамда шаҳар мэри Борис Силаев ва камина унча катта бўлмаган шинам майдонга бир тупдан кўчат экдик. Шубҳасизки, келажакда бу кўчатлар улғайиб, шу ерда яшаган, ишлаган одамлардан ёдгорлик бўлиб қолади. Ўша шанбалик чоғи мен қизим Ойчурек шарафига ҳам бир туп кўчат экдим.

Албатта, бир-икки туп кўчат экиб она Ер олдидаги қарзни узиб бўлмайди. Бироқ, кичик хайрли ишлар тўпланиб йирик савобга айланади.

Ер атмосфераси ҳар хил захарли газлар, чанг-тўзонлар, радиация билан ифлосланди. Сайёрамиз хавф остида қолди. Дунёдаги миллион нафардан ортиқ аҳоли яшайдиган кўплаб йирик шаҳарларнинг ҳавоси ниҳоятда кирланиб кетгани боис халқаро соғлиқни сақлаш ташкилоти ўша жойларда саккиз ёшгача бўлган болаларнинг яшаши мумкин эмас, деган қарорга келди. Ўша шаҳарлар рўйхатида Олмаота ҳам бор.

Айтматов. Эсимда, ўн уч миллион нафардан ортиқ аҳоли истиқомат қиладиган Токио шаҳри бундан ўн йилча муқаддам ҳаво ҳаддан ташқари ифлосланиб кетгани туфайли жиддий муаммоларга дучор бўлганди. Устма-уст қуриб ташланган уйлар, муассасалар, корхоналар, сон-саноксиз завод-фабрикалар, автомобиллару автобуслардан чиқаётган тутунлар буюк маданиятнинг ва энг янги технологиянинг маркази бўлган шаҳарни ҳалокат ёқасига элтиб қўяди. Ҳатто вазият шу даражага бориб етдики, шаҳарликлар захарли тутундан сақланиш учун ичига тоза ҳаво қамалган ғилофни юзларига тутиб юрадиган бўддилар.

Меҳнаткаш японлар бу муаммони қандай қилиб ҳал этганларини биласанми?

Дастлаб, улар Токио шаҳри мэри лавозимига конкурс эълон қилдилар. Кимки шаҳар ҳавосини қисқа фурсатда тозалашга мўлжалланган энг яхши лойиҳани таклиф этса, ўша киши мэр бўлади. Минглаб даъвогарлар орасидан бу муаммони илмий асосланган лойиҳа асосида ҳал этишни таклиф қилган зот мэр этиб сайланади. Ўша киши шаҳар ҳокимиятини бошқаради. Сайлов арафасида берган ваъдасига кўра, олти ой ичида Токио дунёдаги энг покиза шаҳарлардан бирига айланди. Ўйлайманки, жиддий рақобат асосида сайланган бундай иродали инсон дунёдаги ҳар қандай тараққиётнинг марказига узук кўзидек ярашади.

Шохонов. Кейинги пайтларда олимларимиз Ернинг озон қатлами юпқалашиб бораётгани тўғрисида тез-тез бонг уришяпти. Саноат корхоналари ҳавога пуркаётган захарли чиқитлар, хусусан, қурумларнинг ҳаддан ташқари кўпайиб кетгани учун шундай бўляпти. Табиат мувозанатини сақлаб турадиган икки унсур ўртасидаги муносабат бузилса, Ер юзида яшайдиган ҳар қандай мавжудотнинг биологик ҳолати путурдан кетади. Жонли ва жонсиз табиат ҳалокат ёқасига бориб қолади.

Александр Беляевнинг «Ҳавофуруш» номли хаёлий романи эсингизда бўлса керак. Унда Ер сайёрасида тоза ҳаво етишмай қолгани ва битта устамон тадбиркор мана шу асосда савдосотиқни йўлга қўйиб юборгани тўғрисида ҳикоя қилинади. Қаппайган ҳамёни бўлган бойлар ноёб маҳсулотдан мўл-мўл харид қилиб, қора кунлар ғамини ҳам еб қўядилар; маблағи бўлмаган камбағал бечоралар эса бир ютум ҳаво излаб, эмаклаб юрадилар — ҳар бир туп дарахтни ҳидлаб-ҳидлаб жон сақлайдилар.

Ёзувчининг хаёлида яратилган ўша афсонавий воқеалар, ишқилиб, келажакда аччиқ ҳақиқатга айланиб кетмаса бас!

Ер юзи ХХ асрда техник тараққиёт учун кураш майдонига айланиб қолмадими? Боз устига, ўрта асрларда рўй берган ва юз минглаб одамларнинг ёстиғини қуритган даҳшатли зилзилалар, ҳалокатли сув тошқинлари нисбатан бир неча баробар ортиб қетди. Эҳтимол, табиат ўзига нисбатан шафқатсизлик қилаётган ебтўймас, беғам одамлардан шу йўсин ўч олаётгандир?!

Ҳар кеча-кундуз нефть, газ, кўмир каби фойдали қазилма бойликлар мисли кўрилмаган даражада ер қаъридан сўриб олинаётир. Натижада ер пўчоққа ўхшаб қоляпти. Умуман, табиатда ортиқча нарсанинг ўзи йўқ эканини эътироф этганимиз ҳолда беадаблик билан табиат мувозанатини бузаямиз.

Оддий мисол. Ер қаъридан нефть ёки газ захираси тортиб олингач, фойдали қазилмаларнинг ўрни бўшаб қолади. Фақат кейинги йиллардагина ўша бўшлиқни сув билан тўлдириб қўйиш технологияси ишлаб чиқилди. Маълум бўлдики, ўша бўшлиқ фақат зилзила бўлиши учун имконият яратиб қолмасдан, балки атрофдаги жонли табиатга ҳам зарарли таъсир кўрсатар экан.

Албатта, юқоридаги фикр-мулоҳазалардан фойдали қазилмаларга тегмаслик керак деган маъно келиб чиқмайди. Ҳамма гап шундаки, қазилма бойликлар энди янги воситалар асосида олиниши лозим. Токим, кейин тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўйганимиз учун истиғфор айтиб ўтирмайлик. Кейинги пушаймон эса ўзимизга душман бўлади.

Айтматов. Бир неча йил муқаддам, кеч куз чоғида Қозоғистон ва Қирғизистондан иссиқ ўлкаларга учиб кетаётган оққушлар, ўрдаклар, ғозлар галаси йўлдан адашиб қаҳратон келган Ёқутистонга бориб қоладилар ва ҳаммаси қирилиб битади.

Мутахассисларнинг эътироф этишича, масалан, Иссиққўл соҳилида тухумдан чиққан палопон кейинчалик ҳар баҳор, то умрининг охиригача ўзи дунёга келган жойни бехато топиб келар экан. Барча кўчманчи қушлар қиш арафасида Африкага, Ҳиндистонга, араб мамлакатларига ёки Цейлонга учиб кетсалар, баҳорда яна худди ўша издан ҳаво оқимидан четга чиқмаган ҳолда қайтиб келадилар.

Ёқутистон совуғида ҳалок бўлган бахтсиз қушлар нима учун йўлдан адашади? Фараз қилинишича, ҳавода ҳаддан зиёд даражада радиация бўлгани туфайли қанотли дўстларимизни сезги қобиляти сусайиб кетади ва қаёққа кетаётганларини билмай қоладилар. Хўш, ҳаводаги қушларнию Ердаги ҳайвонларни майиб-мажруҳ қилаётган радиациядан сайёрада юрадиган икки оёқли аҳоли омон қолиши мумкинми?

Шохонов. «Кассандра тамғаси» романингизда бирор-бир мантиққа амал қилмаган китлар номаълум сабабларга кўра ўзларини қирғоққа уриб, муқаррар ҳалокатга гирифтор бўлганини бир неча ўринларда атайлаб такрорлагансиз. Сайёрамиздаги энг улкан махлуқлар ўзларини ўзлари ўлдирадилар. Бунинг муайян сир-асрори бор. Бироқ, зукко китобхон англайдими, инсоният келажаги хавф остида турибди, бир-бирларига нисбатан ёвузликни соғинаётган одамларга эътироз билдирилмоқда.

Эсимда, Сиз ёзган эдингизки, Ерда биологик алоқалар арзимас даражада бузилса ҳам — бас, Инсон — Қуёш — Коинот ўртасидаги яхлитлик путурдан кетади. Қиёмат куни келиши учун атом бомбаларни портлатиб юбориш ёки дунёни сув босиши асло шарт эмас. Қушлар галаси йўлдан адашса, китлар оммавий равишда ўзларини ўзлари ўлдирса, ахир, қиёматнинг бундан ортиқ нишонаси бўладими?!

Айтматов. Табиатда ортиқча нарсанинг ўзи йўқ. Одатда, биз Ердаги энг ақли расо мавжудот деб ҳисоблайдиган инсондан (бу масала хийла мунозарали) токи тубан даражада ривожланган қурт-қумурсқаларгача — ҳамма-ҳаммаси жонли табиатнинг тенг ҳуқуқли аъзоларидир. Уларнинг бирлиги ва ўзаро алоқалари буюк биологик тизимни вужудга келтиради. Бу тизимнинг бирорта мурвати ишдан чиқса, бехато фаолият кўрсатадиган тизимнинг бутун бир қатори бузилиб кетади. Масалан, денгиз соҳилида жойлашган битта шаҳарда, балиқчи қушлар ҳаддан ташқари мечкай бўлиб қолишди — улар балиқни кўп истеъмол қилишяпти, шу боис

қушларни қириб ташлаш керак, деган тўхтамга келадилар. Қушларни қириб ташлайдилар. Бироқ, орадан бир оз фурсат ўтгач, қандайдир юқумли касаллик тарқалади. Маълум бўлишича, қушлар асосан касалманд, мадори қуриган балиқларни тутиб ер эканлар ва шу йўсинда сув ҳавзасини табиий равишда дезинфекция қилиб турарканлар. Демак, балиқчи қушлар амалда санитар вазифасини бажарадилар.

Шохонов. Хитойда маданий инқилоб даврида чивинларни, пашшаларни, сичқонларни, чумчуқларни батамом қириб юбориш тўғрисида махсус қарор қабул қилинади. Хитой Халқ Республикасининг Қирғизистондаги Фавқулодда ва мухтор элчиси жаноб Яо Пэй-Шень ўша масала хусусида каминага қизиқ бир воқеани гапириб берди.

— 1958 йилнинг январь ойида хитой халқига жуда катта миқдорда моддий зарар етказётган ва аҳоли саломатлигига ҳам мисли кўрилмаган даражада зиён келтираётган тўрт хил зараркунандаларга қарши давлат қарори эълон қилинди, — дейди элчи жаноблари. — Халқнинг каттадан-кичиги бу ҳужжатни ёрқин келажак сари ташланган улкан қадам сифатида кутиб олиши керак эди. Баҳорга бориб бу ҳаракат оммавий тус олиб кетди; йирик тадбирлар ўтказилди. У пайтлари мен Шанхай яқинидаги Люйхэ шаҳарчасида мактабда ўқирдим. Давлат томонидан ўтказилаётган тадбирларда фаол иштирок этардим. Ҳар куни синфхонадаги дарслар ҳар бир ўқувчи нечта сичқон ушлаганини, нечта чивин ва пашша ўлдирганини ҳисоб-китоб қилишдан бошланарди. Мақтанишни яхши кўрадиган айрим ўқувчилар ҳар куни мактабга бўхчага тугилган ўлик сичқонларни, ипга тизилган чивин, пашша ўликларини кўтариб келишарди. Миллат «душманлари»ни ким кўпроқ ўлдирган бўлса, ўша намунали ўқувчи ҳисобланарди. У давлат аҳамиятига молик муҳим вазифани сидқидилдан адо этган бўлади. Кейин чумчуқларга навбат етади. Тонг отар-отмас ўрнимиздан туриб, даранг-дурунг шовқин чиқарадиган пақир, жом, дўмбира каби анжомларни, таёқларни кўтариб мактаб олдида тўпланардик. Сўнг ўқитувчиларимиз посбонликка тақсимларди: биров томга чиқади, биров дарахтга тирмашади, бошқалар ҳовлиларга тарқатилади, чорраҳаларда, кўчаларда пойлаб турардик. Шаҳарлик бошқа кишилар ҳам ўзларига тайинланган жойлардан жилмасдилар. Ҳамма тайёр бўлгач, шаҳарда шовқин-сурон, бақир-чақир бошланиб кетарди. Гўё бирдан ҳаммани жазаваси тутиб қолгандек туюларди. Ёввойи бақир-чақирдан талвасага тушиб қолган чумчуқлар галалашиб осмонга кўтарилардию парвоздан чарчашгач, бежавотир дашту далаларга учиб кетишарди. Биз бўлсак, чумчуқлар чарчагач, тап-тап этиб оёқларимиз остига қулаб тушаверади деб гўлларча ишонардик. Чарчаш нималигини билмайдиган ўжар кишилар то ҳолдан тойиб йиқилиб қолганларига қадар қушларнинг орқасидан қувлаб боришарди... Пекин, Шанхай каби йирик шаҳарларнинг аҳолиси ҳам, ўқувчилари ҳам биздан кўра бахтлироқ эди: улар кўчаларда тўдалашганча чумчуқларни қувлаб юришарди, холос. Ўша пайтда истисносиз равишда барча вақтли матбуот бундай ҳаракатларни қаҳрамонлик деб баҳоларди ва ўз саҳифаларида батафсил ёритиб борарди. Ўйламай-нетмай амалга оширилаётган кулгили ҳодисанинг охири вой бўлишини ким билибди дейсиз! Мамлакатда майда чивинлар хавфли даражада кўпайиб кетади. Маълум бўлишича, илгари чумчуқлар аҳолини ўшандай чивинлардан муҳофаза этиб турар экан. Устига устак, чумчуқлар бартараф этилгандан кейин ғалла маҳсулотларининг ҳосилдорлиги асло кўтарилмади.

Табиат одамларга мана шундай қилиб яна бир бора сабоқ беради.

Айтматов. Шарт-шароитлар тўғри келиб қолса, кўпинча бир кишининг худбинлиги давлат миқёсидаги худбинликка айланиб кетади. Шунинг оқибатида биз табиатнинг қанчадан-қанча ноёб неъматларидан маҳрум бўлиб қоламиз.

Лекин, сўнгги пушаймоннинг кимга кераги бор? Қизиқ афсонани гапириб бераман. Ўзга сайёрадан келган ерга қўнган бир кимсадан: «Ер тепадан қанақа кўринади?» деб сўрашибди. «Ер биллур саройга, одамлар эса унинг ичида юрган беғам буқаларга ўхшайдилар», деб жавоб берибди.

Бу топиб айтилган гап. Шундай эмасми?

Биз болалар боғчасидан, мактабдан бошлаб экологик таълим-тарбияга алоҳида эътибор бермоғимиз керак. Болалар ёшлик чоғиданоқ табиатга нисбатан бемехрлик, енгилтаклик қилинса, бу оғир оқибатларга олиб боришини билмоқлари зарур.

Айтадиларки, курраи заминни мўл-кўл иссиқлик билан таъминлаб турган Қуёш ҳам вақти-соати етгач, сўнади. Демак, Қуёш ҳам кексайиб боради. Одамлар тўғрисида-ку гапирмаса ҳам бўлади. Ҳатто Ернинг умрининг ҳам чек-чегараси бор. шундоқ ҳам Ер ўз умрида бошидан кўп нарсаларни кечирли. Уни фақат инсон ўзининг меҳр-муҳаббати ва меҳр-шафқати билан қутқариб қолиши, унга ёрдам бериши мумкин. Шундай бўлсагина ҳамма муқаррар ҳалокатдан омон қолади.

Боя айтиб ўтганимдек, ҳозир давлат миқёсидаги худбинлик жуда чуқур илдиз отиб кетди. Бундай худбин-лик: «Ўз еримда ўзим хўжайинман, хоҳлаган ишимни қиламан: хоҳласам — дарё ва кўлларни қуритаман, хоҳласам — ям-яшил далаларни қақроқ дашти биёбонга айлантириб юбораман, хоҳласам — чакалакзор ўрмонларни кесиб оламан, ҳатто кулини кўкка совиришим мумкин. Ҳеч ким менга буйруқ бера олмайди!» деган хом хаёл билан яшайди. Ана шундай бемаъни сиёсат туфайли атроф муҳит беқиёс зарар кўрди. Ҳалокат давом этаётир. Агар бир жойда кўл қуриб қолса, бошқа жойлардаги об-ҳавога ҳам шубҳасиз таъсир кўрсатади. Буни ҳаргиз ёддан чиқармаслик керак.

Шунинг учун табиатни асраш борасида умумжаҳон аҳамиятига эга бўлган бош дастуруламал ишлаб чиқилиши лозим. Ҳозир бутун инсоният олдида турган асосий вазифа ана шундан иборат.

Акс ҳолда, бизнинг биллур саройимиз қулаб тушади. Бутун инсоният эса бемаънилиги, шафқатсизлиги, манманлиги учун ўзини ўзи қарғаб ўтирган Хўжаёшга ўхшаб қолади.

КЎЗАДАН ЧИҚҚАН БОШЧАНОҚ ЁКИ ТУРКИЙЛАРНИНГ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Яхшими-ёмонми, ҳар бир халқнинг ўз тарихи, ўтмиши бор. Шу боис инсониятдан ёмон томонларини яшириб, фақат яхши томонларини кўз-кўзлаб, ўз тарихини ҳар хил безак-бўёқлар билан жимжимадор қилиб, уни бир-бирига мос келмайдиган матаҳлар билан ямаб-ясқаб ўтириш кечириб бўлмайдиган ҳолдир. Ахир, ҳар бир янги авлод ўз ҳаётини бошқа мамлакатларда рўй берган кўтарилиш, тараққиёт билан таққослаб кўради ва таназзул сабабларини қидиради. Агар таназзул сабабларини тўғри топса, энди ўша хатоларни такрорламасликка интилади, тўғри йўлга тушиб олишга ҳаракат ҳилади.

Чингиз Айтматов

*Шоирга не сирни айтар қора тош,
ўтган кунлар ёди — қумларга сирдош.
Қум остидан кўрар боболар кўзи —
Сенинг ҳар қадаминг, айтган ҳар сўзинг.*

Мухтор Шохонов

Шохонов. Ўз тарихингни билмасанг, илдизи йўқ дарахтга ўхшайсан. Қуруқлик пайдо бўлиб, сувлар оқиб бошлаган даврлардан бери дунё юзини кўрган хоҳ улуғ, хоҳ мўъжаз халқ бўлсин, барибир, ҳар бирининг асрлар қаъридан униб чиққан ўзига хос қадимий тарихи бўлади. Бу тарих қоғозда қайд этилганми ёки Вақт деб аталмиш илоҳий ҳакамнинг оёқлари остида худди қумга тўкилган томчи каби топталиб йўқ бўлиб кетганми, бундан қатъи назар, унинг буюк сир-асрори, моҳияти сақланиб қолади. Фарб мамлакатларининг тарихи жуда яхши ёзилган, лекин ҳозир гап улар тўғрисида эмас. Кўп асрлик қадимий тарихи гоҳ терига, гоҳ қоғозга қайд этилган бизга қўшни бўлган Хитой ёки Япониянинг солномаларини ўқиётиб беихтиёр қалбингни буюк армон ўртай бошлайди. Нега бизнинг тарихимиз ёзиб қолдирилмаган?! Бундай пайтлари ўзгалар тарихига ҳам ҳавас билан, ҳам ҳасад билан қарайсан.

Айтматов. Биз тарих тўғрисида суҳбат бошлаган бўлсак-да, аммо икковимиз ҳам малакали тарихчи эмасмиз: архивлардан ҳужжатли далил-дастаклар қидирмаганмиз, қадимий шажаралару солномаларнинг чангини ютганимиз йўқ. Шунинг учун бу масалада биз тушунадиган ҳамма нарсани оддий, ўртамиёна ўқувчи ҳам тушунади. Шундай бўлса-да ҳар бир инсон жамиятнинг тарихий тақдирини, ўзи туғилган, яшаётган юртнинг тараққиёт йўлларини, халқнинг ўтмишини ва бугунги кунларини ўйлайди. Назаримда, ёзувчи нигоҳи билан тарихга бир қараб қўйсак зарар қилмайди. Боз устига тараққий этган мамлакатларнинг кўпжилдлик тарих дарсликлари олдида бизнинг ўқув қўлланмаларимиз икки энлик ҳам эмас.

Сир эмаски, туркий халқларнинг тарихи асосан СССР даврида ёзилди. Ўша даврда яратилган тарих китобларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, ўз юртини ўзга юртлардан келган босқинчилардан ҳимоя қилган ботирлар, хонлар, адолатли ва оқил ҳакам бийлар, беклар, шунингдек, феодалларга, мустамлакачиларга қарши кўзғолонларга бошчилик қилган халқ қаҳрамонлари оддий халқнинг қонхўр ва адолатсиз душманлари ҳисобланарди. Ўз халқининг ўтмишини ҳаққоний тадқиқ этган кўплаб тарихчилар эллигинчи йилларгача аёвсиз репрессияга учрадилар, таъқиб остига олиндилар, қамоқхоналарга ташландилар, сургун қилиндилар ва кўплари ҳалок бўлдилар. Биз ўз тарихини билмайдиган халқ нима бўлишини яхши биламиз. Биз ўзининг ота-бобосини танимасдан вояга етган одамлар нима бўлишини яхши биламиз. Бундай сиёсатнинг моҳияти бизга кундай равшан.

Шохонов. Ўша йиллари таниқли қозоқ шоири Тойир Жароқовнинг битта ҳазил гапи жуда машҳур бўлиб кетганди. Агар гап тарихий мавзуга бориб тақалса ёки халқ ўтмиши билан

боғлиқ бўлган қандайдир муаммо кўтарилиб қолса, у дарҳол: «Мен аҳмоқ эмасман, Октябрь инқилобидан олдинги тарихга бурнимни тикмайман», дерди. Қадимий тарихни рўй-рост ёритган ватандош олимлар тақдири нима бўлганини ўз кўзи билан кўрган шоирнинг заҳарли ҳазили остида аччиқ ҳақиқат бор.

Чике, китобимизнинг бошқа бўлимларида ўзимиз шахсан бошимиздан кечирган, гувоҳ бўлган воқеалар тўғрисида гаплашдик; ички сирларимизни ўртоқлашдик, айрим муаммоларга шахсий фикр-мулоҳазаларимизни баён этдик. Тарих деб аталмиш мураккаб масала эса кишидан жуда катта тайёргарликни, ҳалолликни талаб қилади. Бу ўринда биз магнитофон тасмасига ёзилган ўз мушоҳадаларимизни, ўй-фикрларимизни осонгина қоғозга кўчириб қўя олмаймиз. Айтилган гапларни теран таҳлил қилишга тўғри келади. Бу ишда биз ҳар хил китоблардан, қўлёзма манбалардан, хорижий мамлакатларнинг архивларида ётган манбалардан, шажаралардан, тарихий йилномалардан фойдаланишимиз зарур. Муайян бир тарихий давр ёки воқеа ҳақида гап кетса, кундалик дафтаримиздаги ёзувлар, қораламалар тарихий манбаларга таққослаб кўрилиши лозим бўлади. Тадқиқотчилар каби чинакамига тер тўкиш керак. Китобимизнинг ушбу бўлими ана шу жиҳатлари билан хийла мураккаб.

Тарихий тадқиқот билан машғул бўлган айрим олимлар қадимий меросимизни тирноқлаб тўплайдилар-у, лекин меъёрни билмайдилар: улар ўзларига маъқул келиб қолган баъзи воқеалар аҳамиятини осмон қадар улуғлаб, ўзларига маъқул келмаган воқеаларни ер билан яксон этиб юборадилар. Афсуски, мана шундай енгил-елпи тарихий асарлар кўпайиб кетди. Боз устига, худди ёмғирдан сўнг бодроқдай кўпириб чиққан кўзиқоринлар каби бир-бирини қайтардилар ёки бир-биридан ўғирланган маълумотлар, яъни кўчирмачилик ҳоллари ниҳоятда оммавий тус олди. Бошқа тоифадаги олимлар бўлса, халқ бошига мислсиз мусибат келтирган ва бегуноҳ одамларнинг қонини оқизган тарихий шахсларни халқ ҳимоячилари ва қаҳрамонлар мақомига кўтармоқдалар. Масалан, Сибир хонлигини яксон қилган ва Фарбий Сибирни талон-тарож қилиб, қонга ботирган Ермак ва унинг каллакесарлари нима учун шу пайтгача буюк жасорат кўрсатган қаҳрамонлар сифатида талқин этилаётир? Чингизхоннинг қонли юришлари ҳам асоссиз равишда кўкларга кўтариляпти: гўё ҳозир бизга дўст бўлган мўғил халқини ранжитиб қўймаслик, уларнинг номига гард қўндирмаслик учун шундай қилинаётган эмиш! Гап йўқ, балки улар ўз даврида ўзларининг тушунчаси бўйича халқ учун, ватан учун нималардир қилган бўлиши мумкин. Эҳтимол, уларнинг хоҳиш-иродасига кўра, улуғвор мақбаралар, саройлар, ибодатхоналар, мачитлар барпо этилгандир. Бироқ, улар гуллаб-яшнаган шаҳарларни хонавайрон қилганлар, сон-саноксиз бегуноҳ инсонларнинг ёстиғини қуритганлар-ку! Уларнинг бундай қилмишини оқлаб бўладими? Бошқачасига айтганда, агар биз ўз халқимизнинг тарихига янгича назар ташлашни истасак, аввало, ҳаққоният тарафдори бўлишимиз керак. Воқеаларни бир томонлама таҳлил этмаслигимиз, тадқиқотларимизда тарафкашлик қилмаслигимиз лозим. Ҳар бир ҳодисага тўғри ёндошиб, унга ватанпарвар нуқтаи назаридан баҳо бермоқ даркор. Албатта, зарурий илмий тайёргарликка ҳам эга бўлмоғимиз шарт.

Агар биз ҳақ йўлдан чекинсак, боболаримиз хотираси олдида гуноҳ қилган бўламиз. Келажак авлод олдидаги гуноҳимиз минг баробар ортиқроқ бўлади.

Айтматов. Мен ҳам худди шундай фикрдаман. Энди биз туркий халқлар тарихи тўғрисида гаплашамиз. Умид қиламанки, бошқа мамлакатларнинг ва халқларнинг бошқа тилларда гаплашадиган фарзандлари бунинг учун биздан ҳафа бўлмайдилар. Ишонаманки, улар ҳам биз каби ўйлайдилар. Афсуски, кўчманчи бўлган туркий халқларнинг тарихи доимо қоғозга ёки бошқа манбаларга ёзиб қолдирилмасди. Бор тарихимиз ҳам ўрта асрларда бўлиб ўтган даҳшатли урушларда от туёқлари остида қолиб янчилди, ёнғинларда куйиб кул бўлди, ўчиб кетди, йўқолди. Туркийлар билан қўшни бўлган айрим халқларнинг ёдгорликларида, тадқиқотларида ва тошбитикларда баъзи бир маълумотлар сақланиб қолган. Бироқ, ўша маълумотлар ҳам узук-юлуқ, давомийлиги бузилган, баъзан туркий халқлар ҳаёти нотўғри

ёритилган. Шунинг учун агар биз маълум даражада қандайдир давомийликка, қонуниятларга амал қилган ҳолда қозоқ ва қирғиз халқларининг тарихини солномага жойлашга эриша олсак, ҳар хил тилларда ва ҳар хил манбаларда, ҳар хил асрларда ва ҳар хил ҳодисалар муносабати билан қайд этилган маълумотларни бир ипга тизиб бера олсак ўқувчиларга жуда катта хизмат кўрсатган бўламиз. Ўйлайманки, бу ишга бел боғлаганимиз учун бизни бошқа мамлакатларда яшайдиган дўстларимиз, ҳамкасбларимиз «фақат ўзларининг ички ишлари билан шуғулланишяпти» деб, ўзгаларнинг тарихий меросига эътибор беришмаяпти деб койишмаса керак.

Ахир, биз айирмачилик қилмоқчи эмасмиз, аксинча, йўқотганларимизни тўпламоқчимиз, вақт ўтиши билан ноаниқ бўлиб қолган нарсаларни аниқлаштирмоқчимиз, хотирада хиралашиб қолган нарсаларни тикламоқчимиз. Ота ўз фарзандларининг саъй-ҳаракатлари учун жавобгар бўлгани каби ҳар бир халқ ҳам ўз тарихининг олдида жавобгардир», деган эди буюк бобомиз Абу Носир ал-Форобий.

Қадимшунос олимларнинг, инсоният Африкадан Ер юзасига тарқалган, деган эътирофи қанчалик тўғри эканини билмайман. Бу ҳақда ҳукм чиқармоқчи эмасман. Лекин биламизки, Ер юзидаги беш миллиард нафардан ортиқ аҳоли юзлаб миллат ва элатларга бўлинадилар. Жуда узоқ давом этган инсоният эволюцияси учта йирик босқичга тақсимланади: қадимий тарих, ўрта асрлар тарихи, янги тарих (кейинги асрлар тарихи). Мана шу нисбий тақсимот муқаддимасида инсоният авлодининг икки миллион йилдан кўпроқ давом этган мураккаб тарихи бор.

Қадимги даврларда яшаган боболаримизнинг ҳаёти табиат билан чамбарчас боғлиқ бўлган: улар табиат билан баробар ривожланадилар, бирга яшайдилар, бир-бирига тобе бўладилар. Дунёни тўфон босгунчами ёки тўфондан кейинми, ер юзасини буюк музлик қоплагандами ёки навбатдаги музлик давридами, балки ундан сал кейинроқми, ишқилиб, инсоният тўрт ирққа бўлинади: оқ танлилар, қора танлилар, сариқ танлилар, қизил танлилар. Ирқий бўлинишнинг ўзи жуда катта жумбоқ бўлса, инсоннинг пайдо бўлиши ҳам охиригача ечилмаган жумбоқ бўлиб турибди.

Ер юзасидаги инсоният ирқлари фақат кейинги ўн-ўн икки минг йил орасида фаол, самарали ривожланади. Шу даврдан ер юзасида ҳаёт учун қулай шарт-шароитлар вужудга келади.

Ҳар бир халқ ўзининг «болалик» даврини — шаклланиш, вояга етиш даврини бошидан кечирган. Олмонлар ва инглизлар, испанлар ва французлар, японлар ва корейслар, форслар ва араблар, ҳиндлар ва хитойлар — ҳар бир миллат тинчлик ва тараққиёт ғамини еганлар, билимларини кенгайтириб, чуқурлаштириб борганлар. Шунингдек, Марказий Осиё ҳудудларида яшайдиган қабилалар ҳам юксак тараққиёт босқичига кўтариладилар. Ҳозир бу ерда истиқомат қиладиган қайси халқ биринчи бўлиб ўз шаҳарларини, қўрғонларини барпо этганини, ким илм-фанни ривожлантирганини, ким санъатни юксакликка кўтарганини, ким ёзувни билганини, ким отининг думини тугиб, олис жаҳонгирлик сафарларига отланганини аниқ айтиб бўлмайди.

Ҳозир Қозоғистондаги қадимий харобалардан қурол-яроқ, кундалик турмуш буюмлари ёки санъат асарларининг намуналари топилиб қолса, бу нарсалар қадим замонларда шу ерда яшаган боболаримизга тегишли бўлган деб айтиш қийин. Узил-кезил шундай фикрда туриб олинса, хато бўлади. Ахир, мана шу бепоён кенгликларда эрамиздан аввалги VIII—III асрларда қанча-қанча қабилалар истиқомат қилмаган дейсиз! Уларнинг кўпчилигини биламиз. Биз билмаган яна неча-неча қабилалар бу ерда ўчоққа олов ёқиб, фарзандларини парвариш қилганлар. Масалан, ҳозирги финларнинг қадимий аجدодлари қозоқ тупроғида яшаганлар. Ёки бўлмасам, қадимий Рим қўрғонларидан бирида қазилма чоғида топилган ўзига хос саҳройи нақшлар билан безатилган қалпоқ нимани англатади? Ўша қалпоқ Атилла қўшинида хизмат қилган, тер ва қонга ботган ёвқур хун жангчисига тегишли эмасмикан? Қани, бундай эмас деб ким айта олади?

Шубҳасиз, қадимий дунё тарихини кўплаб халқлар биргалиқда яратганлар. Инсоният тараққиётида ўчмас из қолдирган ўша халқларнинг авлодлари ҳозир Ер юзига сочилиб кетганлар.

Шохонов. Эҳтимол, одамзот энди эмаклар юришни бас қилиб, ўзини онгли мавжудот сифатида ҳис эта бошлаган ва илк ибтидоий жамоа тузум куртаклари ниш ураётган кезларда инсоният ягона бўлган эсада ажаб эмас. Вақт ўтиши билан инсоният парчаланиб кетади: ҳаёт учун яроқли бўлган янги ўлкалар ўзлаштирилади; сайёра миқёсида рўй берган фалокатлар, тарихий ҳодисалар натижасида халқлар тобора бир-биридан узоқлашиб, тараққиёт бобида бир-бирини ортда қолдириб бораверади. Йўқса, тубжой америкаликлар билан африкаликлар ўртасидаги яққол фарқни қандай изоҳлаш мумкин? Бўлмасам, бир-бирига деярли қўшни бўлган японлар билан ҳиндлар ўртасидаги ер билан осмонча тафовутни қандай тушунмоқ лозим? Лекин, бу дегани бир халқ маданият жиҳатидан, сон жиҳатидан бошқа халқдан устун қилиб яратилган деган маънони англамайди.

Америка кашф этилишидан илгари ҳиндулар ўзларининг миллий маданиятларини авайлаб-асраганлар, санъат ва ҳунармандчиликни ўзига хос йўсинда ривожлантирганлар. Афсуски, кейинги уч юз йил мобайнида улар кўп нарсадан маҳрум бўлдилар, фақат тутқунгоҳда керак бўладиган кундалик эҳтиёжларини сақлаб қолдилар, холос.

Айтматов. Буларнинг ҳаммасининг бош сабаби — мустамлакачилик сиёсатидир. Дунёдаги кўпчилик олимлар: «Африка, Осиё халқларининг ёки Австралиядаги тубжой аҳолининг Европа халқларига нисбатан қоқлиги, иқтисодий, сиёсий, маданий жиҳатдан унчалик ривожланмаганлиги асосан ўша халқларнинг турмуш кечириш шарт-шароити билан боғлиқдир. Улар ишлаб чиқаришга мослашмаган, ақлий даражаси маҳдуд бўлиб қолган, қобилият жиҳатдан ҳам европаликлардан хийла орқада», деб айтадилар. Афсуски, бундай назария ҳамон ҳукмрон мавқега эга бўлиб турибди. Аслида, бундай кўнгилсиз ҳодисанинг бош сабабчиси — боя айтганимдек, мустамлакачилик сиёсатидир. Бу халқларга нисбатан асрлар давомида ўтказиб келинган зулм натижасида бутун-бутун халқлар тараққиётдан орқада қолиб кетдилар. Мусибатнинг бош айбдори — сиёсат. Кўпгина европаликлар оддий шу ҳақиқатни тан олишни истамайдилар. Мустамлакачилик назарияси ҳаётга тадбиқ этилди, бир қатор мамлакатларда эса расмий сиёсат даражасига кўтарилди. Мустамлакачилик зулмининг кучайиб, кенгайиб боришига қарама-қарши туражак восита сифатида миллий озодлик ҳаракатлари, қонли тўқнашувлар авж олиб кетди.

Агар қулай шарт-шароитлар туғилса ва иқтисодий имкониятлар етарли бўлса, айрим ривожланаётган давлатлар бир неча йил ичида юксак тараққиётга эришган мамлакатларни бемалол ҳар томонлама қувиб ўтиши мумкин. Яқиндагина кўпчилик Европа мамлакатлари маданият ва турмуш тарзи соҳасида Осиё мамлакатларидан хийла орқада эдилар. Фақат кейинги 400 йил мобайнида Европа илғорлар сафига қўшилиб олди, холос.

Одатда, унчалик ривожланмаган мамлакатлар деб юритиладиган (Жанубий Корея, Тайвань, Сингапур каби) давлатлар ҳозир жаҳон иқтисодиётида, жаҳон бозорида муҳим ўринларни ишғол қилдилар. Улар тараққиёт суръати бўйича дунёдаги етакчи давлатлар сафида турадилар.

Шохонов. Ҳа-а, биз истаган озодлик билан амалдаги тобелик ўртасида ҳали жуда катта тафовут бор. Кўпгина халқлар озоддикни қўлга киритган бўлсалар-да, аммо ҳақиқий озодлик ҳам, том маънодаги мустақиллик ҳам олдинда турибди. Амалда бўлаётган баъзи бир ишлар ҳам уларнинг қарамлигидан, қуллик асоратидан халос бўлмаганидан дарак беради. Инсон озод бўлмаган жойда унинг жони оғрийди, азобланади. Мустамлакачилик сиёсатининг асорати, жисмоний ва руҳий қарамлик миллий маданиятга, урф-одатларга, омманинг дунёқарашига, ақл-идроққа, миллий қадриятларга, миллатнинг ҳар бир вакилига салбий таъсир ўтказди. Шу боисдан кўпчилик ўз тарихини, этнографиясини билмайди ёки назарига илмайди. Ўтган асрда рус дворянлари ва зодагонлари ўзларининг она тилларига ёт назар билан қарардилар: бу

тилда камбағаллар, қора халқ, қуллар гаплашади деб пастга урадилар; ўзлари эса фақат француз тилида сўзлашар эдилар. Қуллар руҳиятини ёрқин акс эттирадиган бундан ортиқ мисол бўлмаса керак! Ахир, ўзимиз ҳам кечагина чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини бизга олиймақом маданият ва маърифат келтирди, Ўрта Осиё халқларини саводсизликдан, ёввойиликдан қутқарди деб кўкларга кўтармасмидик?!

Умуман, инсоният тарихида ўтган асрлардан буён чувалашиб келаётган, кўпинча табиий офат даражасига етадиган салбий мисоллар истаганча топилади. Тили, дини, иймон-эътиқоди бир бўлган, қозон-товоғи бир бўлган халқлар бир-бирига зўровонлик қиладилар, бошқа миллат вакиллари камситадилар, жоҳиллик туфайли бир-бирини «келгинди!» дейдилар.

Ирқчилик назариясининг энг оғир мероси — бу тарих ҳақиқатини бузиб кўрсатиш, тарихий сохталаштиришдир. Муайян бир халқнинг иқтисодий аҳволини кўтариш, яхшилаш учун ўша халқ асоссиз равишда улуғланади, кўкларга кўтарилади. Айни замонда руҳан ва жисман қардош бўлмаган бошқа халқ онгли равишда ерга урилади, тарих саҳнасидан суриб чиқарилади. Сўнги тарихий даврнинг — сохта тарих яратиш даврининг асосий тамойиллари ана шулардан иборат.

Ҳозир биз империянинг зулм-залолатидан халос бўлдиқ дейишимиз мумкин. Бироқ, бунгача қанча авлод хўрланди, руҳан қашшоқлашди, тубанлашди.

Айтматов. «Ҳукмдорлик тарихи. Фарбий ўлкаларнинг шажараси» номли китобда Ўрта Осиёда истиқомат қилган сак қабилалари тўғрида гап кетади. Улар ниҳоятда жасур, ёвқур халқ бўлади. Душманга шафқатсиз, дўстга меҳрибон бўлади. Кейин мана бундай таъриф берилади: «Улар душманнинг бош чаноғидан ичимлик қуйиладиган коса ясайдилар, шу коса билан май ичадилар. Душман терисидан тасма ясаб тақиб юрадилар...» Бундай одат бизнинг замондошларимизга ёқмаслиги мумкин, лекин ўтган асрлардаги кўпчилик қадимий халқлар шундай урф-одатларга амал қилганлар. Ўйлайманки, агар ҳозир биз тарихдаги воқеалар қандай бўлса, шундайлигича баён этсак, зукко ўқувчи бунинг учун ровийларни айбдор санамасалар керак. Сакларнинг йўлбошчиси қазо қилса, унга итоат этадиган халқ жуда қаттиқ мотам тутган: ўткир тиғ, қурол билан ўз баданларини тилганлар. Хон қўрғонга дафн этилган. Унга қўшиб хотинлари, чўрилари, отлари, қурол-аслаҳалари, қимматбаҳо буюмлар, тилло ва кумуш тангалар, озиқ-овқат ҳам ерга кўмилган. Одат шунақа эди.

Шохонов. Уруш пайтида бир халқ бошқа бир халққа нисбатан ўтказган зулм-заҳмат тўғрисида гапириб ўтиришдан ҳеч қандай фойда бўлмаса керак. Шундай бўлса-да, бегуноҳ қурбон бўлган одамларнинг руҳи тирикларга тинчлик бермайди, қалбимизни мудом ларзага солаверади. Беихтиёр қозоқ шоири Зиёбек Рустамовнинг битта шеъри ёдга тушади:

*Араблар шунчаки забт этишмади,
қанча бошлар қолди туёқ остида.
Унутсин деб халқ ўз кечмишин,
тошлардан ўчирди хотираларни.
Ва ёздилар қадим миҳхат ўрнига
илон изи бегона шикаста хатлар...*

Менинг назаримда, ниҳоятда ибратли бўлган мисраларни мудом эсда тутмоқ жоиз.

Айтматов. Боз устига, бу шеърда қадимий туркларнинг битиктошлари эслатиляпти: номнишонсиз йўқотиб юборилган ҳар бир битиктошда бизнинг хотирамиздан четда қолган бутун бошли бир давр яширин бўлиши мумкин. Вақт қадимий хунларнинг ёзувидан аёвсиз қасос олади. Хитой солномаларида айтилишича, қадимий туркларнинг маданияти ва тили хунларнинг маданияти билан тилидан тарқалган экан. Жамики турк халқларининг тимсоли (тотем) битта — БҰРИ. Шу боис ўтмишда жанговар байроққа бўри тасвири туширилган, тут бошига эса бўрининг бош суяги илиб қўйилган. Агар қадимий афсонани эслайдиган бўлсак, туркларнинг хоқони ҳам

она бўридан туғилади, бўрининг фарзанди ҳисобланади. Қонли жанглардан бирида хунларнинг ҳаммаси битта қолмасдан қирилиб битади; фақат йўлбошчи ва унинг ўғлони, энг кенжа фарзанди тирик қоладилар. Устига-устак, душман қабиланинг жангчилари болакайнинг оёқ-қўлларини кесиб ташлайдилар. Кейин мажруҳ болани ботқоқликка итқитиб юборадилар. Она бўри ўша болакайни топиб олади; уни очликдан, муқаррар ўлимдан асраб қолади. Сўнгра улар эр-хотин бўладилар. Улардан ўн нафар ўғлон дунёга келади. Энг кенжа фарзанднинг исми «Ашина» эди. У қадимий турк қоғонлари сулоласининг бош бўғини ҳисобланади. Бўрилар бошқа фарзандларини Қипчоқ, Қирғиз, Татар деб, туркий халқларга мансуб элатларнинг номлари билан атайди.

Мен кўпгина халқларнинг афсоналарини, эртакларини эслайман: уларнинг аксариятида бўри инсонга ёрдам беради ёки бош бўғин ота-оналаридан бири бўлади. Масалан, саккизта эмчаги бор машҳур антик она бўри абадий шаҳар бўлмишнинг асосчиларини Рим-Ромул-Ремни парвариш қилади.

Қадимий Троя шаҳри вайрон қилиниб, кули кўкка совурилгач, шаҳар ҳимоячиларининг озчилик қисми жонларини сақлаб қоладилар. Улар шошилинич равишда кемаларда соҳилдан узоқлашадилар. Эней исмли дарғанинг тажрибакорлиги туфайли омон-эсон Италия қирғоқларига етиб боришади. Қочоқлар йўлда кўп саргузаштларни бошларидан кечиришади. Орадан ўн йилдан ортиқ вақт ўтгач, Энейнинг авлоди ҳисобланмиш Нумитор янги кўнимгоҳда подшо бўлади. У жуда очик кўнгил, меҳрибон инсон эди. Унинг укаси Амулий исмли ҳасадгўй, ёвуз кимса эди — акаси подшо бўлгани учун куйиб кетади, панд бериш йўлларини қидиради. Ниҳоят, у акасини ўлдириб, тахтни эгаллаб олади. Амулий подшо бўлгач, Нумиторнинг яқин кишиларини қиличдан ўтказиб ташлайди. Хусусан, Ромул ва Рем исмли балоғатга етмаган ўғилларини ҳам ўлдирмоқчи бўлади. Марҳум подшонинг болаларига оталик қиладиган киши янги подшонинг фармонида кўра, норасида йигитчаларни гумдон қилиши керак эди. Лекин уларни ўлдиришга қўли бормайди ва болаларни бўри уясига элтиб ташлайди. Болаларни она бўри вояга етказди, уларни ўз сути билан боқди. Улар вояга етгач, кўплаб жасорат намуналарини намоён этадилар ва охир оқибат, ҳокимиятни эгаллайдилар. Афсонада айтилишича, ўша оға-ини қадимий Рим шаҳрига асос соладилар.

Шохонов. Дарҳақиқат, кўпгина халқларнинг афсоналари, эртаклари, мақол-маталлари бир-бирига ўхшайди. Бу ҳақда махсус гаплашамиз.

Рим ҳақида гап очилиб қолди, бир нарсани алоҳида таъкидламоқ лозимки, дунёдаги бирорта мамлакатнинг антик тарихи қадимий Рим салтанатининг тарихи каби батафсил асосли, ипидан-игнасиғача ўрганилмаган. Римликлар бошқа халқларга нисбатан хийла олдинроқ илм-фанга ошно бўлганлар, ўз тарихини солномаларга қайд этиб борганлар. Бу жиҳатдан таҳсинга лойиқ иш қилганлар.

Қадимий тарих синчиклаб кўздан кечирилса, римликлар V асргача Фарбий Европани батамом забт этганини ва бошқа халқларни ҳам ўз таъсир доирасида, қўрқувда тутиб турганини кузатиш мумкин. Беҳисоб бегуноҳ одамларнинг ўлимига сабаб бўлган босқинчилик урушлари ёввойилик белгиси эмасми? Агар биз қадимий халқларнинг бўйнига «ёввойи варварлар» деган ёрликни осиб қўйсақ, бундан кимга фойда-ю, кимга зарар? Бунинг кераги борми?

Айтматов. Умуман, қайси даврни олиб кўрмайлик, муайян босқичда қудратли бўлган тоифа доим ғолиб келади, оддий халқ эса доим айбдор бўлиб қолаверади. Ахир, забт этилган халқларнинг бойликлари деҳқон ёки боғбонга, чўпон ёки подавонга тегмайди-ку!

Агар қадимий дунёнинг тарихчилари айрим халқларни «ёввойи варварлар» деб атасалар, эҳтимол, бунинг фақат битта сабаби бор — улар ўзларининг тажовузкорлигини оқламоқчи бўладилар. Акс ҳолда, бошқа халқларнинг ҳаётини ташкил этган муқаддас осори атиқаларнинг жаҳонгирлар томонидан йўқотиб юборилишини қандай қилиб оқлаб бўлади?

Шу муносабат билан эрамиздан аввал яшаган буюк Рим шоири Публий Овидий Назоннинг

қуйидаги гаплари ёдимга тушди: «Атрофимда ёвқур кўчманчи сарматлар яшайди. Ёзда Дунайнинг зилол сувлари бизни ҳимоя қилиб туради. Лекин, қиш келиб, дарё устини муз қоплагач, сарматлар кетма-кет ҳужум уюштирадilar, талончилик қиладilar. Улар чапдаст отларига Рим қишлоқларидан мол-мулкимизни шип-шийдам қилиб, мол-қуйларимизни ва асирларни ҳайдаб кетадилар. Ҳатто шаҳар кўчаларидан ҳам баъзан учига захар суртилган сарматларнинг ўқлари виз-виз этиб учиб ўтади».

Бу қайдноманинг қиммати шундаки, унда муҳим тарихий ҳақиқат бор.

Шохонов. 24 яшарлик пайтидаёқ дунёга машҳур бўлган шоирнинг кейинги тақдири ниҳоятда аянчли кечади. Табиатан жиззаки, тўғриси, қизиққон, мурасасиз бўлган Овидий кейинчалик Рим подшосининг ғазабига учрайди ва олис Қора денгиз соҳилларига сургун қилинади.

Тақдир тақозосига кўра, у сарматлар истиқомат қиладиган юртга бориб қолади. У пайтлари сарматлар рим легионларига душман эди. Овидий саҳройи халқнинг тилини, урф-одатларини пухта ўрганади ва улар тўғрисида бир нечта асар ёзади. «Мусибатнома», «Понтадан мактублар» китоблари учун сарматларнинг йўлбошчиси уни энг олий мукофот билан тақдирлайди ва бўйнига гулчамбар тақиб қўяди. Сарматлар орасида қанча яшамасин, улардан қанча меҳр-оқибат кўрмасин, лекин шоирнинг қалби отаюрти томон талпинаверади. Соғинч юрак-бағрини эзиб юборади. Унинг Рим императорига гуноҳларини кечириб, Ватанга қайтиши учун рухсат берилишини сўраб ёзган мактублари сақланиб қолган. Афсуски, шоирнинг илтимослари оқибатсиз қолдирилади: у сарматлар орасида кексайиб, шу ерда вафот этади. Фарбдан хушxabар келтираётган оппоқ тўлқинларни кўриш унга насиб этмайди.

Айтматов. Энди асосий мавзуга қайтайлик. Саклар даврига алоқадор айрим ёдгорликлар, сувратлар, тош-битиклар бизгача етиб келган. Ҳатто шумерлар маданияти, уларнинг адабиёти ва имлоси ҳам бизга бегона эмас.

Мўғилистоннинг Сужи-довон деган жойидан топилган Урхун-Енисой битиктошидаги қуйидаги сўзларга эътибор берайлик: «Мен Ёглахархон отаман. Уйғур юртига келган инсонман. Мен қирғизман. Мен буюк хоқонман. Мен бахтиёр Боботархоннинг Огя буйруқларини бажараман...» Ёки бўлмасам, Талас дарё ёқасидан топилган ёдгорлик-ёзувни ўқиб кўрайлик: «Агар рост гапни айтадиган бўлсак, ўттиз қоравул унинг дўстлари эди. Жуда ёш эдилар. Маймун йилида ўн ёшга тўлдим. Менинг исмим қора Чур. Айритош-Ой ўлкасида: «Унинг исми Чур. Сизнинг ўттиз нафар аскарингиз бор. Улар тинч-тотув ва фаровон ҳаёт кечириш учун биздан айрилдилар. Эрларни улар кузатиб қолдилар. Чун энг кейин уларнинг изидан кетди. Уларнинг хотинлари бева бўлиб қолдилар», деб битиктошга ўйиб ёзилган». Солномага ёки шажарага ўхшайдиган ёдгорликда шундай ёзувлар бор экан.

Тошларга ўйиб ёзилган қадимий ёдгорликлар, афсуски, вақт ўтиши билан ўчиб кетган ёки кўп жойларда йўқотиб юборилган. Бизга ўша маълумотларнинг ўндан бир, балки юздан бир қисми етиб келган, холос. Шунисига ҳам шукр қилишимиз керак.

Шохонов. Култегин ва Тўнюқуқ фаолиятига тегишли қадимий турк ёзувлари ҳам турклар ҳаётининг катта бир бўлаги, уларнинг тарихи, улар бепоён кенгликларда кўчманчи бўлиб юрган даврлар тўғрисида ҳикоя қилади.

Умуман, қонуний савол туғилади, хўш, Тўнюқуқ айнан ўз халқи учун, одамлар учун нималар қилди? Унинг хоҳиш-иродасига кўра отларини эгарлаган ёки кўч-кўронини туяларга ортиб, орқасидан эргашиб юрган одамларга нима каромат кўрсатди?

Айтматов. Мени кечирасан-у, лекин Тўнюқуқнинг исми масаласида шахсий фикр-мулоҳазаларимни билдириб қўймоқчиман. Бирдан фараз қилдим. Назаримда, унинг исми аслида «Тункукук» бўлган. Яъни, «Тун — оқшом, кукук — какку, бойўғли». Демак, «тунда сайрайдиган «бойқуш».

Шохонов. Балки шундайдир. Ҳартугул, чакки эмас. Лекин, олимларнинг эътироф этишича, Тўнюқуқ дегани «билимдон» деган маънони англатади. Ҳозирча бу масалани ўз ҳолида

қолдирамиз.

Тўнюқуқ тахминан, 646 йили туғилган ва милондинг 731 йилида вафот этган. У жамики туркларнинг йўлбошчиси бўлган. У қоғонларнинг (қоғон ҳам хон каби) ўқитувчиси, устози бўлади. Элтериш қоғон, Билги қоғон, Қоғон қоғон, шунингдек, саркарда Култегинлар бевосита Тўнюқуқ томонидан тарбияландилар. Унга ўхшаган халқ ҳимоячиси, ҳозирги замон ибораси билан айтганда, ватанпарвар жуда камдан-кам топилади. У тошбитикка халқ тақдирини, тарихини, ғам-ғуссаларини ва қувончларини ўйдириб ёздирган. «Билга Тўнюқуқ мен ўзим Табғач давлатида тарбияландим. Турк халқи Табғачга қарар эди», деб ёзади ўзининг таржимаи ҳолида. Ўша пайтлари хитойларни табғачлар дердилар. Баъзи бир маълумотларга қараганда, Тўнюқуқнинг ота-боболари Қора Иртиш бўйларида яшаганлар ва қарлуқлар қабиласидан тарқалганлар. Яна тош-битикларда қайд қилинган тарихий маълумотларга мурожаат этамиз: «Мен билга Тўнюқуқ Олтин йишни ошиб келдик. Эртиш дарёсини кечиб келдик. Жангчиларнинг келгани қаҳрамон, деганлар. Душман сезмади. Тангри, умай (қадимий туркларнинг оналик белгисига эга бўлган худоси: изоҳ бизники — тарж.), муқаддас ер-сув — ватан душманни босиб берган кўринади. Нега чекинамиз, кўп деб нега қўрқамиз, ўзимизни оз деб нега қўрқамиз? Қани, устун келайлик, ҳужум қилайлик, дедим. Ҳужум қилдик, тор-мор қилдик. Иккинчи кун келди, ёнғиндай қизиб келди. Тангри мадад бергани учун, кўп деб биз қўрқмадик, жанг қилдик. Тардуш шади аралашди. Тор-мор қилдик. Хоқони, йабғуси, шади ўша ерда ўлдирилди. Элликтача йигит асир олинди ва ўша кечасиёқ ўз халқига қайтариб юборилди. У гапни эшитиб ўн ўқ беглари, халқи, ҳаммаси келди, бош эгди». Бу маълумотлардан равшан бўляптики, турклар табғачларнинг ёлгон сиёсатига ишониб ёвлашган оддий халқ вакилларини ўлдирмайдилар, уларни ўз юртига қайтариб юборадилар. Лекин, фисқ-фасод кўзғайдиган йўлбошчилар қатл этилади.

Айтматов. Жуда катта тарихий аҳамиятга молик бўлган бу ноёб ҳужжатлар неча асрлардан бери тадқиқотчилар нигоҳига мунтазир эди!

«Тангри мададкор бўлсин! Бу турк халқига қуролли душманни ҳам, яловли отлични ҳам яқинлаштирмадим. Элтариш хоқон муваффақият қозонмаса, унга эргашиб ўзим зафар қозонмасам, давлат ҳам, халқ ҳам йўқ бўлиб кетар эди. Муваффақият қозонганимиз учун давлат ҳам давлат бўлди, халқ ҳам халқ бўлди. Ўзим чол бўлдим... Турк Билга хоқон давлатида бу битикни битдим».

Халққа қарата айтилган васиятлар битикдошларда муҳрланиб қолган. Булар туркий халқларнинг унутилган ўтмишидаги ёрқин саҳифалардир.

Шохонов. Баҳодир бобомиз Култегинга бағишланган битиктошни том маънода қаҳрамонлик достони деб аташ мумкин. Турк халқининг тупроғини ёвлардан мардонавор ҳимоя қилган ул мукаррам зот ҳаётлик пайтида «Кўк қилич» лақабини олган эди. Унинг ўлимини эшитиб фақат дўстлари эмас, ҳатто душманлари ҳам жуда қаттиқ мусибат чекадилар. Йўллуғ тегин биродарининг жасоратга тўла ҳаётини бундай тасвирлайди: «Иним Култегин вафот этди. Ўзим алам чекдим. Кўрар кўзим кўрмаётгандек, билар ақлим билмаётгандек даражада эс-ҳушимни йўқотдим. Дунёни Тангри яратган. Инсон боласи борки, ҳаммасини ўладиган қилиб яратган. Шунчалик алам тортдимки, кўзга ёш келганда, кўнгулга йиғи келганда қайта-қайта қайғурдим. Икки шад — кейинги иним ва жиянимнинг, болам ва бекларимнинг, халқимнинг аҳволи ёмон бўлади деб ўйладим. Азага Қитан, Татаби, Удар ўз халқини бошлаб келдилар. Табғач хоқони номидан Исий Ликанг келди. Бир туман ипак, олтин, кумуш келтирди. Тибет хоқони номидан Бўлун келди. Кунботардан Суғд, Барчакар, Буқарақ улус номидан Нанг сангун, Ўғул тархон келдилар. Ўн ўқ ўғлимдан — Тургаш хоқонидан Мақарач тамғачи, Ўғуз Билга тамғачи келдилар. Қирғиз хоқонидан Тардуш Инанчу чўр келди. Бино ясовчи, нақшинкор битиктош ясовчи Табғач хоқонининг чиқани Чанг Сангун келди. Култегин қўй йилида, ўн еттинчи куни ўлди. Тўққизинчи ойнинг йигирма еттисида азасини ўтказдик. Биносини, нақшини, битиктошни Маймун йилида, еттинчи ойнинг йигирма еттисида бутунлай тамомладик. Култегин қирқ етти ёшида вафот этди.

Мунча нақшни Туйгун Элтабар келтирди». Битиктошда мана шундай сўзлар ёзилган.

Айтматов. Култегин битиктоши билан Таласдан топилган қадимий ёзув ўртасида бирталай ўхшашлик бор. Ҳатто баён қилиш усули ҳам бир хил.

Шохонов. Чике, Сиз билан ушбу суҳбатга тайёргарлик куриш жараёнида қадимий, антик даври, ўрта асрлар тарихини синчиклаб кўздан кечириб чиқдим. Ўз олдимга жуда мураккаб вазифаларни қўйдим: туркий тилларда сўзлашадиган ўзбеклар ва уйғурлар, қозоқлар ва қирғизлар, туркманлар ва қорақалпоқлар, татарлар ва бошқирдлар, нўғойлар ва чувашлар, хакаслар ва ёқутлар, озарбойжонлар ва усмонли турклар, қорачойлар ва булғорлар, қўнғиротлар ва қипчоқлар, қарлуқлар ва лақайлар, дўрмонлар ва манғитлар каби халқлар қачон, қайси асрларда ўзларининг мустақил давлатларини ташкил этишиб, бир-бирларидан ажралиб кетганлар? Битта буюк дарахтнинг шох-шаббаларига ўхшаган бу халқлар тарих саҳнасига ҳар хил вақтларда, ҳар хил йўллар билан чиқиб келганлар. Боз устига, номлари ҳам турлича бўлган.

Антик даврда яшаган муаллифларнинг китобларида, қадимий юнонлар қолдирган маълумотларда кўрсатилишича, сакларнинг ўзлари ҳам массагетлар, яксартлар, даёв, даҳов, фаратов, қуморлар, аскагетлар, исседонлар, ассирийлар, аримаслар, сарматлар, ҳазорлар каби элатларга бўлинган экан. Уларнинг яйловлари ҳам, яшаш жойлари ҳам аниқ бўлган.

Айтматов. Дастлаб санаб кўрсатилган туркий халқлар антик даврларда яшаган ва ана шу заминда ҳукмрон бўлган қадимий халқларнинг меросхўрлари бўлганлар. Бу масалада сенинг фикрларингга тўла қўшиламан. Тарихий ҳужжатлар ҳам бояги гапларни бот-бот тасдиқлайди. Хунлар, скифлар, саклар бекорга жаҳон тарихидан муносиб ўрин олмаганлар. Агар қадим замонларда ўтган хонлар, ботирлар жасорати тўғрисида гапира бошласак, гўё ўзимизни ўзимиз мақтаётгандек, бошқаларни эса ерга ураётгандек туюлиши мумкин. Шундай бўлса-да, бир-икки тарихий ҳақиқатни эслатиб ўтсак зарар қилмас. Ҳаммамиз яхши биламизки, эрамиздан аввалги VI асрда сак-массагетларнинг Тўмарис исми қироличаси бўлган. У жасур аёл эди. Тўмарис тўғрисида кўп маълумотлар бор.

Қиролича Тўмарис сак қабилаларини бирлаштириб, марказлашган давлат барпо этади. Ассирия, Мидия каби қўшни мамлакатлар билан яқин алоқа ўрнатадилар. Машҳур Эрон шоҳи Кир II узоқ вақт мобайнида саклар билан дўстона муносабатда бўлади, ҳатто ҳарбий иттифоқ тузади. Кейинчалик ниҳоятда бойиб, кўзига қон тўлган Кир эски дўстлик ҳаққи-ҳурматини унутиб, ҳозирги Марказий Осиё ҳудудига қўшин тортиб келади. Бу ерларда сак-массагетлар истиқомат қилардилар. Қонли тўқнашувлардан сўнг эронийлар қақшатгич мағлубиятга учрайди, Кирнинг ўзи жанг майдонида ўлдирилади. Ўша уруш тафсилотлари ҳақида юнон муаррихи Геродот бундай деб ёзади: «Аёл — массагетларнинг қироличаси Тўмарис жангда эронийлар устидан ғалабага эришгач, Кирнинг бошини кесиб олиб уни қон тўлдирилган мешга тикади ва: «Сен умр бўйи қон ичиб тўймадинг! Мана, энди тўйгунингча ичгин!» дейди. Кейин ўша мешнинг оғзини боғлаб дарёга отиб юборади».

Саклар азал-азалдан боболарининг арвоҳларига сиғинганлар. Бундан ташқари, сайёраларга, Қуёшга, Ойга, юлдузларга ҳам сажда қилганлар. Ўтроқлашиб, деҳқончилик билан машғул бўлган саклар эса Осмон Тангрисига сиғинадилар, уни илоҳийлаштирадilar; уруш худосига ҳам ишонганлар, ерга найза ёки қилични санчиб қўйишиб, унинг устидан қон ёки сут қуйиб суғорганлар. Улар вафот этган подшоларини, жангда ҳалок бўлган жасур аскарларни иззат-икром билан дафн этганлар. Марҳумга қўшиб идиш-товоқларни ҳам дафн этганлар. Нариги дунёда идиш-товоқ керак бўлади деб ишонганлар. Қабр устини баланд тепалик қилиб кўтарганлар ёки қўрғон қурганлар. Атрофга тупроқ тортганлар, тош билан ўраб қўйганлар.

Шохонов. Қ.Ақишев раҳбарлик қилган қадимшунослар гуруҳи Иссиқ қўрғонда қазилма ишларини ўтказган пайтларида у ердан сакларнинг подшоси — «олтин одам» дафн этилган мазорни топдилар. Бу кашфиёт дунё қадимшунослари ўртасида жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. Ўша қабрда 17-18 яшар сак жангчиси бошини ғарбга қаратиб, чалқанча ётган

экан. Унинг бошида 65-70 см. баландликдаги телпак бор бўлиб, хошиясига зар ип билан йиртқич ҳайвонлару тоғлару дарахтларнинг тасвири туширилган эди. Ажойиб бош кийимнинг олд тарафига бир жуфт тилло қаноти бўлган от тимсоли туширилган. Отнинг эчкиники каби шохлари бўлиб, елкасидан тўртта тилло ўқ чиқиб турарди. Марҳумнинг бўйида тилло ҳалқа, ҳалқанинг четларига барснинг бошлари муҳрланган эди. «Олтин одам»нинг эгнида қип-қизил чарм чакмон; чакмонга уч мингга яқин тиллодан қадама безак қадалган. Белида энлик чарм тасма; тасмага ҳам тилло безаклар қадалган. Ўнг тарафида узун темир қилич, сўл тарафида тиллодан безак берилган темир ханжар. Қабрдан ўттиздан ортиқ идиш-товоқ топилади. Улар орасида тубига икки қатор қадимий ёзув битилган кумуш коса ҳам бўлади. Бу битикни «Иссиқ ёзуви» деб номладилар. Олимлар ёзувнинг мағзини чақа олмадилар, лекин унинг бундан 2300-2500 йил муқаддам ўтган сакларнинг ёзуви эканини тасдиқладилар. Қадимий боболаримиз ўз имлосига эга бўлганлар.

Ҳозир ўша «олтин одам» кўплаб тарихий-этнографик кўргазмаларда иштирок этипти; саклар даврининг ёрқин маданий ёдгорлиги сифатида гувоҳлик берапти. Бутун дунё олимлари бу мўъжизани кўриб ҳайратланыптилар. Биз тушунтириб берилмаган ҳақиқатни «олтин одам» эл-улусга тушунтиряпти. У бизнинг қадамимиз етмайдиган олис ўлкаларга сафар қилаётир.

Ҳар бир халқнинг қадимий даврлардан қолган ноёб ёдгорлиги бўлади. Бебаҳо ёдгорлик. Биз бетимсол хазинамизни, афсонавий ўтмишдан дарак бериб турган ёдгорликларимизни хоҳ у оламдаги етти мўъжизадан бири бўладими, хоҳ антик устанинг қўли теккан дағалгина темир игна бўладими, барибир кўз қорачиғидай асрашимиз керак. Фақат шу бугунги кунлар билан ҳам, фақат келажакни кўзлаб ҳам яшаб бўлмайди. Тўғри, бугунги кунимиз ҳам ғамхўрликка муҳтож, лекин ўтмиш кўпроқ ғамхўрлик талаб қилади. Ўтмишни англаш даркор. Ўтмишни ўрганишни, ўтмишга муносабатни юксак даражага кўтармоқ лозим. Қадимий тарихимиздан гувоҳлик берадиган архивлар ҳар бир халқнинг миллий бойлиги, мероси ҳисобланади. Бошқа мамлакатларда тарих қандай сақланаётганини, ҳар бир тарихий икир-чикирга ҳам қанчалик эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлаётганларини кўриб баъзан кишининг хўрлиги келади: биз ўз тарихимизнинг қадрига қачон етамиз?!

Қадимий замонларда эл-элатлар, миллат ва халқлар ўртасидаги фарқни ажратиб бўлмайдиган даврлар ҳам бўлган. «Буюк жўғрофий кашфиётлар даври» бўлмиш ўрта асрларда маданият, санъат, илм-фан тезкорлик билан ривожланди. Ўрта асрлар ҳам, Уйғониш даври ҳам чинакамига «олтин аср» бўлганди. Айнан қадим замонларда ажойиб шаҳарлар бунёд этилди, пул муомалага киритилди, имло пайдо бўлди, оламнинг етти мўъжизаси ҳам ўша пайтларда яратилади. Оламни ҳалокатдан, вайронагарчиликдан сақлаб қоладиган гўзаллик худди ўша пайтларда қудратини кўрсатади.

Ўрта асрларда мамлакатларни, халқларни бошқарган йўлбошчилар қадим замонларда муайян халқнинг инон-ихтиёрига бериб қўйилган ер-мулкни қайта тақсимлашга, чегараларни қайта қуришга киришадилар. Натижада мувозанат бузилади. Асрлар мобайнида аста-секин шаклланган турмуш тарзи, тартиб-қоидалар, мамлакат ҳаёти издан чиқиб кетади. Зил-замбил дубулғаю калта найзалар ўрнини ўқ ва тўп отадиган замбараклар эгаллайди. Янги қурол-аслаҳалар узоқ давом этадиган қонли урушларнинг асосий сабабчиси бўлади.

Айтматов. Гуллаб-яшнаган фаровон замонларда бир-бири билан чегарадош бўлган мамлакатлар уруш йилла-рида ҳам, бошларига оғир мусибат тушган пайтларда ҳам доим бирга бўладилар, бир-бирларига ёрдам берадилар. Масалан, қайси асрни олиб кўрмайлик руслар, украинлар, белоруслар мудом бирга бўлганлар. Худди шунингдек, эрамиздан аввал ҳам, эрамизнинг бошларида ҳам бирга яшаган туркий халқлар тарих саҳифаларида гоҳ Усунлар давлати, гоҳ Давлат қоғооноти, гоҳ Қанглилар қоғооноти, гоҳ Турклар қоғооноти, гоҳ Дашти Қипчоқ давлати, гоҳ Ўғузлар давлати деб аталган бўлса-да, аммо ҳаммаси доимо уруф-аймоқларни бирлаштиришга интилганлар. Сеники-меники деб, сен ўзимизники, сен бегона деб айирмачилик қилмайдилар.

Шохонов. Тўппа-тўғри! Ўрта асрларда қирқдан ортиқ турк уруғлари мавжуд эди. Лекин, фақат татарлар, қорақалпоқлар, ёқутлар, туркманлар, бошқирдлар, уйғурлар, чувашлар, хакаслар, тувалар ўзларининг мухтор давлатларини тузадилар, холос. Бошқалар эса ўзбек, қирғиз, қозоқ халқлари таркибида бўладилар.

Эрон шоҳи Ўғузлар давлатини парчалаб юборгач, кўпсонли халқ яшаш жойига, урф-одатига, қариндош-уруғчилигига қараб тўққиз элатга бўлиниб кетади. Агар улар номма-ном саналса, қизиқ ҳолат вужудга келади. Аффон ўз хонлигини барпо этади. Сакларнинг ўн икки уруғи ўз ҳолича ажраб чиқадилар. Қўнғиротларнинг ўн икки уруғи ҳам, тойшиқлару манғитлару қатағону хитойларнинг (турк уруғининг номи шундай) ҳам ўн икки уруғи бирлашиб ўзича хонлик тузадилар. Қипчоқлар, жадигарлар, қалшамлар эса Сариярқда кўчманчилик билан машғул бўладилар. Қозоқлар, қирғизлар, қурамалар, манғитлар, қорақалпоқлар эса ҳар бири ўз ҳолича юрарди: ҳар бирининг ўз уйи, ўз ўчоғи бор эди. Эдил (Волга) бўйларида, Ёйиқда (Ўрол) кўчманчи бўлиб юрган нўғонийларнинг ўн уруғи бирлашиб, Эдил бўйидаги Сарой шахрини пойтахт тутадилар. Салжўқлар билан уйғурлар ҳам ўзларининг хонлигини бунёдга келтирадилар. Олтойга кетган найманлар эса найманийлар сулоласига асос соладилар. Уларнинг ўзига хос тарихи, ўз давлати бор.

Айтматов. Агар шажарага асосланадиган бўлсак, машҳур Қорахондан Ўғузхон чиқиб келган. Ўғузхон ўғли Тоғинхондан қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, қурамалар, манғитлар тарқалади.

Шохонов. Агар калаванинг учини йўқотмасдан чувалаштиришда давом этсак, юқорида номлари зикр этилган халқларнинг улусларга, хонликларга бўлинганини кўрамиз: Нўғой улуси, Манғит улуси, татар хонлиги, қозоқ хонлиги. Ўзбек улуси эса тўқсон икки уруғдан иборат бўлган.

Масалан, Ўрта Осиёда истиқомат қиладиган ва Ўзбекистон атрофига бирлашган халқнинг кўп асрлик тарихи бор. Бу халқ ўзини ўзбеклар деб атайти; узоқ давом этган машаққатли йўлни босиб ўтгач, юксак тараққиёт чўққисига кўтарилади. Ўрта асрларда Шайбонийлар ўз қароргоҳини ўрнатган юрт кўплаб босқинчиларнинг қонли юришларига гувоҳ бўлган. Бу муборақ юрт ғалаба нашидасини ҳам суради, мағлубият аламини ҳам тартади. Лекин доимо бирликни асраб қолади; бошқа кўпгина халқларнинг уйғонишига, тараққиётига асос яратиб беради. Бу юртнинг ҳар бир қаричи ўзига хос ғаройиб тарихга эга.

Дунёга меҳнаткаш деҳқонлари билан танилган ўзбеклар ниҳоятда қудратли халқ, унинг Алишер Навоий каби даҳо шоирлари, Мирзо Улуғбек каби даҳо олимлари инсоният маданиятига муносиб улуш қўшганлар.

Унга қўшни бўлган қозоқлар ва қирғизлар ўзбекларнинг тарихини, маданиятини, миллий ўзига хослигини ҳурмат қиладилар. Ўзбек халқи махсус Қўлёмалар институти ташкил этиб, қадимий йилномаларни, шажараларни асраб қолди. Узоқни кўзлаган халқ етуклик намунасини кўрсатди. Ўша муассаса биносида жамики туркий халқларнинг қадимий йилномалари, тарихига оид ҳужжатлар, илмий асарлар ва бошқа муҳим манбалар сақланади. Ўтмишга ҳурмат-эътибор, ҳозирги кунларга шукроналик, келажакка кафолот худди шундай бўлиши керак.

Биз суҳбатимиз давомида илгари камдан-кам ҳолларда тилга олинадиган кўплаб азиз зотларнинг номларини тилга олдик. Булар ўз тупроғини, ўз мамлакатини хунлар давридан буён ёвдан ҳимоя қилиб келаётган хонлар, беклар, саркардалардир, маърифатпарварлардир. Уларнинг номларини унутмаслик керак. Агар уларнинг руҳи барҳаёт бўлса, ҳар биримиз ўз имкониятларимиз даражасида халқимиз тарихига нимадир қўшиш учун, боболаримизга, тарихимизга нисбатан шу пайтгача йўл қўйиб келинган адолатсизликка барҳам бериш учун ҳаракат қиладиганимизни кўриб турибдилар.

Бизнинг тарихчи олимларимиз бурунларидан нарини кўрмайдилар. Улар қозоқ халқи 1456 йилда пайдо бўлган деб туриб оладилар, ундан наридаги тарихга назар ташлашни негадир истамайдилар. Гўё қозоқлар ойдан тап этиб тушгандек! Ваҳоланки, қадим замонларда гоҳ бирлашиб, гоҳ маълум сабабларга кўра ажрашиб юрганлар. Муайян уюшмаларга

бирлашганлар, сўнг яна ажрашганлар. Токи иккита буюк салтанат пайдо бўлгунча беқарорлик давом этаверган. Энг ачинарли жойи шундаки, кўпчилик тарихчи олимлар ўтмишга бугунги киши кўзи билан қарайдилар, тарихий воқеаларга бугунги кун нуқтаи назаридан баҳо берадилар. Биз бундай тушунчаю дунёқараш билан узоққа бормаймиз.

Айтматов. Французларнинг эски қомусида қуйидаги жумлаларга дуч келамиз: «Хунлар таркибига, хунлар ўрдасига кўплаб кўчманчи уруғлар, қабилалар киради. Хунларнинг гуллаб-яшнаган, тараққиёт чўққисига эришган даври уларга Аттила йўлбошчилик қилган пайтларга тўғри келади. Ўша пайтларда улар инсоният истиқомат қиладиган дунёнинг ярмини эгаллаган эдилар». Аттила — хунларнинг йўлбошчиси, у эрамизнинг V асрида яшаган. Унинг асил исми Одил ботир Мундзук ўғлидир. Хунларнинг ўрдаси Ҳазор (Каспий) денгизининг шимолий соҳилларида барпо этилади. Ўша замонлари Қозоғистон ва Ўрта Осиёда яшаган уйсунлар, қанглилар, дойлар, аланлар каби кўчманчи қабилалар, уруғлар ҳам ўрда таркибига кирарди. Бу ҳақда А.Н. Бернштам: «Ўрта Осиёдаги хунлар иттифоқи шу ҳудуддаги уруғ-аймоқларни бирлаштиради ва қирғиз-лар, қозоқлар, туркманлар каби элатларнинг миллат бўлиб шаклланишига пухта замин ҳозирлайди. Бу жиҳатдан ўрда жуда муҳим ижобий вазифани адо этади», деб ёзади. Француз тарихчиси О.Тьерри ўзининг ўша давр воқеаларига бағишланган асариде: «Инсоният тарихида Аттиланинг номи Искандар Зулқарнайн, Юлий Цезарь номлари билан бир қаторда туради», деб эътироф этади. Одил ботир ўзининг жасорати ва саркардалик иқтидори билан бутун Европада донг таратади. Ҳаётлик пайтидаёқ у ҳақда кўплаб кўшиқлар, қасидалар яратилади.

Шохонов. Мутлақо тўғри. Афсуски, Қозоғистонда ёзувчи Турсун Журтбоев билан ёш олим Самат Ўтаниёзовнинг тадқиқот-мақолаларидан бошқа Аттила — Одил тўғрисида ёзилган бирорта илмий асарни ўқиганим йўқ. Одил ботирнинг ҳаётига оид маълумотлар, жасоратига доир эътирофлар Рим дипломати Приск Панийский ва қадимги олмон тарихчиси Иордан асарлари орқали бизгача етиб келган. Уларнинг илм-фан учун бебаҳо бўлган маълумотларини А.Н. Бернштам, Л.Н. Гумилёв каби улуғ олимлар махсус тадқиқ қилганлар. Ҳатто Карл Маркс билан Ф.Энгельснинг асарларида ҳам Аттиланинг номи учрайди. К.Маркс: «Аттила ўзининг хунлари билан итальянларга камсуқум фаришта бўлиб кўринишини айрим кишилар жуда яхши тушунадилар», деб ёзади ва Наполеонни Аттила билан таққослайди.

448 йили Приск Хунларнинг Ўрдасига бориб, шахсан Аттила билан учрашади. Хунлар доҳийсининг ташқи қиёфасини шундай тасвирлайди: «Уни кимки кўрган бўлса, дарҳол бу ҳақиқий осиёлик деб атайди. Калласи катта, ўрта бўйли, бақувват. Кўзлари қисикроқ, нигоҳлари ўткир, худди қараётган жойини тешиб юборгудек бўлади. Ишонч билан қадам ташлайди, илдам. Товуши қўнғироқдай, худди кумуш танга жарангига ўхшайди. Овози қулоққа ниҳоятда ёқимли эшитилади».

Айтматов. Франциялик қадимги дунё тадқиқотчилари Хунлар Ўрдасини атрофлича ўрганишгач, ўзларининг холис баҳосини берадилар. Сўнг Аттила ичадиган ичимликка алоҳида тўхталиб, бу ичимликнинг номи «камос» дейдилар. Ахир, бу туркий халқларнинг азалий ичимлиги қимиз-ку!

Шохонов. Бироқ, қимизга тўйиб олган ширакайф Аттила Олтин ёлли отига миниб, сон-саноксиз аскарларини олис Рим салтанати устига бошлаб бормаган бўлса керак! Бундай ҳарбий юриш учун жиддий сабаб бўлиши даркор. Қолаверса, эрамизнинг IV—V асрларида Рим империяси бутун Европани ўз итоатида ушлаб турарди, темир интизом ўрнатган эди.

Аттила ҳокимият тепасига келиб, қудратли давлатга бош бўлгач, дастлаб Рим империяси билан тинч-тотув яшашга ҳаракат қилади, дўстона ҳамкорлик қилишга интилади. Бироқ, римликлар доим жойдан жойга кўчиб юрадиган турк уруғларини, кўчманчи қабилаларни ёмон кўришарди. Улар чегарага яқин келсалар борми, римликларнинг жазаваси тутиб қоларди. Бундан ташқари, турклар чегарага яқин ўлкаларга муқим жойлашиб олишлари ҳам мумкин эди. Яъни, улар римликларга доим хавф солиб туриши ҳам эҳтимолдан холи эмасди. Табиийки,

бундай вазият римликларни қониқтирмасди. Улар хунлар номидан келган элчиларни назар-писанд қилмайдилар, мактубларга муносиб жавоб қайтармайдилар. Қолаверса, хунлар ҳукмдорининг қаҳр-ғазабига учраган қочоқларга бошпана берадилар ва уларни муайян тайёргарликдан ўтказиб, Аттилага қарши махсус қўшин ташкил этадилар. Приск ўн беш аср муқаддам қоғозга туширилган хотираларида бундай деб ёзади: «Биз кўплаб аскарлар томонидан қўриқланаётган йўлбошчининг ўтовига кирдик. Аттила ёғоч ўриндиқда ўтирарди. Биз кирган жойимизда тўхтадик. Максимин подшога яқинлашиб, унга салом берди. У ўз императори томонидан бериб юборилган совға-саломларни топширди. Сўнг: «Император Сизга ва оила аъзоларингизга соғлиқ-саломатлик, узоқ умр тилайди!» деди. Аттила бунга жавобан: «Мен ҳам императорга узоқ умр тилайман!» деди. Шу пайт бизнинг ёнимизда турган Вигилга қараб бирдан қичқириб қолди. Уни виждонсиз, ҳайвон, подшо ўтовига безбетлик билан кириб олиб, миқ этмай турадиган чўчка, деб ҳақорат қилади. Хунлар билан Рим империяси ўртасида тузилган шартномага кура, римликлар қочоқ қулларни қайтариб беришлари керак эди. Акс ҳолда, улар хунлар ҳузурига элчи юбориш ҳуқуқидан маҳрум бўлардилар. «Мана шу қилмишларинг учун мен сенинг терингни шилиб олиб, қушларга ташлашим керак эди. Лекин, дипломатик муносабатларни бузмоқчи эмасман. Римда бизнинг қочоқларимиз тиқилиб ётишибди», деди-да ўз котибига қочоқлар рўйхатини ўқитди».

Айтматов. Бу биринчидан. Иккинчидан эса, Аттила римликлар ҳузурига жўнатган элчини улар сотиб олмақчи бўладилар; ўрдага бориб, подшони ўлдирсанг бир дунё тилло берамиз, деб ваъда қилдилар. Римнинг ўша пайтдаги императори Феодосий II билан епископ Христофи шундай ифлос ишга бош бўладилар.

Икки буюк салтанат битта дунёга сиғмаслигига ишонч ҳосил қилган Аттила ўзининг Олтин ёлли отига миниб, сафарга жўнайди. Дунай, Рейн, Неккаро дарёларининг соҳилларида яшайдиган ва Рим империясининг зулми остида эзилиб ётган халқлар озод қилинади. Улар Аттиланинг қарамоғига ўтадилар. Ҳатто шу даражага борадики, олмонларнинг франк қабиласи Аттиланинг қўл остига ўтиш учун ўз қиролини ўлдиради. Афтидан, қирол ҳокимиятни хунларга топширишни истамайди, шекилли. Туринлар, бургундлар қабиласи ўз ихтиёри билан хунларга бўйсундилар. Илгари ҳеч қачон иттифоқ бўлмаган, доимо бир-бирлари билан урушиб келган халқлар, қироллар Рим империясига қарши курашиш учун хунлар байроғи остида бирлашадилар. Бу ҳолат Аттила оқил саркарда ва узоқни кўрадиган сиёсатчи эканидан гувоҳлик беради.

Шохонов. 451 йилда Аттила Мен шаҳрини забт этади. Орадан бирмунча вақт ўтгач, Париж яқинидаги Каталаун майдонида Рим империяси қўшинларига қарши жанг бўлади. Бу қонли тўқнашувда ҳар икки томондан ҳаммаси бўлиб бир юзу олтмиш беш минг киши ўлади. Приск ўша жангни ўз кўзлари билан кўрган. «Бир ҳафта мобайнида қалин туман бўлиб турди. Атрофдаги бирор нарсани кўриб бўлмасди. Ирмоқлар, жилғалар, жарликлар қонга тўлди, ўзанлардан тўлиб-тошиб қонлар оқди. Осмонда ўлаксахўр қушлар шу қадар купайиб кетдики, уларга қарашнинг ўзи даҳшат эди», деб ёзади у жанг тафсилотлари тўғрисида.

Айтматов. Каталаун жангидан сўнг икки йил ўтгач, Аттила Бургундия қиролининг синглиси бўлмиш гўзал Илдионага уйланмоқчи бўлади. Тўйга тайёргарлик бошланади. Забт этилган бутун дунё ҳам тўй кунини интизорлик билан кутарди. Бироқ, айнан тўй куни хунларнинг йўлбошчиси сирли равишда ҳалок бўлади. Аттила байроғи остида бутун Осиё ва Европани забт этган туркларнинг қирқ уруғи жуда қаттиқ мусибат чекади. Афсуски, тўй куни ўлган даҳонинг жумбоғи ҳозиргача ечилмади.

Қадимдаги тарихий йилномаларда қайд қилинишича, Аттила учта хотинидан етти нафар ўғил кўради. Уларнинг исми Эллак, Денгизак, Ернак, Емназар, Ота, Ёшқолма, Узунтўра. Эдил ва Ёйиқ соҳилларидаги бепоён ўлкаларга Эллак ҳукмдор бўлади. Кейинчалик мана шу ўлкада Турк хоқонлиги барпо этилади. Ундан кейин Ҳазор давлати вужудга келади.

Шохонов. Европа халқлари Аттилани ҳозиргача буюк доҳий ва саркарда сифатида эслаб

юришади. У ҳақда кўплаб афсоналар, эртақлар тўқилган. Шунингдек, бадиий асарлар, шеърлар, дostonлар, тарихий романлар ёзилган. «Олтин ёлли отнинг туёғи тушган жойда майса кўкармайди», деган иборани гўё Аттила айтганмиш. Бу ҳам бир афсона.

Аттила ўн беш аср муқаддам яшаган эди. У ҳам ўз даврининг ва ўз халқининг фарзанди бўлган. Қозоқ халқининг оғзаки ижодида у ҳақда дoston бор. Дostonнинг қуйидаги мисралари диққатга сазовор:

*Жуда қадим-қадим замонда,
У забт этар юртни камонда.
Тўда-тўда ғарблик элатни
қамчин билан ҳайдагани рост.
Турк будуннинг оламга мутлақ
хон бўлишин ўйлагани рост.
Бироқ, ёзуғ — бешафқат ўлим
орамиздан Одил ботирни
олиб кетди. Қутилмади
у-да тақдирдан.*

Ахир, бизнинг тарихчи олимларимиз, адабиётшуносларимиз қадимий тарихимизга доир бўлган мана шу дostonни ўргансалар бўлмайдими?!

Рим забт этилгач, Аттила ўзининг Олтин ёлли отидан эгар-жабдуқни ечиб олади-да: «Энди мен забт этадиган мамлакат қолмади. Ҳеч ким менинг халқимга қарши бош кўтара олмайди. Мен сени озодликка қўйиб юбораман. Азиз дўстим, хоҳлаган томонга қараб югуравер!» дейдию бўшатиб юборади. Афсонада айтилишича, Олтин ёлли от осмонга учиб кетади, Агар афсонага ишонадиган бўлсак, турк халқи Аттилага ўхшаган яна битта фарзанд кўрса ўша от қайтиб келармиш ва ўз соҳибига сидқидилдан хизмат қилармиш.

Айтматов. Мен ўша афсонани сал бошқачароқ талқин қилган бўлардим: бизнинг тарихий онгимизда уйғониш рўй берса, ўша от қайтиб келади. Ҳозирча афсонавий Олтин ёлли отни кутиб яшаймиз. Бироқ, ҳаққоний тарих саҳифаларида Аттила ўзига муносиб ўринни эгаллаши лозим: адабиётларда унинг ҳаёти тўғри ёритилиши керак, халқимиз унинг номини ҳам, қилган ишларини ҳам англасин. Аттила ҳам, Қўрқут ота ҳам бизнинг умумий меросимиз, халқларимизнинг миллий бойлигидир.

Шохонов. Тўғри, Қўрқут ота тўғрисида ҳар бир туркий халқнинг ўзига хос афсонаси бор. Бу борада уйдирмага ҳеч қандай ҳожат йўқ. Қўрқут ота сиймоси, унинг сўзлари, мусиқаси, иборалари, донишмандлиги ҳар биримиз учун азиздир. У ҳақда озарий шоир ўқиган шеърни ўз қулоқларим билан эшитганман:

*Қўрқут ота туғилар дамда
сел-ёмғирдан осмон қорайди.
Ер юзини тўла қум босди,
туғиш пайти қўрқинч ўради,
у туғилгач, кўнгуллар ўсди...*

Халқ оғзида мана шунақа гаплар юрар экан.

— Қўрқут ота Сирдарё соҳилида, Қизил Ўрда вилоятида, қозоқ тупроғида туғилган, — дедим мен ўша шоирга.

— Тўғри айтасан, қардош! «Ўғузнома» бизнинг умумий бадиий меросимиздир, Қўрқут ота эса ҳаммамизнинг бобомиз бўлади, — деди қаламкаш дўстим.

«Ўғуз-қипчоқ замонида яшаган Қўрқут ота Қоракўзнинг ўғли эрди. Унинг онаси Қипчоқнинг

қизи эрди», деб ёзади Абулғозий Баҳодирхон ўзининг асарида. Сўнг шажарасини баён қилади. «Қўрқут туғиладиган кун қаттиқ шамол турди, шариллаб ёмғир ёғди, чақмоқ чақнади, атрофни қоронғулик қоплади, туман тушди», деб қайд қилинади. Бу гувоҳномани академик Алкей Марғилон ҳам тасдиқлайди: «Қўрқутнинг онаси тўлғоқ азобида қийналаётган пайтлари табиатнинг ўзи ҳам азоб чекади. Қоратоғни қоп-қора рутубат қоплайди. Кейинчалик халқ ўша кунни «Қора осмон» деб эслаб юради. Халқ ваҳимага тушиб қолади ва ўша куни дунёга келган гўдакни Қўрқут деб номлайди», деб талқин қилади Марғилон.

«Қўрқут» — қўрқитмоқ деган маънони англатади.

В. М. Жирмунский ўз тадқиқотларида ёзишича, Қўрқут ота беназир созанда ва шоир эди. Унга бас келадигани йўқ эди. Айрим маълумотларда айтиладики, Қўрқут ота Иналхон, Дойилхон, Кўлэрки, Туманхон, Қонликўзлар ҳузурида ўнг қўл вазир, маслаҳатчи лавозимларида ишлаган экан. Ўзи ҳам машҳур сиёсатдон бўлган.

Афсоналарда айтилишича, Қўрқут ота гўё қозоқларнинг миллий чолғу асбоби бўлмиш қўбизни ўз қўллари билан ясаган эмиш. Халқ Қўрқут отага нисбатан берадиган кўплаб куй-қўшиқлар бизгача етиб келган. Хусусан, «Арслонбобо», «Оққув», «Килем жайган», «Аюпбой», «Желмаян», «Елимой», «Тарғил тана» каби куйлар шулар жумласидандир. Бу куйлар айнан қўбиз билан ижро этилади. Бундан ташқари, ўша куйлар асосида айтиладиган бир қатор қўшиқлар ҳам бор.

Айтматов. Қўрқут ота ўзининг тез чопадиган Желмаян лақабли туясига миниб, ўлимдан қутилиб кетмоқчи бўлади. Лекин қаёққа бормасин, гўрковлар ҳозирлаб қўйган ўз мозорига дуч келаверади. «Қаёққа бормаилик, Қўрқут ота мозорига дуч келамиз», деган ибора ўшандан қолган.

Шохонов. Шу муносабат билан қизиқ бир фараз тўғрисида гапириб бермоқчиман. Қадимги замонлар мавзусида тарихчи Қўйшиғар Солғарин тўртта китоб ёзган. «Кўмма» номли роман-эссесида тахмин қиладики, Қўрқут ота билан Тўнюқуқ аслида битта одам бўлган. Улар ҳақда хитой солномаларида ҳам эслатиб ўтилган. Муаллиф ўз тахминини асослаш учун махсус бўлимда далил келтиради. Бундай далил фаразни илгари ҳеч ким олга сурмаганди. Дарҳақиқат, бу икки буюк кўчманчи инсоннинг ҳаёти таққослаб кўрилса, кўп жиҳатдан ўхшашлиги маълум бўлади. Улар хизмат қилган хонларнинг исмлари ҳам бир-бирига ўхшайди. Болаларининг сони ҳам, қилиқлари ҳам, ҳатто хонлар билан қилган мунозараларининг шарт-шароити ҳам уйқаш. Улар ўртасидаги бирдан-бир фарқ шундан иборатки, Қўрқут ота Сирдарё соҳилида, Тўнюқуқ эса Мўғилистонда вафот этадилар. Лекин, илмий нуқтаи назардан бу ҳолни ҳам тушунтириб бериш мумкин. Аслида ҳам Қўрқут ота дафн қилинган бир нечта мазор бор. Ахир, у ҳамма мазорда ётмаган бўлса керак. Бу бўлмағур гап. Хўш, Қўрқут отанинг ҳақиқий қабри қаерда? Дарбанддами? Туркиядами? Ёки Сирдарёдами? Балки, Мўғилистондадир?... Ҳозиргача ҳеч ким бу масала билан жиддий шуғулланган эмас.

IX асрда Сирдарё соҳилида барпо этилган Қўрқут ота мақбараси ниҳоятда маҳобатли, ички қисми нақшланган, гул солинган. Афсуски, ўтган асрда сув тошқини остида қолиб кетади. Улуғ зотнинг хоки маҳаллий аҳоли томонидан бошқа жойга кўчирилиб дафн этилади. 1980 йили олмаоталик меъмор Бек Ибраевнинг лойиҳаси асосида Қўрқут отанинг қабри устига ёдгорлик ўрнатилади. Унда қадимий мусиқа асбоби — қўбиз акс этирилган. Бу ёдгорлик ўша пайтлари Қизил Ўрда вилоятидаги Қармоқши туманининг партия қўмитаси биринчи котиби Ялов Қўширбоевнинг шахсий ташаббуси билан бунёд этилади.

Чике, агар эсингизда бўлса, дўстингиз Абдужамил Нурпеисовнинг уйида меҳмон бўлган пайтимиз биз билан бир дастурхонда қорача, келишган бир йигит ўтирганди. У марҳум оқсоқол Ялов Қўширбоевнинг ўғли Каримбек эди. Ҳозир Қозоғистон Республикасининг Вазирлар маҳкамасида ишляпти.

Қўрқут ота қабрига ўрнатилган ёдгорликнинг ажиб хусусияти бор: шамол бошланса — бас, дарҳол ғамгин қўбиз товуши эшитилаверади. Худди марҳум эсланиб, мотам тутилаётганга

ўхшайди.

Қўрқут отанинг руҳи авлодлари томонидан ёдгорлик шаклида тикланди. Аттила — бизнинг Одил ботир олис Италия тупроғида ҳалок бўлади, Қўрқут ота эса ўзининг она тупроғига дафн этилган. Энди Бойбарс султон тўғрисида гаплашмоқчиман. У ҳам яна бир буюк юртдошимиз. Дамашқдаги Боб-ал-Борий қабристонига дафн этилган.

Қозоғистон совет қомусида у ҳақда бундай дейилади: «У Манғишлоқ ярим оролида яшайдиган Берш уруғидан. Отасининг исми Жамақ эди. Онасининг исми Айек. Мўғиллар босқини пайтида ўн яшар Бойбарс асир олинади ва 800 дирхам эвазига Дамашққа қул қилиб сотиб юборилади».

И. Фильштинский ўзининг Бойбарс тўғрисидаги илмий асарида: «Мўғиллар Қора денгиз соҳилларида кўчманчи турк-қипчоқларни асир олишиб, италиялик савдогарларга сотиб юборардилар. Савдогарлар эса қулларни Миср султонига тортиқ қилардилар. Ёш асирлар мусулмон динига киритилади, янги исм қўйилади, ҳарб илми ўргатилади, сўнг улардан сарой соқчилари тайёрланади», деб ёзади.

Мисрга сотиб юборилган асирлардан бири Бойбарс эди. Ўша пайтлари ислом оламида сунналар билан шиалар ўртасида кураш бошланганди. Охири Мухаммад пайғамбарнинг куёви Ғоли Ористон ғолиб келади. У айрим кишиларнинг хиёнат қилишидан хавфсираб бошқа миллатга мансуб қулларни сотиб олади; уларни ҳарб илмига ўргатади, сўнг соқчи этиб тайинлайди. Ундай аскарлар мамлюклар деб аталарди. Бу дегани давлат хизматидаги қоравул ёки жангчи деган маънони англатади. Ёшлик чоғи қулликка тушиб қолган йигит ҳам ўша жангчилар сафига қўшилади.

Айтматов. Бойбарснинг котиби Муҳийиддин ибн Абу аз-Зокир ўзининг «Султон Бойбарснинг ҳаётномаси» номли китобида: «У ниҳоятда доно давлат раҳбари эди. Тўғри, унғача ҳам, ундан кейин ҳам юз йилдан ортиқроқ давом этган кўзғолон бўлади. Лекин, Бойбарс ҳукмдорлик қилган даврда Миср ва Сурияда тартиб ўрнатади. Шахсан унинг ўзи деҳқончиликка, савдо-сотиқ эркинлигига алоҳида эътибор бергани туфайли халқнинг аҳволи тубдан яхшиланди. У ҳарбий соҳада ҳам буюк зафар қозонади. «Улуғ салиб юриши»ни Бойбарс тўхтатиб қолади, хочпарастларни яксон қилиб ташлайди. У мўғиллар босқинини даф этди. Мисрни босқиндан асраб қолди. Лекин, мўғиллар Боғдодни хонавайрон қилдилар. Бойбарс эса уларнинг қўшинини тор-мор этиб, ҳайдаб юборди», деб ёзади. Муҳийиддин 1223—1292 йилларда яшаган.

Ўн яшарлик пайтида қул бўлиб қолган бола илгари араблар тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмаса-да, аммо арабларнинг қудратли давлатларидан бирига ҳукмдор бўлади. Қандай қилиб бунга эришади? Жумбоқ мана шу ерда. Асосий масала шунда!

Шохонов. Ҳукмдор бўлгандан кейин ҳам Бойбарс араб тилини билмасди. Қозоғистон совет қомусида яна бундай дейилади: «Бойбарс умрининг охиригача ўзининг она тилида гапиради. Мисрлик араблар билан ҳам ёки элчи сифатида бошқа мамлакатлардан келган араблар билан ҳам таржимон орқали гаплашарди».

Франция қироли қўшинига қарши бўлган жангда Бойбарс илк бор жасорат кўрсатади. У қора танли жангчилар сафини ёриб чиқиб олга ташланадию ғалабани таъминлайди. Кейин у қоравулбоши бўлади. Саройда ҳам, шаҳарда ҳам қаттиқ тартиб-интизом ўрнатади. Барча ўғрилар, товламачилар ҳибсга олинади; ҳатто ҳукмдорнинг ишончини қозониб олган Хуан исмли жосус фош қилинади. Сарой ичидаги фитналардан омон-эсон ўтиб, бош қўмондон этиб тайинланади. У қулликдан озод қилинган, қипчоқ уруғидан бўлган Тожбахт исмли қизга ўйланади. Шу хотини Саид ва Аҳмад исмли эгизак ўғил туғиб беради.

Тахтга ўтиргач, Бойбарс ўзининг шахсий муҳрини тайёрлатади. Султон сифатида илк бора муҳр босган биринчи мактубини Олтин Ўрда хони Берка номига йўллайди. Бу мактуб ватан соғинчи билан суғорилганди. Умрининг охиригача султон армонда ўтиб кетади. Солномачилар шундай деб ёзиб қолдирганлар.

Айтматов. Бойбарс арабларнинг ҳукмдори бўлган, Кичик Осиёни, Арманистонни,

Барбаристонни ўзига бўйсундиради. Давлатига хавф солиб турган франкларнинг бир нечта қўрғонларини яқсон қилади. Бу йиллар араб халқининг кўтарилиш даври бўлади. У пайтгача араблар душманлари томонидан хийла камситиларди.

Шохонов. Тўғри. Бойбарснинг Беркахонга жўнатган илк мактуби 1261 йили эгасига етиб боради. Кейинчалик мамлуклар султони Олтин Ўрдага Византия орқали ўз элчиларини юборади.

Ҳаёт пайтидаёқ афсонага айланиб кетган Бойбарс ўзининг вазири Қаловун томонидан заҳарланиб ўлдирилади. У тарвуз тилимига заҳар суртиб қўйганди. Бу аянчли ҳодиса 1277 йилда содир бўлади.

Айтматов. Афтидан, бу ёлғончи дунёдаги барча саъй-ҳаракатлар зое кетажагини сўнги дамларида англаб етган Бойбарс ўлими олдидан: «Ўзга юртларда султон бўлгандан кўра, ўз юртингда ултон (нағал) бўлганинг афзал», дейди. Кейинчалик Бойбарснинг сўзлари халқ ўртасида мақолга айланиб кетади.

Шохонов. Чике, кўпчилик ўз вақтида шу йўлни босиб ўтади, Бойбарс тақдирини такрорлайди: душман босқинидан қочиб, ўзга юртларга — Африкага, Арабистонга, Кичик Осиёга, Европага бош олиб кетадилар. Туркий халқларнинг ўша ўғлонлари гоҳ қипчоқлар, гоҳ мамлуклар деб аталади. Миср султонининг шахсий соқчилари бўлган мамлуклар 1250 йилда қўзғолон кўтарадилар ва Ўрта Осиёдан борган Убоқни Миср тахтига ўтказиб қўядилар.

Айтматов. Мамлуклар Мисрни узоқ вақт бошқарадилар. Уларнинг сулоласи фақат XIX асрнинг бошларида Мисрга Наполеон бостириб киргандан сўнг барбод этилади. Бойликка, ҳашамга берилиб кетган мамлук бийлари душманга қаршилик кўрсатишга ожизлик қиладилар — Наполеон Мисрни ишғол этади. Император Мурод бийни номига султон қилиб тайинлайди-ю, лекин Мисрнинг ҳақиқий ҳукмдори генерал Клебер бўлиб қолади.

Бир-бирини жинидан баттар ёмон кўрадиган мамлукар султони билан француз генерали охир оқибат бир-бирини маҳв этиб юборадилар. Наполеон эса мамлукларнинг ҳарбий қобилиятига, жасоратига қойил қолади ва улардан иборат махсус гвардия тузади. Бу гвардия императорни қўриқлаб юради. Шундай қилиб, Наполеон қўшинида мамлук чавандозларининг эскадрони пайдо бўлади.

Шохонов. Илк бора чоп этилган вақтида жуда катта шов-шувларга сабабчи булган «Аз и Я» номли китобида буюк шоир Ўлжас Сулаймонов қизиқ бир воқеани шундай баён қилади: «Энг охирида улар қанчалик азоб тортганини ҳам, корсикаликнинг тилло бургут остидаги сўнги дамларини ўзим кўрганман.

Москва яқинидаги олмазорга қайтиб бораётгандим. Сетун тепаликларида жойлашган Кунцево билан Филининг чанг кўчаларидан ўтиб борардим. Сетун кентининг зерикарли кунларидан бирида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа содир бўлди. Бир замонлар Наполеон Москвага ўтган йўлдан сал нарида ер кавлаётган ишчилар қорайиб кетган учта тобут топиб оладилар-да нишабликка териб қўядилар. Вақт ўтиши билан қорайиб, чирий бошлаган тобутларнинг қопқоқларини очадилар: Сетун аҳли худди милтиқ қувуридек тик ётган яп-янги мундирли марҳумларни кўрадилар.

Қуп-қуруқ қум марҳумлар танасини жуда яхши сақлаганди, уларнинг оғизларидан оппоқ тишлари кўриниб турарди. Марҳум гвардиячиларнинг товонлари бир-бирларидан хиёл ажратилиб, бош бармоқлари бир-бирига тегиб турарди. Худди сафда кетаётган одамларнинг оёқларига ўхшарди. Суворийларнинг этиклари остидаги тепки сал букиб қўйилган. Чамаси, тобут қопқоғининг ёпилишига халақит берган кўринади. Афтидан, тўпиққа қадар тушадиган шим учидаги ҳалқа ип ўша тепки остидан ўтказиларди.

Қорайиб кетган қиёфаларда хотиржам кулги аломати муҳрланиб қолганди. Юзга тўкилиб қолган киприклар, қошлар кулгу аломатини хиралаштириб турарди. Марҳумларнинг кўзлари қисик, ёноқлари япалоқроқ эди.

Кийим-кечакларига қараганда, булар мамлуклар отрядининг аскарлари эди. Наполеон

Поклон тепалигига чиқаётган пайтда улар атрофини ўраб юришарди.

Мамлуклар тепалик пойида ўз авлодининг ғаройиб ҳаётига якун ясайдилар. Нариги томонда Москва жойлашган.

Ғир-ғир эсаётган илиқ шамол мундир қолдиқларини худди бултурги япроқлар каби ўйнай бошлади. Ер қазиб юрган ишчилар, учувчилар, ҳайдовчилар тобутлар ёнидан ўтиб кетаётиб, марҳумларни қизиқиб томоша қилишарди. Бу ерда ҳозир бўлган музей ходими диққатимни бошқалардан кура хийла башанг кийинган, бўйчангина битта марҳумга қаратди.

Марҳумнинг қоп-қора бармоғида қипчоқларнинг тамғаси туширилган энлик, кўкимтир узук бор эди. Балки, бу узукни Ўтрор кўчаларидаги дўконларида қовоқларини осилтириб ўтирадиган қадимий усталар ясагандир. Афсуски, ўша шаҳарнинг ўзидан фақат ғишт синиқларию гўзал афсоналар қолган, холос.

Ўлмас халқнинг бу узуги саҳролардан, можор чўлларида, Генуя тоғларидан, Миср эҳромларидан, Венециянинг намчил тошларидан ўтиб, ниҳоят, Сетун кентининг қоп-қора тупроғига кўмилгунча неча-неча бақувват, сариқ бармоқларга тақилган экан?!»

Айтматов. Тоталитаризм даврида ҳам тарихий тадқиқот билан машғул бўлиб, дард-алам билан қалам тебратган ва қадимий боболарининг жасадлари топилганига шахсан гувоҳ бўлган Ўлжасга ҳар қанча офарин айтсак арзийди. Ахир, Бобур, Улуғбек каби буюк тарихий шахслар, ҳукмдорлар тўғрисида ҳам замондошларимизга қизиқарли воқеаларни сўйлаб беришимиз мумкин-ку!

Шоир, тарихчи, файласуф Бобуршоҳ Ҳиндистонда Буюк муғиллар салтанатига асос солади. У илгари Ўш, Андижон вилоятининг ҳоқими бўлган эди. Амир Темур каби Бобур ҳам Афғонистонда, Ҳиндистонда буюк ғалабаларни қўлга киритади. Дарвоқе, у ўн бир яшарлик пайтида отасидан айрилади. Унинг кейинги фаолиятлари ноёб истеъдод соҳиби бўлганидан дарак беради.

Ўрта асрларни тадқиқ этган тарихчилар, ёзувчилар шоҳ Бобурнинг жасорати тўғрисида кўпгина китоблар яратганлар. Шоҳнинг ўзи ёзган «Бобурнома» эса дунёнинг бир нечта тилларига таржима қилинган ва ҳозирги кунимизгача ўзининг тарихий қимматини йўқотган эмас.

Шохонов. Ўш вилоятидаги Сулаймон тоғида ҳозир ҳам Бобур қурдирган уй сақланиб турибди. Ўша ер айнан Бобур бино қилган уй туфайли афсоналардан жой олган. Муборак гўшаларни зиёрат қилиб, илмга, покликка ташна бўлган кишилар ўша уйга албатта борадилар. У ерда қори ширали товушда Қуръони карим оятларини қироат қилади ва ўтган-кетганлар, Бобуршоҳ тўғрисида ажойиб ҳикояларни сўйлаб беради. Бобурийлар авлолилан бўлган Покистоннинг собиқ Бош вазири Беназир Бхутто Қирғизистонга расмий ташриф билан келган чоғида ўша уйни зиёрат қилди; буюк бобоси яшаган юртга, унинг руҳига оятлар ўқиб, фарзандлик бурчини адо этди.

Амир Темурни бутун дунё буюк саркарда сифатида жуда яхши билади. Унинг набираси Улуғбек эса бобосидан фарқли ўлароқ, илм-фанга, маданиятга кўпроқ эътибор беради ва шу жиҳати билан машҳур бўлади. Самарқанд, Бухоро каби ўлмас шаҳарлар таркибида бўлган Мовароуннаҳр салтанатини у ўттиз етти йил бошқаради; мамлакатни қон тўкмасдан кенгайтириб боради. Қўшни мамлакатларда уруш-жанжал бўлиб, халқлар бир-бирининг қонини тўкаётган бир пайтда (замон шунақа эди) Мирзо Улуғбек Самарқандда расадхона барпо этиб, осмондаги юддузлар сирини ўрганади, кўплаб илмий асарлар яратади. Улуғбекнинг улуғлиги ҳам мана шунда.

Айтматов. Улуғбек Хитойдан Византиягача, Эрондан Усмонлилар салтанатигача бўлган мамлакатлардан — бутун дунёдан олимларни ўз бағрига чорлайди, уларга ҳомийлик қилади. Олимлар эса риёзиёт, ҳандаса, табиатшунослик каби аниқ фанлар соҳасидаги билимлари билан ўртоқлашадилар, самарали илмий изланишлар олиб борадилар. Улуғбек, айниқса, санъат ва адабиётга алоҳида ғамхўрлик кўрсатади. У ҳукмдор бўлган даврда маданиятнинг

мана шу соҳалари гуллаб-яшнайти. Фақат биргина «Зижи Кўрагоний» асарининг ўзи унинг номи асрлар давомида авлодлар хотирасида яшаши учун етарли. Афсуски, ўша даврда туркийлар маданияти ва илм-фанининг бошида турган Улуғбек эллик беш ёшида қатл қилинади.

Энди суҳбатимиз муқаддимасида тилга олинган мавзуга қайтамиз. Агар дастлабки юз йилликларда одамлар дунёни таниб, янги уфқлар кашф этиб яшаган бўлсалар, ўрта асрларга келиб улар бир-бирлари билан қақшатгич уруш олиб бордилар — дунёни талашдилар. Кейинги юз йилликларда эса жаҳон аҳолиси ўз тарихига, ўзларининг қадимий ерларига қайтдилар ва ўз чегарасидан чиқмай яшай бошладилар. Ажабланарли жойи шундаки, бир замонлар дунёни зир титратган инглизлар, французлар, испанлар, араблар, мўғиллар, араб халифатининг мусулмон қабилалари, Усмонлилар салтанати юз йиллар мобайнида ўзгалар юртида хўжайинлик қилган бўлсалар-да, бошқа халқларнинг мустамлакачилик зулми остида сақлаб келган бўлсалар-да, аммо охир-оқибат ўзларининг азалий ватанларига қайтишга мажбур бўладилар. Шу билан дунёни қайта тақсимлаш даври поёнига етади. Гўё ҳаётнинг ўзи ўша сабоқлардан кейин яна бир бора тасдиқлайдики, қайсидир мамлакатни бутунлай забт этиб бўлмайди. Бу йўлда қанча қон тўқилмасин, қанча уруш олиб борилмасин барибир мустамлакачиликнинг охири вой бўлади.

Бироқ, дунёда боя гапларнинг тескарисини тасдиқлайдиган мисоллар ҳам бор. Масалан, Колумб Американи кашф этган пайтда у ерларда ўн икки миллион нафар ҳиндулар истиқомат қиларди. Ҳозир эса тубжой аҳоли батамом йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Қозоқлар билан қирғизлар кейинги юз йилликда, ҳатто кейинги ўн йилликларда жуда кўп мусибатларни бошидан кечирдилар. Аммо, Жунгария давлатининг бошига тушган кулфат янада аянчлидир: улар Россия билан Хитойга чегарадош бўлгани боис доимо қўшнилари билан уруш олиб боришга мажбур бўлиб, кейинги икки юз йил ичида ер юзасидан бутунлай йўқолиб кетишига озгина қолди. Бу ўринда ўйлаб кўрса, мушоҳада юритилса арзийдиган катта гаплар бор. Чунки, бундай воқеалар замирида қандайдир буюк сир бор ёки ҳали ҳеч ким охирига етмаган жиддий сабаб бор. Ҳиндулар тўғрисида гапирадиган бўлсак, улар ягона халқ сифатида бирлаша олмагани, қабилаларга бўлиниб, тарқоқлашиб кетгани туфайли мусибатга учрайдилар. Улар ички ихтилофни бартараф этишга ожизлик қилдилар ва босқинчиларнинг шафқатсиз зарбаларига дучор бўладилар. Майда-чуйда дохийчаларнинг дунёқараши яроқсиз бўлиб қолади, боз устига, ниҳоятда жиззакилик қилишиб, бор ҳақиқатни тан олишни асло истамайдилар: ҳамма билан фақат қурол воситасида «гаплашмоқчи» бўладилар. Натижада ҳиндулар қақшатгич мағлубиятга учрайдилар.

Шохонов. Биз туркий халқлар тарихининг диққатга сазовор ўринлари тўғрисида мулоҳаза юритдик. Шунингдек, уларнинг келиб чиқишига доир айрим масалаларга ойдинлик киритишга уриниб кўрдик.

Энди бевосита қозоқлар ва қирғизлар тарихи тўғрисидаги масалалар тўғрисида суҳбатлашсак демоқчиман. Бир-бирига қардош бўлган икки халқ ҳақида гаплашайлик. Масалан, И.Бичурин йилномасига кўра, Болосоғундан Белак туғилади, Белакдан Култака қоғоон, Култака қоғоондан Хакас туғилади. Хакасининг икки ўғли бўлади: Алашхон билан Таласхон. Алаш қозоқларни бошқаради, Талас эса қирғизларга бош бўлади.

Айтматов. Кўп жиҳатлари умумий бўлган қозоқлар билан қирғизларнинг тарихи асосан кейинги пайтларда ёзилган. Кўп қисми қоғозга эмас, балки тошга ёзилган. Култегин ва Тўнюкүк тўғрисидаги Урхун-Енисой битиктошлари — бу халқларнинг қадимийлигини кўрсатадиган ёрқин далил ҳисобланади. Афсуски, кўплаб ёзувлар йўқолиб кетган. Бирталай битиктошлар эса тадқиқот ишлари баҳонасида хорижий мамлакатларга олиб чиқиб кетилган. Ҳозир музейларда турибди. Санкт-Петербургда, Англияда, Олмонияда қадимий туркларнинг битиктошлари бор.

Шохонов. Эрмитажга кирган пайтим у ерда Семипалатинск вилоятидан олиб борилган,

шунингдек, Манғишлоқ саҳроларидан олиб кетилган тошларга ўйиб ёзилган балбал ёзувларини кўрганман.

Айтматов. Амир Темурнинг тошга ёзилган каромат сўзлари ҳам Эрмижада сақланмоқда.

Шохонов. Ўтган йиллар давомида ҳар томонларга тарқатиб юборилган меросимизни тўплайдиган, йўқолганларини қидириб топадиган пайт келди. Тарих — бу вақт ва бўлиб ўтган воқеаларнинг узвийлигидир. Тарихнинг эгаси — халқ. Шу боис тарихий воқеаларга ҳозирги кун нуқтаи назаридан баҳо беришимиз, замонавий нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда ҳукм чиқармоғимиз лозим. Айни чоғда ҳар бир ҳодисага ўша давр нуқтаи назаридан қарамоғимиз, ўтган даврлар изидан юрмоғимиз даркор. Шундагина кўзланган мақсадга эришамиз, тарихни тўғри баҳолай оламиз.

Мен айтмоқчи бўлган биринчи гапим шуки, «қирғизлар билан қозоқлар қондош бўлиб кетганлар». Бу иборани ҳамма билади. Бу иборани ўзимиз ўйлаб топганимиз йўқ. Қанчалик оғир замонлар келмасин, одамлар нечоғлик оғир ҳаёт кечирмасинлар, лекин қозоқлар ҳам, қирғизлар ҳам бирлик ва дўстлик тўғрисида боболаримиздан қолган васиятга оғишмай амал қиладилар. Шунда халқларимиз қийинчиликларни ҳамкорликда нисбатан осонроқ енгиб ўтадилар. Бироқ, ҳар бир халқ орасида ҳар қандай нарсани шубҳа остига оладиган «арбоблар» топилиб туради. Улар: «Эй, қозоқлар билан қирғизлар қайси асрда битта ота-онадан туғилган экан? Уларнинг киндигини кесаётганда ким бор экан? Биттаси Енисей соҳилларида яшаган бўлса, бошқаси Сирдарё бўйларида кўчманчилик қилиб юрган бўлса, Олтойдан Ўтрор томон қўйларини ҳайдаб, у ёқдан-бу ёққа келиб-кетиб юрган бўлса?! Қадимий тарих нима дейди? Исботинг борми?» дейишади. Шу билан халқларимиз ўртасига айирмачилик уруғини сепмоқчи бўладилар.

Айтматов. Бизнинг дўстлашиб кетишимизни истамайдиган кимсалар ҳам топилиб қолади. Эрамиздан аввалги III асрда, хунлар замонидаёқ қирғизларнинг қадимий ота-боболари Ўрта Осиёга келиб ўрнашганлар. Улар Енисей соҳилларига кейинроқ кўчиб борадилар.

Шохонов. Сизнинг «Оқ кема» қиссангизда ажойиб афсона бор: душман таъқибидан қочаётган қирғиз йигит билан қиз шохдор буғуга мингашиб, Енисой соҳилларидан Олатов тарафларга кетадилар. Бу афсона замирида жуда катта тарихий ҳақиқат яширин. Кечирасиз-у, қирғизлар не сабабдан Сибирга кўчиб кетадилар?

Айтматов. Ўз халқининг фарзанди бўлган ҳар бир инсон ўзининг тарихини билмоғи шарт. Туркий халқлар тарихини ҳам билмоқ зарур. Масалан, қирғизларники каби давлат, тил тарихини билиш лозим. Оталаринг ким эди, боболаринг кимлар эди — уларни албатта ёдда сақлаш керак. Тоғлару саҳролар тарихини беш қўлдай билиш даркор. Суворийларнинг отлари туёғидан эшитилаётган дупурлаш, ҳавога кўтарилаётган асрий чанг-тўзон бизни олис асрларга олиб кетади. Қадимий тарихнинг сарфайган саҳифалари ўқувчини замонлардан замонларга олиб ўтаверади. Хитой ва арабларнинг, форс ва русларнинг, олмон ва инглизларнинг йилномаларида кўплаб бошқа халқлар қаторида «қирғиз» деган ном ҳам учраб қолади. Бу халқ ўтмишда кўп нарсасидан маҳрум бўлган, эҳтимол, фақат Худонинг июяти туфайли бутун сақланиб қолади. Биз тарихда бошига оқ қалпоқ кийиб юрадиган халқ сифатида маълум бўлганмиз.

Шохонов. Сизларни юнонлар «херкис», «хергис» деб, араблар билан форслар эса «кергис», «гиргис», «хирхир» деб, хитойлар бўлса «гянгун», «гэгун», «цигу», «кигу» деб атаганлар. Буларнинг барчаси битта халқнинг номларидир.

Айтматов. Ҳа. Биз ён қўшнимиз хитойликлар билан гоҳ дўст, гоҳ душман бўлиб юрганмиз. Лекин айнан Хитой манбаларида илк бор «қирғиз» деган ном учрайди. Уларнинг солномасида қайд қилинишича, Олатовнинг шарқий қисмида, Боро-Хоро чўққисига ёндош ўлкаларда қирғиз деган халқ яшайди, элат сифатида шаклланиб улгурган.

«Эрамиздан аввалги 2001 йили Ўғузхон ўрдасини ғарб томонга кўчиради, йўлда қирғизларга дуч келади ва уларни янчиб ташлайди», деб ёзилган ўша солномада.

Шу манбанинг гувоҳлик беришича, туркий халқлар ўртасида қирғиз деган ном илк бора учрайди. У пайтлар ҳали бошқа туркий халқларнинг номлари йўқ эди. Демак, қирғиз элати эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликда ҳам Ўрта Осиёда истиқомат қиларди. Бироқ, мана шундай қизиқ хулосага келасан-у, бунга қарама-қарши бўлган савол туғилади. Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда қирғизлар Енисой соҳилларида, ҳозирги Минусинск ҳудудида яшардилар. У ерларга қаёқдан бориб қолади? Ўша «минусинск қирғизлари» ҳам Ўрта Осиёдаги қирғизларнинг авлоди ҳисобланадими? Ёки улар бутунлай бошқа халқми?

Бу масала бир неча асрдан бери ҳал этилмапти, олимларни доим боши берк кўчага киритиб қўйяпти. Форс олими Фардизий енисойлик қирғизлар тўғрисида: «Бу қирғизлар худди ҳиндлар каби ўлган одамларнинг жасадини кўйдириб юборадилар. Уларнинг тушунчаси ва эътиқоди бўйича, олов энг тоза, покиза унсур ҳисобланади. Оловга шайтон ҳам, арвоҳ ҳам яқин йўламайди. Агар марҳум ёқиб юборилса, у барча гуноҳлардан фориғ бўлади», деб ёзади. Хитой муаррихларининг эътирофи этишларича, «енисейлик қирғизлар сариқ сочли, кўк кўзли бўладилар». Улар шундай таъриф берадилар.

Афтидан, қирғизлар Ўрта Осиёда миллат сифатида шаклланади. Улар қадимий хунларнинг битта шохи бўлган, кейинчалик эса келиб чиқиши европалик ҳисобланган дин-лин халқи билан аралашиб кетади. Дин-линлар темир қазиб олишни билардилар, қирғизлар эса темирдан қурол-яроқ, ҳар хил тақинчоқлар яшашга уста бўладилар.

«Славянлар билан чатишиб кетган қирғизлар орасида малла, сариқ сочли кишилар ҳозиргача учраб туради», деб ёзади ўрта асрларда биз томонларга ташриф буюрган араб сайёҳи Ал-Идрисий.

Тўнюқуқ битиктошида: «Чўллик аз йигитини топдим... Ани дарёси билан борган ўша ерда ётиб, бир отлиғ йўл юрилиб боради, деди... Лашкарни йўлга солдим. От устида қорни ёриб бордим... Ерчи эр янгилишиб, бўғизланди... Қирғизни уйқуда босдик... Қирғиз халқи таслим бўлди, таъзим қилди» деган жумлалар бор. Қадим замонларда аз, чин номли элатлар ҳозирги туваликлар яшаётган ерларда истиқомат қилганлар. Билга қоғоннинг саркардаси Тўнюқуқ ўша икки элатни мағлуб этгач, Саён довонидан ошиб ўтиб, Минусинск водийсига тўшади ва «қирғизни уйқуда босади».

Нима бўлганда ҳам қирғизларнинг Ўрта Осиёда ва Енисей соҳилларида яшагани тарихий ҳақиқат. Менинг назаримда, Ўрта Осиё қирғизлари нима сабабдан Енисой бўйларига кўчиб кетгани, ўша пайтлари улар кимлар билан урушгани, кейин нима сабабдан қайтиб келишга мажбур бўлгани ёки ўз хоҳишларига кўра қадрдон Олатовга қайтганларини аниқлаш ҳозир муҳим эмас. Ахир, буюк кўчиш даврида саклар ҳам, хунлар ҳам Рим ва Византия деворларининг остига бориб қолмаганларми? Ахир, Карпат тоғларида ҳам, Азов денгизи бўйларида ҳам ўшалар яшамаганми? Қотанхон ҳукмдор бўлган даврдаги қипчоқлар мўғилларга қарши курашадилар, лекин улардан енгилиб, қадим тупроқларидан сиқиб чиқарилади. Кейин улар ҳозирги Венгрия (Можористон) заминига бориб қоладилар. Ўн аср муқаддам Турон давлати таркибида бўлган турклар Мармар денгизи бўйларига кўчиб кетадилар ва у ерда буюк Усмонлилар салтанатига асос соладилар. Туркий халқларнинг битта уруғи бўлмиш гагаузлар ҳозирги Молдова республикасининг ҳудудида, қадимий боболарининг юртидан ниҳоятда олисда яшаб юрибдилар. Биз нима учун уғро-фин халқлари Дашти Қипчоқда яшаганини унутишимиз керак? Манаснинг отаси Жақип ўн аср муқаддам Олатовдан Олтойга кўчиб кетади ва орадан жуда кўп вақтлар ўтгандан кейингина қариндош-уруғлари яшаётган юртга қайтиб келади. «Манас» достонининг жўғрофий сюжет йўналиши айнан қирғиз халқининг Сибирдан Олатов қучоғига қайтиб келиши билан чамбарчас боғлиқ. Масалан, советлар даврида туркман уруғларининг жуда катта қисми Амударё бўйларига кўчириб келтирилади ва ўша ерга муқимлашиб қоладилар.

Тақдир тақозосига кўра, битта халқ ўз юртини тарк этса ва орадан бир неча аср ўтгач, яна ўз юртига қайтиб келса, бу ўша халқми ёки бошқасими, деб баҳслашиб ўтиришдан нима фойда

бор?! Албатта, келажакда қирғизлар нима учун Енисой бўйларига кўчиб кетгани, бунинг асил сабаблари нималар экани, қайси асрда Олатовга қайтиб келишгани аниқланса, нур устига нур бўларди.

Ҳозир бизга кундай равшанки, эрамизнинг VI—VII асрларида қирғизлар Ўрта Осиёда яшаганлар ва Турфон водийсига қадар борганлар; кейин улар Тувада, Саён довори ортида яшаганлар, Енисой бўйларига макон қурганлар. Шундай қилиб, ғарбдан шарққа кўчиб юрганлар. Ахир, улар Хитой ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари билан Ғарб давлатларини боғлаб турган Буюк Ипак йўлида рўй берган барча тарихий воқеаларнинг фаол иштирокчилари бўлганлар.

«Қирғизлар ўзларининг йўлбошчисини ажо деб атайдилар. Ажо тилло тож кийиб юради, тахтада ўтиради. Уларнинг шаҳар-қўрғонлари Енисой бўйларида жойлашган. Шаҳар яхши ҳимоя қилинади», деб ёзади Ал-Идрисий ўзининг саёҳатномасида.

Шоховов. Қозоқларда: «Ажа бақирса, бажи йўқолиб кетади», деган мақол бор. Назаримда, «ажа» сўзи қирғиз тилидан олинган кўринади.

Айтматов. VII асрда Ўрта Осиёда яшаган қирғизлар тўғрисида жуда қизиқарли, лекин қарама-қарши маълумотлар бор. Ўз йўлбошчиларини ҳар икки томонда яшайдиган қирғизлар ҳам бир хил сўз билан атаганини инобатга олсак, улар ўртасида минг-минг чақирим масофа бўлишидан қатъи назар битта халқ бўлганини кўрсатади. Аниқроғи, ҳар жойга сочилиб кетган халқ.

IX—X асрларда йирик хакас қабиласи Абақон дарёсининг соҳилларида, Минуск паст текисликларида қоладилар; енисейлик қирғизлар эса Бойкўлдан Иртиш бўйларига, Тайгадан Шарқий Туркистонга кўчадилар.

Қимоқлар билан қипчоқлар иттифоқига кирган ва қисман турк-мўғиллар билан чатишиб кетган қирғизлар ўзининг азалий тупроғи бўлмиш Олатовга муқим ўрнашиб қоладилар.

Элат сифатида Ўрта Осиёда пайдо бўлган, Сибир бўйлаб кўчиб юрган, ўрмонларда хакас деб аталмиш қондошларини қолдирган қирғизлар Олатовга келадилар. «Тиконлар кийимларни йиртарди, лекин чопон бутун қолади; беклар йўқ бўлиб кетади, лекин халқ бутун қолади». Яшаб ўтилган умр ҳам, юз йиллар ҳам ортда қолади. Бироқ, ёрқин хотира мерос бўлиб қолади. Ҳозирги мустақил қирғиз халқининг мухтасар тарихи ана шундай.

Шохонов. «Қирғиз» деган атама қаёқдан пайдо бўлган?

Айтматов. Ўғузнинг ўғли Тоғинхон бешта ўғил кўради: ўша ўғлонлардан бирининг исми Қирғиз бўлади. У қирғиз халқининг қадимий аждоди. Бундан ташқари, ўзимнинг шахсий фаразим ҳам бор. Уни қабул қилиш ҳам, қабул қилмаслик ҳам мумкин. «Қир» дегани «тоғ, қоя» деган маънони англатса; «Ўғуз» («хўкиз») — туркий халқларнинг энг асосий уруғларидан бири бўлган. Демак, қирғизлар «Қир-Ўғуз»дир, яъни «тоғли хўкиз».

Шохонов. Эҳтимол. Халқ, миллат бир-биридан ажралмайдиган учта мажбурий унсурдан ташкил топади: ер, тил, маданият. Булар авлоддан авлодга мерос бўлиб қоладиган мангу қадриятлардир. Худога шукрим, қирғизлар билан қозоқлар ўз номларига эга бўлдилар ва дунё харитасидан муносиб ўрин олдилар. Ҳозир биз қадимий тилимизни ўрганияпмиз, кўчманчилик давридаги маданиятимизни тикляяпмиз. Агар жаҳон ҳамжамиятига аъзо бўлган ҳар бир халқ ўтмиш билан келажак ўртасига, ўтмиш билан ҳозирги замон ўртасига «олтин кўприк» қурмас экан ёки ўтмиш маънавий меросини топиб, руҳий алоқа ўрнатмас экан ва ўтмиш билан бугунги кун ўртасида ворислик ҳуқуқини тикламас экан келажак авлод олдида уятли бўлиб қоладилар, уларга айтадиган ҳеч қандай гаплари қолмайди.

Сиз қирғиз халқи тўғрисида сўзлаётиб илмий ва шахсий тушунчаларингизни баён этдингиз. Одамлар, халқлар ўзларининг шажараси қачон ва қаердан бошланганини; жўғрофий нуқтаи назардан қаралса, тарихий ватан қаерда пайдо бўлганини, тилни, маданиятни, адабиётни билишлари керак. Шунда яхши бўлади.

Бир неча йил муқаддам Шотландиянинг Глазго шаҳрида бўлиб ўтган менинг ижодий

кечамда шундай савол бердилар:

— Руслар ўзларини рус деб аташларига сабаб улар қачонлардир Русь дарёсининг бўйларида яшаганлар. Кейин олам бўйлаб ёйилиб кетадилар. «Қозоқ» деган атаманинг этимологик маъноси қандай бўлади? Маъноси нима? Қайси асрдан эътиборан халқингиз шундай ном билан аталиб келяпти?

Назаримда, бу савол фақат менга эмас, бизнинг барча тарихчиларимизга, олимларимизга, адабиётчиларимизга, хуллас, ушбу муаммога алоқаси бўлган барча-барчамизга берилгандай туюлди. Негаки, то шу бугунга қадар ўша саволга қисқа, лўнда жавоб топилгани йўқ. Бу масала ҳал этилмаган.

Айтматов. Кўпинча кўчманчи халқлар тарихида бўлиб ўтган тарихий воқеалар афсоналарга, эртақларга айлантириб юбориладики, рост билан ёлғоннинг фарқига бориб бўлмай қолади. Қайси афсона ёки эртақда «қозоқ» атамасининг келиб чиқиши тўғрисида гап кетади?

Шохонов. Халқ ўртасида Қалча Қодир ботир тўғрисидаги афсона жуда кенг тарқалган. Қадим замонларда ўз халқининг озодлиги йўлида курашаётган ботир қонли тўқнашувлардан бирида оғир ярадор бўлади ва саҳронинг қоқ марказида яёв қолиб кетади. Ёнида бошини кўтариб қўядиган бирорта одам ҳам бўлмайди; оғзи қақрайди, бир қултум сувга зор бўлади. Энди дунёдан умидини узиб, ўлимига рози бўлиб ётган пайтида бирдан осмонда оққуш пайдо бўладию тўғри ботирнинг устига қўнади: чанқоғини қондиради, ўлимдан асраб қолади. Сўнг кўл бўйига элтиб қўяди. Қуш ҳар хил гиёҳларни тўплаб келиб, дори-дармонлар тайёрлайди ва ботирнинг ярасини даволайди. Ниҳоятда ҳолдан тойган ботир бир куни эрталаб аранг кўзларини очиб, мундоқ қараса, ёнгинасида оппоққина қиз турибди экан. Маълум бўлишича, шу қиз илгари жодулаб қўйилган бўлиб, ботир ҳузурига оққуш қиёфасида учиб борган эди. Шундай қилиб, тақдир уларни қўшиб қўяди. Эр-хотин бўладилар. Улар ўғил кўрадилар. Фарзандга Қозоқ деб исм қўйилади. Бу бола «оқ қуш»дан туғилгани сабабли уни онасининг исми билан номлайдилар: «қазақ». Қозоқдан учта ўғил туғилади: Ақарис, Беқарис, Жонарис. Уч жуз уруғининг шажараси ҳам ўшалардан бошланади: Ақарис — улуғ жузнинг йўлбошчиси, Беқарис — ўрта жузнинг йўлбошчиси, Жонарис — кичик жузнинг йўлбошчиси. Афсонада шундай дейилган.

Албатта, афсона фақат афсона, холос. Бироқ, қозоқлар орасида ҳозир ҳам «Қаз» деган уруғ бор. Қозоқлар яқин-яқингача Балхашни «Қаз кўли» деб атардилар. Яъни, «оққуш кўли» демақдир. Боз устига, ўша жойда илгари «Қаз қалъаси» деган шаҳар бор эди. Яъни, «Оққуш шаҳри» демақдир. Ҳозир ҳам ўша шаҳар шундай ном билан аталган-ку!

Афтидан, худди шу сабабли қозоқлар ҳам бошқа халқлар каби оққушларни хосиятли жонивор деб билишади, уни овламайдилар, балки унга сиғинадилар. Халқ табиблари — бахшилар ва шаманлар бош кийимларини оққуш патлари билан безатардилар. Ҳозир ҳам одамлар ёш болаларнинг кийимларини оққуш ва ғозларнинг патлари билан безатадилар.

Айтматов. Яқинда мен буюк Абайнинг асарларини қайта ўқиб чиқдим. Унда қозоқ ва қирғиз халқларининг келиб чиқиши тўғрисидаги жуда қизиқарли ва бебаҳо мушоҳадаларни учратдим. Улуғ шоир бу атамаларни ўзига хос равишда, эсда қоладиган йўсинда талқин қилади.

Араб халифати ўзининг музаффар юриши даврида Ўрта Осиёга қадар етиб келади ва қозоқ тупроғига қадам қўядилар. Араблар ўзларининг бадавий кўчманчиларини «хибай», «хузагу» деб атайдилар. Улар кўчманчи қозоқларга дуч келгач, булар ҳам «хузагу» — жойдан жойга кўчиб юрадиган, гўё қўним билмайдиган қуш — ғоз — оққуш, деб ўйлайдилар. Ўшандан кейин бу халқнинг номи «қозоқ» атамаси сифатида муқим бўлиб қолади. Абай шундай деб ёзган.

Шохонов. Умр бўйи туғилган юртидан ташқарига чиқмасдан, асосан Чингизтоғ этакларида яшаган Абайнинг бу қадар теран билимга, илм-фаннинг турли соҳаларини пухта эталлаганига киши ҳайрон қолади. У хакаслар, қозоқлар, қирғизлар тарихини, шажарасини атрофлича таҳлил этади; қабилалар қачон, қаердан кўчганини ҳикоя қилади. Хитой тарихига ҳам махсус тўхталиб ўтади. Мана, битта мисол келтираман.

«Сибирнинг шарқий қисмида ислом динига кирмаган бир нечта қозоқ уруғлари бор. Улар тили, урф-одати, ташқи, кўринишлари бўйича бизга қондош бўладилар. Шак-шубҳасиз шундай. Хусусан, Енисой ўлкасининг Минуск кендида битта халқ бор. Улар ўзларини «ясашин татарлари» деб атайдилар. Қозоқларни улар қондошимиз деб биладилар. Улар билан учрашган ҳар қандай одам бу гапда жон борлигига ишонади».

Абай Енисой бўйларида яшайдиган халқ тўғрисида гапирганда ҳозир ҳам ўша жойларда истиқомат қилаётган хакасларни ҳам назарда тутаяди. Улар бизга қондош, лекин бошқа динга эътиқод қўйганлар. Кейин ўз мулоҳазаларини давом эттиради: «Бирорта қозоқ ёки қирғиз ҳеч қачон қирғиз билан қозоқ қондош халқ эканини инкор этолмайди. Қирғизларни хитойликлар «бурутлар» деб атайдилар. Хўш, нима учун «бурутлар» деб атайдилар? Эҳтимол, «ҳеч нарсани кўрмаган, ҳеч нарсани эшитмаган» деган сўзларнинг қўшилмасидан бу ном пайдо бўлгандир?» Кейин Абай қозоқлар билан қирғизлар нима сабабдан, қачон, қаердан Олотов этакларига келиб қолганликлари тўғрисида ҳикоя қилади.

Кўришиб турибдики, буюк шоир хитойларнинг тарихи билан таниш бўлган, шунингдек, қирғизларнинг «Манас» эпосини ҳам манасчи-айтимчилардан эшитган ва ундан керакли маълумотларни олган. Гап шундаки, «Манас»да айтилишича, хитойлар ва жунгарлар қирғизларни ерга уриш мақсадида уларни «бурутлар» деб атаганлар.

Бундан ташқари, Абайнинг эътироф этишича, қирғизлар билан қозоқлар азал-азалдан буён бирга яшаб келадилар, ҳеч қачон айирмачилик қилмаганлар, битта халқ бўлганлар: гўё бу сўзларни муҳраб қўяди. Шунингдек, замондошларини Минуск паст текислигида ҳам бизга қондош халқ яшаётганидан огоҳ этади.

Халқ орасида юрадиган яна битта афсона ҳам ҳақиқатга яқин. Ўша афсона бўйича, «қозоқ», «алаш», «уч жуз» атамалари бир-бирига уйқаш; бу сўзларнинг келиб чиқиши тушунтирилади.

Қадим замонларда Дарё соҳилларида кўп сонли халқ яшарди. Уни Қизил арслон исмли ҳукмдор бошқарарди. Бу хон кўни-қўшнилари билан гоҳ урушарди, гоҳ ярашарди. Бир гал у бой-бадавлат ҳамсоясига ҳужум уюштириб, жуда катта миқдорда ўлжага эга бўлади. Битта гўзал қиз асирликка тушиб қолади. Хон ўша қизни хотин қилиб олади. Орадан тўққиз ою тўққиз куну тўққиз соату тўққиз дақиқа ўтгач, ўша қиз ўғил бола туғиб беради. Лекин, гўдакнинг бадани олачипор— пес бўлиб туғилади. Хон ҳам, унинг фуқароси ҳам бу гўдакни кўриб, кўрқиб кетишади ва ундан қутилмоқчи бўладилар. Хоннинг тўнғич хотини — бойбичча қоравулларга: «Гўдакни дарёга ташлаб юборинглар!» деб буйруқ беради. Туғилган пайтидаёқ бутун бошли халқнинг юрагини ёриб юбораёзган гўдак, не ажабки, сувга чўкмайди. Гўдак сув сатҳида қалқиб-қалқиб оқиб кетади ва дарё этакларида балиқчилик билан шуғулланадиган битта бефарзанд чолнинг қўлига бориб тўшади. Худонинг иноятидан қувониб кетган чол гўдакни қутқариб, бағрига босганча уйига олиб кетади. Чол-кампир гўдакни парвариш қила бошлайдилар. Болакай «олачипор» бўлгани боис уни эркалатиб «Алаш» деб номлайдилар. Шу ном билан бола вояга етади. Орадан йиллар ўтгач, бола жуда ақлли, довюрак, бақувват ботир бўлиб улғаяди. Ўзининг ажиб фазилатлари билан кўпчиликнинг назарига тўшади.

Унинг ҳақиқий отаси Қизил арслон навқирон ботир ўзининг пушти камаридан бўлганини билиб, илгари қилган иши учун пушаймон ейди. Дастлаб, ботир йигитни ўз қаватига тортмоқчи бўлади. Лекин, Майқи бий маслаҳатига кўра, унинг ихтиёрига уч юз нафар аскар берадию олис саҳрога жўнатиб юборади. Уч юз нафар довюрак, таптортмас йигит кўплаб жанги жадалларда иштирок этадилар, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатадилар ва ўзларининг ҳудудини мамлакат даражасида кенгайтириб оладилар. Улар Алашни оқ кигизга ўтқазишиб, хон этиб кўтарадилар. Уларнинг жасоратини четдан кузатиб юрган одамлар ҳасад қилишиб, ёвқур жангчиларни «қозоқлар», яъни «мустақил кишилар» деб атайдилар. Шундай қилиб, уч юз нафар йигит учта жузга (юз-100) асос соладилар. «Жуз» — ўнта ўн дегани, қозоқлар яшайдиган мамлакат демақдир. Бизнинг оқсоқол-чолларимиз ҳозир ҳам: «Бизнинг бобомиз

Алаш, бизнинг номимиз қозоқлар», дейдилар.

Қодирғали Жалойир, Рашидиддин, Абулғозий Баҳодирхон каби машҳур муаррихларнинг асарларида Алаш номи тез-тез эслатилиб ўтилади. Кейинги икки муаллиф берган маълумотларга қараганда, Алаш хоннинг ёзлик қароргоҳи Улуғтов билан Кичиктов оралиғида, қишлоқ қароргоҳи эса Қорақум билан Бўрсиққум оралиғида жойлашган экан. Улуғтовда ҳозир ҳам «Алаш хон ўрдаси»нинг харобалари сақланиб қолган. Бу Алаш хон саройининг қолдиқларидир. Қораўнғир дарёсининг ёқасида Алан хон мақбараси бор.

Айтматов. Жуда қизиқ маълумотлар экан. Кавказда яшайдиган нўғойлар ҳам ўзларини эркин тутадиган, довюрак, озод кишиларни «қозоқлар» деб атайдилар. Узоққа бориб ўтирмайлик, ўз хўжайинларининг зулмидан, қулликдан қочиб Сибирга Уролга, Донга кетиб қолган рус деҳқонлари ҳам «қозоқлар» деб аталади. Уларнинг тушунчаси бўйича «қозоқ» сўзи «эркин», «мустақил» деган маъноларни англатади. Қўшни халқларда мавжуд бўлган кўплаб мақоллар, маталлар асосида фикр юритадиган бўлсак, «қозоқ» ва «казак» атамалари фақат ташқи фонетик жиҳатдан эмас, балки ички мазмуний жиҳатдан ҳам ўхшаш эканини кузатиш мумкин.

Боз устига, Ч. Валихонов «қозоқ» сўзини ҳарбий атамалар рўйхатига киритгани; бу сўзни «жасур», «довюрак» маъносида талқин қилади. Машҳур олим В. В. Радлов «қозоқ» сўзини «мустақил», «жасур» маъносида тушунади; таниқли туркшунос А. Н. Самойлович ҳам ўша нуқтаи назарни қўллаб-қувватлайди ва бу сўзни «жасур», «эркин» деб таржима қилади.

Шохонов. Эрамизнинг II асрига алоқадор бўлган Жунго (Хитойнинг номи) солномасида хабар берилишича, Орол ва Ҳазор денгизлари бўйларидаги саҳроларда «хаса», «каса» номли халқ кўчманчи бўлиб яшайди. Ўрта Осиёдан чиққан муаррих Рўзбехон маълумотларига кўра, «ўзларининг беҳад жасурлиги, қуввати, қаҳрамонлиги билан донг таратган қозоқлар жаҳон халқлари ўртасида машҳур бўлиб кетадилар; араб тилида яратилган кўплаб асарларда уларнинг қўрқмаслиги, жонбозлиги тўғрисида бот-бот сўз кетади».

Шундай қилиб, «қозоқ» деб аталмиш халқнинг табиатан жасур, эркин, эрксевар, мустақил бўлганини қадимий манбалар ҳам тасдиқлайди.

Юқорида айтилган гапларнинг яна бир исботи шундаки, жанубий Қозоғистонда битта довон бор. Айтишларича, «Искандар мана шу тепалиқдан орқасига қайтиб кетган» экан. Бу довон хийла баланд ва узун. Искандар Зулқарнайн — машҳур саркарда Александр Македонскийнинг ўзгинаси бўлиб, эрамиздан аввал IV асрда Эрон подшоси Доро III қўшинларини, Осиёда Қодомон қўшинини янчиб ташлаб, сўнг Ўрта Осиёга лашкар тортиб келган эди. Буюк саркарда Самарқандни ҳам забт этади. Кейин Сирдарёдан ўтиб, музаффар юришини давом эттирмоқчи бўлган чоғда Олатов кўчманчиларининг қақшатгич зарбаларига дуч келиб, орқага қайтишга мажбур бўлади. Ўшандан буён халқ орасида қуйидаги қўшиқ машҳур:

*Ортингдан юрганга йўлни очиб бер,
тошларни майдала оппоқ ун қилиб.
Яқин бор айтганча қадим қўшиқни:
«Искандар қайтган, эй, улуғ қоя,
зувиллаб учирган шамолинг-ла кел».*

Александр Македонскийнинг орқага чекиниши халқ хотирасида яхши сақланиб қолган. Кимдир, бу қўшиқ кейинги замонларда тўқилган, деб эътироз билдириши мумкин. Бироқ, «Искандар мана шу тепалиқдан орқасига қайтиб кетган» деган сўзлар, орадан 24 аср вақт ўтган бўлса ҳамки, ҳамон ўзгармай қолаётир.

Эрамиздан аввалги VII—IV асрлардаги Мидия, Ассирия, Эрон мамлакатларининг иқтисодий, молиявий аҳволини ўрганган таниқли олим А.Н. Бернштам улар билан савдо-сотик алоқаларини ўргатган Кичик Осиёдаги қадимий сақлар ҳозирги қозоқларнинг бевосита аждоди

бўлганлар, деган хулосага келади. Қадимий даврларни тадқиқ этган тарихчилар, этнографлар, қадимшунослар, антопологлар ҳам худди шундай тўхтамга келадилар.

Саклардан сўнг тарих саҳнасига қадимий турклар (VI—VIII асрлар), қарлуқлар (VIII—X асрлар), қимоқлар (IX—XI асрлар), кейин то XIII асргача давлат қуриб ўтирган қипчоқлар чиқадилар. Оқ ўрда таркибига кирган қозоқлар эса мўғилларнинг байроғи остида ўтказилган барча жангларда, талонларда қатнашадилар. Оқ ўрда давлати ҳозирги Қозоғистон ҳудудида жойлашганди. «У пайтлари Алашнинг олтига уруғи Олтойдан Ҳазор денгизигача, Тўбўлдан Сирдарёгача ва Еттисувгача бўлган ўлкаларни эгаллаб ётарди. XIII асрнинг иккинчи ярмидан улар Олтин Ўрдадан ажралиб чиқадилар ва ўзларининг Оқ Ўрда давлатини тузадилар».

Оқ Ўрда парчаланиб кетгач, Жонибек, Қарай исмли хонлар Шайбонийлардан мустақил равишда ўзларининг давлатини барпо этадилар. «Шайбонийнома», «Тарихи Рашидий» номли китобларнинг муаллифи Муҳаммад Ҳайдар Давлатийнинг маълумотларига қараганда, Ўрдадан ажралгунча бўлган даврда қозоқ халқи таркибига қуйидаги уруғлар мансуб экан: XIV—XV асрларда найманлар Ўлуғтовдан Ишимга қадар кўчиб юрадилар, кўнғиротлар ва қипчоқлар Туркистон билан Қоратов оралиғида яшардилар, арғинлар Иртиш соҳилларида ва Марказий Қозоғистонда яшайдилар, қарайлар Торбоғотовда, Иртишда, Умада, Зойсон кўли бўйларида, Тўбўл дарёси қирғоқларида яшайдилар, давлат Ила, Чуй, Талас дарёларининг бўйларида яшайдилар, қанглилар билан уйсунлар Еттисувда яшайдилар, алашлар Эдилда, Жойкеда, Ҳазор бўйларида яшайдилар. Хуллас, сак қабилалари ўрнига қозоқ уруғлари келадилар. Демак, вақт ўтиши билан қабила ва уруғларнинг номлари ўзгараверади, бироқ асрлар давомида мавжуд бўлган халқ ўзгармай қолаверади; у ўзи пайдо бўлган тупроқда ҳаёт кечираверади. У ягона халқ. Ажойиб қозоқ шоири Жубон Мўлдағалиев ибораси билан айтганда, «минг бор ўлиб, минг бора тирилган» халқ — қозоқдир.

Биз кўп ҳолларда ўзимизни ўзимиз ерга урдик, хароб этдик. «Қозоқнинг душмани қозоқ бўлади», деган эди бир донишманд. Менимча, бу сўзлардан қирғизлар ҳам қочиб қутилмаса керак. Тоталитар тузум даврида Марказга яхши кўриниш учун 1913 йилга қадар қозоқ билан қирғиз халқи орасида фақат 2-3 фоиз саводхон бор эди деб ёздик. Айнан совет ҳокимияти йилларида қозоқлар билан қирғизлар ёппасига саводхон бўлдилар деб аюҳаннос солдик. Ўзимиз юксак минбарларга чиқиб, бу ҳақда кўкрагимизга муштраб гапирдик. Ўзимиз ўзимизни жоҳил, тарихи йўқ халқ деб кўрсатдик. Ўзимиз ўзимизни қул қилиб, бўйнимизга тавқи лаънат тамғасини осиб юрдик. Бошқалар жўр бўлишиб қарсак чалиб ўтирдилар.

Айтматов. Ҳа, Қоҳирада, Дамашқда, Марокашда ёки бўлмасам, Қозонда, Тошкентда, Бухорода таҳсил кўриб қайтган, мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлмиш Қуръони каримни ёддан биладиган муллараримиз нафақат шаҳарларда, балки овулларда ҳам болаларимизга ислоний илмлардан ташқари дунёвий илмларни ҳам ўргатиб юрган бўлсалар-да, бироқ улар саводхон ҳисобланмасди. Ваҳоланки, улар Шарқ ва Ғарб илмини сувдай билардилар. Улардан таълим олган, ислоний билимларни ўзлаштирган, араб имлосидан савод чиқарган ўқувчилар ҳам ўша икки-уч фоизга қўшилмасди. Фақат русча таълим олган ўқувчиларгина саводхон ҳисобланарди. Шарқона таҳсил кўрган, араб имлосида ёзишни, ўқишни биладиган кишилар умуман эътиборга олинмасди.

Қадим замонларда ҳам ўзимизнинг алифбомиз, ёзувимиз бор эди. Афсуски, ҳозир биз бу ҳақиқатни исботлаб беришга ожизлик қиламиз.

Иссиқ кўрғон харобаларидан топилган кумуш коса тубидаги ёзувни олимлар эрамиздан аввалги V асрга алоқадор деб тасдиқладилар. Мўғилистонда тақинчоққа ёзилган хат топилди. Бу тақинчоқ бўйинга осиб юрилади. Унга «Сенгир» деб ёзилган экан. Хунлар даврига тегишли ёдгорликдаги ёзув қадимий турк тилида «тоғ тизмаси», «тоғ занжири» маъносини англатади. Эрамиздан аввалги 192 йилда ёзилган хитойларнинг «Солномаси»да: «Мета Тангрининг фаровон даври келгач, хунлар кучайиб кетишди, улар ёзувдан фойдаланишни ўргандилар ва авлодларига буюк мерос қолдирдилар», деб қайд этилади.

Шохонов. Бу ҳол қадимий турк ёзуви ҳозир тараққий этган Ғарбий Европа мамлакатларидаги ёзувларга нисбатан анча илгари пайдо бўлганини яна бир бора тасдиқлайди. Бундан ташқари, саклар билан хунларнинг ёзувлари буюк давлатнинг эҳтиёжи сифатида пайдо бўлади. Бу давлат Сибир ўрмонларидан то Дашти Қипчоққа ва Ўрта Осиёга қадар бепоён ҳудудни қамраб олганди. Айнан мана шу ўлкаларда қадимий ёзув воситасида давлат сиёсати юритиларди. Айнан қадимий ёзув қудратли давлат ичкарисидаги ўзаро алоқаларни таъминлайдиган восита бўлиб хизмат қилади. Ҳатто бир нечта давлат тузилмалари таркибида яшаган туркий халқлар ўртасида ахборот тарқатиш, муҳим маълумотларни авлоддан авлодга қолдириш вазифаси ҳам қадимий ёзув зиммасига тўшади. Урхун-Енисей битиктошларида қолдирилган бебаҳо маълумотлар туфайли қирғиз ва қозоқ халқлари тарихидаги бўшлиқлар тўлдирилди. Улар илгари топилган тошбитиклардаги маълумотларни тасдиқлади.

Айтматов. Енисой билан Тува оралиғидан топилган 120 ёзма ёдгорлик илм-фан олами учун жуда катта янгилик бўлди. Булар қирғиз тили ва қирғиз халқига тегишли ёдгорликлардир. Талас шаҳрининг шарқий томонидан топилган тошбитиклардаги ҳар бир сўз халқимиз хотирасидан деярли ўчиб кетган бутун бошли тарихий давр тўғрисида ҳикоя қилади.

Шохонов. Қозоқ адабиётининг мумтоз вакили Ғабит Мусрепов бир гал мендан: «Эрамизнинг IV—VIII асрларида гуллаб-яшнаган буюк Турк қоғонати нима учун парчаланиб кетади?» деб сўраб қолди. Мен унга: «Душман кучлилиқ қилади, ер майдони катта эди, халқ оз эди, боз устига, халқ иттифоқ эмасди», деб жавоб беришга уриниб кўрдим. Лекин бу жавоб Ғабит оғани қониқтирмади. У бошини сарак-сарак қилиб: «Умуман олганда, гапларинг тўғри. Бироқ, сен энг асосий сабабни айтмадинг. Қоғонотнинг парчаланиб кетишига сабаб шуки, улар душманга қарши ўз лашкарини йўналтира оладилар-у, аммо унга ўз маданиятларини қарши йўналтира олмайдилар», деб жавоб беради.

Ҳа, бу дунёда маънавий қулликдан ҳам ортиқ даражада эзадиган қуллик бўлмайди. Ахир, ер юзасида ўзидан кучли бўлган халқларнинг тилини, динини, маданиятини, санъатини ўзлаштириб олиб, ўзларининг серқирра маданиятини, урф-одатларини, тарихи, адабиётини батамом унутиб юборган элатлар ҳам бор-ку?!

Мустамлакачилар забт этилган ўлкаларнинг халқларини маънавий жиҳатдан узил-кесил қарам қилиб олиш учун тарихий синовлардан муваффақиятли ўтган уч хил усулдан унумли фойдаланадилар: ерлари босиб олинади, динни ўзгартирадилар, яъни ўзларининг динига киритадилар, тарихни ва тилни унутишга мажбур этадилар. Халқ тарихий хотирасидан маҳрум бўлиб қолиши учун шундай қиладилар.

Лотин алифбосини жорий этиш йўлида қанчалик ғовларга дуч келганимизни эслатиб ўтиш кифоя бўлса керак. Ваҳоланки, бу миллий ўзига хосликка қайтиш борасидаги қутлуғ қадам эди.

Бизнинг қадимий ота-боболаримиз ўйлаб топган ёзув, туркий халқларнинг маданияти ва санъати тараққиётига хизмат қилган, тилимизни ривожлантирган ва бойитган, шажарамизни ва умуман тарихимизни тош-битикларда абадий қолдирган кўҳна ёзув қандай қилиб йўқолиб кетади?

Айтматов. Фикр-мулоҳазаларингга тўла-тўқис қўшила олмайман. Лотин имлоси бизга жамики туркий халқларнинг ёзувини бир-бирига уйғунлаштириш учун қўл келади. Умуман, фақат қирғиз ёки қозоқ ёзуви ва маданияти эмас, балки барча туркий халқларнинг ёзуви ва маданияти кейинги 12-13 аср мобайнида ҳар томонлама қисди-қафасга олинди. Уларнинг ҳаммасини санаб кўрсатиш ҳам мумкин. Милодий 634 йилдан то 710 йилга қадар араб халифатининг лашкари Сурияни, Эронни, Қуддусни, Афғонистонни, Ўрта Осиёни, Византияни, Арманистонни, Мисрни ва Ғарбий Европанинг бир қисмини босиб олади. Забт этилган ўлкаларда ислом дини ва араб имлоси жорий этилади. 715 йили Туркистон ҳам арабларнинг мустамлакасига айланади. Муаррих Наршахий ўзининг «Бухоро тарихи» номли китобида араб саркардаси Қутайбанинг хурмача қилиқлари тўғрисида сўз юритиб: «У ҳарбий хизматга яроқли

Бўлган барча кишиларни қиличдан ўтказди. Тирик қолганларни эса асир олади. Қўтайба мачитлар қурдирди. Ғайридинларнинг китобларини, оташпарастларнинг қўлланмаларини йўқотиб юборди», дейди.

Амударё ўзанлари бўйлаб жойлашган уч юздан ортиқ шаҳар ва қишлоқлар араблар томонидан батамом йўқотиб юборилганини буюк Беруний афсус билан эслайди. Ўша қишлоқ ва шаҳарлар билан бирга одамлар ҳам, ноёб қадриятлар ҳам, тил ва дин, ёзув, урф-одатлар, анъаналар ҳам изсиз йўқ бўлиб кетади.

Шохонов. Араблар халқни бўйсундириш учун энг оддий ва тўғри йўлни танлайдилар; биринчи навбатда маҳаллий динни йўқотадилар, оташпараст аҳолини исломий эътиқод томон бошлайдилар. Сўнг маҳаллий ёзувни ҳам маҳв этадилар. Улар илмий рисолаларни, илми нужум ва фалсафага доир тадқиқотларни, солномаларни, тарихга оид барча китобларни йўқотадилар. Қабртошлардаги ёзувларни, тошларга ёзилган шеърларни темир чўкичлар билан кўчириб оладилар.

Айтматов. Хунлару туркийлару хоразмийларнинг ёзувларини барбод қилишгач, араблар халқнинг маънавий қадриятларини — маданиятини, адабиётини, урф-одатларини, анъаналарини йўқотишга киришадилар; жўғрофий жойларни, одамларнинг исмларини арабча номлар билан алмаштирадилар. Халқимиз ўша пайтгача тўплаган тарихий хотирасини унута бошлайди. 1924 йилга қадар биз фойдаланган 28 ҳарфдан иборат араб алифбоси мана шу тарзда турмушимизга кириб келади.

Табиат қонунлари бўлгани каби жамият тараққиётининг ҳам, тарихнинг ҳам ўз қонуниятлари бор. Икки миллат ўртасида, икки дин ўртасида кураш ёки уруш бўладими-йўқми, аниқроғи, икки динга эътиқод қўйган битта халқ ўртасида уруш-яраш бўладими-йўқми, бундан қатъи назар, эртами-кечми табиат, вақт, тарих уларни тенглаштириб қўяди. Мен бу гапларнинг айтаётганимга сабаб шуки, Чингизхон раҳбарлигидаги босқинчилар Шарқдан Ғарб томон музаффар юриш бошлашларидан анча аввал Ғарбдан Шарққа томон ҳам даҳшатли ҳарбий юриш бўлган эди ва халқларни қурол кучи билан бўйсундиришга беҳуда ҳаракат қилинади. Ўша юришларнинг номини «салиб юришлари» дейдилар. Бундай бемаъни ҳаракатлар икки асрдан ортиқроқ давом этади. Унга қарши қаратилган ҳаракатлар эса халқларни уч асрдан ортиқ вақт мобайнида даҳшатга солиб туради. Назаримда, ўрта асрларда ўша икки босқиндан ҳам қонлироқ ҳодиса рўй бермайди.

Ер юзасидан бепоён ҳудудлари, бир-биридан жуда олисда жойлашган Ғарб билан Шарқ кўп асрлар давомида мутлақо ўзига хос йўлдан ривожланиб борадилар. XI—XII асрларда Шарқ мамлакатлари бой-бадавлат эди. Уларнинг маданияти, санъати, адабиёти, илм-фани, иқтисодиёти гуллаб-яшнади. Шарқ Ренессанси — Уйғониш даври бошланади. Мана шу ҳолат, маданиятнинг гуллаб-яшнаётгани ва Шарқ мамлакатларининг кучайиб бораётгани туфайли Ғарбий Европанинг феодаллари тинчгина ухлай олмай қоладилар. Бой-бадавлат, сирли-синоатли Шарқ мамлакатлари олисдан уларга худди жаннатга ўхшаб кўринади. Азобхоналарга айланган Ғарб шаҳарларида истиқомат қиладиган қироллар, герцоглар Шарқ тарафлардаги ўлкаларни ўзларига қўшиб олишга киришадилар; ўз отларини Нил, Тигр, Ефрат каби шарқий дарёларда суғоришни хоҳлаб қоладилар. Лекин, жанги жадалга бир киши бормайди-ку! Бунинг учун Европа халқларини босқинчилик юришига кўтариш керак эди. Халқни кўтариш учун эса жиддий сабаб бўлиши керак эди. Охир-оқибат ўшандай сабаб ҳам топилди.

— Насронийларнинг саждагоҳлари, Худонинг тобути ва Исо Насронийнинг қабри бўлган муқаддас Қуддус шаҳри мусулмонларнинг оёқлари остида топталаётир! Халойиқ, Худонинг тобутини қутқариб олайлик!— деган чақирқиқ янграйдию унинг акс садоси Ғарб мамлакатлари бўйлаб таралади.

Шундай қилиб, икки юз йилдан ортиқ вақт мобайнида давом этган уруш бошланиб кетади. Насроний аскарларининг йўлларида яшаётган халқларнинг бошига мисли кўрилмаган кулфатлар ёғилади.

1095 йилда бўлган дастлабки салиб юришини Рим папаси Урбан II бошқарган. У Францияда туғилганди. Ўз атрофига чегарадош мамлакатларнинг қиролларини, жаноби олийларини, оддий аскарларини уюштириб, буюк лашкар тузади ва Кичик Осиё билан Сурияни қонга ботириб ташлайди.

Француз қироли Людовик VII ва Олмония ҳукмдори Конрад III раҳнамолик қилган иккинчи ва учинчи салиб юришлари ҳеч қандай натижа бермайди. Оддий тил билан айтганда, улар касодга учрайдилар.

Тўртинчи салиб юришига халқ ва лашкарни Папа Иннокентий III бошқариб боради.

1217—21 йилларда уюштирилган бешинчи салиб юришида олмон, мжор, инглиз, ҳолланд аскарлари қатнашадилар. Қақшатгич жанглардан сўнг Дамашқни ва Нил дарёсининг қуйи оқимларини бўйсундирадидилар. Бироқ, бўйсундирилган ўлкаларни узоқ вақт қўлда сақлаб қолишга ожизлик қиладилар ва Мисрни мажбуран ташлаб чиқадилар.

Олтинчи салиб юришида раҳнамоликни олмон императори Фридрих II ўз зиммасига олади. У жуда катта лашкар тўплайди. Қуддусни тор-мор этиб, Дамашққа кириб боради. Бироқ, муслмонларнинг қарши ҳужумига дош беролмайди ва от жиловини кун ботар тарафга буришга мажбур бўлади.

Еттинчи ва энг охири — саккизинчи салиб юришларини француз қироли Людовик IX уюштиради ва лашкарбоши ҳам ўзи бўлади. Аммо, Тунис тупроғида вабо касалига учраб ўлади. Сон-саноксиз лашкар қўмондонсиз қолгач, ҳар тарафга тирқираб кетади.

Нега мен бу гапларни эслаб ўтирибман? Гуллаб-яшнаётган, ривожланаётган мамлакатларни босиб олиш учун жаҳонгирлар диний ғоялардан шиор сифатида фойдаланадилар. Лекин, охири-оқибат ўзлари шарманда бўладилар. Устига устак, табиатда ҳамма нарсанинг ўлчами, мувозанати бўлади. Ўша қонли урушлар, салиб юришлари Шарқда жавоб зарбаларини қўзғотиб юборади ва Чингизхон Ғарб томон юриш бошлайди.

Бу ҳодиса тарихда халқларни вақт нуқтаи назаридан тенглаштириб турадиган қонуниятлар борлигини яна бир марта тасдиқлайди.

Шохонов. Бизнинг хотирамизга, тарихимизга, халқимизнинг маданиятига Чингизхон сон-саноксиз лашкари билан иккинчи бўлиб тажовуз қилади. Уларнинг араб босқинидан фарқи шундаки, мўғиллар ер-мулкни, асирларни қўлга киритгач, муроди мақсадига етардилар. Яъни, мафкуравий курашга деярли аҳамият бермасдилар. Улар Русия устидан уч юз йил ҳукмронлик қиладилар, лекин тилга ҳам, динга ҳам қирон келтирмайдилар. Рус ёзуви, маданияти, насроний дунёқараш ўзгармай қолади.

Айтматов. Чингизхон қўшини ўзининг музаффар юришини 1207—08 йилларда Сибирда яшайдиган бурят, ёқут халқларининг ерларини забт этишдан бошлайдилар. Сўнг дунёнинг нариги четига етиб бориш мақсадида Ғарб томон отланадилар; юздан ортиқ мамлакатни ва халқларни бўйсундирадидилар. Бепоён ҳудуд мўғиллар қарамоғига ўтади. Адриатика денгизи қирғоқларидан от жиловини орқага бурадидилар. Енисей қирғизларининг йўлбошчиси мўғилларга қаршилиқ кўрсатилса, халқ бошига битмас-туганмас мусибат ёғилишини билиб, «Мўғил солномаси»да айтилишича, «Жўчихонга оқ лочин, оқ йўрға, қора мўйнали пўстин совға қилади». Чунки, қора қуюндай ёпирилиб келаётган Чингизхон лашкарига қаршилиқ кўрсатиш ғирт бемаънилик бўларди. Шу боис ихтиёрий равишда таслим бўлади. Қирғизларнинг ўша йўлбошчисининг исми шарифи Арис Айнал Олдиёр ўғли эди.

1218 йилгача Чингизхон Тўнгут хонлигини, Турпанни, Жунгони, Хонбалиқни забт этади. Унинг кейинги мўлжали Еттисув бўлади.

«Мўғил солномаси»да ёзилишича, қабилалар иттифоқига бирлашган туркий халқлар Чингизхоннинг қонхўр ўғиллари — Жўжихон, Чиғатой, Ўгадай, Тўла қўмондонлиги остидаги мисли йўқ лашкарга қарши йигирма йил давомида мустақиллик, озоддик учун мардонвор курашадилар. Ўша пайтлари ички ихтилофлар, айирмачилик қозоқ ҳукмдорларини ичидан емираётган эди. Бу ҳол халқ бошига жуда катта мусибат келтиради. Босқинчиларга қарши

турадиган қудратли куч бўлмади. 1220 йили мўғиллар Еттисувни, Улуғтовни, Қоратовни, Дашти Қипчоқни ишғол қиладилар ва Ўтрор, Соврон, Сиғноқ, Жент, Тароз, Ўзганд шаҳарларини ер билан яксон қилиб ташлайдилар. Сўнг Амударё қирғоқлари бўйлаб, йўлида учраган нарсани барбод этиб ўтадилар. Ҳеч ким бош кўтариб, қаршилик кўрсатмайди. Қайирхон ўз аскарлари билан Ўтрор шаҳрини олти ой мобайнида ёвдан қаҳрамонларча ҳимоя қилади. Бизнинг тарихимизда ёрқин из қолдирган Хоразм шоҳи Муҳаммад ҳам ёвга таслим бўлмасдан курашни давом эттиради: «Хоразмнинг кулини кўкка соғурилганини кўрганимдан кўра, ўзга юртларда хор-зорликда ўлиб кетганим афзал», дейди у. Дарҳақиқат, у мўғилларга қаршилик кўрсатиб, Ҳазор денгизига қадар чекиниб боради. Охир-оқибат айтган гаплари тўғри бўлиб чиқади: у одам яшамайдиган битта оролда оғир касалга чалиниб ўлади.

Ўша пайтлари Жабо нўён ва Субутой баҳодирлар ўттиз минг нафар суворилари билан Ўрта Осиё орқали ўтиб, Эрон ва Озарбайжонни ишғол қиладилар. Гуржистон ҳам бўйсундирилади. Шундан кейин отларининг бошини Эдил томон бурадилар ва русларнинг поёнсиз даштларига имкон қадар яқин борадилар. Чегарада тўхтайдилар.

Шохонов. Келиб чиқиши жиҳатидан бизга яқин бўлган можор (венгр) халқининг фарзанди, таниқли олим Қонир Ишван Мондоқий учрашувларимизнинг бирида бундай деганди: «Мухтор, сен борадиган жой — Болқон тоғлари... Бу жой биз келиб ўрнашган ердир. Балки, сен ҳам шунақа қўшиқни эшитгандирсан? Сизлар ўзларинг туғилган заминда қоласизлар. Бизнинг ота-боболаримиз эса Қўтонхон билан биргаликда Болқон тоғларига келиб ўрнашадилар. Бошқача айтганда, биз сизлар билан қондошмиз, бизнинг азалий ватанимиз ҳам битта бўлган. Кейинчалик бегоналашиб кетдик. Афсуски, шундай бўлди. «Қалин тасмани белимга боғладим. Оҳ, тақдири азал, нега мен ўз еримни ташлаб келдим?!» деган қўшиқ ҳам қадимий замонлардан гувоҳлик бериб турибди». У ғамгин кулумсираб қўяди.

«Дўстим, ғам ема. Биз йўқотган халқ, мана, сенинг тимсолингда яна биз билан топишди-ку» деб унга таскин бергандим.

Надоматлар бўлғайким, баъзан тақдир одамларга нисбатан ниҳоятда шафқатсизлик қилади. Орадан бирмунча вақт ўтгач, Қонир Мондоқий Доғистонда тўсатдан вафот этди. Ўзининг васиятига кўра, унинг жасади ота-боболарининг юртига — Олатов пойидаги Кенгсой қабристонига дафн этилди.

Қўтонхон ҳам бизнинг тарихимизда ўзига муносиб жойни эгаллаши лозим. Чунки унинг фаолияти бошқа раҳнамоларнинг саъй-ҳаракатларидан кескин фарқ қилади. Айни ўша зот Киев князи Мстислав Романовичга қуйидаги тарихий сўзларни айтган: «Агар бугун сиз бизга ёрдам бермасангиз, биз бугун ўламиз. Лекин, эртага сизларни ҳам қириб ташлайдилар», «Лаврентий йилномаси»да мана шу сўзлар қайд этилган.

Хўш, Қўтонхон ким бўлган?

У Чингизхон босқинчиларига қарши бош кўтарган камдан-кам йўлбошчилардан бири эди. Сўнгги нафасигача ўз халқининг ва юртининг озодлиги учун курашади. Душманга бош эгмайди. Дашти Қипчоқнинг энг охириги ҳимоячиси шундай бўлган. У буюк қаҳрамон сифатида ном қолдирган.

Тарихдан жуда яхши маълум бўлган Жўчихон — Чингизхоннинг ўғли, қипчоқлар улусига хон этиб тайинланади. Лекин, у 1227 йилда вафот этадию ўрнига кенжа ўғли Боту тахтга ўтиради. Унинг назарида, отасидан мерос бўлиб қолган улус кичкинадек кўринади: 1236 йилда буюк лашкарини эргаштириб Урол тоғларидан ошиб ўтади ва Эдил бўйларига булғорларни янчиб ташлайди, Владимир, Рязан, Москва князликларига ҳужум қилади. Етти йил мобайнида Киев, Польша, Можористон, Молдова, Чехия ишғол этилади. Иртишдан то Дунайга қадар бўлган бепоён ўлкаларда мўғиллар салтанати ўрнатилади.

Айтматов. Ўша музаффар юришлардан сўнг Ботухон Олтин ўрда пойтахтини Саройдан Эдил бўйларига — Сарой Беркага кўчиради. Орол денгизининг шарқий ва шимолий томонларидаги ўлкаларни акаси Ўрда Ежен ихтиёрига топширади. Янги хонлик Оқ Ўрда деб аталади. Ўша

денгизнинг жанубий томонларини эса укаси Шайбоқхонга топширади ва уни Кўк Ўрда деб атайди.

Шохонов. Ҳа, тарихий ҳақиқат худди шундай. Лекин, ҳозир мен бошқа гапни айтмоқчиман. Ботухон қипчоқ улусининг ҳукмдори бўлади. Қўтонхон эса мўғилларга қарши курашни давом эттираверади; гоҳ энгилади, гоҳ ғолиб келади. Лекин, энг охирги ҳаёт-мамот жанги рус тупроғида рўй беради. «Лаврентий солномаси»да қайд этилган сўзларни ҳам у худди ўша пайтлари айтганди. Чунки Қўтонхон мўғилларнинг шафқатсизлигини, қонхўрлигини ўз кўзлари билан кўрганди. Ўз кўёви Мстислав Удолим билан ҳамкорликда босқинчиларга қарши муваффақиятли қарши кураш олиб бораётган бўлса-да, аммо бошқа князлар билан тил топишолмайди. Душман ниҳоятда яқинлашиб қолган пайтда Мстислав Романович сотқинлик қилади. Натижада рус тупроғи гулхан ичида қолиб кетади. Қора чумолидай ўрмалаб келаётган сон-саноксиз мўғил лашкари бирин-кетин князликларни янчиб ўтаверадилар. Йўлда учраган шаҳар ва қишлоқлар кул тепага айлантиради. Одамларнинг қонлари дарё бўлиб оқади, жасадлар тоғ бўлиб уюлиб кетади. Буюк мутафаккир Л.Н. Гумилёвнинг ёзишича, «бу жангларда рус аскарларининг тўқсон фоизи қирилиб битади».

Ўша қирғин барот жангдан омон-эсон қутилиб чиққан Қўтонхон билан Мстислав Удолим орқадан таъқиб этаётган душманга қаршилик кўрсатиб, аста-секин чекинаверадилар ва ниҳоят, Днепр дарёсини кечиб ўтадилар. Ёв таъқибига барҳам бериш ниятида соҳилдаги барча қайиқларни ёқиб юборадилар. Мўғиллар уларни қадамма-қадам қувиб келарди. Қўтонхон Новгородда таъқибдан бутунлай қутилиб, Киев тарафга от суради. Рус князликларини бирин-кетин тор-мор этган Ботухон 1238 йили Козелск остонасида яна тағин Қўтонхон билан юзма-юз тўқнашади. Қипчоқларнинг саркардаси янги лашкари билан ёвни кутиб турарди: майдонда очикчасига жанг бошланади.

Кучлар нисбати баробар эмасди. Қўтонхон ўз лашкарини ёв томонидан бутунлай янчиб ташланишига имкон бермасдан аста-секин чекиниб, ниҳоят, Мажористонга кириб боради... Поляклару олмонлару мажорлару хорватлардан иборат иттифоқчилар қўшинини тор-мор этган мўғил лашкари ҳам ғолибона одимлар билан Мажористонга кириб боради. Лев Гумилёв ўзининг «Қадимий Рус ва Буюк Саҳро» номли китобида Қўтонхоннинг кейинги машаққатли, кураш ва хиёнатларга тўлиқ ҳаёти тўғрисида батафсил ҳикоя қилади.

«Бела IV қипчоқларнинг Қўтонхон бошчилигидаги ўрдасини қабул қилади. Шартномага кўра, қипчоқлар католик ибодатхонасида чўқинадилар. Улар қиролга бўйсунадиган қудратли кучга айланадилар. Бироқ, қирол ҳокимиятининг мустаҳкамланишидан ташвишга тушиб қолган мажор зодагонлари Пешта шаҳрида Қўтонхонни ва бошқа саркардаларни хиёнаткорона қатл этадилар. Бу воқеадан хабар топган қипчоқлар қўзғолон кўтаришиб, Болқонга кетадилар».

Қонир Иштван Мондоқий айтган Болқон тоғлари айнан қипчоқлар бош олиб кетган гўша эди.

Етти аср муқаддам ёв босқини натижасида ўз юрти-дан бош олиб кетган бизнинг қондошларимиз ўзга юртлардан паноҳ излашга мажбур бўладилар. Ҳозир улар Мажористонда яшайдилар. Улар то XVIII асрнинг ўрталаригача ўзларининг қипчоқ тилларини, урф-одатларини, анъаналарини, миллий турмуш тарзини сақлаб қоладилар. Лекин, вақтни тўхтатиб бўладими? Вақтнинг устидан ҳукм ўтказиб бўладими? Шу кунларга қадар ўзларини мадиёрлар деб атайдилар; қипчоқ эканини унутмаганлар, асил ватани Дашти Қипчоқ эканини жуда яхши биладилар. Масалан, улар эски қипчоқ ҳисоби бўйича ўнгача санашни биладилар: бир рақамини «билов», икки рақамини «иков», ўн рақами «оймақ», ўн бир рақами «қарали жумбақ» дейилади. Ҳозир ҳам ёш болалар мана шундай ҳисоб-китоб асосида санокча ўргатилади. Бунинг сабаби маълум, албатта. Ўз ерларини «Улкен Қипчоқ» деб атайдилар. Яна-тағин, «Кичик Қипчоқ» ҳам дейдилар. Улар қаҳрамон боболари номида барпо этган шаҳарни Қўтон — Котан деб атаганлар.

Қўтонхон мана шундай яшаб ўтади, мана шундай курашади. Ўз халқининг озодлиги,

мустақиллиги учун энг сўнги нафасига қадар кураш олиб борган ёвқур бобомиз инсон бу дунёга нима учун келиб-кетишини ҳаёти мисолида исботлаб беради. Тақдири азал шунақа экан.

Айтматов. Олтин Ўрда хийла кучсизланиб қолгани туфайли Куликов майдонидаги жангда мағлубиятга учрайди. Бироқ узил-кесил тарих саҳнасининг тарк этишига сабаб — Ўрда билан Амир Темур давлати ўртасидаги қарама-қаршилиқдир. Амир Темур донолиги, олижаноблиги билан донг таратганди. У давлат арбоби сифатида санъат, илм-фан аҳлини даврасига чорлайди, уларга ҳомийлик қилади. Ўзининг қариндоши бўлмиш Тўхтамишхон устига 1391 ва 1395 йилларда икки марта қўшин тортиб боради. Шундан сўнг Темурга қўшни бўлган Оқ Ўрда давлати парчаланиб кетади. Замонавий тарихчилар ҳам бунини яхши биладилар.

Шохонов. Темурнинг икки юришидан кейин рус князликлари озодликни қўлга киритадилар: уч юз йил давом этган мўғиллар зулмидан халос бўладилар. Иккинчидан, оддий халқ ҳам мўғил зодагонларининг зулмидан озод бўлади.

Бошқа нуқтаи назардан қаралса, Фарбдаги темир дарвозалар бузиб ташлангач, Қозон, Астрохон, Қримда яшайдиган туркий халқлар мўғиллар зулмидан қутилиб, мустақилликка эришадилар.

Ўрта асрларда Олтин Ўрда хонлиги Осиё ва Европадаги энг кучли, йирик давлатлардан бири эди. У Фарб билан Шарқни бир-бирига боғлаб турарди. Яна бир тарихий ҳақиқат шундан иборатки, мана шундай қудратли давлатни Амир Темур Тарағай баҳодир ер билан яксон этиб юборади. У қўшни Хоразм устига ҳам қайта-қайта қўшин тортиб боради; кўҳна Урганчининг кулини кўкка совуради; Йилдирим Боязидни тиз чуқтиради; Эрон ва Ҳиндистонни забт этади...

Амир Темур замонида бетимсол мақбаралар, мачитлар, саройлар барпо этилади. Туркистонда Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси қад кўтаради, Самарқандда ажойиб меъморчилик ёдгорликлари бунёд этилади.

Туркий халқлар эндигина бирлашиб ягона давлат — ўрда бўлиб уюшган пайтда, ҳудудий жиҳатдан ҳам, куч-қудрати жиҳатидан ҳам Евроосиёга баробар Олтин Ўрда таназулга юз тутди. Таниқли қозоқ ёзувчиси Мухтор Моғовин туркий халқларнинг кейинги тақдири, тақсимот тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

«Эдил дарёси соҳилларида, эски булғор давлати ўрнида янги Қозон хонлиги пайдо бўлади.

Эдил дарёсининг қуйи оқимида Ҳожи Тархон (Астрохон) хонлиги вужудга келади.

Қора денгиз бўйларида Қрим хонлиги пайдо бўлади.

Эдил билан Ёйиқ ўртасида Нўғой Ўрдасининг байроғи кўтарилади.

Сибирда Сибир хонлиги пайдо бўлади.

Кўк Ўрда ўрнида Қозоқ хонлиги пайдо бўлади.

Эдил ва Дон дарёлари оралиғида Улуғ Ўрда пайдо бўлади.

Шундай қилиб, икки аср мобайнида туркий халқларнинг таянчи ва маркази бўлиб келган Олтин Ўрда етти қисмга парчаланиб, тарих саҳнасидан тушиб кетади».

Кўк Ўрда ўрнида пайдо бўлган Қозоқ хонлиги сезиларли даражада кучайиб, Таваккал хонлик қилган даврда мустақил давлат бўлиб олади. Айнан ўша даврда Ўроз Муҳаммад русларга асирга тушиб қолади. У Ўндон султоннинг ўғли, Шиғайхоннинг набираси эди. Шиғайхон эса Таваккалнинг акаси бўларди. Ўроз Муҳаммаднинг таржимаи ҳолида диққатга сазовар бошқа бир жиҳат шундан иборатки, асирликнинг оғир кунларини бошидан кечиргач, охир оқибат у Москва князлигидаги ҳурмат-эътиборга лойиқ зотлардан бирига айланади ва рус лашкарига қўмондон бўлиб, Қосимхон (Карманхон) давлатига қарши жанг қилади. Бу ҳақда М. Моғовин икки китобдан иборат «Аласапирон» («Долғали давр») номли роман ёзган. Шундай қилиб, рус тарихидаги қаҳрамонлардан биттаси қозоқ ўғлини бўлиб, у ўз жасорати билан машҳур эди. Орадан беш аср ўтгач, роман саҳифаларида бизнинг кунларимизгача етиб келади.

Айнан ўша юришдан сўнг Олтин Ўрданинг пойтахти бўлмиш Берка шаҳри шафқатсизларча талон-тарож қилинади ва ёқиб юборилади (ҳозир ўша ҳудуд Россиянинг Астрохон вилояти

қарамоғида бўлиб, Оқтепа дарёсидан унча олисда эмас). Хуллас, Дашти Қипчоқнинг ғарбий чегарасидаги энг гўзал ва бой-бадавлат шаҳарнинг кули кўкка совурилади. Унинг харобалари қум остида қолиб кетган. Орадан бир ярим аср вақт ўтгач, шаҳар харобаларининг оқ тошларини рус савдогарлари Ҳожи Тархонга (Астрохон) келтирадилар ва кичик Кремл қурилишига ишлатиб юборилади. Бир пайтлар учта давлатнинг (Оқ Ўрда, Кўк Ўрда, Олтин Ўрда) пойтахти бўлган ўша шаҳар харобаларини шу пайтгача ҳеч ким ўрганмади. Ўтмишни халққа қайтарадиган, йўқолган тарихий хотирани тиклашга қодир бўлган қадимшунослар, афсуски, бизнинг орамизда йўқ экан. Қолаверса, Олтин Ўрданинг пойтахти бўлган Берка шаҳрининг харобаларида битмас-туганмас бойлик яшириниб ётган бўлиши ҳам мумкин. Бу шаҳар қолдиқларини тарихий-маданий ёдгорлик сифатида давлат муҳофазасига олиш тўғрисида Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларининг ҳукуматлари ўйлаб кўрсалар чакки бўлмасди.

Биз бу ерда нима қилиш ҳақида бош қотириб ўтирган пайтимиз кимлардир ғаразли мақсадларни кўзлаб шаҳар қолдиқларини ағдар-тўнтар қилаётир; топилмаларни қонунсиз равишда ўзлаштириб олаётир. Ундай кимсаларни тарих ҳам, келажак ҳам мутлақо қизиқтирмайди.

Тахминан, ўн йилча муқаддам қадимий Берка шаҳ-рида олиб борилган ўзбошимча қазилма ишларида иш-тирок этган битта йигит билан тасодифан гаплашиб қолгандим. Ўша йигит бундай деган эди:

— Ҳар баҳорда ёки кузда кетмон, белкурак олиб, эски шаҳарни кавлагани борамиз. Шаҳар харобалари атрофида қадимий идиш-товоқларнинг синиқлари, тақалар, узангилар, синиқ камон ўқлари сочилиб ётибди. Оёқ қўйгани жой йўқ. Айниқса, бу йил омадимиз келди. Биз шаҳар марказини топдик деб ўйладик. Кавлай бошладик. Катта кўзага дуч келинди. Унинг оғзи маҳкам беркитилганди. Жуда хурсанд бўлиб кетдик. Ичида жуда катта бойлик бўлса керак деб ўйладик-да! Кўзанинг катталиги одам бўйли эди. Оғзи маҳкамлаб қўйилганди: ичида тилло тангалар бўлса керак деб, аста-секин очдик. Қарасак, ичкарасидаги ён томонларига араб имлосида ёзилган қандайдир ёзувлар бор экан. Кўзани ясаган уста ёзувни ҳам ўз қўли билан ёзган бўлса керак. Биз кўзани кўтариб туриб ерга урдик; парча-парча бўлиб кетди ва ичидан сарғариб қолган бош чаноқ чиқиб қолди. Бу кимнинг боши эканини биз қаёқдан биламиз?! Ахир, биз тилло қидираётгандик. Ҳафсаламиз пир бўлди. Бош чаноқни бир чуқурликка отиб юбордик-да, кавлашни давом эттирдик. Бир ҳафтадан сўнг қандайдир ёзуви бўлган олтин муҳр ва кумуш коса топиб олдик.

Ўша буюмлар бита одамнинг суяклари ёнидан топилди. Суяклар оқариб кетганди. Одатда, биз топилмаларни Астрохон бозорида сотамиз. Кавказдан келган битта кўмиқ чол муҳрдаги ёзувни ўқиб кўрди-да: «Ие, ахир бу Ботухоннинг муҳрику!» деб қичқириб юборди. У муҳрни ўпиб, пешонасига суртиб олди. Сўнг биз сўраган нархни тўлаб, ўша муҳр билан кумуш косани сотиб олди. Ҳатто биз сўрагандан ҳам кўпроқ пул берди...

Ўйлайманки, биз қандай бойликдан маҳрум бўлганимиз ўз-ўзидан тушунарли бўлса керак. Ўша йигит кўзимга тўнғиздан баттар ёмон кўриниб кетди. Унинг ёнида бемалол ўтириб, бемалол нафас ололмай қолдим.

Улуғ рус шоири А.С. Пушкин боғда Анна Керн билан сайр этиб юрган чоғда маъшуқаси битта тошга қоқиниб тўшади; шоир уйига қайтаётиб ўша тошни олиб келади ва ижодхонасидаги стол устига қўйиб қўяди. Ҳозир ўша оддийгина тош бебаҳо тарихий жавоҳир сифатида, бебаҳо тарихий хотира сифатида ҳамон шоирнинг ижодхонасида турибди... Биз-чи? Биз нима қиляпмиз?!

Кўзадаги бош кимники эди? Бошни ким кўзага яшириб қўяди? У қайси хоннинг, қайси ботирнинг боши эди? Агар кўзадаги ёзувни ўқиганимизда қандай жумбоққа жавоб топган бўлардик, қандай сирнинг ечимини топар эдик?

Айтматов. Бизнинг халқимиз тақдирида, тарихида ноаниқ, номаълум саҳифалар жуда кўп.

Сен айтган гаплардан ҳам кўришиб турибдики, айрим кимсаларнинг жоҳиллиги туфайли ўшандай оқ доғлар сирлигича қолиб кетаётир. Эҳтимол, тарихимизнинг олтин саҳифалари ўзбошимча «қадимшунослар»нинг саъй-ҳаракатлари касридан бутунлай йўқолиб кетаётган бўлса-да ажаб эмас.

Халқимиз бошига мисли кўрилмаган мусибатлар келтирган Чингизхон босқини даврида туркларнинг кўплаб уруғлари, қабилалари мўғил лашкарининг тазйиқи остида Ўрта Осиёни тарк этишга мажбур бўлади. Улар Кичик Осиёга қадар чекиниб борадилар ва салжуқийлар султонининг қўл остидан паноҳ топадилар. Турклар йўлбошчисининг исми Усмон эди, уларни ҳам Усмонли турклар деб атайдилар. Айнан ўшалар ҳозирги Туркия давлатига асос соладилар. 1299 йили ўша қабилалар мустақилликка эришиб, салжуқийлар султонлигидан ажралиб чиқадилар ва ўзларининг давлатини барпо этадилар. Халқ фаровонлигини ўйлайдиган, бу йўлда тинимсиз кураш олиб борадиган Усмон бей этиб сайланади.

Шохонов. Бир пайтлар Туронзаминдан, Туркистондан чиқиб кетган ўша халқ тарихи синчиклаб кўздан кечирилса, уларнинг бошидан не-не мусибатлар кечганини кўриш мумкин. Токи Туркия давлатига Камол Отатурк раҳбар бўлгунча улар кўплаб қонли тўқнашувларга дуч келадилар. Нафсиламбирини айтганда, ёвқур табиатли усмонли турклар кўплаб ҳарбий ҳаракатларда қатнашадилар, баъзи уруш-жанжалларга ўзлари сабабчи бўладилар. Масалан, 1326 йилда улар Византиянинг энг катта Брусс шаҳрини босиб оладилар ва бу шаҳарни ўзларининг пойтахтига айлантирадилар. Сўнг давлат чегараларини Мармар денгизи томон кенгайтириб, йўлларида яшаётган халқларни бўйсундириб борадилар. Кейинчалик Қора денгиздан ўтадилар; отларининг туёқ товушлари Болқонда эшитила бошлади. Сербларни, булғорларни бўйсундирадилар ва Можористон чегарасига етиб борадилар.

Айтматов. Ўзинг ҳам билсанг керак, 1389 йилнинг 15 июнь куни Косов майдонида турклар билан серблар ўртасида қонли жанг бўлиб ўтади. Ўша жангда турк султони Мурод ғалабага эришадия натижада Сербистон Туркиянинг вассали бўлиб қолади. Бу гапларни нима учун айтяпман? Болқон яриморотида яшайдиган халқларнинг оғзаки ижодида «Косов майдонидаги Мурод» номли тарихий кўшиқ бор. Бу кўшиқни ҳамон айтиб юрадилар. Кўшиққа ажойиб куй басталанган. Кўшиқнинг ҳажми катта эмас. Тарихий адабиёт намунаси сифатида, айтайлик, «Игорь жангномаси» каби муҳим аҳамиятга ҳам эга эмас. Шунга қарамасдан, унда ниҳоятда муҳим тарихий воқеалар баён этилади. Бадиий жиҳатдан ҳам юксак даражада яратилган.

Шохонов. Туркларнинг йўлбошчиси султон Мурод давлат чегараларини кенгайтириш мақсадида ўз лашкари билан Дунай дарёсига қадар боради ва навбатдаги юриш пайтида Варна шаҳрида чехлар билан можорларнинг қўшма қўшинига тўқнаш келади. Довюрак, оқил саркарда ўша тўқнашув чоғи кўп сонли душман лашкарини янчиб ташлайди. 1475 йили турклар Қримни ишғол қиладилар.

Усмонли туркларнинг лашкари Европага юриш қилган даврларда Болқон халқлари орасида бошқалардан кўра серблар кўпроқ зарар кўрадилар. Доимий ҳужумлардан чарчаган, уруш оқибатидан ташвишга тушиб қолган сербларнинг подшоси Стефан Дўшан 1349 йилда ўз халқи ўртасида янги қонун жорий этади. Бу худди Товқохоннинг «Жетти Жарға» қонунлар мажмуасига ўхшарди. Стефан Дўшан тузган қонун 201 моддадан иборат эди. Жумладан, ўша қонуннинг йигирма биринчи моддасида бундай дейилади: «Кимки ўзининг насроний эътиқодини ўзгартириб, бошқа динни қабул қилса, хиёнаткор кишининг қўллари билан тили кесилади».

Бу қонун мамлакатни босқиндан асраб қолиш учун қилинган мажбурий чора-тадбирлардан биттаси эди. У ҳеч қандай муросасозликка ўрин қолдирмасди.

Айтматов. Стефан Дўшан ҳалол, адолатли подшо бўлгани боис майда-чуйда ҳокимлар ўртасидаги ихтилофлар барҳам топади ва халқ бирлиги вужудга келади. Одамларда бир-бирига нисбатан ишонч пайдо бўлади, тартиб-интизом ўрнатилади.

Подшо ўз қўли билан: «Кимки ўзининг ота-онасини, ака-укасини, опа-синглисини ёки

болаларидан бирини ўлдирса, ундай кимса гулханда куйдирилади», деб ёзади. Бу сўзлар ҳам юқорида айtilган мулоҳазаларни тасдиқлайди.

Шохонов. «Буюк Рус бўйлаб мен ҳақимда хабар тарқалажак», деб ёзганди бир пайтлар А.С. Пушкин. 1833 йилнинг кузида у ўз жойида Пугачёв қўзғолонининг тафсилотларини ўрганиш мақсадида Петербургдан Оренбург томон йўл олади ва Оренбургдаги чегарачилар комиссияси ҳузурига етиб боради. Ўша саёҳат давомида унга адабиётнинг билимдони, дўсти, чегарачилар комиссиясининг амалдори Владимир Даль ҳамроҳлик қилади. Улар от қўшилган фойтунда қозоқ тупроғи бўйлаб сафарга чиқадилар. Ёйиқ (Уралск) шаҳарчасига етиб борадилар. Улуғ шоир ўрол соҳилида уч кун бўлади: Пугачёв қўзғолонига алоқадор жойларни кўздан кечиради, қўзғолончилар қурол-яроқ ясаган темирчилар устахонасини бориб кўради, Пугачёвнинг кенжа хотини бўлмиш Устинанинг уйига ташриф буюради, кексалар билан гаплашади.

Айтматов. Ўша сафардан сўнг Александр Сергеевич «Капитан қизи» номли қисса ёзади. Энг қизиғи шундаки, бош қаҳрамон бўлмиш капитан Мироновнинг болалиги ўрол соҳилларида кечади; буюк рус масалчиси Иван Криловнинг отаси эса ўша қаҳрамоннинг прототиби бўлган экан. Пушкиншунослар кейинчалик шундай хулосага келдилар.

Шохонов. Ўша йили таниқли қозоқ оқини Маҳамбет Утемисов Пушкин билан учрашади. Кейин у 1833 йилдан 1838 йилгача давом этган Бўка ўрдасидаги мустамлакачиликка қарши қўзғолонга раҳбарлик қилади. Маҳамбет ўзининг Нурсултон исмли ўғлини Оренбург корпусига жойлаштириш учун ҳужжатларини расмийлаштириш мақсадида Уралск шаҳарчасига боради. Унинг ёнида Жонкиши деган саҳройи қўшиқчи-айтимчи ҳам бор эди. Пушкин билан Маҳамбетни бир-бирига В.И. Даль таништириб қўяди. Маҳамбетни Даль кўпдан бери танирди (архивларда Маҳамбетнинг Даль номига йўллаган иккита мактуби бор). Ўша учрашув пайтида Пушкин айтимчининг оғзидан «Қўзи Кўрпеш — Боён Сулув» номли ишқий дostonни ёзиб олади.

Орадан 150 йил вақт ўтгач, «Русский вестник» журналидан ўша тарихий ҳодисага тегишли маълумот топилди. Бу соҳада муҳим янгилик кашф этилди. Кейин «Юлдузлар тўкилган замин» номли бадиий асар ёзилди. Мана шу ишларни амалга оширган иқтидорли йигит Раҳимжон Ўтарбоевни Сиз яхши танийсиз. Ҳозир у бизнинг элчихонамизда ишлайди. Қирғизистонга келган пайтидан бери «Абутолиб афанди», «Абай — ҳакам» номли иккита пьесаси саҳнага қўйилди ва томошабинларнинг олқишига сазовар бўлди. «Абай — ҳакам» спектаклини кўргангиздан сўнг Сиз ҳам бу тўғрида ижобий фикр билдирдингиз. Шахсан ўзим иқтидорли бу йигитдан ҳали кўп нарсаларни кутаман.

Москвадаги Пушкин музейида «Қўзи Кўрпеш — Боён Сулув» дostonининг саккиз саҳифаси бор. Бу музейнинг энг бебаҳо экспонатларидан ҳисобланади. Шоир қозоқларнинг дostonи руҳида кенг қамровли шеърый роман ёзмокни кўнглига тугиб қўйганди. Лекин режаси амалга ошмай қолади.

Айтматов. Диққатга сазовар ҳодиса экан.

Шохонов. Ёйиқ дарёси қандай қилиб ўрол деб номлангани тўғрисида уч-тўрт оғиз гапирмоқчиман. Емильян Пугачёв айнан мана шу дарёнинг қирғоқларида ўз кучларини бир жойга тўплайди. Маълумки, XVIII асрда чор Россияга қарши бундан кучли қўзғолон бўлмайди. Улар Россия салтанатини ларзага келтириб юборади. Қироличани қўрқитиб юборган нарса шундаки, қўзғолончилар сафида рус деҳқонлари билан Ёйиқ казакларидан ташқари, жуда катта миқдордаги бошқирд, татар, қозоқ камбағаллари ҳам бўлади. Пугачёв сотқинлик натижасида асир олингач, қўзғолончилар шафқатсизлик билан жазоланадилар. Сўнг Россия маъмурлари Ёйиқ дарёсининг номини халқ хотирасидан бутунлай ўчириб ташлашга қарор қилади. Қиролича Екатерина II дарё номини эшитса — бас, шайтонлаб қоларди. Қиролича маҳсус фармон билан Ёйиқ номини ўша атрофга яқин бўлган ўрол тоғи номига алмаштиради.

Қадим замонларда ўша дарё соҳилларида инсоният тарихидаги пайғамбарлардан бири Зардўшт дунёга келганди. Энди бўлса, бу дарё ўз номини мажбуран ўзгартиради ва ўрол деб аталади. Бироқ, қозоқча сўйлайдиган кишилар ҳамон дарё номини Ёйиқ деб айтадилар.

Тоталитар тузум ҳукм сурган даврда кўплаб халқлар, эл-элатлар ўзларининг ўтмишини, тарихий хотирасини деярли бой бердилар. Ҳамма бало шундаки, туркийлар, ўзларининг тарихини ўзлари ёзмайдилар, балки бошқалар ўз тарихига монанд равишда турк халқларининг тарихини ҳам қоғозга туширадилар. Бир халқ бошқа халқни яхши ёки ёмон кўради, ҳатто кўргани кўзи йўқ бўлади, эҳтимол, қўрқиши мумкин. Тарихий маълумотлар ҳам айнан мана шу нуқтаи назардан талқин этилади. Демак, ёлғон билан рост қоришиб кетади. Шукрки, туркий халқлар тарихи билан ҳақиқий олимлар ҳам машғул бўладилар. Улар араб, форс, хитой, рус, инглиз, олмон тилларида ёзилган бирламчи манбаларни синчиклаб ўрганадилар ва тирноқлаб тўпланган тарихий маълумотларни ўзаро муқояса қилишиб, йирик асарлар яратишади. Айниқса, улар орасида А. Левшиннинг «XIX асрдаги қирғиз-қозоқ ёки қирғиз-қайсақ ўрдаларининг аҳволи», Л. Гумилёвнинг «Буюк Турк қоғоноти», «Кўк турклар ва Уйғур қоғоноти», Н. Бичуриннинг «Енисой қирғизлари», «Ўрта Осиё ва Қозоғистон тарихи», В. Радловнинг «Қадимий мўғил-уйғур, Урхун-Енисой ёзувлари», С. Маловнинг «Қадимий туркларнинг ёзуви», Н. Аристовнинг «Туркий халқлар ва қабилалар», В. Бартольднинг «Ўрта Осиё ва Туркистон тарихи» каби асарлар ҳалол ёзилган ва халқларимиз учун фойдалидир.

Кўп йиллардан буён қозоқларнинг етакчи олимларидан бири, академик Аликей Марғилон ҳам мана шу соҳада самарали меҳнат қилаётир. У миллий тарихимизга муносиб ҳисса қўшди. Бундан ташқари, Қ. Ақишев, М. Қузибоев, М. Қодирбоев, С. Охунжонов, Л. Ерзакович, А. Омонжўлов, М. Моғовин, А. Дарвешалиев, «Қозоқлар» номли тарихий трилогиянинг муаллифи Қ. Солғарин сингари тадқиқотчилар ҳам тарих илмининг ривожланишига салмоқли улуш қўшдилар. Ёзувчи Т. Журтбоев эса туркий халқларнинг умумий қаҳрамонлари, йўлбошчилари тўғрисида жуда катта тарихий даврни қамраб олган диалогия яратди. Тарих ва қадимшунослик фани соҳасида Ваҳоб Шалекенов, Карл Бойпақов, Бўлат Қумақовлар ҳам фидокорона меҳнат қилдилар.

Шунингдек, ҳали ҳеч ким тадқиқ этмаган тарихий йўллари ўрганаётган, оқ доғларнинг ўрнини тўлдиришга интилаётган қирғиз тарихчиларининг хизматлари ҳам таҳсинга лойиқдир. А. Тинибеков, Э. Сиддиқ ўғли, Х. Қарасаев, К. Юдахин, Б. Жомгеринов, Қ. Усанбоев, А. Ботмонов, О. Қораев, В. Плоских, В. Мокринин, Ч. Умаралиев, А. Умаралиев, Қ. Эсон ўғли, Т. Бейшаналиев каби тадқиқотчилар бу соҳада сабот-матонат билан изланишлар олиб бораётирлар. Улар бир қатор янги ғояларни илгари суришиб, тарихий тафаккур уфқларини хийла кенгайтirdилар.

Айтматов. Масалан, Японияда мактаб ўқувчилари халқ тарихи, адабиёти, маданияти, мусиқаси, ўймакорлик санъатига доир ҳар қандай саволга бемалол жавоб қайтара оладилар. Чунки, шу соҳалар мактабда бошқа фанлар қаторида ўқитилади. Болалар ёшлик пайтидан эътиборан ўз халқи тарихига алоқадор нарсаларни кўпроқ билишлари керак. Шунда ўқувчилар бошқа халқлар тарихини ҳам осонроқ ўзлаштирадилар. Бизда эса ҳаммаси тескари: бизнинг ўқувчиларимиз Людовиклар, Вильгельмлар тарихини тонг отгунча гапириб беришлари мумкин, аммо гап ўзларининг тарихига келиб тақалса, ерга қараб миқ этмай тураверадилар. Негаки, бу борада фақат тахминий тушунчаларга эга, холос. Худога шукрки, кейинги йилларда бу касалликдан ҳам қутилиб бораётирмиз.

Шохонов. Мўғил босқини ва ҳукмронлиги натижасида Еттисув билан Жанубий Қозоғистон хўжаликларининг иқтисодий асослари батамом издан чиқиб кетади. Чингизхон лашкари деҳқончиликка мослашган вилоятларни яксон қилади, қаршилиқ кўрсатган шаҳарларнинг кулини кўкка совуради, хўжаликларга, иқтисодга, маданиятга, турмушга мисли кўрилмаган зарар етказадилар, мамлакатни босиб оладилар. Лекин, вақт ўтиши билан ҳаёт яна изига тушиб кетади. Чунки, бу ерлар Олтин Ўрда давлатининг таркибига киради. Боз устига, XIII—XIV асрларда Олтин Ўрда Шарқ ва Ғарбнинг кўпроқ тараққий этган мамлакатлари, Ҳиндистон, Миср билан савдо-сотик алоқаларини йўлга қўяди. Аста-секин Кичик Осиё билан Ғарбий Европа ўртасидаги карвон йўлига айланиб боради. Илгари улар фақат бузғунчилик билан

машғул бўлган бўлсалар, асрлар ўтгач, Олтин Ўрда ҳукмдорлари маҳаллий аҳоли билан чатишиб кетади, ислом динини қабул қиладилар, ўзлари халқни деҳқончиликка ўргатадилар, маданият ва иқтисоднинг ривожланишига кўмак берадилар. Айнан ўша пайтларда Олтин Ўрданинг асосий шаҳарлари бўлмиш Сарой Боту, Сарой Берка, Урганч, Сиғноқ йирик савдо ва маданият марказларига айланадилар, ҳунармандчилик, санъат, адабиёт, маданият гуллаб-яшнади.

Айтматов. Ўша даврни ҳақли равишда Олтин Ўрданинг «олтин асри» деб аташ мумкин. Бу даврда туркий халқларнинг ёзма адабиёти етук бадиий асарлар ҳисобига бойиди. Хусусан, Али исмли шоир «Жусуп ҳақида дoston» (Инжили шарифдаги Иосиф-Юсуф тўғрисида) яратади (1233 йилда). 1303 йилда машҳур «Ҳумо қуш қўшиғи» яратилади. 1310 йилда эса Рабғузийнинг «Анбиёлар қиссаси» эълон қилинади. 1341-42 йилларда қипчоқ шоири Қутб «Хусрав ва Ширин» достонини яратади. 1357-йили Маҳмуд Қардарий «Нахжи ул-фарадис» номли насрий асар ёзади. 1359 йилда Сайфи Саройи «Гулистон бит-туркий» асарини тамомлайди. 1409 йилда Дурбек ўзининг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини тугатади ва алоҳида девон сифатида туркий халқлар орасида тарқалиб кетади. Бу асарлар кейинчалик қайта-қайта нашр этилади ва илмий, бадиий тафаккурнинг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшади. Шу пайтгача ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Ўрта Осиё билан Дашти Қипчоқ мўғил босқинидан кейин ўзини ўнглай олмай ётган бир даврда — XIII—XV асрларда Италияда Уйғониш даври бошланади. Мамлакатда саноат тараққий этади, шаҳар аҳолиси кўпайиб боради, капиталистик ишлаб чиқаришнинг илк куртаклари нишона беради. Европадан олис Шарқ мамлакатларига йул оладиган карвонлар Италиядан сафарга отланарди ёки Италияга қайтиб келарди. Қизғин савдо-сотик, ҳар томонлама иқтисодий алоқалар натижасида оддий халқнинг турмуш даражаси хийла яхшиланади, улар эркин нафас ола бошлайдилар; илм-фанга, маданиятга, санъатга, адабиётга кўпроқ эътибор берилади. Италиядаги Уйғониш даврining юксак даражасини ўша даврда бунёд этилган меъморчилик обидалари, музейлар, нақшлар яққол далолат бериб турибди. Инсон даҳоси томонидан бунёд этилган бетимсол асарлар бу давлатда тинч-тотувлик, осойишталик, хурсандчилик, муроса барқарор бўлганидан гувоҳдир. Ўша асарлар дунёнинг бошқа мамлакатларига ҳам тарқала бошлайди. Дунёни қилич ёки найзалар эмас, балки санъат асарлари забт этади.

Ўша даврда қадимий лотин муаллифларининг асарлари тил ва услуб жиҳатдан батафсил тадқиқ этилади. Қадимий Рим ва юнон адабиёти олимларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли инсониятга қайтадан хизмат қила бошлайди. Цицерон, Тит Ливий каби қадимий муаллифларнинг асарларини тўплаб нашр қиладилар.

Италиялик инсонпарвар Леонардо Бруно (1374—1444) қадимий юнон мутафаккирлари бўлмиш Арасту, Афлотун, Плутарх каби муаллифларнинг асарларини таржима қилиш, тўплаш, тиклаш, нашр қилиш ишларига шахсан бош-қош бўлади.

Машҳур шоир Франческо Петрарка (1304—1374) фақат қадимги ёзувчиларнинг асарларини ўрганиб, таҳлил қилиш билангина шуғулланиб қолмасдан, айна пайтда маъшўқаси Лаурага бағишлаб гўзал шеърлар яратади, ҳис-туйғуларини изоҳор этади. Кейинчалик замондошлари Петрарка тўғрисида: «Петрарка кўрган ва ўз шеърларида тасвирлаган нарсаларни, унинг илоҳий назари тушган нарсаларни ҳеч ким кўра олмайди», деб ёзган эдилар. Европа билан Осиёда авж олиб кетган урушлар нафақат одамларни, балки санъатни ҳам хароб қилади.

Шохонов. Ўйлайманки, бизнинг қадимий боболаримиз ҳам доно, маърифатли бўлганлар. Бошқалар ўйлаганчалиқ ёввойи, тўпори бўлмаганлар. Она қорнидан тушган заҳоти кетмонга ёки куракка, қилич ё ханжар дастасига ёпишмаганлар. Туркий халқларнинг маданияти, илм-фани кўп асрлар мобайнида бир-бирлари билан мусобақа ўйнаб ривожланган. Вақтлар ўтиб, бошқалардан орқада қолиб кетганликларига сабаб муайян шарт-шароитлар эди. Сўнг тарих хотирасини асрий чанглар босиб қолди. Масалан, босқинчилик ёки мустамлакачилик асорати

шулар жумласидандир. Маълумки, ўрта асрларда Қозоғистон билан Ўрта Осиё илмий кашфиётлар, адабий янгиликлар соҳасида илғорлар сафида юрарди, бошқа давлатларга нисбатан анча илғор эди. Ўрта Осиё минтақасида яшайдиган олим ва ёзувчилар ўзларининг ўлмас асарлари билан жаҳон маънавиятига мисли кўрилмаган ҳисса қўшадилар. Ҳозир ўша даврларда боболаримиз томонидан яратилган кўплаб рисолалар дунё кутубхоналарининг, архивларнинг фахри-ифтихори ҳисобланади. Абу Райҳон Берунийнинг гувоҳлик беришича, ҳозир туркий халқлар истиқомат қилаётган минтақада меъморчилик, ҳайкалтарошлик, ўймакорлик санъати гуллаб-яшнаган; илм-фан, санъат каби ўзига хос йўлдан равнақ топган.

Шарқнинг буюк мутафаккири, беназир табиб Абу Али ибн Сино Бухоро мадрасасида таҳсил кўрган йилларини эслаб бундай дейди: «Кунларнинг бирида ҳукмдордан кутубхонадан китоб олиш учун ва олган китобимни қайтариб бериш учун рухсат сўрадим. Ҳукмдор рухсат берди. Кўп хоналардан иборат бўлган кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб тўла сандиқлар бор эди. Китоблар бир-бирининг устига тахланиб қўйилган экан. Китобларнинг сон-саноғи йўқ эди... Мен у ерда одамлар номини ҳам эшитмаган китобларни кўрдим; бундай китобларнинг борлигини илм аҳли билмасди, ноёб, ҳали ўқилмаган, номаълум китоблар бисёр эди. Мен бу китобларни мутолаа қилдим, фойдали билимларни ўзлаштириб олдим. Муайян китобнинг муаллифи қандай билимга эга эканини зийраклик билан кузатдим, илмга янгилик берадиган жиҳатларини аниқлаштирадим».

Ўн аср муқаддам қоғозга туширилган жумлаларда буюк маъно, буюк сир-асрор яширин. Шу боис улуғ майпараст шоир Умар Хайём «Арифметиканинг мушкул масалалари» номли илмий асар яратганидан ажабланмасак ҳам бўлади. Ваҳоланки, ўша илмий асарда Шарқнинг буюк мутафаккири Исаак Ньютондан беш юз (500) йил муқаддам ўн сонли рақамли масалаларни каср воситасида ҳал этиш назариясини тавсия этганди. Улуғбек эса Галилейдан анча илгари Ер ўз ўқи атрофида айланишини исботлаб берганди. Беруний санскрит, форс, араб, иврит, юнон ва бошқа тилларни мукамал биларди. У биринчи бўлиб дунёнинг жўғрофий харитасини яратади. Ал-Форобий эса тириклик пайтидаёқ «Иккинчи устоз» (Арастудан кейин) унвонига муяссар бўлганди. Улуғ олмон шоири Гёте: «Шарқда еттита буюк шоир бор. Уларнинг энг кучсизи ҳам мендан устун туради», деб эътироф этганди. Бу эътироф ҳайратланиш ҳам ифтихор туйғусини ифодалайди. Кўриниб турибдики, ҳар бир замонда кўтарилиш, юксалиш даври бўлади.

Қолаверса, айрим халқлар уруш-жанжаллардан бош кўтара олмай ётган, атрофидаги дунёни кўриш учун кўзини очолмаётган пайтларда ўрта асрлардаги Европа мамлакатларида санъат, илм-фан юксак босқичларга кўтарилганди. Улар қудратли қанотларини кенг ёзиб, юксак парвозларга ҳозирлик кўрарди.

Хусусан, 1200 йили Францияда Париж университетига асос солинади. Англияда XIII асрда Кембриж, Оксфорд университетлари, Испанияда Саломан университети, Италияда Неаполитан университетлари ўз фаолиятларини бошлайди. XIV асрда Чехияда Прага, Польшада Краков, Олмонияда Кёльн, Гейдельберг, Эрфурт университетлари иш бошлайдилар. Булар бутун инсоният, маданият тараққиётига хизмат қиладилар: одамларнинг дунёқарашини, олам ва дунёни тушунишини батамом ўзгартириб юборади.

XV асрда Европада олий маълумот берадиган олтмиш бешта ўқув юрти фаолият кўрсатади. Айнан ўша замонларда асос солинган олий ўқув юртлари, университетлар ҳозир ҳам Ер юзидаги барча инсонларга маърифат тарқатмоқда.

Айтматов. Адолат ҳам айнан шунда. Ўз вақтида муносиб баҳоланмаган буюк олим ва ёзувчиларимизнинг асарларини ўрганиб, тартибга келтириб нашр этиш учун зиёлиларимиз, жамоатчилик олдида қанчалик масъулиятли вазифалар турганини таъкидлаб ўтириш шарт бўлмаса керак. Қолаверса, ҳар йили ҳеч бўлмаса биттадан Фирдавсий, Жомий, Саъдий, Фузулий, Умар Хайём, Форобий, Муҳаммад ал-Хоразмий, Наршахий, Абдулғаффор ал-Бўзжоний, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон ал-Беруний, Юсуф Боласоғуний, Маҳмуд Кошғарий, Рашидаддин,

Абулғозий Баҳодирхон, Қодирғолий Жалойир каби Шарқнинг буюк мутафаккирларининг, муаррихларининг, файласуфларининг китобларини нашр этиб туриш зарурлиги тўғрисида гапириб ўтириш шартмикан?! Биз хориждаги маърифатпарварлардан беҳад миннатдоримизки, улар юқорида номлари зикр этилган алломаларимизнинг асарларини алоҳида китоб ҳолида нашр этдилар.

Бироқ, бизда айрим камчиликлар борки, бу ҳол ишни давом эттиришимизга фақат халақит беради, холос. Ҳамма гап шундаки, боболаримиздан қолган мерос ҳар биримиз учун қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканини билганимиз ҳолда уларни ўзимиз томон тортқилашга ҳаракат қиламиз. Афсуски, шундай анъана мавжуд. Биз негадир муайян бир даҳонинг қаерда туғилганига қараб туриб, унинг қайси миллатга мансуб эканини аниқлашга киришамиз. Ҳар бир тадқиқотчи уни ўз томонига тортқилайди. Шундай қилиб, Аҳмад Яссавий қозоқ бўлиб чиқади, Маҳмуд Кошғарий — уйғур, Юсуф Боласоғуний — қирғиз, Муҳаммад ал-Хоразмий — ўзбек ва ҳоказо. Гўё уларнинг ҳар биттасида бу ҳақда гувоҳнома бордай! Олимлар ўртасидаги шафқатсиз баҳс-мунозаралар гоҳ кучайиб кетади, гоҳ сўниб қолади. Агар бизнинг ота-боболаримизнинг шажараси сақлар даврдан бошланган бўлса, агар барча халқлар ўшангача турклар деб аталган бўлса, демак, бизнинг буюк боболаримизнинг ижодий мерослари ҳам Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари учун умумий бўлиши керак. Агар бизнинг боболаримиз Туркистон деб аталмиш умумий уйда яшаган бўлсалар, битта тилда сўйлашиб, битта тилда ёзган бўлсалар, хўш, нима учун биз йўқ жойдан муаммо чиқариб, бошимизни оғритишимиз керак экан?! Бундай асоссиз баҳс-мунозараларнинг кимга кераги бор?! Нима учун бой ва мураккаб меросимизни биргаликда синчиклаб ўрганиш тўғрисида ҳеч ким гапирмайди?! Нима учун меросимизни ҳар томонга тортиқалишимиз керак?! Бунинг ўрнига, ўша илмий асарларнинг аслиятини бир жойга тўплаб, туркий халқларнинг умумий мероси, тарихимизнинг ажралмас қисми сифатида эълон қилганимиз минг марта афзал эмасми?! Ёки бу ҳол империя даврдан қолган «бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қилавер!» деган ғоянинг узвий давоми бўляптими?! Наҳотки, ўша касофатга ўзимиз ҳам маҳлиё бўлиб қолган бўлсак?! Авваломбор, ўша касалдан ўзимиз халос бўлишимиз даркор!

Зотан, туркий халқларнинг мероси умумий эканми, демак, биз учун, айтайлик, шоир Оқмуллани бошқирд ҳам, татар ҳам, қозоқ ҳам ўзиники деб билсин. Хўжаёш эса қирғиз билан қозоқнинг шоири бўлгани каби айни пайтда барча туркий халқларнинг умумий шоиридир. Ҳар бир халқда бошқа тилларда ижод қиладиган адиблари бор. Улар ҳаммага баробар бўлиши керак. Ахир, шундай оқилона йўл тутилса, бирорта халқнинг адабиёти ёки маданияти камбағаллашиб қолмайди, аксинча, фақат бой бўлиши мумкин.

Зотан, ўрта асрлардан сўнг бизнинг халқларимиз ажралиб кетган бўлсалар, ҳар бири ўз ҳолича давлат қурган бўлсалар, лекин унганча урф-одатлар, анъаналар, тил ва дин бир бўлган бўлса, демак худди битта газмолнинг парчалари каби улуғ боболаримизнинг мероси ҳам, номлари ҳам барчамизга баробар бўлиши лозим.

Шохонов. Айтмоқчи, барча туркий халқлар учун баробар алоқадор бўлган улкан дoston бор. Унинг номи «Қримлик қирқ ботир» деб аталади. Бу дostonда Олтин Ўрда даврида яшаган қирқ ботирнинг қаҳрамонликлари ёрқин бўёқларда, юксак бадиий шаклда акс эттирилади. Ўша улкан дostonни фақат бир киши — Муринжиров Сангирбоев номи билан машҳур бўлган қозоқ оқини бошдан-оёқ ёддан биларди. У ўзига хос, ноёб инсон бўлган. Улуғ Ватан урушидан сўнг у Тил ва адабиёт институтининг таклифига кўра, Олмаотага келади. Унинг оғзидан «Қримлик қирқ ботир» дostonи ёзиб олинган. Олти ой мобайнида ҳар кеча-кундуз ўша дostonни айтиб турган, мирзалар пешма-пеш ёзиб олаверганлар. Лекин, барибир охиригача тугатишга улгурмаган. Беш-олтита айтилмаган дoston қолгач: «Набираларимни жуда соғиниб кетдим. Уларни кўраману дарҳол қайтиб келаман», деб оқин Манғишлоққа жўнаб кетади. Уйига боргач, касал бўладию оламдан ўтади. Ўша ажойиб адабиёт ёдгорлигининг ёзиб олинган қисмини ҳам шу пайтгача тўлалигича нашр этганимиз йўқ.

Айтматов. Тўғри айтдинг. Олтин Ўрда даврида яратилган «Қримлик қирқ ботир» достони кўпчилик туркий халқларнинг умумий меросидир.

Шохонов. Албатта. Масалан, «Ўроқ Мамай» достонидаги бош қаҳрамонлар Олтин Ўрданинг машҳур саркардалари бўлган. Аслида, ўша эпопея қирқ дoston туркумидан иборат... Мамай 1361 йилдан эътиборан Олтин Ўрданинг хони бўлиб, Куликов майдонидаги жангнинг бош қаҳрамонларидан биттаси эди. Бошқа дostonдаги Қорасой Қози билан Сайтоқ ҳам тарихий шахслар эди. Эдигей эса (дoston қаҳрамони) 1352—1419 йилларда яшаган шахс. У Тўхтамишга қарши курашади, Оқ Ўрданинг ҳукмдори бўлади. «Ҳасан Қайғу» дostonида афсонавий шоир, файласуф, жамоат арбоби бўлмиш Ҳасан Қайғужировчи тўғрисида гап кетади. У Олтин Ўрда ҳукмдори Ўрмонбет ҳузуридаги қози-бийлардан бўлган. Адолатпарвар қози эди. Олтин Ўрда парчаланиб кетгач, Жонибекхоннинг маслаҳатчиси бўлади. Қозоқ хонлигига Жонибек асос солгани тарихдан маълум.

Айтматов. Туркий халқлар бошига чексиз мусибат келтирган Жунғория давлати (уйратлар) Чингизхон вазифасини бажармоқчи бўлади. Бироқ, замон ўзгариб кетганини, қаршилиқ кучли бўлишини инobatга олмайдилар. Биринчидан, Хитой империяси қаршида ёлғизланиб қоладилар: натижада «хитой аждари» уйратлар иттифоқини ҳам, тўрғовларни ҳам, дурбутларни ҳам, миллион-миллион қалмиқларни ҳам ямламай ютиб юборади. Иккинчидан, Чингизхон босқини пайтида туркий халқлар қайта шаклланиш даврини бошидан кечираётган бўлсалар, орадан беш аср ўтиб, жунғарлар бостириб келган пайтда бу халқлар ўзларининг мустақил давлатига эга бўлган миллат сифатида аллақачон шаклланиб улгурганди. Улар миллат сифатида ўзларини ўзлари англаб, таниб бўлгандилар.

Шохонов. Жунғория давлатини ташкил этган уйратлар иккинчи асрда Мўғилистон даштларидан кетган эдилар. Чунки, Мўғилистонда ўша пайтлари мисли кўрилмаган хунрезлик бошланади. Уйратлар Олатов этақларига, қирғизлар билан қозоқларнинг қаватига кўчиб келадилар. Бирмунча вақт шу ерда яшайдилар. Кейинчалик мўғиллар ҳукмронликни қўлга олгач, қозоқ ва қирғиз қабилаларининг тазйиқи билан уйратлар ўз яйловларидан маҳрум бўладилар. Улар мол-қўйларини боқишга жой топа олмайдилар, ташқи дунё билан савдо-сотиқ қилишга ҳам ожиз бўладилар. Чунки, ниҳоятда кучсизланиб қоладилар. Боз устига, XVI асрда бўлган навбатдаги ҳарбий тўқнашувда мағлубиятга учраган уйратлар қозоқ хонлиги таркибига кирадилар, тобе бўлиб қоладилар. Рус подшоси Иван Грозний билан унинг Нўғой Ўрдасидаги элчиси Даниил Губин ўртасидаги ёзишма ҳам шундан гувоҳлик беради. Бундан ташқари, 1595 йилда қозоқларнинг элчиси Қулмуҳаммаднинг Москвадан султон Ўроз Муҳаммадга йўллаган мактуби ҳам шундан гувоҳлик бериб турибди: «Сенинг қариндошинг бўлмиш валиаҳд Таваккал Қозоқ Ўрдасининг хони бўлди. Ўз укаси Шоҳмуҳаммадни эса қалмиқлар устидан хон этиб тайинлади. Улар ёнма-ён кўчманчилик қиладилар, доим бирга юрадилар», деб ёзади ўз мактубида.

Айтматов. Тарихдан маълумки, уйратлар билан қалмиқларнинг қабилалари бирлашиб, 1635 йили ўз давлатларига асос соладилар. Бу давлатнинг номи — Жунғория эди. Улар хитойлару қозоқлару қирғизларнинг ўртасида, тоғли-тошли ўлкаларда хонлик барпо этишганди. Энди унумдор яйловларга кўчиб ўтиш тўғрисида бош қотирадилар. Чунки, кўп сонли мол-қўйларни боқиш учун серҳосил ер керак эди. Кўп ўйлаб ўтиришмасдан, эллик минг нафар лашкар билан қирғиз-қозоқ ҳудудига бостириб кирадилар. Дастлабки тўқнашув Талас дарёси бўйларида рўй беради. Ўша жангда ўзбеклар лашкарига Олдишукур саркардалиқ қилади. Ўзбек-қозоқ-қирғизлардан иборат иттифоқчилар биргалиқда душманга қақшатгич зарба берадилар. Кейинги жанг ўзбеклар тупроғида, қозоқларнинг жанубий чегарасидаги Сайрам шаҳрида содир бўлади ва қардош халқларнинг қўшма лашкари ёв устидан яна-тагин ғолиб келади.

Шохонов. Жунғориянинг яхши қуролланган лашкари қозоқлар юртига етти марта ҳужум қилади. Улар пойтахт Туркистонни, Тошкентни, Сайрамни, Сариярдан то Эдилгача, Уролга қадар бўлган ўлкаларни ишғол этадилар. Халқ бошига мисли кўрилмаган даражада мусибат

келтирадилар. Мол-мулкидан ажралган халқ ҳалокат ёқасига бориб қолади. Ёвдан қутилиш учун дуч келган томонга, дуч келган буюм-суюмни қўлга олиб қочадилар. Кўпинча одамлар шип-шийдам ҳолда ўз юртларини тарк этадилар. Шу боис ўша замон «ялангоёқлар намойиши» деб ном олган. Уруш оқибатида очарчилик бошланади. Одамлар ўлмаслик учун ҳар хил ўсимликларнинг илдизларини кавлаб ейдилар.

Баъзан ўйлаб қоламан: ўша мусибатлар бизнинг қондош халқларимиз бирлаша олмагани туфайли бошимизга ёғилади. Русиянинг Бухородаги элчиси Флорио Беневини ҳам айнан шу ҳақда 1725 йили бундай деб ёзган эди: «Ҳозир ўрта Осиёда шафқатсиз уруш бўляпти. Бу урушда афғонлар, форслар, хеваликлар, бухороликлар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, қалмиқлар қатнашмоқдалар. Уларнинг ҳар қайси бир-бирига қарши тиф кўтармоқ учун ўзига яраша баҳона топган».

Жунғория хонлигининг тарих саҳнасига чиқиб келиши фақат ўзбек, қирғиз, қозоқ халқларининг тақдирига дахл қилиб қолмайди. Айни пайтда Хитой билан Россия ҳам бундан ташвишга тўшади. Бу икки салтанат соҳиблари қалмиқларни милтиқлару замбараклар билан қуроллантириб, туркий халқлар устига ол-кишлаб юборадилар-да ўзлари ҳеч нарсани билмагандай бир четда кузатиб, томошабин бўлиб турадилар. Сир эмаски, Хуанхэ дарёсидан Эдилгача, Сибирдан Эронгача бўлган ҳудуд бепоён дашту далалардан, битмас-туганмас табиий бойликлардан иборат эди. Ҳар қандай туллак беихтиёр мана шу бойликларга кўз олайтиришни истарди. Уларнинг бирдан бир мақсади — Жунғория ўрдасига қарши курашаётган туркий халқларни ҳам ўзаро уруштириб қўйиш эди; токим, бир-бирларини қириб битирсинлар! Ҳаёт-мамот жангида охир оқибат бир тараф мағлуб бўлиши муқаррар эди. Фолиб томон эса ниҳоятда ҳолдан тойиб қоларди. Фолибни янчиб ташлаш унчалик қийин бўлмайди. Бир зарб билан асфаласофилинга жўнатиш ҳеч гап эмасди.

Мана шундай ғаразли мақсадларни кўзлаган Россия бирданига хотамтой бўлиб қолади: қалмиқларнинг тўрғовут, дурбит, хўшавут уруғларига Эдил бўйларидан ер ажратиб берадилар, уларнинг ихтиёрига қурол-яроқ, замбараклар топширилади. Хуллас, Жунғория билан қалмиқларга қарши давом этган юз йиллик уруш натижасида туркий халқлар умумий маданиятдан маҳрум бўладилар, парокандалик даври бошланади. Охир-оқибат туркий халқлар Россиянинг мустамлакасига айланадилар.

Айтматов. Еттисувда Жунғория аскарлари кетма-кет ғалабага эришадилар: улар Норинкўлни, Бойинкўлни, Қошдекни, Қошкелганни ишгол қиладилар. Сўнг Олатовдан ошиб ўтиб, қирғизлар тупроғига ёпирилиб кирадилар. Иссиқкўл бўйларида, Чуй водийсида бўлиб ўтган тўқнашувларда қирғиз халқи уларга муносиб зарба беролмайди. Ўша пайтлари бизнинг халқларимиз орасида бир мақол пайдо бўлади: «Агар товда қирғиз боласи йиғлаётган бўлса, водийдаги қозоқ онасининг кўкраги оғрий бошлайди». Қардош халқни мусибатдан халос этиш ниятида Шапирашти уруғидан бўлган Қорасой ботир беш минг нафар суворийни қаватига олиб, Чуй дарёси бўйларида қалмиқлар лашкарига қақшатгич зарба беради. Қорасой юзма-юз олишувда қалмиқларнинг саркардасини маҳв этади. Боболари руҳидан мадад сўраган қирғиз ва қозоқ жангчилари йўлбошчиларининг ғалабасидан илҳомланиб, ўша тўқнашувда матонат, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатадилар.

Агар ўша тўқнашувдан сўнг биз мустақилликдан маҳрум бўлган бўлсак, Жунғория умуман Ер юзидан йўқолиб кетади. Қонли тўқнашувнинг натижаси шунақа бўлади. Босқинчиларга қарши туркий халқларни бирлаштириш ғоясини энг аввал Эшимхон ҳар томонлама рағбатлантиради. Чунки, ул муқаррам зот жунгарлар биз учун нечоғлиқ хавfli эканини бошқалардан кўра эртароқ англаб этадилар. У бир-бири билан ёқалаб ётган Бухоро, Турфон, Кошғар хонликларини инсофга келтириб, қирғизлар билан шартнома тузиб, иттифоқдошлардан иборат ягона лашкар барпо этади ва имкон қадар Иссиқкўлни ёвдан ҳимоя қилади.

«Агар бирлик бўлмаганда Сибирдан мунтазам қурол-яроқ, аскарлар захираси олиб турган жунғорлар туркий халқларни батамом қириб ташлардилар. Чунки, ҳали туркийлар ихтиёрида

ўқ отадиган битта ҳам милтиқ йўқ эди. Шубҳасиз, туркий қавмларнинг ҳар бири тарқоқ ҳолида маҳв этиларди», деб ёзадилар муаррихлар.

Бизнинг халқларимиз қадим замонлардан буён бир тану бир жон бўлиб яшаганлари боис туркий халқларнинг насрий асарларида, оғзаки ижодида қалмиқлар билан жунгарлар асосий душман сифатида талқин қилинади. Ҳатто минг ёшга тўлган «Манас» эпосида ҳам қалмиқлар асосий душман сифатида кўрсатилади. Манас ва қирқ ботир билан ўша халқ ўртасида жанг-жадал бўлади. Бу дoston кўчманчилар маданиятини юксалтиради.

Шохонов. «Манас» эпосининг 1000 йиллиги нишонланган тантаналарда турли мамлакатларнинг давлат раҳбарлари, адабиёт ва санъат намояналари иштирок этдилар. Қирғизистон Республикасининг Президенти Асқар Ақаевдан сўнг Сиз минбарга кўтарилиб нутқ сўзладингиз. Кейинги йилларда мен бу қадар шоирона, илҳомбахш нутқни эшитмаган эдим. Залда ўтирганлар тез-тез қарсак чалишиб, нутқингизни бўлиб турдилар. Танаффус пайтида кўпчилик ажойиб нутқ сўзлаганингиз учун Сизни чин дилдан қутлади. Ўша пайт мен жўрттага қовоғимни солиб ёнингизга бордим-да: «Нутқингиз нутқ бўлмади», дедим. Атрофингизда турган одамлар ҳайрон бўлиб қолишди. Ўзингиз ҳам хижолат чекиб: «Сенга маъқул бўлмадимми?» деб сўрадингиз. «Йўқ, Сизнинг нутқингиз нутққа ўхшамади, балки гўзал шеърга ўхшади», дедим. Атрофдаги одамлар бирдан жонланиб, кулиб юборишди.

Элиста шаҳридан келиб, тантаналарда қатнашган таниқли қалмиқ, шоири Довуд Қугултинов: «Манас» юбилейини ўтказаетганларинг учун қалмиқ халқидан миннатдор бўлишларинг керак. Агар қалмиқлар кучсиз душман бўлганда борми, Манас ҳам буюк ботир сифатида машҳур бўлиб кетмасди», деди ҳазил аралаш.

Тирик пайтидаёқ мумтоз шоир сифатида тан олинган инсоннинг самимий сўзлари тингловчилар қалбида илиқ таассурот қолдирди. У юксак минбардан туриб, «Манас»нинг бошқа халқлар учун нақадар катта аҳамиятга эга эканини исботлаб берди. Хитойда Манас номида шаҳар бор, Манас номида дарё бор. Японияда Сематей номида шаҳар бор. Лотин Америкасида ҳам Манас номи билан аталадиган шаҳар бор. Ҳиндулар ўртасида ҳам «Манас» достони машҳур. Бундан ташқари, японларнинг «Манъёсю» номида достони бор. Манаснинг қароргоҳи Ўзгандда бўлса, ёзлик яйловлари Қозоғистонда. Кореяда Манас номи тоғ бор. Қримда эса Манас номи бурун бор. Мажористонда Манас номи қишлоқ бор. Булар фақат дарёдан томчи, холос. Демак, Манас ботирнинг жасоратини дунёнинг ярми билади дейишимиз мумкин. Хўш, бундан ортиқ бахт бўладими? Мана шундай буюк эпосга эга бўлган қирғиз халқи ҳам улуғ эмасми? Юбилейда Довуд Қугултинов шулар тўғрисида гапирди ва ўзининг билимдонлигини олижаноб инсон эканини яна бир бора намоён қилди.

Агар аввалги мавзуга қайтадиган бўлсак, эътироф этмоқ лозимки, инсоният онгидан тарихий хотирани буткул ўчириб ташлаш учун бизнинг ёзувимизга, маданиятимизга тўрт марта тажовуз қиладилар. Араб ва мўғил босқинидан сўнг, учинчи босқин Россия империяси томонидан уюштирилди. Биз ўз мустақиллигимизни йўқотиб, унга қарам бўлиб қолдик. Туркий халқларни ўзларининг ижтимоий тармоқларига жалб этиш, мағлуб элатларнинг маданиятини янги маданият билан қориштириб юбориш учун босқинчилар техникавий ва сиёсий устунлик имкониятларидан фойдаландилар. Бу ҳол бизнинг миллий ҳаётимизда ўзгаришлар рўй беришига сабабчи бўлди.

Айтматов. Мухтор, бу масалада ўзига хос диалектика мавжуд. Русларнинг босқини натижасида бошимизга мисли кўрилмаган мусибатлар тушган бўлса-да, аммо биз учун фойдали томонлари ҳам бор. Бу фойда— дунё ва Европа тараққиётига ошно бўлганимиз билан боғлиқдир. Акс ҳолда, Шўро тузумидан сўнг мустақилликни қўлга киритиб, замонавий талабларга жавоб берадиган шарт-шароитга эга бўлмасдик. Бунинг учун маълум бир тайёргарлик бўлиши керак эди.

Шохонов. Ҳа умуман олиб қаралса, худди шундай. Лекин, булар ниманинг эвазига қўлга киритилди?! Миллий маданиятимиз омухта бўлиб, йўқ бўлиб кетиш арафасига келиб қолди.

Барча империяларнинг моҳияти шунақа бўлади. Ҳозир шунга ўхшаш ҳодиса Хитойда тибет ва уйғур халқларига нисбатан рўй берапти: хўш, улар империянинг тазйиқлари остида ўзларининг миллийлигини сақлаб қолармикан? Бу ниҳоятда жиддий масала.

Россия империяси ҳукмрон бўлган даврда қозоқ билан қирғиз тупроғида Алексеевка, Николаевка, Александровка, Владимировка, Антоновка, Надеждиновка, Павловка каби икки юздан ортиқ қишлоқ пайдо бўлди. Шўро ҳокимияти йилларида турли-туман баҳоналар билан маҳаллий аҳолини руслаштириш жараёни чоризм давридагига нисбатан анча юқори суръатда рўй берди. Бу борада Сталин чор ҳукуматининг амалдори бўлмаса-да, лекин мустамлакачилик сиёсатининг ашаддий меросхўри эканини яққол намоён қилди. Гап шундаки, гуржилар ҳар доим Туркияни азалий душман деб билардилар. Империя қарамоғидаги туркий халқлар эса «буюк дохий» учун барибир ёв ҳисобланади. Усмонли турклар ҳам, Туркистон турклари ҳам «т» ҳарфи билан бошланадиган миллат вакиллари бўлгани туфайли гўёки гуржиларнинг душмани эди. Агар бу туркий халқлар ажратиб юборилмаса, улар туркпарастлик йўлидан кетиши мумкин, деб ўйлайди Сталин. Бироқ, араб имлосини бирданига кириллицага алмаштиришга ботинмайди: 20-йилларнинг ўрталарида туркий халқлар лотин алифбосидан фойдаланиши керак деб, махсус қарор қабул қилади. Аллақачон араб имлосига ўрганиб кетган халқлар қайтадан савод чиқаришга мажбур бўладилар. Бу гал улар лотин имлосини ўрганадилар. Араб имлосида ёзилган ва шу имлода нашр этилган барча китоблар эскилик сарқитлари сифатида йиғиб олинади, куйдириб юборилади. Араб имлосида ёзилган барча қоғозлар, архивлар, ҳужжатлар Қуръони каримдан кўчирмалар, мулаларнинг фикр-мулоҳазалари сифатида бадном этилади.

Шундай қилиб, бизнинг маданиятимиз билан тилимизга нисбатан тўртинчи марта тажовуз бошланади: Гуржистон, Арманистон, Болтиқбўйи республикалари истисно қилинган ҳолда Совет Иттифоқидаги барча халқлар 1940 йилда ёппасига янги — кирилл имлосига ўтказилади. Гўё анави истисно қилинган халқларнинг имлоси минг йиллик тарихга эга бўлгани сабабли алифбоси ўзгартирилмайди. Биз бўлсак, қайтатдан ёзишни, ўқишни ўргандик. Энг алам қиладиган жойи шундаки, кирилл алифбосида йўқ бўлган товуш ва ҳарфлар туркий халқларнинг тилида мавжуд эди; бу масалани ҳал этиш учун марказдан юборилган махсус комиссия ишга киришади. Барча туркий халқларда э, ү, і, қ, ь, ғ, н, ө, ұ товушлари бор. Тўсатдан маълум бўлиб қоладики, бу товушлар туркийларда ҳар хил кўринишларда ёзилар эмиш! Жонли сўзлашув пайтида шундоқ ҳам тушунарли бўлган товушлар имлога кўчирилгач, мутлақо тушунарсиз бўлиб қолади. Кирилл алифбосига кўчирилгач, бизнинг туркий халқларимиз бир-бирларини танимай қолдилар, бир-бирларининг хатларини ўқиёлмасдан қолдилар. Бу ҳолат бизнинг умумий маданиятимизга мисли кўрилмаган даражада зарар етказди. Шундай қилиб, биз қондошларимизнинг китобларини фақат таржима ёрдамида ўқишга мажбур бўлдик.

Туркий халқларнинг ёзуви, алифбоси нима бўлди?! Ахир, ўн аср мобайнида араб имлоси бизга қўл келмаганми?! Бизнинг қадимий ёзувимиз тўғрисида ҳеч ким бош қотирмади. Араб ва лотин алифболарида нашр этилган китобларимиздан маҳрум бўлдик. Яна-тагин тарихий илдизимиз қирқилди.

Айтматов. Ҳа, бундай ҳақ гаплар одамнинг юрак-бағрини эзиб юборади. Бироқ, ҳамма нарсага муайян бир нуқтаи назардан қарамоқ лозим: хўш, нималарни йўқотиб, нималарга эришдик? Рус маданияти бизни мураккаб жараёнга жалб этди: маданиятимиз омухта бўла бошлади, лекин айни пайтда XX аср Европа тараққиётининг асослари билан миллий маданиятимиз хийла юксалди. Дин масаласига келсак, дин ҳеч қачон ўлмади — тезда ўзини тиклаб олади. Сиёсий, маънавий кураш ҳар доим халқларни жиддий синовлардан ўтказиб келгани каби ҳаётга монанд равишда диний эътиқод ҳам ислоҳотга учраши мумкин. Лекин, халқлар бир бўлса, тиллари бир бўлса, орзу-истаклари ва динлари ҳам бир бўлса, ҳеч қандай давр шамоли уларни йўлдан оздиришга қодир эмас.

Дин пайдо бўлган вақтидан бери инсонни тарбиялаш вазифасини бажаради. Дин — мураббий. Ер юзасида динлар, мазҳаблар кўп бўлса-да, аммо асосий динлар тўрт-бештадан ошмайди. Исо Масеҳ — насронийликка, Гаутама Будда — буддизмга, Зардушт — оташпарастиликка, Мусо яҳудийлар сиғинадиган иудачиликка, Муҳаммад пайғамбар эса ислом динига асос солганлар. Ислом дунёдаги энг буюк динлардан биридир.

Агар барча диний эътиқодларга риоя қилинса, Оллоҳ ягонадир. Барча динлар инсониятни ҳалолликка, адолатга, покликка, одамийликка ундайди.

Надоматлар бўлғайким, кўп асрлар давомида айрим динлар ҳокимият қўлидаги мустамлака, зулм-залолат қуроли бўлиб келди. Сиёсатчилар динни ўз манфаатларига хизмат қилдирди. Худди салиб юришлари давридаги каби дин бир халқни бошқа халққа гиж-гижлаш воситаси бўлди. Ҳозир ҳам мутаассиблик тарафдорлари бошқа эътиқодни тутган кишиларга тоқат қилолмайди, ғайридинларга нисбатан нафрат руҳини кучайтирмоқчи бўладилар. Бироқ, менинг назаримда, бундай сайъ-ҳаракатлар ҳақиқий тақводорликка, Оллоҳга ҳақиқий эътиқодга ҳеч қандай алоқадор эмас. Шундай бўлишига ишонгим келади.

Шохонов. Жуда тўғри гапларни айтдингиз. Ўз вақтида ён дафтаримга халқларимизнинг маданий, адабий ёдгорликларининг рўйхатини ёзиб олганман. Имкон бўлса, нусха кўчириб қўйганман. Хуллас, бизнинг китобларимиз қаерларда эканини билмоқчи бўлганман. Масалан, М. Давлатовнинг шеърий туркуми эълон қилинган (1907 й.) «Серка» журнали Токиода экан. А. Бойтурсуновнинг «Тил қурали» китоби (1920 й.) Нью-Йоркда, «Ўғузнома» (XIII—XV асрлар), «Бобурнома», «Тарихи Абулхайрихон», шунингдек, хорижий тилларда ёзилган уч китобдан иборат Қозоғистон тўғрисидаги қайдлар Париж ва Лондонда, «Қўрқут ота китоби» (IX аср) Ватиканда, «Ҳумо қуши қўшиғи» (XIV аср) Венецияда, Юсуф Болосоғунийнинг «Қутадғу билиг» китоби (II аср, 600 саҳифа) Ҳиротда, «Ал-китобул фил-миний» (1734 й.) ва Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғотит турк» (1074 й.) китоблари, Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и (XII а.) Истанбулда сақланмоқда. Октябрь тўнтаришига қадар қозоқ тилида нашр этилган тўрт мингдан ортиқ китоблар Москва, Қозон, Уфа, Ереван, Киев, Минск, Ашхобод, Наманган, Самарқанд шаҳарларидаги кутубхоналарда, архив фондларида айни чоғда сақланиб турибди. Бу ҳақда зарур маълумотномалар бор. XVI—XVII асрларда армани алифбода ёзилиб, бизнинг тарихимиз, шажарамиз тўғрисида қимматли маълумотларни жамлаган «Доно Ҳикор сўзи» номли китоб шу кунлари Арманистон ибодатхоналаридан бирида ёки Еревандаги фондларда сақланаётир. Бу китобни ҳозиргача топиб бўлмади. Туркий халқлар тарихи ҳақидаги бебаҳо китобларни чанг босган архивлардан куп йиллар мобайнида татар олими А.Каримуллин ғоят сабр-тоқат билан излади ва картотека тузди. Албатта, унинг отасига минг-минг раҳмат!

Айтматов. Ҳоз пати билан ёзилиб, ўз замонасида туркий халқлар ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган, туркий тарих ва маданиятнинг сўниб келишига имкон бермаган, балки янада ривожлантирган, дунёқарашларимизни кенгайтирган ҳар бир қадимий китоб, шак-шубҳасиз, меҳр-муҳаббатимизга лойиқдир. Ана шу савобли масалага диққатимизни қаратиб, жуда тўғри қилиясан.

Умуман, дунёда нечта тил бор экан? Дунёдаги тилларнинг аниқ миқдорини ҳозиргача ҳеч ким билмайди. Ер юзасида ҳаммаси бўлиб икки ярим мингдан то беш мингга қадар миллат ва элат мавжуд. Зотан, уларнинг ҳар бири ўзининг она тилида гаплашади, ҳар бир халқнинг тарихи ҳам ўзига хосдир, бошқаларникига асло ўхшамайди. Айни чоғда уларнинг тил тарихи ҳам ажойибдир.

Шохонов. 1919 йидда эндигина ташкил топган Туркистон республикасининг муслмон бюросига қозоқ халқининг оташин фарзанди, атоқли жамоат арбоби, таниқли инқилобчи Турор Рисқулов раис этиб тайинланади. Н. Хўжаев, Й. Алиев, Й. Иброҳимов, А. Муҳиддинов каби туркий халқларнинг вакиллари ҳам бюро аъзолари эдилар. Ўша пайтда Туркистон республикасида яшайдиган аҳолининг тўқсон беш фоизи номидан ёки барча муслмонлар

номидан ягона марказ раҳбарлик қилади, яъни барча мусулмонларнинг иқтисодий, маданий, ҳарбий сиёсати битта марказга бўйсундирилади деган тўхтама келадилар.

Россия империясининг меросхўрлари сифатида большевиклар ҳам Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларига нисбатан мустамлакачилик сиёсатини давом эттириши мумкинлигини жуда яхши билганликлари учун ҳам улар бирлик ғоясини, марказлаштириш ғоясини илгари сурадилар ва шу йўсинда мамлакат маданиятини, иқтисодиётини ривожлантирмоқни кўзлайдилар. Туркистонни бирлаштириш ғоясини дадил кўтариб чиққан зотлар тил ва дин бирлиги асосида ягона алифбони ҳаётга тадбиқ этмоқчи бўладилар. Бироқ, Туркистон республикаси раҳбарларининг ташаббусидан кўрқиб кетган Москва ҳукумати дарҳол мусулмон бюросини тарқатиб юборади ва Ўрта Осиё ва Қозоғистонда бир-бирдан айрилган иттифоқдош республикалар тузишга киришадилар. Уларни албатта марказдан бир киши бошқариб ўтирарди. Рисқулов каби давлат арбобларининг тақдири нақадар аянчли бўлганини жуда яхши биламиз.

Айтматов. Биз ўтмишимизни ўз қўлларимиз билан синдириб ташладик, ўз оёқларимиз билан ерга топтаб юбордик. Ўзимизнинг жоҳиллигимиз туфайли буюк ғоя сўниб кетди. Агар халқ хотираси ўша ғояни уйғотмаса, халқнинг ўзи ўша ғояни кўтармаса, энди уни ҳаётга қайтариш ниҳоятда машаққатли бўлади. Аксинча, эзгу ниятни кўзлаб бошланган қутлуғ ишлар мутлақо тескари натижа бериши ҳам ҳеч гап эмас. Худога шукрки, ўтмишда азият чеккан дин, тил, маданият намояндалари олдидаги қарзларимизни энди узяпмиз. Репрессия йилларида ноҳақ маҳв этилган инсонларнинг номлари оқланяпти. Ҳозир биз оғир йилларда қурбон бўлган инсонлар хотираси олдида, сталинча репрессия ва очарчилик қурбонларининг хотираси олдида бош эгамиз, уларнинг руҳларига бағишлаб маъракалар утказамиз.

Биз кўпинча тарихнинг ҳақиқий хўжайини халқ деймиз. Аслида, тарихни замон ва шарт-шароит ҳаракатга келтиради. Бизнинг ота-боболаримизнинг тақдири, ҳаёти мана шу икки ўлчам билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кечди. Гоҳида улар жаҳон аҳамиятига молик тарихни яратдилар. Уларнинг ғалабаси ва мағлубияти, қувонч ва ташвишлари тўла-тўқислигича тарихий солномаларда, шажаравий китобларда қайд этилмаган бўлса-да, лекин уларнинг ажойиб олами, кўчманчи халқнинг руҳияти дўмбираю кўбизлар товуши воситасида, оқинлар ва жировлар товушида келажакка — авлодларга етиб келди.

Шохонов. Тарихдаги, халқ босиб ўтган йўлдаги ҳар бир саҳифа биз учун азиздир. Шундай бўлса-да, мустақил қозоқларнинг йилномасида кетма-кет содир бўлган тўрт тарихий ҳодиса алоҳида қайд этилмоғи лозим.

1456 йилда қозоқ халқи Шайбонийларнинг қўл остидан чиқиб, ўзларининг мустақил давлатларини барпо этади. Бу санага роппа-роса 540 йил бўлди. Ўз тупроғида яшаб, ривожланаётган халқ учун ўз тилига, ўз маданиятига эга бўлиш ҳам, тил ва маданият, маънавият тараққиётида сезиларли даражада муваффақият қозониш ҳам тарих сари қўйилган муҳим қадам бўлади. Ҳазил гап эмас бу. Келажак авлод олдида янада шарафли вазифа турибдики улар дастлабки қозоқ хонларининг муборак номларини тарих шоҳсупасига кўтариб қўйишлари лозим. Тарих саҳифаларига уларнинг номларини зарҳал ҳарфлар билан ёзмақлари ҳам қарз, ҳам фарздир.

Кейинги беш юз йил мобайнида шафқатсиз, ваҳший душманларга бот-бот юзма-юз бўлган, кўплаб босқинларга ва қонли тўқнашувларга гувоҳ бўлган қозоқ халқи озодлик ва мустақиллик йўлида уч юздан ортиқ ҳар хил муҳорабаларда қатнашади. Ўзини ўзи озод қилиш учун тинимсиз кураш олиб боради. Улар орасидаги энг йирик кураш жунғарларга қарши қаратилган бўлиб, икки юз йилдан ортиқ давом этади ва ғалаба билан якунланади. Бу кураш бутун қозоқ даштларини қамраб олади.

Шунингдек, 1916 йилги қўзғолон ҳам муҳим тарихий аҳамиятга эга. Биринчи жаҳон уруши жабҳаларига мардикорликка олинаётган қозоқларга нисбатан адолатсизлик қилинади. Натижада халқ ёппасига бош кўтаради. Бу кураш ғалаба билан якунланмаган эса-да, аммо

халқни бирлаштириш, жипслаштириш маъносида алоҳида қимматга эга бўлди.

Тоталитар тартибларга, етмиш йилдан ортиқроқ давом этган зулм-залолатга, хўрликка қарши қаратилган ва демократик ўзгаришларнинг қалдирғочи бўлган 1986 йил декабрь ойидаги Олмаотада рўй берган воқеалар ўз вақтида бутун дунёни ларзага солиб юборади. Одатда, тарихий ҳодисалар йиллар ўтгани сари хиралашиб, афсоналарга айланиб кетади. Лекин, аҳамияти борган сари яққолроқ намоён бўлаверади. Бу 500 йилдан буён озодлик ва мустақиллик учун курашаётган халқнинг энг охириги хоҳиш-иродасининг ёрқин намоёниши бўлди.

Мана шу тўрт тарихий ҳодиса гўё халқнинг озодлик курашининг тимсолига ўхшайди. Бу кураш ҳар бир қозоқ учун нақадар азиз экани тўғрисида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Ҳар бир туркий мамлакат тарихида мана шундай ёрқин саҳифалар бор.

Айтматов. Мустабидлар тарихни яратади, халқ эса тарих ҳаётини яратади. Мана шу ғалати ҳикматда қандайдир умумийлик мавжуд, айни пайтда қарама-қаршилиқ ҳам бор. Ҳар қандай даврда мустабидлар мансаб учун, тож-тахт учун ҳар қанча қурбонлик бўлса берганлар. Ҳар қачон оломон ҳам, якка-ёлғиз кимса ҳам бир-биридан қарздор бўлиб қолади. Бу ҳақда гапирмаса ҳам бўлади.

«Тарихи йўқ халқ ота-онасиз қолган етим болага ўхшайди; у ҳамма нарсага бошдан ўрганади, ҳамма нарсани янгитдан ўрганади. Халқни бирор нарсага ўргатиш учун юксак нуфуздан имкон қадар унумлироқ фойдаланиш керак. Тарихий хотирасидан маҳрум бўлган халқ гўё нозик новдага ўхшайди — уни қайси тарафга эсанг — бас, ўша тарафга қараб ўсаверади», деган гапларда ҳақиқат бор. Афсуски, тоталитар тартиблар ҳукм сурган даврда биз ўз ихтиёримиз билан қарамликни бўйнимизга олдик; яраларимиздан қон томиб турган бўлса-да унга заррача эътибор бермадик, тарихимизни синчиклаб ўрганмадик, аксинча, ўзга мамлакатлар тарихини ўргандик ва ўзгалар тарихини ўзимизникига нисбатан яхшироқ билиб олдик. Бу бир томонлама мафқуранинг самараси ўлароқ рўй берди. Тарих фани ўзимизникига ва ўзгаларникига ажратилди: ўз уйимизда етим бўлиб қолганимиз боис айнан ўзгаларнинг тарихи бизники бўлиб қолди. Ахир, қадим замонлардан бошланган тарихимиз қўлига қалам ушлаб олган замонавий олим-қассоблар томонидан бузиб ёзилмадимми?! Вақт ўтиши билан наҳот уларнинг дунёқараши бирдан ўзгариб қолган бўлса?! Ахир, улар ҳамон тарафкашлиқ қилаётир-ку! Ахир, тарихимизга муносабати яхшиланиб қолмаган-ку!

Яхшими-ёмонми, ҳар бир халқнинг ўз тарихи, ўтмиши бор. Шу боис инсониятдан ёмон томонларни яшириб, фақат яхши томонларни кўз-кўзлаб, ўз тарихини ҳар хил бўёқ-безаклар билан жимжимадор қилиб, уни бир-бирига мос келмайдиган матаҳлар билан ямаб-ясаб ўтириш кечириб бўлмайдиган ҳолдир. Ахир, ҳар бир янги авлод ўз ҳаётини бошқа мамлакатларда рўй берган кўтарилиш, тараққиёт билан таққослаб кўради ва таназзул сабабларини қидиради. Агар таназзул сабабларини тўғри топса, энди ўтмишдаги хатоларни такрорламасликка интилади, тўғри йўлга тушиб олишга ҳаракат қилади.

Оғир сиёсий даврда ҳақиқатдан чекинган тарихчиларни, худди қумлоққа чиқиб, сувсиз қолган балиқдай бир алфозга тушиб яшаган тарихчиларни, юқоридан кўрсатилган йўлдан юришга мажбур бўлган тарихчиларни, ўша кўрсатмалар касофати билан ҳақиқатдан хийла олислашиб кетган тарихчиларни, ҳалигача ўзларини олимлар қаторига қўшиб юрган ўшандай кимсаларни ўзининг ҳақиқий тарихи учун курашган ва бу йўлда қурбон бўлган зотларнинг руҳи кечирсин...

Икковимиз ҳам ушбу тарихий мавзудаги суҳбатга тайёргарлик кўриш жараёнида «Дунё тарихи»ни, «Ўрта асрлар тарихи»ни ва бошқа шунга ўхшаган китобларни яна бир бора ўқиб чиқдик. Тарихий мавзудаги эски қайдларимизни таҳлил этиб кўрдик, тарих китобларини қалб кўзи билан мутолаа қилдик. Айрим воқеалар, шарт-шароитлар зийраклик билан таҳлилдан ўтказилса, текшириб кўрилса, гоҳ кўнгулда шубҳа уйғотади, гоҳ янги фикр-мулоҳазаларга сабаб бўлади. Лекин, ҳаммаси учун бирдек алоқадор бўлган жиҳат ҳам бор. Бу жиҳат

қуйидагича: Рим, Эрон, Япония, Ҳиндистон, Хитой каби давлатларнинг кўп жилдлик тарихлари, салмоқли тарихий тадқиқотлари уларнинг нуқтаи назаридан, ўз ватанида қарор топган тарих фани нуқтаи назаридан туриб, синашта йўлларда ёзилади. Назаримда, бир қирғоқдан бошқа қирғоққа сакраб юрадиган тарихчи албатта ҳалокатга учрайди. Чунки, у ўткинчи фойдани кўзлаб, шунга мос келадиган «ҳақиқат»ни топиш учун гоҳ уёқдаги талқинга ёпишади, гоҳ буёқдаги манбага ўзини отади. Афсуски, шундай ҳолат бизга ўзимизнинг асил тарихимизни яратишимизга ҳамон ҳалақит бераётир. Шу пайтгача тадқиқ этилган, ҳаққоний, ҳалол тарихий концепциямизни ярата олмадик. Авлодларимизнинг ҳам мулки бўлиб қоладиган тарих ҳали яратилмади.

Менимча, энг билимдон, асосли фикрлайдиган, ташаббускор тарихчилардан иборат махсус ҳайъат тузилиб, қадимий замонлардан то ҳозирги кунларгача бўлган тарихимиз қайта ёзилиши ва «Дунё халқларининг тарихи» қайта кўздан кечирилиб, нашрга ҳозирланиши лозим. Бояги ҳаётга ҳар бир халқнинг вакиллари аъзо бўлиши даркор. Шундай савобли ишни бошлайдиган вақт аллақачон етиб келган. Бироқ, мана шу муҳим вазифани ўз зиммасига олиб, турли мамлакат тадқиқотчиларининг бошини қовуштириб, орқасидан эргаштириб кетадиган академия бормикан? Балки, бу вазифани ЮНЕСКО ўз зиммасига олармикан? Ёки БМТнинг бирорта бўлими ҳомийлик қиладими? Ишқилиб, нима бўлганда ҳам инсоният мана шу сайёрада яшаётганидан бери нималар қилганини ҳаққоний, гуманистик нуқтаи назардан баҳолаш учун барча кучларимизни бирлаштириб ишлайдиган вақт келди. Тараққиёт даври ҳам, таназзул даври ҳам, майда-чўйда тафсилотлар ҳам эътибордан соқит қилинмаган ҳолда инсоният фаолияти асрма-аср, босқичма-босқич ҳаққоний акс эттирилиши зарур. Кам сонли элатларни ерга урмасдан, кўп сонли халқларни кўкларга кўтармасдан бу ишлар амалга оширилиши керак. Акс ҳолда, биз ўзимизнинг миллий худбинлигимизни енгиб ўта олаемиз ва ҳар биримиз яна-тагин ўзимизнинг миллий ботқоғимизга ботиб ётаверамиз. Айнан миллий худбинлик кўп ҳолларда қон тўкилишига сабаб бўлган эди; қанча-қанча бегуноҳ одамлар қурбон бўлишига миллий худбинлик бош айбдор бўлади. Бир гуруҳ мадҳиябозлар эса қонхўр мустабидлар шаънига ҳамд-санолар уқийди, уларни ҳаёт пайтида илоҳийлаштиради, қаҳрамонлар даражасига кўтаради.

Агар мамлакатлар тарихи ёзилаётган пайтда унинг саҳифаларидан ҳатто биргина ҳарф тушиб қолса, бу фақат бугунги кунимизга таъсир этиб қолмасдан, балки келажак авлод тақдирига ҳам таъсирини ўтказади. Зиммамизда масъулиятли вазифа турганини мудом ёдимизда сақламоғимиз лозим.

АЁЛЛАР БИЗНИНГ ТАҚДИРИМИЗДА ЁКИ ОШИҚ-МАЪШУҚЛАРНИНГ НАЗМИЙ ОҚШОМИ

XX асрда инсоният икки марта жаҳон урушига ва кўплаб минтақавий доирадаги хунрезликларга гувоҳ бўлди. Ядровий синовлар, ҳалокатли зилзилалар, космосни ўзлаштириш ва шу билан боғлиқ бўлган юксак илмий-техникавий тараққиёт ҳам рўй берди. Аини пайтда боболаримизнинг минг-минг йиллик тажрибалари натижасида синовлардан ўтиб сайқал топган маънавий-ахлоқий мезонлар мисли кўрилмаган даражада тубанлашиб кетди. Муҳаббат деб аталмиш буюк туйғу — ҳаёт манбаи, ҳаётни ҳаракатга келтирадиган қудратли куч ҳам ўзининг асил мавқеини йўқотиб бораётир, ёшлар томонидан беҳуда эрмакка айлантирилиб қўйилляпти. Менинг назаримда, инсоният истиқомат қиладиган жамият учун фақат ядровий урушгина бундан даҳшатлироқ хавф солиши мумкин...

Чингиз Айтматов

*Муҳаббат-ла ўтган кунлар — асил ҳаётдир,
Муҳаббатсиз яшалган кун — шунчаки кундир...*

Мухтор Шохонов

Шохонов. Чике, биз каби руҳан яқин икки эркак мангу мавзу тўғрисида гаплашса нима булади?

Айтматов. Эшик-деразалар зичлаб ёпилганига қараганда, энди гап аёллар тўғрисида кетади, шекилли?

Шохонов. Ҳа. Ўйлайманки, тирикликнинг бош сабабчиси бўлмиш Аёллар тўғрисида фикр алмашадиган пайт келди.

Айтматов. Ундай булса, суҳбатимиз жонланиб кетиши учун «Аёллар» номли шеърингни ўқиб бергин! Сўнг ўтган-кетган гапларни эслаймиз. Бир вақтлар Лабрюейр: «Кўплаб ҳар хил ёқимли, мулойим товушлар ичра энг роҳатлиси суюкли аёлнинг товушидир», деган эди. Қалбимиздаги нурлар бир оз хиралашиб қолган бўлса-да, лекин ҳамон биз учун азиз бўлмиш сиймолар, майли, жонлансин.

Битта гапни олдиндан келишиб қўямиз. Суҳбатимиз мобайнида шеърларингдан тез-тез ўқиб турасан. Ушбу суҳбатимиз аёлларга бағишланган ўзига хос назм оқшоми бўла қолсин!

Шохонов. Розиман.

*Ўтирардим офтоб рўяда,
рангим сомон, маҳзун, бемажол.
Кафтим ушлаб фолбин — гўянда,
тақдиримдан беради хабар:
— Дард ўтади.
Пўрсилдоқ лаблар
ранги киради!
Аммо, сизни чулғаган иситма
бошқа дарднинг аломатидир.
Айланади, ҳеч бошдан кетмас —
тўрт ойимнинг «каромати»дир.
«Севги, — дейсиз, — ҳадсиз жасорат», —
Шоир, сиз-да ўзингизча ҳақ.
Севги йўқдир, йўқдир шеърият.
Севги билан гўзаллик барҳақ.*

Бироқ биздай ўткир фолбинлар
айтганига қулоқ ҳам тутинг.
Бахт ҳам андуҳ келар ойимдан,
дуч келишса жадаллаб ўтинг!..
Яйраб кулдим: «Фолинг бебаҳо!
Кўнглимдагин топиб айтдинг, зўр!
Шаҳардаги фолбинлар, билсанг,
бу кетишда ишсиз колар зор!»
Асли, фолбин битта баҳона
юрақдаги дардни тўкишга.
Аёл ҳақда тинглайсан қониб
ривоятлар, турли миш-мишлар.
Сўзни сўзга аёл боғлайди,
танадаги худди ўқ томир.
Кимни суюб, кимни доғлайди,
гоҳо олов, гоҳида ёмғир.
Ким билмаса аёлнинг қадрин
эркак эмас мутлақо ҳаргиз...
Ойнадай муз — муҳаббат йўли,
омонатдир ҳаётинг, умринг.
Шу боисдан маҳкам тут қўлинг,
тайғонасан, бўш қўйган кунинг!
Аёл бордир — роҳат-фароғат,
аёлки бор — бутун касофат.
Ўтда ёқар бизни муҳаббат,
рашк дегани қопқон қўяди.
Манов ерда ётар ёш йигит,
аёлни деб кўзин ўйишган.
Илионда юнонлар мисол
аёл учун жанг қилган элат.
О, Елена!
Жони сабил, ёноқлари ол,
барча ўлди, сен ҳамон тирик!
Юртнинг суюк не-не шоири
аёлни деб ёндилар ўтда.
Ҳимоялаб аёл шаънини
бир-бирига ажаллар отди.
Башараси совуқ ойимлар
қўтарилди халқнинг ёдидан.
Оташ бўлиб иссиқ бермасанг,
аёл бўлиб, бўлмасанг Аёл.
Сен кимларнинг зотисан?
Қалб тубида асил гўзаллик,
мева бермас устки ялтироқ.
Ялт-юлт этса билгин, саёзлик,
қалб кемаси топмайди қирғоқ!
Алданади туман қўйнида
капитанлар ушбу ўйинда.
Йўқ, аёллар саёз дарёмас,

*ор-номуснинг қалъаси,
эркакларнинг наъраси.
Шундай аёл ёр бўлишин
орзу қилар йигитларнинг
ҳаммаси.
Яна шундай одат йўқ эмас:
юсакларга отилсанг,
шу гўзалнинг қошида
иккиланмай жон берсанг,
олиб чиқсанг тундан қуёшга.
Бироқ...
Бундай бўлмас ҳар қачон ҳам,
кўпинча бахтдан яқин ғам.
Ҳар ким этмас жонини қурбон,
шон-шавкат йўқ, агар маъни кам.
Маъни эса гўзалликка
чанқоқликдан туғилар.*

*Сўлиб қолган занжабилдай
фидойида қанот йўқлиги
менга маълум азалдан...*

*Муҳаббат, сен мени тарк этма,
юрагимда сўндирма ўтни.
Ишонганим — қалбимда юртни,
бир аёлни севганим севган!*

Айтматов. Азизим, Мухтор, ишонасанми-йўқми, шеърингни тинглаб ўтириб, бошқа даврда яшаган, бошқа халқнинг шоири — X асрда яшаган армани шоири Нарекачининг товушини эшитгандай бўлдим. Жуда ажойиб! Бундан ҳайрон бўлиш керакми? Менимча, ҳайрон бўлмаслик лозим. Ҳақиқий шеърятнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ажиб туйғулар, фикр-мулоҳазалар риштаси билан замонларни, қалбларни бир-бирига боғлаб қўяди. Айниқса, шеърдаги мана бу парча менга маъқул бўлди:

*Оташ бўлиб иссиқ бермасанг,
аёл бўлиб, бўлмасанг Аёл.
Сен кимларнинг зотисан?
Қалб тубида асил гўзаллик,
мева бермас устки ялтироқ...*

Нарекаци ҳам сўз билан ифодалаб бўлмайдиган фожиа тўғрисида соғиниб ёзади, аламланиб ёзади (ёдимда қолган мисраларни айтаман, лекин мазмуни тўғрилигига кафолот бераман): тақдирнинг бу не жазосиким, ёмғир бўлдим, аммо ёғиш насиб этмади, гул бўлдим, аммо очилиш насиб этмади.

Роҳиб бўлган Нарекаци ўз дуоларини «Худойим, юрак қаъридан чиққан илтижоларимни эшитгин!» деб номлайди. Сен бўлсанг, Аёлга илтижо қиласан. Ўртадаги тафовут унчалик катта эмас. Шоир учун Аёлнинг ўзи Худо! Ишқилиб, У аёл орқали оламни яратган.

Шоирлар зиммасига Оллоҳ таоло томонидан улўф вазифа юклатилган: улар тириклик қўшиғини давом эттириши керак; бир марта яратиб қўйилган қўшиқ бир дамгина узилиб

қолмаслиги, янада даҳшатлиси — у кўнгулни айнитадиган шовқин-суронга айланиб кетмаслиги лозим. Боз устига, Олам уйғунлигини атайлаб ёки билиб-билмасдан тўс-тўполон қилиб юборадиган кимсалар ҳам йўқ эмас.

Туркий халқлар, хусусан, қирғизлар билан қозоқлар қадим замонлардан буён аёлнинг иззат-ҳурматини жойига қўйишга одатланганлар. Агар ўғил болалар ёшлигидан ўтда куймас, сувда чўкмас қилиб тарбиядансалар, қиз болалар меҳмон сифатида, бировнинг хасми сифатида авайлаб-асраб тарбияланади. Қиз бола олтин ёмби ёки бошқа оиланинг омонати сифатида кўз қорачиғидай эъзозланади. Бу анъана сандиқнинг остида сақланиб, авлоддан авлодга мерос қилиб қолдирилади. Қизалоққа кўз тегмаслиги учун кеннойиларимиз болаларнинг қалпоқчаларига олисдан ҳам кўриниб турадиган тумор тақиб қўйишарди ёки уккининг патини қадаб қўярдилар. Чунки, гўзаллик ва меҳр-муҳаббат тимсоли эҳтиёт қилинса, яхши ном, ғурур, виждон, миллийлик ҳеч қачон ўлмайди. Она зотига ҳар доим сажда қилинарди. Мабодо ўтов мўрисиға — туйнукка қалдирғоч ин қурган бўлса, токи палапонларини учирма қилмагунча кўч-кўронни йиғиштириб ёзлоққа кўчиб кетилмасди. Савоб ва гуноҳнинг фарқиға борадиган боболаримиз тулпор туққан байтални ҳеч қачон гўштга топширмасдилар, сўймасдилар. Шавкатли авлодга ҳаёт инъом этган она ҳар қанча эъзозланса арзийди. Халқимизнинг бундай бебаҳо анъаналарини давом эттиришимиз шарт.

Шохонов. Кавказда эркаклар урушаётган бўлса, ҳатто хундорлик боис урушаётган бўлса ҳам, аёл уларнинг ўртасига оқ рўмолини ташласа — бас, шу захоти уруш тўхтатилган. Бу бузиб бўлмайдиган қонун эди.

Агар аёлнинг, онанинг хоҳиш-иродасига кимдир бўйсунмаса, нафақат ўша кимсанинг ўзи, балки бугун уруғ-аймоқлари ҳам иснодга қоларди.

Айтматов. Ҳа, ҳар бир жамият, ҳар бир давлат аёлга нисбатан ўз муносабатларини, сиёсатини шакллантиради.

Инқилобдан кейин Шўро ҳокимияти ўрнатилган йилларда очарчилик, репрессия бошланиб кетди. Улуғ Ватан уруши, хонавайрон бўлган хўжаликларни тиклаш даври аёлларнинг аёллигини, уларнинг табиатнинг ўзи ато этган асил моҳиятини унутишга мажбур қилди. Айнан ўша йилларда аёлнинг нозик елкаларига зил-замбил юк ортиб қўйилди. Бизнинг умумий дўстимиз бўлмиш Евгений Евтушенконинг:

*Қандай бўлди, қачон юз берди,
унутдикми, ким деб ўйладик?
Ёлғиз аёлни булғадик ерга,
эркак билан тенг қилиб кўйдик,*

деган мисралари ўз вақтида давр руҳига қарши йўналтирилган бачкана ижтимоий танқид сифатида қораланди. Шўро ҳокимияти йилларида пўлатдек мушакли аёлларни кўкларга кўтариб мақташ учун шоир ва рассомлар қандай «илҳом пари»сидан қувват олганини ҳозир тасаввур этиб бўлмайди. Аёлларнинг бундай тоифасини улуғлаш анча илгари бошланган. Эсингдами, Некрасовда: «Югуриб кетаётган отни тўхтатиб қолади, ёнғин бўлаётган кулбага ҳам кираверади», деган мисралар бор. Аёл гўзаллигининг бўлажак «идеал»ига ўша пайтлардаёқ асос солинганди. Кейинчалик ўша асос-пойдевор устига «Колхозчи ва ишчи аёл» ҳайкали ўрнатилди. Бундан одамлар яхши маънода ларзага тушдилар, ҳайратландилар. Бўлмасам-чи! «Кичкина» одам ўзини қора терга ботиб юрадиган қаҳрамон, тимсол деб тасаввур эта бошлади. Ҳозир уларни калака қилиш осон. Лекин, бу гапларнинг орқасида жуда мураккаб психология, мантиқ, тарих, санъат турибди. Биз ҳам бундан мустасно эмасмиз. Ишончим комилки, агар ҳайкалтарош деҳқон аёлнинг қўлига болға, эркак ишчининг қўлига ўроқ тутқазиб қўйганда ҳам биров ажабланмасди. Бемаънилики? Албатта. Ҳозирги замон нуқтаи назаридан шундай кўринади. Бироқ, ўша бемаъ依лик бор ҳақиқатни акс эттирарди.

Ахир, аёлларнинг ўзлари (улар кўпчилик эди!) эркалар билан тенг ҳуқуқли эканини таъкидлаб кўрсатиш учун фақат юриш-туришда эмас, ҳатто гап-сўзларида, кийинишларида ҳам тақлид қилишарди-ку?!

Агар мана шундай ёлғондакам тенглик қандай оқибатларга олиб бориши мумкинлиги тўғрисида жамият олдинроқ ўйлаб кўрганда эди, ҳаммаси ойдин бўларди.

Ҳа, алам қилар экан. Бундай йўсинда «янги дунё» қуриб бўлмаслиги энди аниқ бўлди. Аччиқ тажрибамиздан тегишли хулоса чиқара оламизми?

Эсингдами, Аппас Жумағуловнинг уйида меҳмон бўлган пайтимизда ҳаммамиз бирдан аёллар тўғрисидаги суҳбатга берилиб кетган эдик. Орамизда Асқар Ақаев ҳам бор эди. Сен ўша уни ҳақиқий эрка қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги шеърингни ўқиб, барчамизни қойил қолдирган эдинг. Мен кейинчалик китобларингдан ўша шеърингни қидириб кўрдим, лекин тополмадим. Илтимос, ўша шеърингни яна бир марта ўқиб бер!

Шохонов. Бу катта шеър. Фақат суҳбат мавзусига алоқадор парчани ўқиб бераман.

*Қадим Ўтрор шаҳрида
чол яшарди обрў-ҳурматли.
Оқсоқолнинг бор эди битта
тулпор оти Фиркўк келбатли.
Феъллик эди тулпор кўп,
қон оқизиб сувлиқ чайнарди.
Тулпор ҳақда миш-миш гап
овул бўйлаб тарқалди.
Кишнаганда эшитилар
етти тепа наридан,
ўлиб қолса-да, аммо хумпар
сув ичмайди ариқдан.
Ман-ман деган қанчалари зор,
яқинлашга юрак бетламас.
Яқинлашса, қора ёл тулпор
тепиб ташлар, ҳеч ҳам йўлатмас.
Унга қараш заҳматли, оғир.
Шон-шавкатни от ҳам сезадир.
Оқсоқолнинг бор эди яна
тенгсиз гўзал бўй етган қизи,
икки юзи нақш олма-я!
Феъллик эди, аммо, юлдузи...
Суяр эди қизалоғин ҳам,
кўп ўйларди унинг тақдирин...
Қиз ҳам севмас отасини кам.
Аммо, бир кун қолди гапириб,
эркаларкан қўлдаги қушин,
отасига сўз қотди шундай:
— Қачонгача миш-мишлар, хужум,
Отажоним чидайсиз унга ?
— Нима қилди? — ҳайрон отаси, —
очикроқ айт, нима деганинг?
— Сотсангиз-чи, шу отингизни,
қаридингиз, керак жонингиз,
неси билан ром айлар сизни?*

Қайсар отга хону монингиз
сарф айламай ўйланг-да, бизни!
— Қизим, ҳақсан, кўпроқ балки сен,
аммо, айт-чи, кишанланган қалб
беэтибор қолса сўлмасми?
Эркинлик деб, туғилган борки,
ор-номус, завқи тошади.
Арзийди ул шамолга буркаб
юрагини тоғлар ошади.
Шу тулпорим — тирик тушимдир,
ўсмирликдан ёдгорим — қашқа.
Бу оламда олижаноброқ
мўъжиза йўқ отлардан бошқа.
Оҳ, билмайсан, сен ҳали ёшсан!
Қизга боқди ота мунгайиб.
Ўйлаб кетди балки шу нафас
тулпор чопиб ўтган кунларин.
Секин деди нафасин ютиб:
— Феълени деб отни уришма,
пойгаларда ундадир ютук,
темиртандан яралгандир, суришма.
Эркин чўллар туғилган юрти,
шу боисдан олар улоқни.
Ёниб чопар юракда ўти,
йўлатмайди шундан бировни.
Ана бундай шавкати учун
наҳот, феълени кечириб бўлмас?
Кечирмасак ёғилар бутун
юртлаънати, ўчириб бўлмас.
Бу гапдан сўнг жим қолар ота.
Кейин келиб бироз ўзига:
— Қирчанғилар озми дунёда, —
дея қарар ота қизига.
Қандай фойда, манфаатлар бор?
Мақташади уни одамлар.
Балки, шундан бизларнинг тулпор,
Аччиқланиб чекади ғамлар.
Биз билмаймиз.
Тили бўлсайди
Феълин ўзи берарди айтиб.
Шундай дегач, ота қизига тўрсайди.
— Ташвишдаман сўзинг эшитиб, —
давом этди, отаи зорда, —
бахтинг сендан юзин бурмасин.
Қадимгилар билсанг, тулпорга
эркакларни нисбат беришган...
Шайтон урсин,
ота сўзи чинга айланди,
қизгинанинг бахти бойланди.

*Аёл билан ҳаёт бежирим,
лек фожиа бундамас, асли,
аёл сифат эркак турқини
кўрсам қўзир энг ёмон жиним.
Гохо аёл эркак кўркини
олмоқ бўлар, бу қандай қилик?
Сабаби не? Уйла, топ, изла
Худо берган жинсидан тониб
нахот, аёл ушоқ юзига
тус беради эркак аталиб.
Урфни бунда қанчалик айби?
Ё қизиққон она табиат
шошдимикан? Ҳар кимнинг таъби!
Ачинаман уларга фақат.
Ким бўлмасин, эркакми-аёл,
ўзин билсин, билсин ўрнини.
Ютиб бўлган номус-орини,
Хушомаддан силаб қорнини
мамлакатни бошқарса алҳол
аёл сифат эркак не бўлар?
Ўзинг берган, ато этган дил,
парчасини сақла худойим.
Эркак бўлсанг эркаклигинг кил,
гар аёлсан — бўлгин мулойим.
Ўзгачамас, моҳият шунда...
Ўзинг қўлла ушбу оламда,
насиб этсин шундай бир аёл.
Енгиб ўтсин шодлигу ғамни,
бахт келтирсин тулпор — қора ёл!*

Айтматов. Қандай жамиятда бўлмасин инсон табиатига сурбетлик билан аралашсалар, ундан «янги» инсонни вужудга келтираман (яратаман, ясайман, таъмирлайман) деб ўйлаган кимса чучварани хом санайди. Аслида, ҳаддан ташқари жоҳил кимсаларгина инсонга тажовуз қилиши мумкин.

Шошқалоқлик барибир панд беради. Бўлмасам, ақли-ҳуши жойида бўлган одам шунақа деб сандирақлайдимми? Эртани ҳақиқатга айлантirmoқчи бўлган каллаварамларнинг хаёлидан нималар кечди экан? Бунақа хом хаёл ҳатто иблисининг ҳам етти ухлаб тушига кирмаса керак!

Сенга битта воқеани айтиб бераман. Социалистик жаннат қуриб қўйилган жиннихона тўғрисида.

Ҳаммаси осон бўлади эркаклар билан аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқларини тенглаштириш ғояси зарурий эҳтиёж натижасида (дастлаб, бу ғоя муаллифларнинг ўзига ғоят инсонпарварликдек туюлади!) туғилади. Ишчи кучи етишмай қолади. Демак, одамлар ёппасига коммунизм қурилишига жалб этилса, мақсадга мувофиқ бўлади. «Темир қўлларимиз билан инсониятни бахтли келажакка ҳайдаб киритамиз!» деган шиор ўртага ташланади. Шундан сўнг аёллар техникани эгаллашга, йирик завод-фабрикаларда дастгоҳни бошқаришга, абадий музлик қоплаган ўлкаларда эркаклар билан бир сафда туриб ишлашга тарғиб қилинади. Чақириқ дарҳол қўлма-қўл бўлиб кетади. Газета саҳифаларида улкан тракторни бошқариб бораётган нозик комсомол қизларнинг суратлари пайдо бўлади.

Афсуски, давлат томонидан ўтказилган «Ҳужум» кампанияси ўша даврнинг оғир

хатоларидан бири эди дейиш камлик қилади. Бу инсониятга қарши қаратилган жиноят эди. Устига устак, илоҳий оламнинг қурилмасига қарши йўналтирилган жиноят эди. Худонинг барқарорлигини инкор этган муртадлар Худонинг вазифасини ўз зиммаларига оладилар ва «янги олам яратамиз» деб, даҳшатли ўйин бошлайдилар. «Новаторлар» ўзларининг аҳмоқона ғояси билан ёшларнинг катта қисмини заҳарлайдилар. Андрей Платонов ибораси билан айтганда, «ердаги жаннат»нинг тимсоли бўлмиш афсонавий «котлован» (хандақ) барпо этмоқчи бўладилар.

Шохонов. Ҳа, яхши ният билан дўзах томон қадам ташланади. Афтидан, у пайтлари ҳеч ким Инжили шарифда айтилган доно гапларни эсламайди. Ҳартугул, ҳеч ким бу билан ҳисоблашмайди. Уни тарих ахлатхонасига улоқтириб юборадилар.

60-йилларнинг бошларида Қозоғистоннинг Семипалатинск вилояти Шубартов тумани комсомоллари республикадаги ўрта мактабларнинг битирувчиларига «синф бўйича ёппасига чорвачилик соҳасига ишга борайлик!» деб мурожаат қиладилар. Бундан асло ажабланмаслик даркор. У пайтлари Чимкент вилояти газетасида корректор бўлиб ишлардим: ўша ташаббусни қизғин қўллаб-қувватлаган битта мактабнинг битирувчи синф ўқувчилари тўғрисида ўзим ҳам мақола ёзганман.

Ўшанда менинг ташаббусим билан вилоят ижодкор ёшларининг клуби ташкил этилганди. Ҳузуримизга машҳур ёзувчи Ғабит Мусрепов ташриф буюради. Вилоят комсомол қўмитасининг котиби билан биргаликда қозоқ адабиётининг мумтоз вакилини қутлагани бордим. Салом-алиқдан сўнг, Ғабит оға янгиликлар билан қизиқди. Жуда ғайратли йигит бўлган комсомол котиби бидирлаб ахборот бера бошлади:

— Вилоятимизнинг икки мингдан ортиқ битирувчи синф ўқувчилари Шубартов комсомолларининг мурожаатини қўллаб-қувватлашга шайланиб туришибди. Улар имтиҳонларни топширган заҳоти комсомол йўлланмаси бўйича чорвачилик соҳасида иш бошлайдилар. Уларнинг ярмидан кўпроғи қизлар!..

Шу пайт Ғабит оға қошларини чимиради.

— Жамиятимизнинг асосий камчилиги шундан иборатки, биз эркакларнинг вазифаларини ҳам аёллар зиммасига юклаб қўйдик, — деди у.

Партия ташаббуси кескин танқид остига олинганини эшитиб, даҳшатга тушиб кетдим. Ахир, у пайтлари ҳеч ким бундай фикрни ҳатто хаёлига келтирмасди. Қизил Иттифоқ мафкура соҳасида ажойиб ғалабани қўлга киритган эди.

Албатта, ақл бовар қилмайдиган оғир замонларда аёлларнинг ўз зиммасига оғир мажбурият олишини тушуниш мумкин. Масалан, Сизнинг «Жамила» номли қиссангизни эслайлик. Луи Арагон уни: «Дунёда муҳаббат тўғрисида яратилган энг гўзал қисса!» деб баҳолаганди. Улуғ Ватан уруши йилларида аёлларимиз қариялар ва ўсмирлар қаторида туриб эрта тонгдан қора шомгача тер тўкиб меҳнат қиладилар. Кўпга келган тўйдан ҳеч ким қочиб қутилмайди.

Сиртдан қаралса, бу қисса худди уруш тўғрисида ёзилгандек туюлади. Арагон уни нима учун муҳаббат ҳақида ёзилган дoston деб атайди? Чунки, Сиз ҳамма нарсадан устун бўлган Муҳаббатни тасвишлаб бергансиз. Айни чоғда ўлим ҳам ҳаққоний акс эттирилади. Феодал замондан қолган итоатгўйлик каби сарқитлар фош қилинади. Жамила маъшуқанинг эркин, қизғин қалби билан яшайди. Унинг учун олий ҳақиқат мана шу. Путурдан кетган, мунофиқ ахлоқ тарафдорлари қиссани қутуриб танқид қиладилар. Улар инсон туйғуларини темир катак ичига ҳайдаб киритиб, маҳв этмоқчи бўладилар.

Чике, Сиз инсон фақат меҳнатнинг ўзи билан бахтли бўлмаслигини исботлаб бердингиз. Шубҳасиз, миллионлаб ўқувчилар миллатидан қатъи назар Жамиладан озодлик илмини, қалб ва ақл-идрок эркинлигини ўргандилар. Тоталитар тузумнинг аёл усидан ўрнатган ҳукмронлигига қарши норозилик тимсоли — Жамила. Халқ бу аёл сиймосида норозиликни кўрди.

Аминманки, гўзаллик ва меҳр қадрсизланган жойда жоҳиллик ва бачканалик бошланади. —

"Эсимда, 50-йилларнинг бошларида овулимизда яшайдиган бир ёши ўтиб қолган аёл ўтин териб келиш учун жунайди. Алдоқчи дунёда муҳтожликдан ёмон нарса бўлмайди. Аёл бир кўтарим ўтинни орқалаб уйига қайтади. Йўлда бирдан тўлғоқ тутиб қолади. Хуллас, фарзанд туғилади. Аёл ўткир тош билан гўдакнинг киндигини кесади ва чақалоғини эски-туски кийимига йўрғаклаб, боғлам ўтинини судраганча овулга келади. Минг машаққат билан тўплаган ўтинни ташлаб кетишга кўзи қиймайди. Аёл бир оз дам олишни хаёлига ҳам келтирмасдан уй юмушларига уннаб кетади. Мўридан тутун чиқаётганини кўриб эри билан қўшнилари уйга кирадилар. Бирдан чақалоқ йиғлаб қолади. Ҳамма ҳайрон бўлади. Аёл эса:

— Бу бизнинг боламиз, ўтин тергани бориб, туғиб олдим, — деб жавоб қайтаради бамайлихотир.

Айтматов. Илгари аёллик ҳаловати нима эканини, эркакларнинг самимий муносабатларини кўрган рус хотинлари аламли қўшиқ тўқишади:

*От ҳам ўзим, ҳўкиз ҳам.
Ҳолбуки, эр ҳам ўзим.
Пайти қвлса, хотинмав,
Бизларга берсин тўзим!*

Афсуски, «киши руҳининг муҳандислари» бўлмиш биз ёзувчиларнинг ҳам бу борада айбимиз бор: социалистик реализм методига амал қиламиз деб аёл-раҳбар тимсолини уялмасдан адабиётга олиб кирдик. Аёл директор, парткўм котиблари эркақдан баттар қўпол, шаллақи, уддабурон бўлишади. Туриш-турмуши ҳам, гап-сўзлари ҳам эркақшода. Шундай қилиб, коммунист-конструкторлар Худонинг ўзи яратиб қўйган аёл билан эркақ ўртасидаги тафовутни йўқотмоқчи бўлдилар.

Шохонов. Ушбу сўхбатимизга алоқадор бўлгани учун «Ла Валлетт оқшоми» номли шеъримни ўқиб бермоқчиман. Буни 15 йил бурун ёзганман, ҳали эълон қилинмаган. Архивимда ётган эди.

I
*Кўз очиб юмгунча
унутиб дардларини,
бўй етган Сандра
дераза олдида чиқди.
Сочига улаб
толпопук, тўла сават
мевани олдида йиқди.
Сал кўтаргин чироғингни пилигин,
йўлбошловчи тушунтирар
Сандранинг кимлигин.
— Қадимий одати Мальта қишлоғин
куёв бўлиш ниятида юрган йигит
чапдастликда ютиб чиқсин ўртоғин:
бири чалар гитара, бошқаси дўмбирани,
яна кимдир рақс тушиб жон терига,
кимдир эса шеърга солар Сандрани.
Сандра-чи, деразадан кузатади барчани,
олдидаги мевалардан кавшаниб...
Қай йигитга кулиб боқса Сандра
куёв ўша — тегади эрга...*

*Гименей, ҳой, ўйна, мана хотининг,
сўнг гапирма ундоқ экан, бундоқ деб.
Уйландингми, худога айт додингни,
аҳмоқ бўлса ё ўзига берса зеб.
Уйландингми — бўйинтуруқ бўйнингда.
Арз айлама, ёқтирганинг қўйнингда.
Одат шундай: умр бўйи биргасиз.
Бирингиз — бит бўлса, яна биринг—
бургасиз.
Ажралиш йўқ, бахт ҳақида ўйлаш йўқ.
О, Гименей, Гименей, мана сенга ўқ!*

II

*Мальтани ҳам бизга танитган,
олиб чиққан денгизга шу Ой.
— Дардинг олсам, нима камибди!
Лекин жимдир, осмонда чирой.
нур ёғилар денгиз қўйнига,
Ла-Валлетт оқшомга кирар.
Ўтказамиз орол бўйида
ҳижрон туни секин қисқарар.
Уйқусираган қирғоқ бўғриқар,
ҳансирайди, иссиқдан пишган.
— Сингилжоним, келгин яқинроқ,
не сабабдан кўзларинг шишган?
— Оғажоним, — дейди қизгина,
хаста одам овозидай дард, —
мен бир отман, йўқдир тизгиним,
бахтсизликдан пора бўлган қалб.
Ҳайронлигим ортади баттар:
бу қандай гап? Мақсад нимади?
— Оға, билсанг, иснод ётар
ҳаётимда, қора шарманда. —
Жим тургайман одамовидек,
Қани, нени айтади яна.
— Ташлаб кетди, севгилим, оға,
шундан ғамим, аламим менинг. —
Қарашлари қўрқинч тус олди,
нигоҳига дош бермоқ мушкул.
Ҳазил қайда, ҳазил йўқолди.
— Қасос олмоқ ниятим нуқул.
Кечирмасман, аввал эркалаб.
Лаънат сизга, юзсиз эркалар!
Қонлар тутсин сизларни, ё раб! —
Қарғаб-қарғаб ўгирилдинг терс,
барчасига гўё мен айбдор.
Билганим йўқ узоқ Мальтада
сен ғарибга бўлишим дучор.
Илож қанча чиқса ҳам жони,*

эркакларнинг ёнин оламан:

— *Сени ташлаб кеган кимсани
рости билан севгандингми, айт?!
Ҳазабдан жой топмас қўйгани
у ўзини шу пайт.*

— *Севганига ўлим тиламас,
Ишқивордан яхшилаб билгин.
Юпатмоққа айтганим эмас,
оқ сочларим сабабин сўргин!
Тайёрдирман эркаклар учун
сўрамоққа шафқат ва раҳм.
Билсанг агар ўзим ҳам бутун
фариштамас, бордир гуноҳим.*

*Сабр айлагин, яна муҳаббат
юрагингни қитиқлаши бор.
Бўлмас ахир асрий маломат,
қуёш чиққач, кетади ғубор.
Бироқ, сингил, шу чоқ араз-ла
ёв қувгандай учди ёнимдан.
Аритмоқчи бўлдим ғаразин,
воҳ, келмади бу иш қўлимдан.
Ўша кечда Мальта устида
сузар эди қирғоқсиз осмон.
Кўп ўйладим: наҳот, табиат
жафо чекар қиздай беомон?*

III

*Кечда толгул яшнатади
Ў-ў, Мальтанинг осмонини.
Эҳ, гўзалим Сандра!
Юрибсанми, омонми жонинг?
Хаёлимда баъзан кўраман
тўлқинларни кесган оролни.
Осон эмас, тан олмоқлик
ўзи қилган машъум гуноҳни.
Қирғоқ, чорлар, бораман ёлғиз.
Чарх уради дайди шамоллар.
Ҳаёт — топиш, қайта йўқотиш,
Йўлда ўтар умри одамнинг.*

Айтматов. Инсон ўзи чинакам яхши кўрадиган одамига ҳеч қачон ёмонликни раво кўрмайди. Ҳақиқий муҳаббат билан ҳою ҳаваснинг фарқи ҳам ана шунда. Ошиқ қалб соҳиби ўзини ўйламайди. Ошиқ ўзини қурбон қилиб, маъшуқасини сақлаб қолишга тайёр туради. Сенинг қаҳрамонларинг — ўзига бино қўйган худбин кимсалар. Ундай кимсалар тикилиб ётибди. Яқин-яқингача айрим замондош аёллар коммунист-эрларини ҳар хил товламачиликлар воситасида ипсиз боғлаб олган эдилар: партбилетингдан маҳрум қиламан деб, дўқ-пўписа қилардилар. Бечора эркак гўё дўзахда яшашга мажбур бўларди. Агар бундай эр бугун хотинига «талоқ» берса борми, эртагаёқ масаласи парткомда муҳокама этиларди, индинга эса райком, ҳатто горкомда етти дўзах азобини бошидан кечирарди. Имконият чекланган эди: ё қаллиғинг билан

то умрингни охиригача ит-мушук бўлиб яшашинг керак, яъни тирик мурдага айланишинг лозим ёхуд партбилетни топшириб, жиноятчи деган тамға остида ишдан ҳайдалишинг зарур. Танишбилишлару қариндош-уруғлар жўр овоз бўлишиб, «жиноятчи эр»ни ит пийпалаб ташлаган тулки аҳволига солиб қўйишлари тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Ўз виждонининг ҳукмига бўйсунган эркак қолган умрини шундай азобда кечирарди. У энг «инсонпарвар» жамиятда партия билан давлатнинг инсон ҳуқуқларига ҳақиқий муносабати шунақа эди. Бу маънода ўзларини жинидан баттар ёмон кўрадиган эрлари битта кўрпанинг остида тепкилашиб ётгани учун айрим аёллар жонажон партиядан миннатдор бўлиши керак.

Шохонов. Эркакшода аёллар ва хотинчалиш эркаклар муносабати узоқ вақт мобайнида ёш авлод тарбиясига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Мен мактабда ўқиб юрган йилларда эркак муаллимлар кўпчиликни ташкил этарди. Уларнинг ўрни бошқача эди — айримлари биз учун идеал бўларди.

Айтматов. Шўро ҳокимияти ҳукм сурган кейинги 15-20 йил давомида мактаблардан олий ўқув юртларида аёл ўқитувчиларнинг миқдори кескин кўпайиб кетди. Ҳозирги ёшлар болалар боғчаларида, мактабларда, олий ўқув юртларида асосан хотинлар қўлида тарбия олишяпти. Эркак таъсирини сезмаган болалар, ўсмирлар беихтиёр аёл мураббийларнинг айрим сифатларига тақлид қила бошлайдилар. Ўз лафзидан қайтгандан кўра, ўлимни афзал деб биладиган ор-номусли эркаклар ўрнига тинимсиз маҳмадоналик қиладиган, фақат ўзининг ҳузур-ҳаловатини ўйлайдиган беномус эркаклар бемаза қовуннинг уруғидай кўпайиб кетди. Бу масала жамиятимиз учун жиддий муаммога айланди.

Оқибат шундай бўлдики, ўзимиз истамаган ҳолда эркак билан аёлнинг асил вазифаси тўғрисида чўлтоқ тасаввурга эга бўлган авлодни вояга етказиб қўйдик.

Эркаклар нима учун ўқитувчи бўлишдан ор қиладилар? Бу саволнинг жавоби кундай равшан: биринчидан, бу касб эгалари эътибордан қолган; иккинчидан, маоши кам. Мисол учун, айтайлик, Олмония билан Францияда (ўйлайманки, Фарбдаги бошқа тараққий этган мамлакатларда ҳам шундай) энг обрўй-эътиборли касб эгалари деб ўқитувчилар, дўхтирлар, полициячилар ҳисобланади. Масалан, Англияда болалар боғчасига тарбиячи ёки мактабга ўқитувчи бўлиб ишга кириш учун жуда катта кўрик-танловда ғолиб чиқиш керак. Ниҳоятда адолатли йўл шу: бошқа иш қўлидан келмагани учун таълим-тарбия соҳасига тасодифан кириб қолган беғам кимсалар болаларнинг тарбияси билан шуғулланишини ота-оналар мутлақо истамайдилар.

Нафсиламбирини айтганда, бир пайтлари Шарқда ҳам домла-муаллимлар бениҳоя ҳурматли зотлар каби эъзозланарди. Ҳозир-чи?!

Изланишдан, учрашувдан айрилиқдан иборат бўлган бу ҳаётда Гомер ва Шекспир тараннум этган аёл таровати, аёл улуғлиги жамиятнинг ахлоқий асосини ташкил этмоғи лозим. Жамиятда ҳар қандай ўзгаришлар рўй беришидан қатъи назар, унинг пойдевори ўзгармаслиги керак.

Шохонов. Назаримда, суҳбат мавзусини ўзимизга бурадиган пайт келди. Ахир, биз ҳам одам, одамларга хос хусусиятлар бизга ҳам бегона эмас. Қизиғи шундаки, агар бирорта йигит бир вақтнинг ўзида ўнта қиз билан ошиқ-маъшуқ бўлиб юрса ҳам ҳеч ким бунга эътибор бермайди. Лекин, дунёга машҳур бўлган Чингиз Айтматовнинг ҳар бир қадами одамларнинг кўз ўнгида...

Айтматов. Ҳар бир тақдир чексиз-чегарасиз, мураккаб сирлари билан яратилади. Ҳар бир инсон ўз ҳаётида тақдир тақозосига кўра, пешонасига ёзиб қўйилган аёлни ёки эркакни учратади. Учрашгач, улар биргаликда ўзларининг бахт-саодатини қидирадилар. Бу борада ўзим ҳам истисно эмасман...

Менинг ҳаётимда ҳам унутилмас дамлар бўлсан. Ҳозир фақат хотирага айланиб қолган эсада, аммо ҳамон эсимга тушиб қолса, қалбим ларзага тушади. Яширмайман, талабалик йилларимда турли-туман зиёфат кечаларида, рақс майдонларида кўплаб қизлар билан танишганман. Тунлари мижжа қоқмасдан уларга мактублар ёзардим, дилимни изҳор қиладиган

энг таъсирчан сўзларни излаб қийналардим, сўнг улардан ҳам қалин конвертларга жойланган мактублар олардим. Меҳр билан кашта тўқилган жуда кўп рўмолчалар каминага совға қилинган. Эсингдами, каштали рўмолча совға қилиш бир пайтлар урф бўлган эди? Ширин жилмайишинга қараб туриб билдимки, ўзинг ҳам анча-мунча рўмолча олган кўринасан...

Аммо, ўткинчи туйғулар қанчалик тез аланга олган бўлса, шунчалик тез сўниб қоларди. Бу ҳол гулдан гулга қўниб юрган капалакка ўхшайди. Улар юракда из қолдирмасди. Бироқ, мен ўз ҳаётимда бутун вужудимни қамраб олган Муҳаббатни ҳам учратганман. Биз бир-биримизни излаганимиз йўқ. Ҳаммаси ўз-ўзидан рўй берди. Ўша тасодифий учрашув тақдирнинг бебаҳо инояти бўлди. Менинг ҳаётимни нур бўлиб ёритган Аёл — қирғиз санъатининг юлдузи, машҳур балерина Бибисора Бейшеналиева эди.

Ўша азиз сиймо ҳозиргача тушларимга киради, бедор қилади, кўнглимни кўтарди, ўтмишга қайтаради... 50-йилларнинг охирлари. Москвадаги Адабиёт институтини тамомладим. Асарларим марказий матбуотда нашр қилина бошлади. Мен тўғримида гапириб қолишди. Ўша пайтлари Болтиқ денгизи флотиди хизмат қилаётган қирғиз оилаларининг болаларига оталиқ ёрдами кўрсатадиган делегация ташкил этилди. Каминани ўша пайтлари Фрунзе шаҳар партия кўмитасининг биринчи котиби вазифасида ишлайдиган Турдиақун Усубалиев ҳузурига чақириб делегация таркибида Ленинградга бориб келишни таклиф этди.

Қирғизистоннинг опера ва балет театри труппаси ўша кунлари «Ленфильм» студиясида «Чўлпон» балет-фильмини суратга олаётган эди. Бош партияни ижро этаётган Бибисора Бейшеналиева билан ўша жойда учрашдим. Кейинчалик билдимки, тақдир пешонамга шу учрашувни ёзиб қўйган экан.

Икки-учта денгизчи ҳамроҳлигида катерда «Аврора» крейсери ёнига сузиб борган чоғимизда бизнинг делегация палубада турган эди. Улар орасида оқ-сарикдан келган, кўзлари доим кулиб турадиган Бибисора ҳам бор эди. Унинг келишган сумбатини, қоп-қора сочларини денгиздан эсаётган майин шамол силаб-сийпаларди. У кулимсираб бизга қўл силкитиб қўйди. Илгари бир-биримиз тўғримида кўп эшитган бўлсак-да, лекин шахсан таниш эмасдик. Негадир жуда осон яқин бўлиб қолдик, бир-биримизга ажиб меҳр қўйдик. Буни сўз билан ифодалаб бўлмайди. Агар бизнинг нозик туйғуларимиз бирдан ўт олиб, гулханга айланиб кетди десам, ҳойнаҳой, ишонмасанг керак. Биз аввал учрашмаганимизга ҳайрон эдик.

Атрофдаги одамлар, қушларнинг чуғурлаши, япроқларнинг шитирлаши, денгиз тўлқинларининг шовуллаши — ҳамма-ҳаммаси мутлақо бошқача тусга кириб қолди. Менинг атрофимдаги дунё таниб бўлмас даражада ёрқинлашиб, гўзаллашиб кетди.

Ленинграднинг оппоқ тунлари қўйнида Нева соҳилларида чарчоқ нималигини билмасдан узоқ-узоқ сайр қилардик, бир-биримизга айтадиган гапларимиз ҳам сира тугамасди. Бахтли дамларимиз бир неча соат давом этдимиз ёки бир неча аср давом этдимиз, буни ҳеч ким билмасди. Шу пайтгача яшаб ўтган умрим иккинчи даражали бўлиб қолди. Оламда фақат мен билан Бибисора бор эди. Мен ва у...

Бир неча кун ҳам кўз очиб-юмгунча ўтиб кетди. Делегациямиз Қирғизистонга учиб кетди. Юрагимнинг ярмини Нева соҳилларига ташлаб кетишга кучим ҳам етмади, хоҳишим ҳам бўлмади. Икки ўт орасида қолдим. Ниҳоят, Москвада ишим бор эди деб баҳона қилдим Ленинграддан кетмадим. Икки-уч кундан сўнг пойтахтга йўл олдим. Орқамдан Бибисора ҳам етиб борди. «Москва» меҳмонхонасида бир кечаю бир кундузни бирга ўтказдик, холос. Лекин, бу руҳий яқинликнинг унутилмас дамлари бўлди. Биз қайта-қайта хайрлашардик, бироқ асло бир-биримиздан асло ажралгимиз келмасди. Ахири мен Бибисорани электрчкада Ленинградга қадар кузатиб бордим. У мени Москвагача қайтадан кузатиб қўймоқчи бўлди. Лекин, мен қаттиқ туриб, зўрга ниятидан қайтардим.

Ўша кундан эътиборан то Бибисоранинг сўнги кунларига қадар — ўн тўрт йил мобайнида юрагимда аланга олган ёлқин бир дам ҳам сўнмади.

Албатта, мана шу ўтган йиллар давомида ҳар хил миш-мишлар бизни роса безор қилди.

Бибисора Ленинградда ўқиган эди. Театр, кино, адабиёт соҳасини теран тушунарди. Унинг санъат тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари жуда чуқур ва ўзига хос бўларди. Бетимсол истеъдод соҳибаси, бағоят гўзал аёл бўлган Бибисоранинг бутун ҳаётимга, ижодимга ўтказган таъсирини сўз билан ифодалаб бўлмайди.

Энди кимнингдир кўнглида ҳақли савол тугилиши мумкин: худди «Минг бир кеча» эртакларидаги ошиқ-маъшуқлар каби бир-бирини жонидан ҳам ортиқ даражада яхши кўрадиган бу инсонлар нима учун турмуш қурмайдилар? Мен ана шу мавзуда гап бошлаган пайтларим Бибисора гапни дарҳол бошқа томонга буриб юборар ёки ҳозирча шошилмасликни маслаҳат берар эди. Биз кейинчалик Держинский бульваридаги уйдан бир-бирига қўшни подъезддан янги квартира олдик. Кунларнинг бирида биз ёлғиз қолган пайтимиз Бибисора ғамгин кулимсираганча:

— Ачинов (у фамилиямнинг бош ҳарфи билан исмининг биринчи бўғинидан шундай ном ўйлаб топганди), нима демоқчи эканингни билиб турибман. Айтадиларки, бир-бирларини ҳақиқий яхши кўрадиган одамларнинг тақдири қўшилмас эмиш, — деди. У бирпас сукут сақлади. — Эҳтимол, шундай бўлиши керакдир. Кундалик оилавий ташвишлар ҳар қандай буюк туйғуларни емириб юборади. Ўз муҳаббатимизни никоҳ кишани билан занжирбанд этишимиз шартмикан?

«Суйган ёрига турмушга чиқишни орзу қилмайдиган аёл бормикан?..»

Кейинчалик тушундимки, Бибисора мени партиядош «ўртоқлар»им билан адабиётчи ҳамкасбларимнинг шафқатсиз зарбаларидан асраб қолишни истарди. У ўзини асло ўйламасди.

Ўша йилларда талоқ — қўйди-чиқди нима эканини ўзинг ҳам биласан. Мен Бибисоранинг гапларига кўниб, тўғри қилганманми? Бу савол энди мени умрбод қийнайди.

Шохонов. Бундай жазо турлари қозоқлар ўртасида ҳам жуда кенг тарқалган эди. Бизнинг адабиётимизнинг мумтоз вакили Ғабит Мусрепов, машҳур қаҳрамон-ёзувчи Бовуржон Момишули, таниқли қўшиқчи Ермак Серкабоевлар қайта уйланганлари учун узоқ вақтгача танқидга учраб, фельетонларнинг бош қаҳрамонлари бўлиб юрдилар.

Айтматов. Биз нималар демайлик, менинг юлдузим ёрқин порлаши учун Бибисора ўзининг аёллик бахтини қурбон қилади. Мушоҳада — онгнинг вазифаси, туйғу — юракнинг имтиёзи. Бир-бирига антагонистик душман бўлган ана шу икки фазилат фақат буюк шахс тимсолида мужассам бўлиши мумкин. Буюк шахсгина суюкли ёрининг фойдасини кўзлаб ундан юз ўгиради.

Бир куни Бибисора икковимиз «Москва — Олмаота» поездида Фрунзегга келаётган эдик. Икки кишилик шинам купе. Ҳеч ким телефонга чақириб ёки эшик қўнғирогини жиринглатиб безовта қилмайди. Уч кечаю уч кундуз гўё эртақ мисоли ҳайратомуз кечди. Вақт тўхтаб қолди. Биз худди бошқа бир оламга тушиб қолгандек эдик. Ҳар хил мавзудаги суҳбатларимиз, бошқа пайтлари бировга айтиб бўлмайдиган сирли гапларимиз, адабиёт ва санъат тўғрисидаги баҳс-мунозараларимиз бир-бирини тўлдирарди. Ўшанда илк бора англаб етдимки, ўй-хаёллари, руҳияти, феъл-атвори, табиати жиҳатдан ўзингга яқин инсонни топишдан-да аълороқ бахт йўқ экан. «Шундай кун ҳам бўладики, уни бутун бошли бир асрга ҳам алмаштирмайсан. Бугун менинг ҳаётимдаги энг бахтли кундир».

Ахир, Бибисоранинг ҳаяжон ичра айтган ўша сўзларини унутиб бўладими?

Поезд эса бизни худди беозор йўрга каби манзил томон олиб борарди. Баъзан вагон деразасидан табиатга мафтун бўлиб тикилиб қолардик. Россиянинг битмас-туганмас кўм-кўк ўрмонлари, худди халқ қалбидек бепоён Қозоғистон даштлари кўз ўнгимиздан бир-бир ўтдилар. Поездимиз Орол шаҳрида тўхтагач, тоза денгиз ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиш учун ташқарига чиқдик. У пайтлари Орол денгизининг тўлқинлари шаҳар остонасини ювиб турарди. Қуёш шуъласида ўйноқи тўлқинлар йилт-йилт қиларди. Кейин Қизил Ўрда, Арис, Чимкент, Тулқубос бекатлари келди...

Эсингдами, бир сафар биз сенинг машинангда Тошкентдан Бишкекка қайтгандик? Қип-

қизил қуёш аста-секин уфққа эниб борарди, осмоннинг ярми шафақ рангига бўялган эди. Ҳаяжонли дақиқалар эди. Тулқубосга яқинлашгач, баланд тепаликни айланиб ўтиш учун темир йўл кескин бурилиш ясади. Баҳор ва ёз фаслида бу жойлар чаманзор бўлиб кетади; унга қараб сира тўймайсан. Ўшанда сендан машинани тўхтатишингни илтимос қилдим-да, машинадан тушдим. Қандай гўзал! Худди 25 йил аввалгидек баланд тепалик ёнбағридан Олмаота тарафга поезд ўтиб борарди. Темир йўл четидаги тепаликни икки-уч қатор бўлиб ўраб турган темир тўсиқлар ҳам ўзгаришсиз эди. Қишда тепалиқдан қор кўчкиси тушиб, йўлни тўсиб қолмаслиги учун шундай ғов ясаб қўйилганди. Юрагим хаприқиб кетди. Шу ердан ўтаётганимизда, айнан мана шу жой Бибисорани бағоят тўлқинлантириб юборганди. У табиат гўзаллигини кўриб, худди ёш боладай қувонган эди. Биз Бибисора билан биргалиқда жуда кўп ажиб шаҳарларни, тарихий гўшаларни, диққатга сазовар ўлкаларни зиёрат қилгандик. Масалан, Фрунзе шаҳрини олиб кўрайлик. Айрим уйлар, чорраҳалар, истироҳат боғлари ёнидан ўтаётиб, қайси нуқтада нималар тўғрисида гаплашганимиз, нима учун хурсанд бўлганимиз ёки нега хафа бўлганимиз худди кечагидек ёдимда турибди.

Эсингдами, яқинда Қирғизистон Давлат опера ва балет театрига қандайдир учрашувга боргандик! Мен нималар тўғрисида гап-сўз бўлганини умуман эшитмадим, ўз хаёлларим билан банд эдим, Бибисоранинг беназир иқтидори мана шу саҳнада гуллаб-яшнади. Менинг кўз ўнгимдан худди кинодагидек у билан боғлиқ бўлган воқеалар бирин-кетин ўта бошлади. Саҳнага қарасам — бас, у гўё оққуш каби учиб юрган бўлади. Бибисора айнан худди шу тимсолда хаёлимга ўрнашиб қолган. Айтиш мумкинки, мен унинг мангу навқирон руҳига ўрнатилган тирик ҳайкалга ўхшайман.

Қайсидир бир гастролдан у бетоб бўлиб қайтди. Диагноз — кўкракда ёмон шиш пайдо бўлган эди. Бибисорани Кунцево касалхонасига ётқиздик. У бир ярим йил азоб тортди. У тортган азоб-уқубатларнинг ҳаммасини гапириб бўлмайди. Касалхона ҳудудига фақат махсус рухсатнома билангина кириш мумкин эди. Бибисора билан битта палатада худди ўшандай диагноз қўйилган СССР халқ артисткаси Ольга Николаевна Андровская ҳам ётарди. Александр Трифонович Твардовский ҳам худди ўшандай бедаво дардга чалинган бўлиб, у ҳам Кунцевода даволанмоқда эди. У биринчилардан бўлиб каминага ёзувчилик соҳасида «оқ йўл» тилаган, илк қиссаларимни ўзининг «Новый мир» журналида эълон қилган эди. Қачон касалхонага борсам, албатта, унинг ҳолидан хабар олиб қайтардим. Врачлар нечоғлик ҳаракат қилишмасин, у тез суръатда ўзини олдириб қўйди. Кўп ўтмасдан Твардовский оламдан ўтди.

Бибисора ҳам кунма-кун сўлиб борарди. Унинг ёстиқдан бошини кўтаришга-да кучи етмасди. У бутунлай ўзгариб кетди. Ёқимли кўзларининг нури хира тортиб қолди. Ўшандан кейингина англадимки, Бибисоранинг дарди бедаво экан. Оёқларимда мадор қолмади...

Қиттак ҳаракат қилса — бас, Бибисоранинг жони қийналиб кетарди. Шундан сўнг уни Фрунзегга олиб қайтдик. Иш жойимда босим ўтира олмасдим, касалхона теварагида тинчини йўқотган одам каби айланиб юраверардим. Умрининг санокли кунлари қолганини билиб, Бибисора тақдирига тан берди. Мен ҳузурига кириб борган заҳотим кайфиятимни кўтариш учун мажолсизгина кулиб қўярди. У сўнги дамларида ҳам мени бало-қазолардан асрайдиган фаришта бўлиб қолди.

1973 йилнинг 11 май куни Бибисора вафот этди.

Шохонов. Гувоҳларнинг айтишича, Опера ва балет театрида бўлиб ўтган видолашув маросимида сиз бор товушда ўкраб йиғлаган экансиз. Ўша пайтдаги республика раҳбарларидан бирининг тоқати тоқ бўлиб: «Анавини сал тинчитиб қўйинглар-э, жонга тегди-ку!» деган экан. Ундай кимсалар умр бўйи бирга яшаган ўз хотинининг жанозасида ҳам обрўйидан тушиб қолмаслик учун бир томчи кўзёш тўкишдан ор қиладилар. Агар тоталитар тузум шароитида юқори мансабда ўтирган, хотини бор коммунист, Сиздек машҳур инсон одамлар олдида ўкраб йиғлаган бўлсангиз, демак, ростдан ҳам суюкли аёлингиздан ажралгансиз, бошингизга чинакам оғир мусибат тушган.

Эсимда, бир куни самимий суҳбат қуриб ўтирган пайтимиз таниқли қирғиз шоири Суюнбой Эралиев бояги мавзуга тўхталиб: «Бибисора ажойиб инсон эди. Унинг гўзаллиги ҳам табиий бўлиб, ақл-идроки ва бошқа фазилатлари ҳақиқий қирғиз қизларига монанд эди. Ўз вақтида ўзим ҳам, бошқа шоирлар ҳам унга шеърлар бағишлаганмиз. Бибисоранинг бевақт ўлими бутун қирғиз халқини, унинг жамики мухлисларини ларзага солиб юборди. Эшитишимча, улар буюк пок муҳаббат билан бир-бирига боғланган эдилар. Чингиз Бибисоранинг жанозасига қоп-қора кийимда, кўзлари шишган ҳолда келди. Чингиз кўзёшларини яшириб ўтирмади. Айрим таъзиячиларга унинг ҳолати мутлақо ёқмади. Тўрт тарафдан: «Уялса бўлмайдими! Ахир, хотини бор, битта оиланинг бошлиғи!» деган шивир-шивирлар қулоққа чалинарди. Мен эсам фахр билан: «Чингиз ёзувчи сифатида буюк бўлгани каби эркак сифатида ҳам буюқдир! У суюкли аёлини сўнгги йўлга эркакка муносиб равишда кузатиб қўймоқда!» деб ўйлардим ичимда», деган эди.

Айтматов. Самимий сўзлари учун Суюнбойга катта раҳмат! Бибисорани йўқотиб, мен тақдиримни йўқотганимни одамлар қаёқдан билишарди?

Шохонов. «Манас» эпосининг 1000 йиллиги байрам қилинаётган тантанали кунларда Бишкек марказида Турғунбой Содиқов яратган «Эл қуту» монументал ҳайкали очилди. Бу ажойиб ёдгорлик гўё қирғиз халқининг ўғил-қизларини шуҳрат чўққисига олиб кетаётган бургутга ўхшайди. Ёдгорликнинг бир тарафида чуқур ўйга толганча Сиз турибсиз, бошқа тарафда эса бетимсол Бибисора Бейшеналиева; қирғиз санъатининг осмонида виқор ила парвоз этиб юрган оққуш.

Бу ҳол тасодифми ёки ҳайкалтарошнинг хаёлими? Лекин, фоний дунёда тақдирлари қўшилмаган икки буюк зот ёдгорликда ҳам ажралиб туришибди: ўзлари жонидан ҳам азиз биладиган тоғларга, серҳосил далаларга ҳар хил нуқталардан назар солмоқдалар, Иссиқкўлни томоша қилмоқдалар...

Ёдгорлик очилаётган пайтда мен Сизнинг ёнингизда эдим. Сиз Бибисоранинг бронза сиймосига узоқ вақт меҳр билан тикилиб қолдингиз...

Айтматов. Бибисора вафот этгач, орадан кўп вақт ўтмасдан мени Италияга таклиф қилдилар. Теплоходда Сицилияга жўнадик. Очиқ денгиз. Ойдин оқшом. Салқин шабада эсарди.

Олислардан улкан шаҳарнинг чироқлари милтираб кўрина бошлади. Бирдан Бибисора икковимиз эшитишни ёқтирадиган мусиқа товуши қаёқдандир таралиб қолди. Одамлар палубада рақсга тўша бошладилар. Мен эсам, бир четда тўсиққа суюнганимча юм-юм йиғлардим. Кўзёшларимни яшириб ўтиришга ҳеч қандай хожат йўқ эди: атроф денгиз, оқшом, кўқда ой балқиб турибди, кимсасиз орол, ўзим билан ўзим ёлғиз қолган эдим...

Ўша мусиқа товушини ҳозир эшитсам ҳам тўлқинланиб кетаман. Дарҳол Бибисора эсимга тўшади. Бу туйғуни тушунтириб беришга ожизман.

«Кассандра тамғаси» романимда битта воқеа бор: менинг қаҳрамоним делегация таркибида Японияга бориб қолгач, оқшом чоғи пароходда сузиб юради. Ўша манзара, ўша кечинмалар. Бу гал япон мусиқаси таъсири остида уйғонган хотиралар бир-бир кўз ўнгидан ўтаверади. Италияга қилган сафарим чоғида ёлғизликнинг ва Бибисора соғинчининг тимсоли сифатида ўша манзара хотирамга муҳрланиб қолган.

Шохонов. 70-йилларнинг ўрталарида биз Москвада учрашиб қолдик. Сиз мени меҳмонхонага таклиф этдингиз. Ўшанда биринчи марта рафиқангиз Мариамни кўрдим. У Сиз билан ёнма-ён ўтирарди. Тақдир Сизга шундай очиқ кўнгул, очиқ чехра аёлни насиб этгани учун ичимда хурсанд бўлдим. Сизни у чинакамига ҳурмат қилиб, эъзозлаб қолмасдан, айна чоғда ижодингиз учун қулай имкониятлар яратиб беради, қўлидан келганча кўмак беради. У мулоҳазакор, маданиятли, иқтидорли аёл; «Асрни қаритган кун» («Бўронли бекати») романингиз асосида манқуртчилик мавзусида махсус киносценарий ёзган. Туркменистон студияси ўша фильмни суратга олиб, экранга чиқарди. Ёнингда ички оламингни тушунадиган, ҳамфикр инсон бўлса, шунинг ўзи жуда катта бахт.

Айтматов. Бибисоранинг ўлиmidан сўнг бўшаб қолган кўнглимни тўлдирадиган бирор нарса тополмадим...

Шунақа гаплар, Мухторжон. Дастлаб, учрашув-умид бахш этган, сўнг айрилиқ-азоб берган муҳаббат пешонамга ёзилган экан. Ўшандай оғир дамларда Мариям билан учрашув насиб қилди. Аста-секин вақт ўтиши билан азоб-уқубатлар ортда қолди, ҳаёт изига тушиб кетди. Мариям икковимизнинг иккита умидимиз, иккита суюнчиғимиз бор — қизимиз Ширин ва ўғлимиз Элдор. Хотиним икковимиз орзу қиламизки, фарзандларимиз қандай касб-хунарни танлашмасин, фақат муносиб инсон бўлиб вояга етишса бас.

Шохонов. Худо хоҳласа, айтганингиз бўлади. Яқинда қизингиз мени жуда хурсанд қилиб юборди. Олмаота тайёрагоҳидан оилангизни Брюсселга кузатиб қўяётган пайтимиз, Сиз тасодифан эшитиб қолмаслигингиз учун астагина қулоғимга шивирлади:

— Мухтор амаки, дадамнинг қанд касали бор. У меҳмондорчилик пайти касалини эсдан чиқариб, ширинлик тановвул қилиши мумкин. Илтимос, дадамга кўз-қулоқ бўлиб юринг.

Айтматов. Кўп вақтимизни бирга ўтказамиз. Шу боис қизим отасини сенга топширган бўлса керак...

Шохонов. Журналист Жонибек Жонузоқ диктофонни қўлига олиб, Сиз ўз ҳаёт йўлингизда учратган аёллар тўғрисида «материал» тўплаб, «Айтматовнинг оймлари» номли китоб нашр эттирди. Бу китоб ҳатто баъзи бир туманлардаги озиқ-овқат дўконларини пештахталарида турибди. Ўзим кўрдим.

Айтматов. Бировнинг қалбини худди чигит ивителидиган ҳовуз каби титкилаб кўриш — ғирт пасткашлик. Агар кимнингдир шундан бошқа қиладиган иши бўлмаса, майли, ёзаверсин. Ахир, қайси бир чобуққаламнинг қўлидан ушлаб турасан?!

Керез — менинг биринчи хотиним. Биз талабалик пайтимиздан эътиборан оғир давонларни ва айни чоғда ёшликнинг сурурли йилларини ошиб ўтдик. Худо раҳмат қилгур онам Нағима хоним билан улар худди она-боладек узоқ йиллар давомида ёнма-ён яшадилар. Керез менинг Санжар, Асқар исмли ўғилларимнинг онасидир. Худога шукр, иккови ҳам мустақил инсон бўлиб вояга етди. Ҳозир ишляптилар.

Таттибиби Турсунбоева масаласига келсак, ўз вақтида у ҳам қалбимнинг тўридан жой олганди. У ноёб истеъдод соҳибаси бўлиб, қирғиз театр санъатининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган.

Тақдирнинг тор кўчаларида бошқа аёлларни ҳам учратганман. Лекин худога шукрки, улар анави чобуқ-қаламнинг қўлига тушмайдилар. Чин дилдан иқрорманки, мен учун илҳом париси бўлган аёлларни учратганим тақдирнинг иноятидир. Улар туфайли самарали ижод қилдим, бахтнинг юлдузли онларини бошимдан кечирдим.

Шохонов. Қирғизистонга элчи бўлиб келган йилим, «Рухоният» жамияти Тўқтагул номидаги Давлат филармониясининг катта залида каминанинг ижодий кечамни ўтказди. Кеча адоғида нотаниш бир аёл ёнимга яқинлашди-да:

— Мухтор, азизим, сен мени эслолмасанг керак. Мен Керезман, Чингиз оғангни... — деб гапини нима билан тугатишни билмай қолди.

Мен ҳам ўзимни йўқотиб қўйдим. Чунки, илгари у билан сира учрашмагандим. Кейин соғлигини, туриш-турмушини сўрай бошладим.

— Қирғизлар билан қозоқларнинг қардошлигини мустаҳкамлаш учун Чингиз кўп ишлар қилди. Сен ҳам ўша ишни давом эттираётганинг учун биз ниҳоятда хурсандмиз. Сенинг Чингиз оғанг эса... юз йилда бир марта тугиладиган шахс. У билан бирга яшаган йилларим ҳаётимдаги энг азиз дамлардир, — деди у тўлқинланиб.

Айтматов. Раҳмат. Энди суҳбатимиз янада жонлироқ бўлиши учун, илтимос, бир маромда риёкорлик билан уч минг йил яшагандан кўра, қизғин муҳаббат билан уч йил яшаган афзал эканлиги тўғрисидаги шеърингни ўқиб бергин! Бу шеърни ўқиган ҳар бир инсон, шак-шубҳасиз, ўйланиб қолади...

Шохонов.

*Ҳаёт қисқа, дединг, айланай,
Капалакнинг бир учганидай.
Бир замонлар инсон кафтида
кўп асрлар турган айнимай.
Уч минг йиллаб яшаган одам,
мусибатсиз, беташвиш, беғам.
Тараққиёт қанча секин ўсган бўлса,
Кейин шунча пастлаган, бўтам.
Умр ўтган ҳузурбахш тушдай,
турмуш қурган етти юз ёшда,
бу ёшгача ман этилган уйланиш,
халқники бир ўйин-томоша...
Бир кун миш-миш таралди бадбин,
қуруқ чўпга кетгандай ёнғин.
Икки юзга кирмаган гўдак
ўғил ва қиз... Бўпти эр-хотин!
Ўша ўсмир дейди отага:
— Уйланаман!
Ота хуноб:
— Шармандалиқ, бордир урф-одат,
оқ қиламан худди шу соат,
кимларга сен ўхшадинг?
Панд бердинг-а ўхшатиб!
Мингга кириб турмуш қурмаган
опаларинг қақшатиб!
Йўқол кўздан, бошқа сўзим йўқ,
Беш аср кут, кўнглинг бўлсин тўқ.
Уйланасан менга деса мингтага,
Билиб қўйгин — ота сўзи ўқ!
— Йўқ, отажон, — дейди йигит, —
Майли, ўлдир! Бўлайин ит,
кечир мени аввало, ота,
совчи бўлгин, сўзларингдан қайт.
Сувга тушган тошдай жим,
отанинг-чи, юраги ғижим.
Севишганлар қасам ичишган,
ажратолмас ҳаттоки ўлим!
Қўл ушлашиб қочдилар бундан,
тоғ устида тўшак булутдан.
Тутиб келиб тўйни суришди,
вақтинчалик юз йил муддатга.
Нола қилар севишганлар:
— Ё худойим! Борсан албатта,
ҳаёт завқи муҳаббатда.
Муҳаббатсиз шунча одамнинг
умри ўтар ғурбатда.
Туғилган чўл эркини бергин,
уч кунгина кейин ўлдиргин!*

*Шу оломон ичра муҳаббат
чироқларин ёқайлик бугун.
Фаришталар қаҳри-да аччиқ...
Гурзи солди вақтга сапчиб,
ўттиз бора қисқарди муддат,
бир лаҳзада асрни қучиб,
ҳаёт тезлар, чиқариб қанот.
Ким айтади, қисқа деб ҳаёт?!*

Айтматов. Бу шеърни ёзган шоир муҳаббатнинг Эверест чўққисига кўтарилганми?

Шохонов. Ёшлик пайтимда менинг ҳаётимда бир воқеа бўлган. Кундузи хаёлимдан, кечаси тушларимдан нари кетмасди. Қалбимни ағдар-тўнтар қилиб юборганди.

Айтматов. Сенинг ҳаётинг тўғрисида ҳам ҳар хил гаплар эшитганман (табиийки, кўп гапларни қаламқаш ҳамкасбларимиздан эшитганман). Бир-икки марта ўзингдан сўраб билмоқчи бўлдим-у... Кўриниб турибди, мана, энди вақт-соати келди. Фақат ҳамфикр, руҳан яқин одам билангина сирлашиш мумкин.

Агар истасанг, очиқ-ойдин гапиравер. Мен хотираларингни бўлмасдан эшитишга ҳаракат қиламан.

Шохонов. Биз у пайтлари баландпарвоз ғоялар таъсирида яшардик. Дўстим Ҳасан икковимиз ҳар куни, ҳеч бўлмаса, битта одамга яхшилик қилиш тўғрисида келишиб олдик. Арзимас бўлса-да, аммо яхшилик қилиш керак. Шу ниятда, яъни ёрдамга муҳтож кимсаларни учратиш мақсадида Чимкентда санқиб юрардик. Кўчаларда одам гавжум бўларди; ҳар ким ўз иши билан шошиб юрарди. Кўчанинг нариги бетига ўтказиб қўйишимизга ёки оғир юкини орқасига кўтартириб қўйишимизга муҳтож кишини ҳар куни учратиш бўлмасди. Бироқ, йигит сўздан, арслон изидан қайтмаслиги керак. Биз ҳар куни бозорга борадиган бўлдик. У ерда қариялар кўп бўлади, баъзан ногиронлар ҳам учраб қоларди. Уларнинг араваларидан юкларини тушириб бериш ёки юкларини бошқа жойга элтиб бериш биз учун унчалик қийин эмасди. Миннатдорлик сўзларини эшитиб, ўзимизни ниҳоятда бахтиёр ҳис этардик. Лекин, орадан бирмунча вақт ўтгач, ҳозирги замон ибораси билан айтганда, Ҳасан икковимиз «олижаноб ишларимиз»ни тўхтатишга мажбур бўлдик. Чунки, таниш-билишлар орасида «улар бозорда ҳаммоллик қилишиб, чой-чақа ишлаб юришибди» деган миш-миш тарқалади.

Бозорга қатнаб, одамлар билан мулоқот қилиб, муҳтож кишиларни излаб юриб, охир оқибат шеърининг гўзал оламига кириб қолдим. Айтмоқчи, Сизнинг «Жамила» қиссангизни сонма-сон эълон қилган «Лениншил жас» газетаси менинг ҳам бир саҳифага яқин шеърларимни босиб чиқаради. У пайтлари энди ўн олти ёшга тўлгандим. Худди «Бўтакўз» қиссангиздаги Камол каби тракторчиларга ёрдамчи бўлиб ишлардим. Шундай қилиб, газетада ғижимланиб кетган, қора мойга булғанган кепка кийиб тушган суратим ҳам, бошловчи журналист Мингбой Илёсовнинг шеърларим тўғрисидаги илиқ сўзлари ҳам чоп этилади. Офтобда қорайиб, чангга беланиб кетган шогирд бола ўзининг газетада босилган суратига, шеърларига қараб нечоғлик хурсанд бўлганини тасаввур этиш мумкин. Унинг шеърлари ўзига ниҳоятда маънодор кўринади. Илк бора шеърларим эълон қилингач, хийла «сурбет» бўлиб қолдим: туркум шеърларимни газета-журналларга кетма-кет жўнатавердим. Шеърларимни тез-тез эълон қиладиган бўлишди.

Ажойиб кунларнинг бирида мени Чимкент Педагогика институтида бўладиган шеърининг кечасига таклиф қилдилар. Бирталай ҳаваскор шоирлар тўпланишди. Биз бирин-кетин саҳнага чиқиб, ўз шеърларимизни ўқиб бердик. Мен ҳам бир нечта шеъримни ўқидим-да саҳнадан залга қайтиб тушдим. Шу чоғ ёнимга ўша Қиз келди. Гўзал эди. Икки ёноғида кулдиргичи бор эди. У кулумсираганча: «Дастхат ёзиб беринг», деб қалин дафтарини узатди. Нимаси биландир ҳуркак оҳуни эслатарди. Унинг кўзлари қорағат меваси каби ялтирарди. Сочлари сип-силлиқ,

бир тутам қилиб орқасига тугиб қўйилганди. Қиз янада офатихон бўлиб кўринарди. Дафтар топ-тоза эди, муқоваси қаттиқ, ялтироқ қоғозга ўралган. Дафтарни очдим у қора мой юқи кепка кийиб тушган суратимга кўзим тушди; газетадан қирқиб олинган шеърларимнинг атрофига қизил қалам билан ҳошия тортилганди.

Кутилмаган ҳолдан каловланиб қолдим. Бу саҳифага шеърӣ изҳори дил ёзадиган имкон йўқ эди. Қизнинг исми Қулёнда эди. Мен дафтарга бир-бирига қовушмаган жумлаларни ёзиб қўйдим. Чунки, умримда илк бор дастхат ёзишим эди.

Қулёнда билан мутлақо тасодифан танишдим. Ўша кеча покиза, кўтаринки муҳаббат бошланди. Ўша қиз биринчи марта менинг шеърларимни ёддан айтиб берди. Тўғриси, мен у пайтлари келажакда шоир бўлишни орзу қилмасдим. Назаримда, шоирлар бутунлай бошқа тоифадаги одам бўлиши керак эди.

— Вақти келгач, сиз жуда зўр шоир бўласиз, — деб такрорлашни яхши кўрарди Қулёнда.

Унинг сўзлари қалбимга малҳам бўларди, ўзимга нисбатан ишонч уйғотарди.

У пайтлари Чимкент ҳозирги кўринишидан бошқача эди. Шаҳарнинг ғарбий тарафида ўрмонзор бўларди; қуюқ бутазор, қамишзор қоплаб олганди. Ўрмонга яқин жойдаги беш қаватли уйларнинг бирида Қулёнда акасининг квартирасида истиқомат қиларди. Институтда ўқишлари тугагач, уни кутиб олиб, уйигача кузатиб қўярдим.

Шанба ва якшанба келишини орзиқиб кутар эдик.

Шовқин-сурондан узоқроқ бўлган шаҳар ташқарисига автобусда чиқиб кетардик. Орқага доимо яёв қайтардик.

Қулёнда гиёҳларни, уларнинг шифобахш хусусиятларини жуда яхши биларди. Болалигимдан бери кўриб юрадиганим ялпиз ва қизилпойчанинг мўъжизакор хусусиятлари тўғрисида биринчи марта ўша қиздан эшитдим. Унинг китоб-дафтарлари орасидан ҳар доим қуритилган гулларни топиш мумкин эди. Ҳидларини йўқотмаган бўларди.

Бир гал сайр этиб юрган чоғимиз йўл четида ўлиб ётган тўрғайни кўриб қолдик. «Оҳ, шўрлиик, — деб Қулёнда пичирлаганча жасад ёнига чўнқайиб ўтирди. — Бечора нега ўлди экан? Уни илон сеҳрлаб қўйдимикан ёки болалар уриб ўлдиришдимикан?.. Майли, нима бўлганда ҳам энди уни дафн этиш керак».

Мен ҳам унинг ёнига чўнқайдим. Биргаллашиб чўп билан чуқурча қаздик ва тантанали равишда тўрғайнинг ўлигини дафн этдик. Биз у пайтлари табиат ҳар сонияда тирик жониворларнинг жонини олиб туришини ҳали билмасдик. Айтишларича, капалак фақат олти кун умр кўрар экан, холос.

Мен табиат қўйнидаги овулда вояга етганман. Ҳар хил қушларни, ҳайвонларни кўрганман. Белга урадиган кўм-кўк майсазорларни беармон кезиб чиққанман; майса устида ағнаб ётиб, булутларни мириқиб томоша қилганман. Маълум бўлишича, мен Қулёнда гапириб берган кўп нарсаларни билмас эканман. Қизнинг шарофати билан атрофимни қуршаб олган дунёга бошқача нигоҳ орқали қарашни ўргандим.

Ҳар куни яхшилик қилиш керак; ҳеч бўлмаса, битта муҳтож одамга ёрдам бериш лозим, деган фикримни қиз жуда юқори баҳоларди.

— Улуғ ишлар айнан мана шунақа қутлуғ қадамлардан бошланиши керак, — дерди у бир сафар ўйчан шивирлаб. — Агар одамлар яхшилик қилмай қўйсалар, агар улар бир-бирларини хурсанд қилишни бас қилсалар борми, дунё тўс-тўполон, шафқатсиз бўлиб кетади. Бу борада Қулёнда адабиётдан, буюк зотлар ҳаётидан кўплаб мисоллар келтириши мумкин эди. Биз кўпинча Дон Кихот билан Санчо Пансанинг қизиқарли саргузаштларини эслаб турардик. Бир гал у кимнингдир: «Уятсиз кимса ўзини инсон ҳисоблаши мумкин эмас, — деган иборасини такрорлади. Сўнг қўшиб қўйди: — Уятни йўқотсак, биз ҳамма нарсадан жудо бўламиз. Жамиятимиздаги энг катта муаммо ҳам ана шу. Айрим қизларимиз тиззасидан юқорироғи ҳам кўриниб турадиган мини-юбка кийиб юрадилар. Очкўздан даҳшатлироқ нима бор? Ишқилиб, буларнинг бари бало-офатларни бошлаб келмаса гўрғайди».

Қулёнданинг ўша сўзлари ҳамон ёдимда.

У ҳеч қачон исмимни айтиб мурожаат қилмасди. Доим «сиз»ларди. Замоनावий кишилардек бир-биримизни «сен»лайлик; ахир, биз эски таниш бўлиб қолдик, дердим. Бунга жавобан у:

— Менинг бувим ҳозиргача бувамни «сиз»лайди. Ҳозир шаҳарлик қозоқлар ҳатто ўз отасини ҳам «сен»лайди. Ахир, бу бизнинг қадимий урф-одатларимизга, анъаналаримизга мутлақо тескари-ку! — деди.

Унинг ҳаётга муносабати мени тўлқинлантириб юборади. У пайтлари бахтли онларим худди тушдаги каби бирпасда ўтиб кетишини хаёлимга ҳам келтирмасдим.

Таниқли қозоқ шоири Тўлаган Айбергенов биринчилардан бўлиб менга дўстона қўл чўзган инсонлардан бўлади. Шак-шубҳасиз, ўша учрашув тақдирнинг ноёб совғасидир.

Йигирма тўққиз яшарлик пайтида оламдан ўтган Тўлаган бизнинг шеърятимизга янги нафас, янги бўёқлар олиб киришга улгурди. У мендан бор-йўғи беш ёш катта эди, холос. Илк шеърларим матбуотда эълон қилинган, унинг ўзи мени излаб топди. Танишдик. Жингалак сочли, дўнг пешона, очиқ чехрали бу йигит дарров одамни ўзига ром этиб оларди.

— Қизинг борми? — деб сўради у бир гал дабдурустан.

Қулёнда тўғрисида гапириб бердим.

— Мени ҳам у билан таништириб қўй, — деб илтимос қилди.

— Яхши, индинга — 2 июль куни туғилган куним бўлади. Мен уни ҳам таклиф этаман. Сўнг сизларни таништириб қўяман. Акс ҳолда, уялиб учрашувга келмайди.

— Бўпти. Бугун қайтиб кетмоқчи эдим. Азбаройи туғилган кунинг шарофати билан икки кун қоладиган бўлдим, — деб розилик берди шоир.

Бир кундан сўнг биз уч киши бўлиб шаҳар ташқарисига чиқиб кетдик. Майса устига газета тўшаб, онам атайлаб қайнатиб берган гўштни, нонни, бир неча шиша лимонад билан пивони дастурхон устига қўйдик. Тўлаган мени туғилган куним билан қутлаб, бир жуфт китоб совға қилди. Ўша китобларнинг номлари ҳалигача эсимда турибди: бири Қовшарийнинг «Зоил Олатовининг қушлари», иккинчиси «Тошбақа турлари» деб аталарди.

Унга миннатдорлик билдирдим. Сўнг:

— Тўлаган ака, мабодо мени ветеринария институтининг талабаси деб ўйламадингизми? — деб сўрадим ҳазил аралаш.

— Ҳақиқий шоир бўлиш учун атрофимизни қуршаб турган олам тўғрисида батафсил маълумотга эга бўлиш керак. Акс ҳолда, узоққа бориб бўлмайди.

Қулёнда ҳам унинг фикр-мулоҳазаларини қўллаб-қувватлади.

— Мен ҳам Сизга китоб совға қилмоқчиман. Бу асарларнинг муаллифи қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов. У Шакар қишлоғида туғилган, Жамбулдаги қишлоқ хўжалиги техникумини тамомлаган. — У менга рус тилида нашр этилган қалингина «Повести гор и степей» («Дашту тоғлар қиссаси») номли китобни узатди.

Шундай қилиб, Қулёнда воситасида Сиз билан илк бора танишганман. У пайтлари жиловсиз туйғуларим жунбушга келганди. Ўша куни кўплаб шеърлар ўқилди. Тўлаган Қулёндага бағишлаб саккиз қатор шеър тўқиди-да, унинг қизил дафтарига ёзиб берди. Мен бўлсам, қуйидаги мисраларни қоғозга туширдим:

*Кўзларимда кўрдим бахтим юлдузин,
Иккимизга аён бўлган бир сўзни.
Қўшиқларинг ногоҳ бахтдай хуш татим,
Учраштирди иккимизни қай тақдир!
Кўрққаним бор, ногоҳ бахтда яширин
раҳмсизлик, билмайсан, тақдирнинг ишин.
Вақт шамоли ўчиради изларни,
лек писандмас бизга, жоним,*

бешафқат йиллар.

Биз оқшом пайти Тўлаганни Чимкентдаги автовокзалдан кузатиб қолдик. Кетар чоғи у мени аста бир четга тортди-да: «Табриклайман! Фаройиб қушчани қўлга киритибсан. Уни учириб юбормагин. Айнан шунақа қиз шоирнинг умр йўлдоши бўлиши мумкин», деб шивирлади.

Биз онам икковимиз ёлғиз яшардик. У тез-тез касал бўлиб турарди. Бошқалардан нажот келиши даргумон эди. Мен уйланиш масаласида жиддий бош қотира бошладим. Ахир, Қулёнда менга муносиб ёстиқдош бўлиши мумкин эди. Кунлардан бир кун у мендан:

— Сиз тушга ишонасизми? — деб сўради.

— Йўқ.

— Назаримда, биз бирга бўлолмасак керак, — деди у ғамгин товушда. — Нима учун эканини билмайман-у, аммо кўнглим сезиб турибди. Туғилган кунингизда менинг дафтаримга ёзиб берган шеърингизда қўйидаги башорат мисралар бор:

*Қўрққаним бор, ногоҳ бахтда яширин
рахмсизлик, билмайсан, тақдирнинг ишин.*

Кейинчалик Қулёнданинг ҳаёти фожиали тарзда узилгач, бунинг учун ўзимни, аниқроғи, ўша лаънати шеъримни айбладим. Орадан анча вақт ўтгач ўқиб билсам, Борис Пастернак ҳам Евгений Евтушенкога: «Шеърларингизда ўзингизнинг фожиали ўлимингиз тўғрисида башорат қилманг. Сўзнинг қудрати шундай бўладики, ўзингиз сезмаган ҳолда ўша башорат томон яқинлашиб бораверасиз», деб насиҳат қилган экан.

Дам олиш кунлари Қулёнда дугонаси билан ота-онасини кўргани бормоқчи бўлади. Улар «Москва — Олмаота» тезюарар поездига ўтирардилар. Мен бу пайтда Олмаотада шеърини китобимни нашр этиш масаласи билан шуғулланиб юрардим. Одатда, Тулқубосда икки-уч дақиқа тўхтаб ўтадиган поезд бу гал фақат тезлигини пасайтиради, холос. Бахтга қарши, айнан ўша куни бекатлар жадвали ўзгарган эди. Каллаварам кондуктор эса бу ҳақда йўловчиларни огоҳлантириб қўйишни эсидан чиқариб қўяди. Қизлар бирпас саросимага тушиб турадилар-да, сўнг сумкаларни пастга ирғитадилар, орқасидан ўзлари ҳам ерга сакрайдилар. Қулёнда поезд филдирагининг остига йиқилади, дугонаси эса оёғини синдириб олади...

Кутилмаган фожа бошимга оғир гурзидек тушди.

Эрта баҳорда ҳовур кўтарилаётган дашту далаларда бойчечекнинг бўйларини кўрсам ёки кеч куз пайти чуғур-чуғур қилишиб жанубий ўлкаларга учиб кетаётган ўрдакларни, ғозларни учратиб қолсам, беихтиёр кўнглим ғам-ғуссага тўлиб кетади. Қулёнда икковимиз уйқусиз тунлари сайр этиб юрганимиз Чимкент атрофларига бориб қолсам, юрагим ўртанади. Бундай пайтларда бировни кўргим ҳам, бирор гапни эшитгим ҳам келмайди. Атрофни туман қоплаб олади. Икки йилгача ўзимни қўярга жой тополмай юрдим.

Бир куни тонг саҳарда автобусга ўтирдиму Қулёнда дафн этилган мозорга йўл олдим. Баҳорнинг гўзал тонги ёришмоқда эди. Кумуш булоқлар қайнаб турган адирларда тўрғайлар чуғурлашарди. Қулёнда яхши кўрадиган гул-чечаклардан дасталаб, қишлоқ четидаги қабристонга кириб бордим. Кўпдан бери ичимга ютиб юрганим армонлар ташқарига отилиб чиқди. Кўзёшларимни тия олмасдан ўкраб-ўкраб йиғладим. Гўё бутун оламда мендан бошқа ҳеч ким йўқ эди. То шомга қадар чаловнинг ҳидлари уфуриб турган майсазорда бағримни захга бериб ётдим.

Тушдан сўнг ёнимга битта чол келди. У сал нарида қўйларини боқиб юрарди. Термосидан чой қўйиб берди. У мендан ҳеч нарсани сўрамади. Афтидан, шишиб кетган кўзларимни кўриб гап нимадалигини тушунганди. Унинг сукут сақлаётганидан ич-ичимдан суюндим. Ўзим ҳам миқ этиб оғзимни очмадим.

У кетар чоғи марҳумлар руҳига Қуръон тиловат қилди.

Тақдиримда ўчмас из қолдирган қизнинг умри қисқа экан. Фаришта мисоли қиз ёзувчилардан фақат Сизни, Чике, ҳаммадан устун қўярди...

Айтматов. Кечирасан, кўнглим бузилиб кетди.

Шохонов. Мен ўз ҳаётимда яна битта сирли аёлга йўлиққанман. Унинг борлигини фақат энг яқин икки-уч киши билади, холос. 70-йилларнинг бошларидан бери ундан вақти-вақти билан мактуб олиб турган бўлсам-да, лекин ўзини кўрмаганман. У вақтли матбуотда, алоҳида китоб ҳолида нашр этилган барча шеърларимни билади. Мактубларида шеърларим тўғрисидаги ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилади. Муваффақиятимдан биринчи бўлиб хурсанд бўлади, тасодифан қоқилиб кетсам ҳам биринчи бўлиб кўнглимни кўтаради.

Мактубларининг бирида у: «Эҳтимол, менинг исмиمنى билишни истарсиз? Балки, танишмоқни хоҳларсиз? Лекин, мен Сизнинг олисдаги маслақдошингиз, дўстингиз бўлиб қолишни истайман», деб ёзади.

Мен фақат унинг дастхатини яхши танийман, холос. Бир пайтлар беш минг томошабин сиғадиган Олмаотадаги Спорт саройида менинг ижодий кечам бўлган эди. Учрашув уч ярим соат давом этди. Ўша учрашув бир неча марта телевидение орқали ҳам қайта-қайта намойиш қилинди. Қўйидаги шеъримни ўқиганимдан сўнг:

*Орзудан сув ичар жасорат гули,
Муҳаббат уйғотар юрак ҳаприғин,
Азобу аламсиз муҳаббат ҳеч йўқ,
Уларсиз ишқивор ўчиб қолган чўғ.
«Севги йўқ» десалар инонма ҳаргиз,
Гул қачон ўсибди хашагу хорсиз.*

Оператор кўзлари жиққа ёшга тўлган ниҳоятда гўзал бир аёлни экранга яқин келтириб кўрсатади. Учрашув биринчи марта телевизорда намойиш қилинганч, бирдан мана шу аёл йигирма йилдан бери менга мактублар йўллаётган бўлса керак, деб ўйлаб қолдим. Эҳтимол, мен янглишгандирман. Ахир, инсон доим гўзалликка интилади, гўзалликни орзу қилади. У мен билан учрашувдан ўзини олиб қочиб юрганига сабаб, эҳтимол, ўша бахти қаро аёл оғир касалга чалингандир, кўрпа-тўшак қилиб ётгандир?! Нима бўлса ҳам, мен ўша нотаниш дўстимдан беҳад миннатдорман.

Ўз хатларининг бирида: «Сиз дўстларингиз даврасида ўзингизнинг олтмиш йиллик юбилейингизни нишонлаётган қутлуғ дамларда мен бир қучоқ қизил гул кўтариб бораман-да: «Ассолому алайкум, мен сизга узоқ йиллардан буён хат ёзадиган ўша аёлман!» деб айтаман», деб ёзади.

Мен олтмиш ёшга тўлишимни ва ниҳоят, ўша аёлни кўришни интизор бўлиб кутаётирман.

«Булбулнинг қудрати — унинг овози, лочиннинг қудрати — унинг қанотлари ва чангалидир. Сизнинг вазифангиз — шеър ёзишдан иборат. Нима учун кераксиз ишларга вақтингизни беҳуда сарфлаясиз?! Ахир, улар қишда ўйинқароқ болалар ясайдиган қор шаҳарчаларга ўхшайди-ку: бугун бўлмаса, эртага эриб йўқ бўлиб кетади», деб чин дилдан куйиниб ёзади у. Кўп вақтимни жамоат ишларига, хизматга, сиёсатга сарфлаётганим учун хафа бўлади.

Айтматов. Хайрият, кўплаб овозлар ичидан: «Сен фақат меникисан!» деган ҳақиқий маънавият ва беғараз ғамхўрлик овози ҳам эшитилиб турар экан.

Шохонов. Қўлёнданинг ўлиmidан кейинги йилларда мен умуман аёл зотига қизиқмай қўйдим. Кўз ўнгимдан кечасию кундузи унинг ёрқин сиймоси нари кетмасди; қулоқларимга ёқимли товуши, жарангдор кулгуси эшитилиб турарди. Бироқ, марҳумнинг ортидан кетиб бўлмас экан. Вақт эса энг оғир ярани ҳам даволайди. Қайси қизни учратсам, қайси қиз билан танишсам, албатта, ундан Қўлёндага ўхшаш хусусиятларни қидирардим. Балки, ана шу туйғу ва талаб менинг ҳаётим бахтсиз бўлиши учун кифоя бўлгандир?

Билмадим, бахтимми ё бахтсизлигимми, ишқилиб, ҳаётимнинг оғир дамларида эркаклардан эмас, аёллардан суянчиқ излайдиган бўлдим. Ҳар доим ҳам ниятларим рўёбга чиқавермасди. Ростини айтсам, Қоншойимни учратгунимча Қизилгул ва Розалинда каби ҳаётимда чуқур из қолдирган бошқа аёллар ҳам бўлганлар. Лекин, Қоншойим аёллик латофати билан, сўзи билан ишининг бирлиги жиҳатидан ҳеч кимга ўхшамайди. Айрим аёллар оғир дамларда менга ҳар томонлама ёрдам беришга, юрагимга малҳам бўлишга ҳаракат қиларди.

Одамлардан тез-тез танбеҳ эшитиб тураман: «Доим пок муҳаббатни куйлаб юради-ю, аммо ўзи ҳар қадамда адашаверади!» дейдилар. Албатта, ўзим ҳам мусичадай беозор, қўйдаи ювош эмасман. Бироқ, мен билан яқин бўлган бирорта аёл «у инсонийликдан узоқ, саховатли эмас, адолатсиз!» деган айбларни менга нисбатан айтмайди.

Ёшлигимдан ёмонликка ёмонлик билан жавоб қайтармасликка ўргандим. Агар гина-кудурат қанчалик адолатли бўлмасин, юракка бир марта ўрнашиб олса — бас, у қасосдан бошқа барча туйғуларни маҳв этиб юборади. Ҳар қанча оғир бўлса-да, юрагимда қасос оловини сақламайман. Зотан, агар шундай қилмасам, жуда кўп нарсадан маҳрум бўламан. Биринчи навбатда, топ-тоза шоир қалбидан жудо бўлардим.

Аёлдан ҳайратланиш керак. Олижаноблик, меҳр, садоқат туйғуларини ҳар бир аёл ўз қалбидан кашф этмоғи лозим. Аёлга хос мунис фазилатлар кўз очиши учун унга имкон бериш зарур. У албатта юксакликка кўтарилади. Мен узоқ йиллар мобайнида аёлларга худди ана шу нуқтаи назардан туриб муомала қиламан. Бахтим ҳам, бахтсизлигим ҳам шу тушунчалар билан чамбарчас чатишиб кетган. Нозик дидимга мос келган ёки мос келмаган, қувончли ва ғуссали дамларимда ёнимда бўлган барча аёлларга умримнинг охиригача ҳурматимни бажо этиб ўтаман.

Айтматов. Икковимиз ҳам оғир тақдир соҳиби эканмиз. Шундай бўлса-да, ўтмишимиз оғир-енгил бўлганидан қатъи назар, барибир тақдиримиздан рози бўлишимиз керак. Умидимиз келажакдан — илло, ҳали қизиқарли, самарали ҳаётимиз олдинда. Сенинг рафиқанг Қоншойим жуда мулойим табиатли аёл. Бизнинг урф-одатларимизни ҳурмат қилади, асил гўзалликни қадрлайди. У сени ҳурмат қилади, яхши кўради. У сохтагарчиликдан, чўкиндидан йироқ. Ҳаммаси табиий. Қадимий анъанамиз бўйича ҳатто сени «сиз»лайди. Эҳтимол, у сенга Қулёндани эслатса-да ажаб эмас.

«Манас» эпосининг 1000 йиллиги нишонланаётган улуғ айём кунлари қизларинг дунёга келди. Биз Мариям икковимиз қизингнинг вакил ота-онаси бўлдик. Ўзим унга улуғ Манаснинг келинчагини исмини қўйиб бердим: Айчурек. Илойим, у ҳам катта момоси каби оқила, гўзал бўлиб вояга етсин. Худо хоҳласа, чақалоқ бутун бахтнинг соҳибаси бўлсин, иқболи ҳеч қачон қайтмасин!

Шохонов. Барака топинг, Чике! Агар эътироз билдирмасангиз, яна муҳаббат можароларига қайтсак.

XIV асрдан буён иккинчи Маккаи мукаррама ҳисобланадиган, Марказий Осиёнинг жавҳари бўлмиш Туркистон шаҳрида Хожа Аҳмад Яссавийнинг ғаройиб мақбараси бор. Бу мақбара жаннати Амир Темурнинг фармонига биноан бунёд этилган. Мақбаранинг зангор гумбазларида қуёш нурлари жилваланиб туради. Лекин унинг кўзга ташланиб турадиган камчилиги ҳам бор: меъморий уйғунлик охирига етказилмаган, умумий мажмуага ёпишмайроқ қолган. Мана шу ҳодисага боғлиқ бўлган бир севги афсонаси халқ оғзида юради. Бир пайтлар ўша афсона асосида шеър ҳам ёзганман.

Амир Темур улуғ Хожа Аҳмад Яссавийга ҳурматини бажо келтириш учун бетимсол мақбара барпо этишга қарор қилади ва оламнинг тўрт тарафидан қўли гул усталарни, наққошларни, дурадгору қурувчиларни тўплаб келтиради. Ганчкорларга ёш йигит бошчилик қилади. У оддий лойга ҳам жон киритиб юборадиган беназир уста бўлиш билан бир қаторда жуда келишган, ҳушбичим эди. Оллоҳ унга яна битта фазилатни ато этганди: унинг ширали овози бор эди.

Ҳар оқшом қуёш уфққа бош қўйгач, ганчкорлар кундузги ишларини тамомлайдилар. Уста

эса қад кўтараётган мақбара девори устига чиқиб, қўшиқ айта бошларди. Унинг мўъжизакор овози сокин дашту далалар узра тараларди. Қурувчилар олисларда қолган ватанини, қариндош-уруғларини эслаб, чуқур хўрсиниб қўярдилар.

Йигит қўшиқ бошлаган заҳоти ҳар гал Темур қароргоҳидаги шойи ўтовнинг гулдор эшиги шитоб очилиб, ташқарига гўзал Марзия отилиб чиқар экан. Бу қиз буюк саркарданинг қайнсингили эди. Гўзал қиз қўшиқни тик турганча қимир этмасдан тингларди.

Амир бу қурилишга нақадар катта эътибор бераётганини таъкидлаш мақсадида ҳар куни туш пайтида Марзиянинг ўзи қурувчиларга сув келтириб берарди. Ёш уста билан юзларига ҳарир парда ёпиб олган гўзал пинҳоний равишда бир-бирини севиб қоладилар.

Ажойиб кунларнинг бирида сира кутилмаган мўъжиза рўй беради: Марзия устага бир пиёла сув узатаётган пайтда уста ўзини тутолмасдан қиз юзидаги пардани елкасига қайириб ташлайди. Тасодифий гувоҳларнинг назарида осмонда чарақлаб турган қуёш ҳам хиралашиб қолгандай туюлади — қиз шу қадар гўзал эдики, асти қўяверасиз! Ҳаммани бирдан қўрқув қамраб олади: ахир, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодиса содир бўлган эди-да! Қандайдир қулбача подшо қавмидан бўлган маликани ҳақорат қилганди. Марзия эса бир кулимсираб, индамасдан изига қайтиб кетади.

Қуллар ёш йигитни ўраб оладилар.

— Нима бало, жонингдан тўйдингми?!

— Эртага Амир Темур жангдан қайтиб келади. Албатта, қайнсинглиси бўлган воқеани унга айтиб беради.

— Амирнинг жаҳли чиқиб, сени қаттиқ жазолайди. Бизни ҳам соғ қўймайди.

Устани титроқ босади, бошини эгиб олади.

— Энди нима қиламан?! Нима қилмоқ керак?! — деб бечора зорланади. Аъзойи баданини совуқ тер қоплайди.

— Кечаси ҳаммамиз қочиб кетамиз, — деб таклиф қилади кимдир.

Эртаси куни назоратчилар бир нечта уста йўқолиб қолганини билиб қоладилар. Қочоқларнинг ортидан аскарлар жўнатилади. Бийдай даштда яширинадиган пана жой йўқ эди, Қочоқлар қўлга тўшадилар ва ҳаммаси зиндонга ташланади.

Эртаси куни Марзия қўрқоқ устага мана бундай шеърий мактуб йўллади:

*Фош этдинг-а бир кунда ўзингни ўзинг,
Ай, мунофиқ, шон-шухратинг бир кунда сўнди!
Қайда эдинг, ай, менинг гуноҳкор кўзим,
Сен қочқоқда нозиктаъб қандайин унди?
Кўзларимдан сезмадингми сўзимни,
Ишқдан ўзга мурувватлар менга чикора.
Тиккан эдим ҳар фиштингга меҳр кўзимни,
Қўшиқларинг ҳис-туйғумни этди овоза.
Бироқ, нечун шунча хислат, фазилат бериб,
Қисган экан жўмардлиқдан сени худойим.
Абас бўлди, йўқотди тусин ўша терган
фишларингу қўшиқларинг топмайди жойин.
Чора йўқдир ўз ишончинг ўзинг алдаса!
Бошинг кетса келтирмайди ғам,
Чала қолган ҳилхона кўпроқ
юрагимда уйғотар алам.
Бўлар экан
ижодкорнинг ижоди соғроқ...
Қамишсиз ҳам булоқлар, бил,*

*тўлиб-тошади. Лек мақсадсиз қаҳрамонлик
ярқ этиб сўнар. Иродасиз кўрқоқни ҳеч
демагил ошиқ, Юракдаки, қатъият йўқ
бевафо бўлар.*

Айтматов. Бу ажойиб ва ибратли афсона бизга оддий бир ҳақиқатни кўрсатиб турибди. Яратган Эгам ёш йигитга касб-ҳунар, гўзаллик, ширали овоз ато этибди. Инсон ўзининг орзуларига эришмоғи учун мана шу фазилатларнинг биттаси ҳам этиб ортади. Бироқ, керакли пайтда ошиқ йигит иродасизлик қилади. Натижада уста йигитнинг барча фазилатлари бир пулга қиммат бўлиб қолади. Сен жуда тўғри пайқабсан: ирода, матонат йўқ жойда севгимухаббат тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Гоҳида муҳаббат менга қандайдир компьютер қурилмасига ўхшаб кўринади. Агар кўзга кўринмас бирорта мурват ишдан чиқса — бас, бутун бошли мураккаб буюм сариқ чақага қиммат бўлиб қолади.

Шохонов. Кунлардан бир кун Расул Ҳамзатов икковимиз Кремлдан «Москва» меҳмонхонаси томон яёв юриб бораётган эдик.

—Вой, худойим-эй! Наҳот, бу Сиз бўлсангиз-а, Расул Ҳамзатов?! — деган аёл кишининг жарангдор овози қулоғимизга чалинди. Ўгирилиб қарасак, ёшгина ўғилчасини етаклаб олган кўҳликкина рус аёли турибди. Юзларидан қувонч аломатлари балқирди. У сал нарида навбатда турган оломон томон қайрилдию кимгадир: — Петя! Тезда бу ёққа кел! Қара, биз кимни учратдик! — деб қичқирди.

Навбатда турган одамлар орасидан баланд бўйли сарғиш эркак ажралиб чиқдию биз томонга жадал яқинлашди.

... — Сизнинг шеърларингиз билан мени илк бор Петя таништирган, — деб аёл эрини кўрсатди. — Учрашган пайтимиз доим юракни эзадиган, сирли шеърлар ўқиб берарди. Мен шоирнинг хотини бўлаётганим учун ич-ичимда беҳад хурсанд бўлардим. Тўйдан сўнг маълум бўлдики, Петя Сизнинг шеърларингиздан ўқиб берар экан. Агар кўнгулни эритиб юборадиган ўша шеърларингиз бўлмаганда бизнинг турмуш қуришимиз даргумон эди. Шу боис биз Сизнинг олдингизда, Расул Ҳамзатович, бир умр қарздормиз! Биз Сиз билан учрашиб, миннатдорлик билдириб қўйишни орзу қилардик. Сизни ҳурмат қиламиз...

Ҳамзатов қовоғини осилтирганча қўл соатига назар ташлаб қўйди.

—Шошманг, яна икки-уч дақиқа вақтингизни биздан дариг тутманг! — дейишиб эрхотинлар шоирни бир четга бошладилар.

Дастлаб, аёл ёддан шеър ўқишга киришди:

- Қаердасан бахт, қани ёруғ юлдузинг?
- Чўққидаман, етмаган сени оёғинг!
- Қаердасан бахт, чўққига этиб бордим.
- Дарёдаман, эҳтимол унда сузмоғинг.
- Қаердасан? Минг дарёни ўтдим сузиб.
- Қўшиқдаман, эртага бўлажак қўшиқ.
- Қаердасан? Бахш этдим шўх шеърлар ёзиб.
- Олдингдаман! Эпласанг, етолгин жўшиб!

Сўнг Петя шеърни шеърга улаб кетди:

*Ҳамма айтар ишқда бор деб омадим,
Ҳамма айтар ҳадсиз ўйнаб-кулганман.
Униси ҳам, буниси ҳам — ҳеч ким қолмади,
Айтишича, шу қишлоқда кўпни кўрганман!*

*Ишонма ҳеч, гуноҳ нима билмайман,
Эсим таниб фақат сени кўрдим, азизам.
Битта сени аяганман, севганман.
Зотан, билмам кимлигингни ҳали ҳам.*

Атрофимизни одамлар ўраб олишди. Расул оға эр-хотинга раҳмат айтди. Шу чоғ оломон орасидан тиканак соқоли ўсиб кетган, исқирт, маст бир киши чиқиб келди-да, бужмайиб қолган кўкрагига муштлаб:

— Муҳаббат йўқ! — деди хириллаб. — Бир вақтлар мен ҳам яхши кўрганман. Аммо, севгилим менга хиёнат қилди. Севги тўғрисидаги ҳамма гаплар пуч! — У гандираклаб келиб Расул Ҳамзатовнинг билагига осилмоқчи бўлди. Лекин, Петя уни бир силтаб четга тортди.

— Сизларга ҳаммаси учун раҳмат! — деди Расул оға аёлга қараб кулимсираганча.

Меҳмонхонага кираётган пайтимизда Расул Ҳамзатов:

— Кўрдингни, муҳаббатнинг икки қутби билан биз бир жойда учрашдик, — деди ҳазил аралаш.

Чике, бошқа мавзуга ўтишимиздан олдин мен Сизга ёшлик пайтимда ёзган шеъримни ўқиб бермоқчиман.

Айтматов. Жон деб эшитаман.

Шохонов. Авваламбор, бу шеърнинг ёзилиш тарихини гапириб бермоқчиман. Гамбургда чоп этиладиган газеталарнинг бирида ёзилишича, қандайдир аёл судга эри билан ажралиш тўғрисида ариза беради. Суд ҳайъати аъзоларининг яраш-яраш борасидаги маслаҳатларини аёл узил-кесил рад этади: «Ўн етти йил битта ёстиққа бош қўйиб яшаган бўлсак, эрим менга ҳар куни фақат уч оғиз гап айтарди, холос. Эрталаб: «Хайрли эрта», дерди. Кечқурун ишдан қайтгач: «Нима овқат қилдинг?» деб сўрарди. Соат миллари тунги соат ун бирга яқинлашгач: «Қани, энди ухлаймиз», дерди, холос. Суд аёлнинг даъвосини асосли деб топади.

*Ёш тўкасан сўнди деб ишқи,
Сен севарсан, эркаламас у.
Муҳаббат, бил, қалбнинг қўшиғи,
Ишқиворга эшитилар у
Ишқивор билар.
Йиғламагин, куймагин,
чин муҳаббат сеҳргарликдир.
Унутмоқлик осон иш эмас,
ишқ юракда топмайди қадр,
Қалб қалбига, сўз сўзига тушмаса.
Куй-қўшиқсиз яшаш — жаҳолат,
Тургандайсан вулқон оғзида,
Ишқ куйлайди — жон ҳолат,
Бахтсиздир ул шундай пайт,
Ўз сўзини ушлар бўғзида.*

Айтматов. Тушундим. Кўпинча эркак билан аёл маънавий жиҳатдан тенг булмайди. Бу жуда муҳим масала. Анчадан бери шу ҳақда бош қотириб юрибман. Битта мисол келтираман. Шартли равишда уни «Вояга етган йигит ва балоғат ёшидаги қиз қиссаси» деб атайлик. Иккови ҳам келишган, ёқимтой. Танишдилар, бир-бирларидан ўзларига маъқул бўлган фазилатларни топдилар, ширин суҳбатлар қуриб, тунларни бедор утказдилар. Улар турмуш қуришга қарор қилдилар. Ёру дўстлари, ота-оналари ҳам рози бўлдилар. Тўс-тўполону шовқин-сурон билан тўй ҳам бўлиб ўтди. Ана-мана дегунча икки-уч йил бирга яшаб қўйдилар. Муҳаббат тўғрисидаги

гап-сўзлар илгари ўзлари сайр этиб юрган боғларда, кўчаларда қолади. Рўзгорнинг ола хуржуни бўйинга тўшади. Шундан кейингина ёшлар англаб етадиларки, улар ҳаётга бутунлай бошқа-бошқа нуқтаи назардан ёндошар эканлар, ҳаётни ҳар бири ўзича тушунар экан. Атрофидаги одамлар ҳам аста-секин улар маънавий жиҳатдан бошқа-бошқа тоифадаги инсон эканини англай бошлайди. Ёруғ дунёга келган чақалоқ ҳам ўртага тушган дарзни чегалашга ожизлик қилади. Бу ерда нетиб чин дилдан суҳбатлашиш мумкин, нетиб сирлашиш мумкин? Биттасининг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати бошқасининг жиғига тегади. Ҳатто бир дастурхон теваарагида ўтириш ҳам азобга айланиб кетади.

Хўш, бундай ҳолатда нима қилмоқ керак? Биров ўз ҳаётини ҳам, рафиқасининг кейинги турмушини ҳам заҳар-заққумга айлантириб юбормаслик учун ажралишга қарор қилади. Бошқа биров эса бўлажак ёлғизликдан, мансабидан ажралиб қолишдан қўрқиб, ҳар хил миш-мишлардан ҳайиқиб ёки болаларини ўйлаб хотини билан ит-мушукка ўхшаб ҳаёт кечиришда давом этаверади.

Улар одамлар олдида бир-бирини яхши кўрадиган, тўқис оила сифатида ўзларини кўрсатишга интиладилар; ич-ичларида эса бир-бирларини жинидан баттар ёмон кўрадилар.

Албатта, уларнинг қайси бир маънавий, ахлоқий ва инсоний жиҳатдан юқори туришини сен яхши билсанг керак?

Шохонов. Чике, ҳозиргина Сиз гапириб берган ҳодисага ўхшаган бошқа бир воқеа эсимга тушиб қолди. Гўзал бир қиз билан келишган бир йигит турмуш қурадилар. Орадан ойлар, йиллар ўтади.

Бир куни уларни яқин танишлари меҳмондорчиликка таклиф қилади. Дастурхон устида сиёсат тўғрисида, ким қандай мебел олгани тўғрисида, қай бир олғир савдогар қанақа машина миниб юргани тўғрисида қизгин баҳс бўлади. Умуман, одатдаги майда-чуйда гаплар. Сўнг эркаклар уч-тўрт қўл қарта ўйнаш учун тўпланадилар. Бояги аёлнинг эри ҳам қартабозлар сафига қўшилади.

Ўша зиёфат оқшомида биринчи марта аёл сочларига оқ оралаб қолган бировнинг эрига жиддий эътибор беради. Эрнинг гап-сўзлари бошқаларникидан яққол ажралиб турарди. У ҳаётни яхши тушунарди, ўзига ишонар эди, мустақил фикрларди, салмоқдор эди.

Эркакларнинг завқланиб қичқиришлари қўшни хонага ҳам эшитилиб турарди. Аёллар ҳам бир нималар ҳақида ўзларича лоф уришарди; баъзан шивир-шивир қилишарди, баъзан бир-бирига маъноли қараб қўйишарди.

Бизнинг аёл мошгуруч сочли эркак билан диванда ёнма-ён ўтирганча суҳбатлашиб қолади. Фақат мушоҳадаларнинг теранлиги эмас, ҳатто товушининг мароми ҳам, маъноли нигоҳи ҳам аёл юрагини ўйнатиб юборарди. Мулоҳазакор эркакнинг сўзларида узоқ пайтлардан бери аёлни ташвишга солиб келаётган саволларга асосли жавоблар бор эди. Бегона эркак уни бутунлай ўзига ром қилади.

Иккинчи, учинчи, тўртинчи учрашувлардан сунг улар ростакамига иноқлашиб кетадилар. Бир-бирини кўрмасдан яшай олмасликларини иккови ҳам тушуниб етади.

«Нега олдинроқ учрашмадик? Ахир, ҳаммаси бошқача бўлиши мумкин эди-ку?!» деб афсусланадилар ўзларича. Ўртада бундай самимий муносабат пайдо бўлгани учун улар айбдорми?

Айтматов. Ўз вақтида Жамила тимсолида мана шунга ўхшаш саволларга жавоб беришга уриниб кўрганман. Дарҳақиқат, куёв-қаллиқ ўртасида пайдо бўлган маънавий жарликдан ҳам даҳшатли нарса бўлмайди.

Шохонов. Эсимда, ёшлик пайтимда битта қизнинг кундалигида ғалати сўзларни ўқигандим: «Агар севган ёринг аста-секин сенга қизиқмай қўйса, унутма, бунда ўзинг ҳам айбдорсан!»

Ҳақиқий аёл бўлиш дегани — санъат, балки илмдир. Пастернакнинг ажойиб мисралари эсингиздами:

*Аёл бўлмоқлик жасоратдир.
Ақлдан оздирмоқ — қаҳрамонликми?*

Назаримда, яна бир хусусият қўшилиши керак. Қандай? Тўғри, севишнинг ўзи ҳам жуда катта давлат. Лекин, севилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Аёллар бир-бирига тез-тез мана бу маънода шикоят қиладилар: «Мен уни дунёдаги ҳамма нарсадан ортиқ яхши кўраман. Лекин, нима учун у мени яхши кўрмайди?!»

Аёл бўлиб туғилишнинг ўзи тақдирнинг буюк иноятидир. Чунки, аёл эркакдан муносилиги билан, туйғуларининг теранлиги билан, кечиримли экани билан, қолаверса, ожизлиги билан ажралиб туради. Эркаклар ёзилмаган қонун-қоида ва мажбуриятга бўйсундилар: улар доимо аёлларга йўл бўшатиб беришади, унга ёрдам берадилар, ҳимоя қиладилар. Шу боис аёл киши гўзал бўлишдан ташқари асрлар давомида синовлардан ўтган халқнинг маънавий бойликларини ўзлаштириб олмоғи, шунингдек, аъёналарни, урф-одатларни, тарихни, қадимий донишмандликни билмоғи лозим. Жамики хатти-ҳаракатлар замирида — қувонч ва ташвиш, кийиниш, яқин ва узоқ кишиларга муомала, ҳатто жаҳл чиққанда койиниш замирида ҳам аёлга хос миллий маданият, муносилик бўлиши керак. Муҳаббатни асраш учун, сени севадиган эркакни доимо худди оҳанрабодек тортиб туриш учун муттасил изланиш зарур. Ҳақиқий маънодаги аёл даражасига кўтарилиш ниҳоятда мушкул вазифа. Бу йўл бағоят оғир, лекин бошқа муқобил йўл йўқ. Аёлнинг ҳар бир қадами кўзга кўриниб туради ва албатта акс садо беради. Аёллардек кийиниб, сирға ва узук тақиб юрадиган хотинлар жуда кўп, аммо ҳақиқий фазилатларга эга бўлган Аёллар жуда кам.

Хотинлар орасида тили заҳар, доим бировларнинг гўрига ғишт қалаб юрадиган такасалтанглар ҳам бор. Худога шукрки, том маънодаги буюк аёллар ҳам оз эмас.

Бир сафар суҳбатлашиб ўтирган пайтимиз Евгений Евтушенко бундай деган эди:

— Мухтор, менинг назаримда, муҳаббат масаласида эркакларга нисбатан аёллар биздан устун турадилар. Худо сақласин-у, агар улар ростакамига севиб қолсалар борми, э-э, қиёмат бошланди деявер! Дунё тескари ағдарилиб кетса-да улар сезмайдилар!

Айтматов. Тўғри. Евтушенконинг фикрларига қўшиламан: қиёмат бошланса ҳам ёки... янги олам пайдо бўлса ҳам сезмай қоладилар.

Шохонов. Юқорида айтилган гапларни ўз шеърим билан яна бир бора тасдиқламоқчиман.

*Эверест, кўз илмас музаффар чўққи,
Жон берди нечалар пойингда илҳақ.
Ишонч нурун улаган қалбдаги чўққа
Ўшалар елкангда ёқолди чироқ.
Эверест аслида ишққа ўхшайди,
Қояларда умидвор ётар тилаклар.
Қуёшга бир қадам, шамол қақшаган,
Чўққини эгаллар бургутюрраклар...
«Тамом-вассалом.
Илдиз-да кўпорди шамол,
Умидлар соб бўлди, қоплади зулмат.
Наҳот мазах бўлса аъмолим.
Қўрқув борар тобора чулғаб», —
Уйлайди Транзей.
Қонунга кўра,
Ўз-ўзини ўлдириши шарт эди унинг.
Зодагон тақдири Нерон даврида
Ўзгариб турди ҳар куни.*

Мана, ханжар ярақлаб гўё
кулар устидан:
«тақдир қўшган пайт келди, чоғи?..»
Бутун атроф — дераза орти,
остона тўла одам. Шивир-шивир:
«Рим қонуни ҳурмати
Ўзингни ўлдир!
Шу улуғ Нерон ҳурмати».
Девор захдир...
Ҳаёт билан мамот курашиб толди.
Қўл бормайди ханжарга томон.
Ҳаёт ширин, азоб гўё йўқолди,
Секин кирди иссиқ бағрига, ў-ў жон!
Тайёр эди гулламоққа ушбу дам...
Қўрқув бошлар шармисор рақсин,
Иродаю орни бурдалаб.
Шундай пайт оқ-оппоқ кўйлақда
Аррия кирар бирдан.
Ана қадду ана қомат!
Кўзлари-чи, бунча майин малаксан!..
Сўз қотди Транзейга: —
Эр яратди сени худойим,
Бойлик берди, бахт берди.
Аммо, вақт келди,
Ниманг бўлса, барчаси-ла видонинг.
Қўрқоқлик шуҳрати наҳот ярашса?
Эркак дегай номинг азиз бўлса гар,
Нечун андуҳ?
Кўзингни оч, севгилим!
Мазахдан, исноддан аълодир ўлим!
Мендек бир аёлга ишон.
Ханжарни ол.
Қўлларинг қилт этмасин.
Йўқ эсайди шундай оғир синовлар,
Сезмас эдик ироданинг қиррасин.
Ўйлайсанки, ўзи келар бахт?
Бахт-да, асли, огоҳлантириш.
Бўлиб қолсин бу сўнгги аҳдинг.
Кетдик, қилганимни такрорла...
Кириш!.. Транзейдан узмай нигоҳ
Меҳр тўла кўзларида метин изтироб,
Ўз кўксига Аррия ногоҳ
Ханжар урди кулумсираб.
Икковлари қўрқув, шубҳани енгиб,
Нур таратиб юлдуз, ойдайин,
Ҳар юракда қайтадан униб
Ётар эди оломоннинг пойида,
Бир лаҳза қўрқувга ён берган эркак
қимматин асради ўтли муҳаббат.

*Яшасин, ишқ!
Мақташ керак чўққини бешак,
Аммо, фақат баландлигини!*

Айтматов. Стендал бундай деган эди: «Ўз муҳаббати учун курашаётган аёл жасоратидан ҳам улуғроқ нима бор?» Сен ҳам шеърда жуда тўғри айтибсан: руҳий улуғлик мақтовга муҳтож эмас.

Агар муҳаббатнинг асосий ўлчови муқимлик бўлса, қадим замонларда ҳар бир халқ, ҳар бир миллат уни ўз тушунчалари доирасида, диний нуқтаи назардан идрок этган. Қадимий тақвимларда, қоялардаги расмларда, папирусга ишланган гравюраларда, қаро ер қаъридан қазиб олинган тош тобутларда марҳум эрининг орқасидан нариги дунёга кетиш учун ўзларига ўзлари ўт қўйиб юбораётган аёлларнинг тасвирини учратиш мумкин.

Бундай ваҳшиёна урф-одат дунёнинг турли бурчакларида расм бўлганди. Масалан, Хитойдаги Хойнон оролининг аҳолиси марҳум эр жасадини шойига ёки ҳайвон терисига ўраб тобутга қўярди-да, оёқ-қўллари чирмаб боғланган тирик хотинни унинг ёнига етқизишиб, ўт ёқиб юборишарди. Агар эр-хотин нариги дунёга бирга кетсалар, у дунёда ҳам бахтли турмушларини давом эттирадилар, деб ишонишарди.

Геродот каби қадимий муаррихларнинг асарларида ҳам шунга ўхшаш ғаройиб ҳодисалар тўғрисидаги маълумотларга дуч келиш мумкин. Агар бирорта асилзода зот вафот этса, нариги дунё эшигини кўп сонли хотинларидан энг суюклиси очиши керак эди. Яъни, энг суюкли аёл ҳам эр жасади билан бирга ёқиб юбориларди. Бу ҳол ҳар хил можароларга сабаб бўларди. Чунки, яқин дўстлар асилзоданинг ҳаётлик пайтида қай бир хотини энг суюклиси эканини аниқлаб қўймоқчи бўлардилар. Марҳумнинг дўстлари дафн маросимида қайси хотин энг суюкли эканини эълон қилишган чоғда бечора суюкли аёл ўзини бағоят бахтли ҳис этарди. Яқин қариндошларидан бири «суюкли хотин»ни ўлдириб, марҳумнинг ёнига етқизиб қўярди.

Бошқа хотинлар эса дод-вой қилишарди. Негаки, уларнинг назарида, марҳум эрдан кейин қолиб яшашдан ҳам баттар бахтсизлик бўлиши мумкин эмасди.

Сулаймон оролида агар йўлбошчи вафот этса, дафн маросимига тўпланган таъзиячилар унинг хотинини бўғиб ўлдиришарди. Кейин яқин қариндошлари, хизматкорлари жазавага тушиш учун захарли гиёҳнинг шарбатидан ичишарди-да қабр тепасига боришиб, ўзларини дорга осиб қўйишарди. Уларнинг тушунчаси бўйича, йўлбошчини нариги дунёга ёлғиз ўзини жўнатиб бўлмасди.

Айрим қабилаларда унаштириб қўйилган қизнинг қаллиғи тўсатдан ўлиб қолса, қиз бўйнига сиртмоқ солиб юрарди. Шу йўсинда боши очиклигини англатарди. Умр бўйи бўйнидаги ўша сиртмоқ билан яшашга мажбур эди. Сомо-сомо қабиласининг машҳур йўлбошчиси Ро-Мбити Фижи оролида сувга чўкиб ўлгач, марҳумнинг ўн етти нафар бева хотинлари ҳам ўлдирилади.

Қадимий скифлар, юнонлар, литваликлар ўртасида ҳам ана шунга ўхшаган «муҳаббатга садоқат» ҳодисаси жуда кенг тарқалган эди.

Шохонов. Бу ўринда гап фақат муҳаббат тўғрисида эмас, балки бидъатлар, кўр-кўрона тақлид тўғрисида эслатиб ўтмоқ лозим. Яқин-яқингача Африкадаги айрим қабилалар орасида агар йўлбошчи ёки унинг хотини вафот этса, марҳумга қўшиб хизматкорларни ҳам дафн этиш одати мавжуд эди. Қурбонликка ажратилган хизматкор-қуллар бундай ўлимни муқаддас деб билардилар. Ўшандай ваҳшиёна расм-русумлар адо этилаётган маросимда бир марта тасодифан европаликлар ҳам қатнашиб қоладилар. Улар қулларнинг ёнини олмоқчи бўладилар. Бироқ, қулларнинг ўзлари кескин норозилик билдирадилар: «У дунёда хўжайинимизга ким овқат қилиб беради?!» дейишади.

Қадимий ҳиндларнинг найар қабиласи ўзига хос оилавий турмуш кечирганлар. Ёшлар тўйдан кейин битта уйда яшамасдилар. Куёв отасининг уйида, келин ҳам ўзининг хонадонида яшайверарди. Келин бир йил давомида фақат уч-тўрт кунгина эрининг уйида яшаш ҳуқуқига

эга бўларди, холос. Оилада бола туғилгандан кейин ҳам ўша одатга риоя қилинарди. Тез-тез умр бўйи бир-бирининг олдида ҳеч қандай моддий мажбуриятга эга бўлмасди. Ҳар ким ўз ҳолича бир кунини кўриб юраверарди. Қизиғи шундаки, улар орасида қўйди-чиқди камдан-кам ҳоллардагина рўй берарди. Эҳтимол, камёб учрашувлар байрамона кайфиятда кечгани учун қўйди-чиқди бўлмас?

Даяк қабиласида уйланиш ва қўйди-чиқди масаласи бошқаларникига ўхшамасди. Ўша элатнинг урф-одатларини синчиклаб ўрганган этнограф Пьер Пфедфер: «Эркак ҳам, хотин ҳам қўйди-чиқдининг тенг ҳуқуқли ташаббускори бўлиши мумкин. Даяклар бундай ҳодисага табиий ҳол сифатида қарайдилар», деб ёзади.

Муҳаббат ва никоҳ масаласи атрофлича ўрганилган бўлса-да, аммо миллионлаб бахтсиз муҳаббат туфайли синган тақдирларнинг фожиасини кўпчилик билмайди. Одамлар кўзидан яширинча рўй берган фожиалар ҳам сероб.

Айтматов. Дунёқараш ва дунё тўғрисидаги тасаввурдан келиб чиққан ҳолда ҳар ким муҳаббатга ўз йўлидан боради. Лекин, инсон табиати шундай қурилганки, у тез-тез хато қилиб туради: ўткинчи ҳою ҳавасни кўпинча ҳақиқий Муҳаббат деб ўйлайди. Асил муҳаббат оғриқ билан келади.

Маънан баркамол ва иқтидорли инсонлар камдан-кам ҳоллардагина бир-бирларини топадилар ва турмуш қурадилар. Мен халқаро «Муҳаббат қомуси» яратилишини таклиф этмоқчиман. Унда муҳаббат туфайли дунёга келган буюк фазилатлар, жасоратлар, ҳодисалар ўз аксини топиши керак.

Шохонов. Одамлар аҳмоқ бўлгани учун бахтсиз эмаслар.

Кўп йиллар муқаддам Москвада бўлиб ўтган ижодий кечамда залда ўтирган томошабинлардан бирови савол бериб қолади. Эсимда, ўша саволга бундай деб жавоб қайтарган эдим: «Агар ўн миллион нафар аҳоли истиқомат қилаётган улкан Москва шаҳрида том маънода бахтли бўлган, маънавий жиҳатдан бир-бирини бойитадиган, руҳан яқин, дунёқараши яқин минг жуфт оила бўлса, шунинг ўзи ҳам жуда катта воқеа бўлади». Кейин бафуржа ўйлаб кўриб, ўша шеърят оқшомида қизиққонлик қилиб, тахминий бахтли оилалар миқдорини анча ошириб айтиб юборган эканман, деган хулосага келдим. Менимча, ҳақиқий муҳаббат бу дунёдаги энг бебаҳо, камёб ҳодисадир.

Мен бутун инсониятни икки тоифага бўлган бўлардим: севишга қодир бўлган инсонлар ва муҳаббат туйғусидан бенасиб бўлган инсонлар.

Ҳиндистондаги буюк салтанатнинг соҳиби бўлмиш Шоҳжаҳоннинг суюкли хотини Мумтоз хоним вафот этгач, чинакам муҳаббат эгаси бўлган подшо бу ёруғ оламда ёлғизланиб қолгандек ҳис этади ўзини. Унинг ғуссадор юрагига қил ҳам сиғмай қолади. Битмас-туганмас хазина ҳам, оҳу кўзли малаклар ҳам шоҳ жудо бўлган суюкли ёр ўрнини босмайдилар. Шундан сўнг донишмад шоҳ ўйлайдики, марҳум рафиқаси шарафига бу дунёда бетимсол бўлган ажойиб ёдгорлик барпо этсагина ғамбода кўнгул андак хотиржам бўлиши мумкин. Улар 19 йил бир ёстиққа бош қўйиб яшаган, тўққиз фарзанд кўрган эдилар. Шоҳжаҳон суюкли ёрининг хотираси учун беназир Тожмаҳал (XVII аср) осори атиқасини барпо этади. Оламдаги етти мўъжизанинг биттаси сифатида тан олинган қордай оппоқ ўша сарой ҳозир ҳам буюк Муҳаббат тимсоли бўлиб турибди. Ҳамон ўз гўзаллиги билан бутун инсониятни ҳайратга солаётир. Муҳаббатнинг маълум бир қонун-қоидаси йўқ. Лекин, ер юзида муҳаббатга ўрнатилган турли хил ёдгорликлар жуда кўп.

Айтматов. 70-йилларнинг охирларида Мариям икковимиз Москвага бориб, меҳмонхонадан жой олдик. Бизнинг келганимизни эшитиб, бир оқшом сен ҳузуримизга ташриф буюрдинг ва буюк қозоқ бастакори Естойнинг муҳаббатига бағишланган шеърингни ўқиб бердинг. Менимча, ўша асар бизнинг суҳбатимизга худди узукка қўйилган кўздай ярашиб тўшарди.

Шохонов. Ўша асар «Ширин азоб тўғрисида баллада» деб аталади. Уни жон деб ўқиб бераман.

Халқ меҳрини қозонган «Хўрлан» номли қўшиқ яратган шоир Естой етмиш икки ёшга тўлиб, ажали етганини сезиб, садоқатли дўсти Нурлибекни ҳузурига чорлайди. Нурлибек отдан йиқилиб оёғини синдириб олган эди. Лекин, дўсти чорлаётганини эшитиб, аравани қўшдиради-да икки кечаю икки кундуз йўл юриб, дўсти Естойнинг ҳузурига етиб келади.

Шоирнинг бармоғида вақт ўтиши билан хийла юпқалашиб қолган тилло узук бор эди. У қалтироқ қўлини юқори кўтариб: «Чолларга айтгин, Хўрлан совға қилган манави узукни бармоғимдан ечиб олишмасин. Эллик бир йилдан бери шу узукдан ажралганим йўқ. Ўлимимдан кейин ҳам мен билан бирга бўлсин», дейди. Сўнг, юм-юм йиғлай бошлайди: «Оҳ, севгилим, мана шу кичкина узукка нетиб буюк туйғуларингни жойлаб қўйгансан-эй!»

*Ғам-андух-ла ҳузуримга келди аёл,
Сўзламади, назаримда, бўзлади:
«Нима қилай, қизгинамда бир хаёл,
Шамдек сўнар, озиб-тўзғиган?
Умрим бўйи ундан кўзим узмадим,
Бўй етганини кўрай кўзларим тирик,
Нима деса қилдим, сўзин бузмадим,
Оиладир авлодларга кўприк.
Бинойидек таълим олди, бўйи ўсди,
Одоб-ахлоқ бобида-ку тенгсиздир,
Нима дейин, ҳар соҳада зап ўзди,
Аммо, фақат оиладан бахтсиздир.
Шу кунгача алам нима, ғам нима
билмас эдик, фақат ўша жароҳат
юрагимни пора-пора тилди-я,
кўтарилди юрагимдан фароғат.
Қайғу учун уч йил муддат — чексизлик,
Шодлик бошқа, ўлчанмайди йил билан.
Фақат артист шодмон юрар, ғамсиздир,
Хаёлида мусиқаю дўмбира.
Хотинию яна олти боласи
Менга қолган барча ташвиш, юпатиш.
Йилдан йилга оқар кўзим жоласи,
Қизим бўлса тўла-тўқис бахтиёрмиш.
Кулиб туриб у қайтарган йигитни
Сиз сўрамаиғ, мен айтмайин кимлигин...
У калта соч, эсипастдек ўзин тутуди,
Жизғанаги чиқиб кетган ўтлоқдан
Балки, кўм-кўк шира ўтлар кутади...
Ҳали-да кеч эмас, бордир имкони,
Олдинда турибди бутун бир ҳаёт.
Қалбда-чи, хафалик — тордир осмоним,
Андух тўла юрагимнинг баёти.
Унга нима, йўқ эканмиш ёққани,
Лек кечалар ҳўл чиқади ёстиғи.
Қарабсизки, тонг оҳиста отаркан
қайтаради тўтиқушдек бахтини.
Унинг қалби бойчечакдай нав ниҳол,
Қандай асрай гулга кирган бу боғни?»*

Маслаҳат бер, шоирим, сен сўзи бол,
Бир сўз айтгин, очсин қизим қароғин...»
Ғамнок она қайтди изига,
Ўз ғамида ўз ҳолича ҳақ.
Жаранглайди қулоқда сўзи,
Ўйлатади, очади кўзни:
Тугамоқда, мана, аср ҳам,
Ўтиб кетди не-не инсонлар.
Биз сезмадик, ўтди сездирмай,
Эсланмайин қалби осмонлар.
Маҳбубасин куйлади шоир,
Улар номин халқи унутмас.
Қалбим ёқди Естойнинг шеъри —
Халқин эслар, унутиб бўлмас.
Бу ҳақда бор шундай ривоят
Ўлим олди Естой бир куни,
Чақиртириб олисдаги дўстини
ва сўзлабди ажиб ҳикоят:
«Ҳой, Нурлибек, шунча йиллар бирдайин
узангида ёруғ кунлар ўтказдик.
Ҳаётимни жанг қилмасдан бермайман,
Аммо ўлим кучли, сезиб турибман...
Тушунасан шоирнинг сен юрагин,
Шу боис чорладим сени сўнгги дам.
Ҳаёт-мамот чизиғи ўтган —
Ушбу жойда ҳақиқатни англадим:
Ҳаёт баравж ишққа тўла кунлардир,
Муҳаббатсиз инсон қалби бир бўшлиқ.
Буни билар ҳатто «аҳмоқ» шоирлар,
Таржима қиларлар ёнига қўшиб.
Дарё тили, тоғлар нутқи — Менга маълум.
Тиллашдим. Ярим аср кундай ўтди,
Хўрлан билан сирлашдим.
Демакки, яшадим. шунчаки эмас.
Унинг орзусида уйғониб-ётдим.
Шунча йил ҳар соат бахтдан эдим маст.
Ҳар соат шунча йил андуҳга ботдим.
Муҳаббат дардида сезмам очунни,
Бироқ, гўзал, нурли эди қалбимда оғриқ.
Кўзёшимга ҳасад ҳилар ошиқлар,
Улар энди гулга кирган олчами?
Майли, тақдир менга бўлди қаттиққўл,
Касал эмас, ҳижронлар кечар мушкул,
Айрича кетганди ҳаётимда йўл,
Тирик қолдим ишқ туфайли ҳартутул.
Ярим аср ярқирар Хўрлан узуги.
Енгдим қанча тўфонларни йўлимда.
Ярим аср ёрим кўзин узмади,
Ўзи порлаб, нур таратди қўлимдан.

Аждодлар одати мени кечирсин,
Зоримни эшитиб, этсин истисно.
Хўрланнинг узугин қўлимдан ечмасин,
Олис йўлда менга бўлсин ошно.
Мен кетурман боягидай бахтиёр,
Жон ҳолатда ишқим билан омонман.
Умид кўзим шуни этди ихтиёр —
Барча йўллар элтар Хўрланга томон.
Ҳаётда эришган орзу орзумас,
Менинг орзуим — мангуликка дахлдор.
Хўрлан мен-ла доим бирга, наримас...
деганча оламдан Естой ўтади».
Қачонки, Хўрланга етгач бу хабар,
деди шодмон: «Естой, Естой, танидим,
Шоирга муносиб қувонч ва қадар —
То сўнги дамгача сездим, куйладинг».
Ва «ув-в» тортди айтиб меҳрини кампир.
Елкада оқ рўмол ойдаи нурланар,
У айтган айтимда мухтасар тақдир,
Муҳаббат шунчайин занжирлар солар.
Йиллар ўтди...ўлимга-да бериб йўл,
Фикран енгиб дўзах азобин,
Суюкли у кўзлар, куйланган бир йўл
бўлса-да, Естойнинг сўрар қўшиғин...
Ё худойим, бир нозиклик юзда акс этди,
Ва хаста дил деди ҳансираб:
«Муҳаббатим жуда чексиз,
мисоли денгиз... Сен томон шошаман...»
Жон учар, ёраб!
Севган дилни сўкма, не қилдинг яниб,
Севгига садоқат — жасорат ахир.
Мусибатдир севги ўтса айланиб,
Жой бермаса унга юракдан тақдир.
Она, ҳасад йиқар одамни,
Гўзалликни кўролмас кўздан
етиб турган оғриқлар камми?
Улар бир кун топар ўзини,
Бироқ, севги шундайин инъом —
Унинг дардин Ҳақдан қидирсин.
Уларни қўй, тўла бўлсин жом,
Кўзёшингмас, шароб симирсин.
Бахтим дея чопган кунларнинг
қанотлари бўлар қайрилган.
Бахтин тила, алқа уларни.
Ким айтади ўлим айирган,
Муҳаббат, аслида, абадий Ватан!

Айтматов. Сенга икки-учта воқеани айтиб бермоқчиман. Булар тўғрисида ёшлик пайтимда ўқиган бўлсам ҳам ҳозиргача эсимдан чиқмайди. Буюк мутафаккир Иереми Бентамнинг

муҳаббатга садоқати алоҳида битта дoston бўлади. Ўсмирлик пайтида у бир қизни яхши кўриб қолади. Унга турмуш қуришни таклиф этади. Бироқ, қиз рад қилади. Орадан йиллар ўтади. Бентам ўзи танлаган қизни ҳамон яхши кўриб, сўққабош бўлиб юраверади. Олтмиш ёшга етгач, севгилисига мактуб йўллайди, ҳамон яхши кўришини баён қилади. Бироқ, бу сафар ҳам рад жавобини олади.

Айтишларича, ўша қиз тўғрисида гап очилиб қолса — бас, Бентам дарров кўзларига ёш олиб, бирдан ҳаяжонланиб кетар экан.

У саксон ёшга тўлгач, севгилисига энг охирги хайрлашув мактубини йўллайди: «Жонгинам, мен ҳали ҳаётман. Ўн олти яшар пайтим сенга гуллар тақдим этган дамларда қанчалик яхши кўрган бўлсам, ҳозир ҳам ўшандай севаман. Мен сени севаман. Шундай муҳаббат ҳадя қилган тақдиримдан розиман. Алвидо!»

Машҳур инглиз саркардаси, герцог Веллингтон мўъжизавий ҳам ғамбода муҳаббатни бошидан кечиради. Кўпчилик асилзода хушторларнинг оромини ўғирлаб қўйган гўзал Катерина герцогга мойиллик билдиради. Улар саодатли кунларни биргаликда ўтказадилар; бир-бирларини умрбод севишга қасам ичадилар. Бироқ, Катеринанинг отаси лорд Гонгфорд қизини ўша йигитга эрга тегишини асло истамайди. У икки оёғини битта этикка тиқиб туриб олади. Веллингтонни Ҳиндистонга ҳарбий хизматга жўнатиб юборадилар. Ҳурлиқо Катерина эса суюкли ёрини кутиб яшайверади. Тўққиз йилдан сўнг ватанига қайтган Веллингтон севгилиси Катеринани танитай қолади. Ваҳоланки, кечасию кундузи фақат шу қизни ўйларди. Йиғлайвериб юзлари шишиб кетган Катерина бетига ёпиғлик турган пардани очишга зўрға рози бўлади. Чечак унинг гулчехрасини бадбашара қилиб юборганди. Лекин, бу ҳол Веллингтон учун тўсиқ бўлолмайди. У дабдабали тўй қилиб, севган ёрига уйланади ва бахтли ҳаёт кечиради.

Шохонов. 50—60-йиллари Ғарбий Европада пайдо бўлган «жинсий инқилоб» бутун дунёни забт этади. Бу хавfli касаллик инсондаги энг бебаҳо фазилатлардан бирини — уятни маҳв этиб юборади. Жинсий алоқалар эркинлиги байроғи остида бузқчилик тарғиб қилинади. Бундай бемаънилик замонавий маданият сифатида талқин этилади. Шу муносабат билан кимдир заҳарханда қилганди: «Порнография — ўликхонада ётган хунасаннинг муҳаббати».

Дарҳақиқат, олимларнинг эътироф этишича, инсон саломатлигини ва руҳий тетиклигини сақлаб туриш учун учта нарса керак экан. Биринчиси — озиқ-овқат. Иккинчиси — уйқу ва яхши кайфият. Учинчиси — муҳаббат ёки жинсий алоқа. Инсон овқат емаса, куч-қувватини йўқотади. Тўйиб ухламаса, одам касал бўлиб қолиши мумкин. Жинсий алоқадан маҳрум бўлган одамнинг табиати кескин ўзгариб кетади. У жиззаки бўлиб, ишчанлик қобилятини йўқотади. Охи-оқибат жинни бўлиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Шу сабабдан қадимий донишмандлар инсоннинг жинсий ҳаётига алоҳида эътибор берадилар. Жинсий мулоқот туйғуси маънавият билан бойитилиши керак.

Ер юзасидаги одамлар ҳар хил тилларда гаплашадилар. Бироқ, фақат битта тилда — юрак деб аталмиш забонда севги изҳор қиладилар, қувонадилар, соғинадилар. Янглишмасам, Амазонка соҳилларида яшайдиган битта қабила аъзолари юзма-юз ўтириб овқатланишни ўтакетган одобсизлик деб ҳисоблашар экан. Бошқа масаладарда ҳеч қандай ахлоқий ғов йўқ эмиш. Балки, жинсий инқилобнинг илҳомчилари Амазонкада яшайдиган ёввойи қабиладан бўлмағур ғояларни ўзлаштириб олишгандир? Нима бўлганда ҳам, асримизнинг энг катта фожиаси шундан иборатки, инсон ҳаётдан ахлоқ ва уят ҳайдаб чиқарилаётир.

Ҳозир тадқиқотчилар бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил фикр билдирмоқдалар. Айримлари буюк муҳаббатлар даври қайтмас бўлиб кетганидан чинакамига қайғураётган бўлсалар, бошқалари эса келажакка умид билан қарамоқдалар: чекиниш вақтинча бўлди, инсоният эртами-кечми, албатта ўзининг қудратли манбаига — Муҳаббатга қайтажак, деб ҳисоблайдилар.

Худди ана шу мавзуга бағишланган «Адашган кўзлар» номли шеъримни ўқиб бераман.

Ҳар гал мақтаркан ёрин
Осмон қадар шоир
Чарчамас шундай демоқдан:
«Бу дунёда аёл йўқдир,
Севгилимдан гўзал,
жозибу ҳурлиқо бўлсин!
У тенги йуқ тақдир!»
Бундай шеърдан руҳланган
Бир ҳукмдор ошиқур
Ўша «тенгсиз» ёрни кўрмоққа.
Қаршисида, аммо, қаранг,
Ҳар кун кўриб юрган тасқара
хизматкору ошпаздан
туки, туси ўзгамас,
оддийгина нозик қиз турди...
Таажжубдан ҳайрон бўлди шоҳ,
ва шоирни олди ғазабга:
«Шуми айтган сени гўзалинг,
Сенга гарчи кўплар қилади ҳасад.
Аммо, қани ўша дид, фаросат?»
Шоир мағрур жавоб қилди:
«Хафа бўлманг, шаҳаншоҳим,
шон-шавкатли, кучли сиз.
Аммо-лекин, бир туйғу бор,
сезмагансиз уни сиз.
Қаранг, қизнинг юзигамас,
номус-ордан кўрғон қалбига,
ва албатта қаранг унга
менинг кўзимдан...
Акс ҳолда, танимассиз
муҳаббатнинг саройида
кимлар шоҳу кимлар гадо!»

Ва минг йилдан сўнг
Шаҳватлар кемирган,
Кам қонлик юзга урган,
Ранги сариқ,
Шахсий виждон, номусга эга,
Бағри тошдек,
ахлоқ — мошдек,
Лекин, техник билимли
Қора тутдай
Кўзойнаги-ла
бизга пешвоз,
шаҳдам қадамлаб
келаётир
куч-қудратли
XXI аср.

*Худойим-эй, унга не бўлди?
Жойидамас кўзлари,
Қараганда
миш-миш сўзларга
улар белдан
пастда эмиш.
Балки, улар чўнтакда,
яна қайдам...
Олис асрлик шоир
Муҳаббатни англаш,
ва баҳолаш учун
Таклиф қилди:
тикилишни
инсон кўзига
қаердан келдигу?
Борамиз қайга?
Шурост бўлса, даҳшат.
Ортда йўл йўқ,
Аммо йўлни истайди кўнгил...
Дилда эса бир
ташвишли чакин...
Ачинаман қизимга
Ўз жойига қайтармаса
кўзларини ХХІ аср.*

Айтматов. ХХ асрда инсоният икки марта жаҳон урушига ва кўплаб минтақавий хунрезликларга гувоҳ бўлди. Ядровий синовлар, ҳалокатли зилзилалар, фазони ўзлаштириш ва шу билан боғлиқ бўлган юксак илмий-техникавий тараққиёт ҳам рўй берди. Айни пайтда боболаримизнинг минг-минг йиллик тажрибалари натижасида синовлардан ўтиб, сайқал топган маънавий-ахлоқий мезонлар мисли кўрилмаган даражада тубанлашиб кетди. Муҳаббат деб аталмиш буюк туйғу — ҳаёт манбаи, ҳаётни ҳаракатга келтирадиган қудратли куч ҳам ўзининг асил мавқеини йўқотиб бораётир, ёшлар томонидан беҳуда эрмакка айлантириляпти. Менинг назаримда, инсоният истиқомат қиладиган жамият учун фақат ядровий урушгина бундан-да даҳшатли хавф солиши мумкин. Тўғри, биз кўп нарсаларга эришдик. Афсуски, йўқотган нарсаларимиз ҳам ундан-да кўпроқдир. Хусусан, қадим замонлардан буён инсониятнинг таянчи бўлиб келаётган ахлоқий-маънавий принципларни бой бериб қўйдик. Ишончим комилки, Андрей Вознесенский: «Агар инсон бузиладиган бўлса, жамики тараққиёт реакциондир!» деганда айнан мана шуларни назарда тутати. Илтимос, «Бешинчи эркак» номли шеърингни ўқиб бергин! Бир пайтлар ўша шеъринг менда жуда катта таассурот қолдирганди. Устига устак, назаримда, бугунги суҳбатимиз ҳам поёнига етиб бораётир.

Шохонов.

*Ор-номус азиз бўлган
Қадим Ўтрорда
Фидоий бир йигит
Офатдан юртини сақлади.
Эвазига ҳукмдор буюрди тақдирлашни:
«Уч бойликни сенга айтаман,
Аммо, бирин танлашинг лозим.
Бири — ақл, доноларга муносиб,*

Парвозингдан олам ҳолар лол.
Бироқ, кутар сени ёлғизлик.
Иккинчиси — гўзаллик бўлар,
Сени кўриб қамашади кўз,
Уйғотади ҳасад гўзаллик.
Энг охирги тухфам — саховат,
Ота юртдай бепоён бир қалб —
Душманларни дўст ҳилади у».
Жасур йигит ўйланиб деди:
«Ў-у, шаҳаншоҳ, миннатдорман,
лек энг яхшиси — аёл совға қил,
Айтганларинг бўлсин мужассам.
Мен эркакман, баҳорий дарё,
Ўзанимдан тошаркан баъзан
Сув босади бошқа қирғоқни.
Мен эркакман, юким оғирдир,
Ва кўнгилчан, ҳозиржавобман,
Ишонаман инсон сўзига,
Бири яхши, бирови олғир.
Аёл керак гапнинг очиғи.
Ўша аёл менга ишонсин,
Кечиролсин заифликларим.
Ғалабага илҳом беролсин,
Мен ўламан ундай аёлсиз!»
Орадан кўп ўтди асрлар,
шу кунгача эркак хаёли
Баъзан топар, гоҳо йўқотар
Ўшандайин аёлни.
Бировига насиб этди
гўзаллигу ақл, саховат,
Иродасин йўқлигидан
Қушча қўлдан учди-кетди.
Иккинчисин йўлдан урди
бесабрлик одати.
Бу шўртумшук кўрганини
этагига ўтди осилиб.
Кучли эди учинчи эркак,
Кўр-кўрона ишонарди кучига.
Меҳр-шафқат бўлди бегона.
Бундай инсон ўхшаб кетар
Баргин тўккан қишки дарахтга.
Тўртинчиси керак лаҳзада
суслик қилди етмай қадрига
муҳаббатни қилди заха.
Фақатгина бешинчи эркак
Ишонади орзусига,
албатта етар бугун, балки эртага.
Ҳамроҳ бўлсин унга омад!
Жуда кўпдан қатнашмаганман,

Тўйлар қилсин — бешинчи одам!

Айтматов. Кимнинг пешонасига Бешинчи бўлиш ёзилган? Ахир, курраи замин яратилгандан буён миллион-миллион одамлар муҳаббатнинг орқасидан қувлайдилар. Унга етганлар бор, етмаганлар бор. Азал-азалдан буён ҳақиқий эркакларнинг асил мақсади — руҳан, табиатан, ташқи кўринишидан ўзига ёқадиган қаллиқ топишдан иборат бўлган. Фақат истеъдодли инсонгина чинакамига севиши мумкин. Ҳаётда эса иқтидорсиз, бир пулга қиммат, ўртамиёна одамлар тиқилиб ётибди. Муҳаббат борасида ҳам шундай. Туйғуларнинг Эверест чўққисига камдан-кам инсон чиқади.

Одам Ато билан Момо Ҳаво замонидан бери муҳаббат деб аталмиш сеҳрли қудрат мавжуд. У инсонларни гоҳ суюнтиради, гоҳ ғам-ғуссага ботиради, гоҳида умид бағишлайди, гоҳида умидларини пучга чиқаради. Нима бўлишини ҳеч ким билмайди. Муҳаббатни ҳар ким узи кўриши керак. Бу туйғуни ҳар ким ўз тажрибасида синаб кўриши лозим. Биз бугун бу ҳақда гўё арвоҳларга қарата сўйлаб ўтирдик. Аёллар масаласида фикр юритдик. Ҳаётнинг тор йўлида учратганларимизни эшлашдик. Сирларимизни ўртоқлашдик.

Эҳтимол, яна бир нималар тўғрисида гаплашишга улгурмадик ёки нималарнидир эсимиздан чиқарган бўлишимиз ҳам мумкин. Ахир, истиффор пайтида ўй-хаёллар паришон бўлиб кетади, сира тутқич бермайди. «Дўстлик йўқолган жойда жамият бузилади. Муҳаббат йўқолган жойда авлодлар азобини тартади», деганлар Муҳаммад пайғамбаримиз.

Қирғоқдаги қояларга тап тортмасдан урилаётган тўлқинлар мисоли бизнинг ёшлигимиз ҳам денгиз қаърига қайтмас бўлиб сингиб кетди. Шамол эсаётган кунларда денгиз тўлқинларига қараб туриб, беихтиёр юрак ҳаприқиб кетади. Энди бизнинг ёшимиз худди ўша тошлоқ соҳилда осойишта чайқалиб турган сувга ўхшайди.

Бизнинг орқамиздан бу дунёга янги қанот чиқарган авлод келади. Улар ўз кемаларининг елканларини Ҳаёт деб аталмиш тўлқинлари пишқираётган денгиз томон тўғрилайдилар. Иншооллоҳ, биз учун ўтиб бўлмас даражада юксак бўлиб кўринган қоялар уларга ғов бўлмасин; ҳар хил шубҳа-гумон уйғонган серташвиш туманли кунларда уларнинг кемалари сув остидаги қояларга урилмасдан омон-эсон ўтиб олсин; бизнинг ўшалмаган орзу-армонларимиз уларнинг ҳаётида рўёбга чиқсин!